SZIGETVÁRI EMLÉKKÖNYV

SZIGETVÁR 1566. ÉVI OSTROMÁNAK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

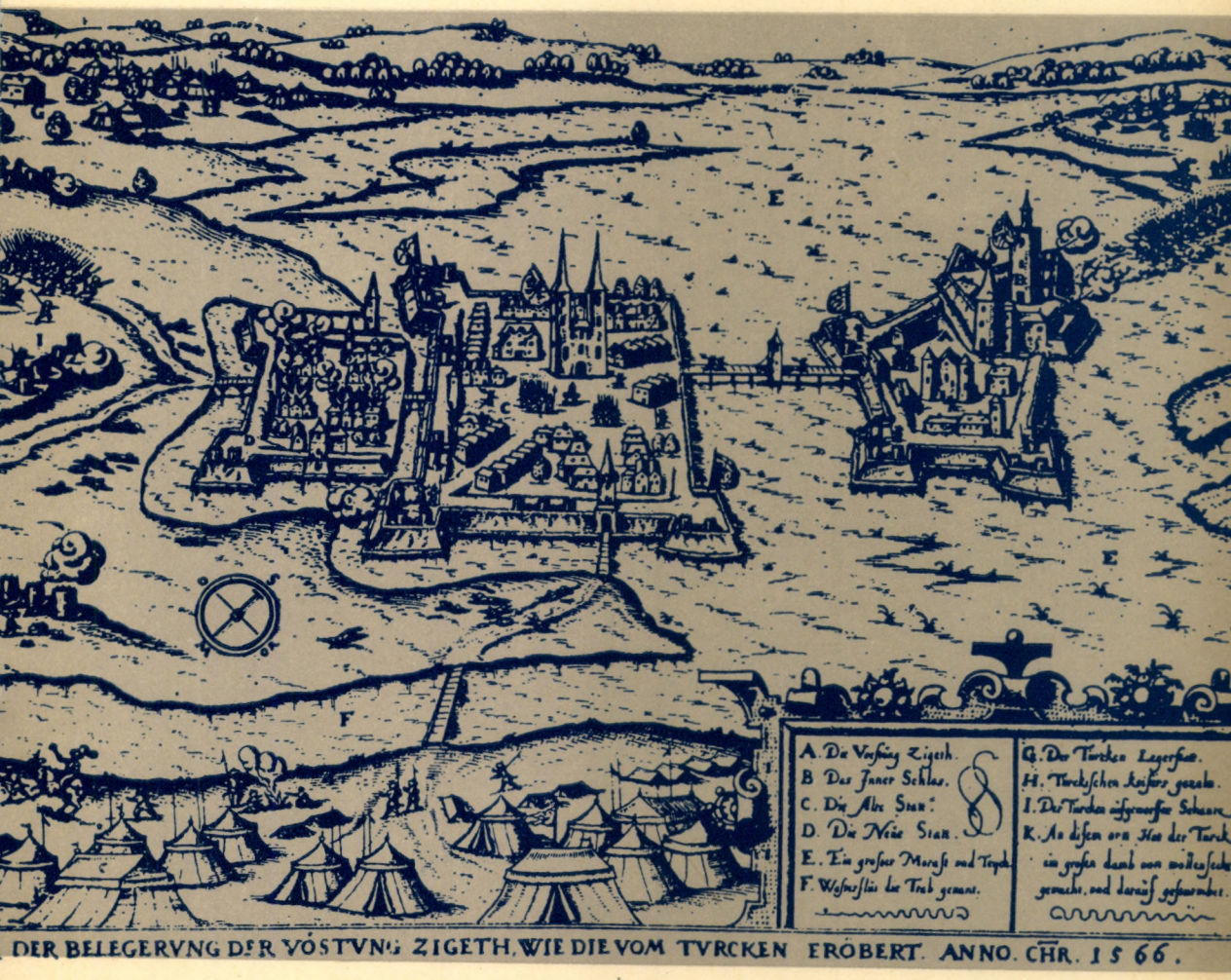

ÉRTEKEZÉSEK
1966

SZIGETVÁRI EMLÉKKÖNYV

Szerkesztette
RÚZSÁS LAJOS

A kötet nemzetközi összefüggéseiben vizsgálja Szigetvár ostromát. Ismerteti, miért vált Szigetvár oly roppant jelentőségűvé, hogy Zrínyi életrehalálra vállalta védelmét, az agg Szolimán szultán pedig a török politika érdekében mindenáron való elfoglalását. Bécsi, prágai és konstantinápolyi szerzők vetnek fényt arra, hogy Szigetvár körül az európai nagyhatalmak közt milyen kiterjedt diplomáciai küzdelem folyt, és feltárják: miért nem érkezett meg a vár alá a felmentő sereg. Megtaláljuk a kötetben Sziget ostromának újszerű leírását. A kötet írói bemutatják, hogyan pusztultak el Szigetvár elvesztével a falvak, hogyan hódított tért a mezővárosokban a török-balkáni elem, és mint hanyatlottak e mezővárosok a Kelet-Dunántúlon. Mérlegre teszi azt az áldozatot, amit a küzdelem során a hadszíntérré vált Magyarország hozott.

A várért folyó küzdelmet izgalommal figyelte az európai közvélemény. Az újságok őseinek, a röplapoknak a szerzői, közírók, történészek, nürnbergi és velencei metszetkészítő központok illusztrátorai foglalkoztak a vár hősi védelmével. Munkáiknak a kötet egy-egy tanulmányt szentel. Megismerjük, hogyan változtak évszázadok során a magyar irodalomban és a magyar zenében Szigetvár védőinek vonásai, és mint maradt hősiességük és helytállásuk változatlanul példakép.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK

1966

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

ÉRTEKEZÉSEK
1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

SZIGETVÁRI EMLÉKKÖNYV

SZIGETVÁR 1566. ÉVI OSTROMÁNAK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

SZERKESZTETTE
RÚZSÁS LAJOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

A KÖTET MUNKATÁRSAI

Babics Andrásné, a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárának ny. könyvtárosa, Pécs; *Benda Kálmán*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest; *Bende Lajos*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének felkért munkatársa, Pécs; *Cennerné Wilhelmb Gizella*, a Magyar Nemzeti Múzeum múzeológusa, Budapest; *Gökbilgin, Tayyib* egyetemi tanár, Isztambul; *Horáček, Cyril*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének munkatársa, Prága; *Káldy-Nagy Gyula* egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Budapest; *T. Mérey Klára*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa, Pécs; *Reuter Camillo*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének felkért munkatársa, Pécs; *Rúzsás Lajos*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa, Pécs; *Sonkoly István* zeneiskolai tanár, Debrecen; *Tóth István* tanárképző főiskolai tanár, Pécs; *Waczulik Margit* gyakorló középiskolai tanár, Budapest; *Wagner, Georg*, az Institut für Universalgeschichte, Internationales Forschungszentrum munkatársa, Salzburg.

A KÖTET TANULMÁNYAINAK LEKTORAI

Heckenast Gusztáv, Maksay Ferenc, T. Mérey Klára, Olsvai Imre, Papp László, Péczely László, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Rózsa György, Rúzsás Lajos, Székely György, Tamás Anna, Temesi Mihály, Tóth András, R. Várkonyi Ágnes, Vavrinecz Veronika, Vayer Lajos, H. Veress Éva

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7

I.
SZIGETVÁR OSTROMA

Benda Kálmán
Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 15

Gökbilgin Tayyib
Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei 53

Bende Lajos
Sziget ostroma 1566-ban 61

II.
MAGYARORSZÁG HONVÉDELMI HARCÁNAK JELENTŐSÉGE

Reuter Camillo
A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben 107

Káldy-Nagy Gyula
Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból 115

T. Mérey Klára
Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után 157

Rúzsás Lajos
Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században 199

III.
MAGYARORSZÁG HONVÉDŐ HARCA ÉS EURÓPA

Georg Wagner
Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget . . 237

Cyril Horáček
Der Beitrag der böhmischen Länder zum Feldzug 1566 269

IV.

SZIGETVÁR EMLÉKE

Waczulik Margit
Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban 287

Tóth István
A szigeti hős alakja a magyar irodalomban 307

Cennerné Wilhelmb Gizella
A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI—XVII. század képzőművészetében 345

Sonkoly István
Zrínyi alakja zeneirodalmunkban 365

Babics Andrásné
Szigetvári Zrínyi Miklós-bibliográfia 375

Zusammenfassung 399

ELŐSZÓ

1966-ban van négyszáz éve annak, hogy Szigetvár, a török elleni védelem főfontosságú magyarországi bástyája hősi küzdelem után elesett. Ostromát Magyarország határain túl is feszült figyelem kísérte, és elestétől visszhangzott Közép-Európa. Azóta évszázadok peregtek le. A történészek ezalatt vissza-visszatértek ehhez a nagy horderejű eseményhez. Munkáik elsősorban hadi szempontból foglalkoztak vele. Nem vizsgálták Szigetvár jelentőségét oly nagy és széles körben, mint aminő nagy és széles körben küzdelmét egykor, a XVI. században figyelték. Most, a négyszázadik évfordulóra történészek, e kötet munkatársai egymást támogatva megkísérelték, hogy közeli és távoli szempontokra kiterjedően világot vessenek Szigetvár ostromának okaira, lefolyására és következményeire.

Európa nyugati felén a XIV—XV. század folyamán a központi hatalom, az uralkodók hatalma erősödött, a rendeké sorvadt. Kelet-Európában ugyanakkor éppen az ellenkező folyamat ment végbe: a központi hatalom gyengült, és a rendeké erősödött. Ennek a következményeként gyengült meg a magyar állam is, és nem tudta többé a törököt déli határain feltartóztatni.

Mindez akkor játszódott le, amikor a török állam II. Szolimán szultán trónraléptével erejének tetőfokára jutott. Szolimánt az a becsvágy fűtötte, hogy meghódítja egész Közép-Európát. Ennek első lépéseként Zimony, Belgrád, Szabács, Jajca, Bányaluka, Pétervárad várait vette be, ezzel áttörte Magyarország déli védelmi vonalát. Majd 1526-ban Mohácsnál megsemmisítette a magyar állam haderejét. Aztán Magyarország középső részét elfoglalva, újabb meg újabb hadjáratokat indított Közép-Európa ellen, hogy célját elérje.

Vele szemben a magyar királynak, Habsburg I. Ferdinándnak gondoskodnia kellett országai védelméről. Ennek érdekében Magyarország belsejében kénytelen volt egy újabb védelmi vonalat kiépíteni, amely a Drávától Erdélyig, félkaréjban az ország testén húzódott végig. Ugyanakkor, hogy hatalmát erősítse, megkezdte a központi kormányszervek létrehozását. Ezek részben fejletlenségük, részben pedig a rendek ellenállása miatt azonban annak a feladatnak, hogy az új védelmi vonal fenntartásáról gondoskodjanak, eleget tenni még külső segélyekkel sem tudtak. Mindazokat a

kérdéseket, amelyeket az uralkodó és központi kormányszervei nem tudtak megoldani, mindazokat a terheket, amelyeket az uralkodó és központi kormányszervei nem tudtak vállalni, a központosítást gátló nagybirtokosoknak kellett saját érdekükben megoldani. Ha e tényt felismerve szemléljük a XVI. századi Magyarország nagybirtokosainak tevékenységét, akkor megtaláljuk törtetésüknek, tülekedésüknek, kíméletlen, gyakran erkölcstelen birtokszerzési módszereiknek egyik hatalmas rugóját.

Az ország népének roppant megterhelésével fenntartott magyar védelmi vonal várai közül a XVI. század első felében különösen *Szigetvár, Eger* és *Gyula* játszott nagy szerepet. E három vár katonái, miközben a mögöttük fekvő területeket védték, sorozatos csapásokat mértek az ellenségre. Ahogy egy török főparancsnok találóan felhánytorgatta: egyik lábukkal magyar, de már a másikkal szűntelen török földön álltak. Ezért a béketárgyalásokon a török fél újra meg újra kísérletet tett arra, hogy a három várat, de különösen Szigetet megkapja. *II. Szolimán 1566. évi hadjáratának is ezért volt egyik célja, hogy Szigetet elfoglalja.* 1566-ban Szolimán az oszmán hatalom utolsó veszélyes támadását vezette Közép-Európa ellen. A török hatalom ugyanis, amikor 1683-ban Bécs ostromát megkísérelte, már nem volt az, ami II. Szolimán idejében.

A Szigetvári Emlékkönyv *első részének* lapjairól kiviláglik, hogy ennek a nagy támadásnak a megállításában milyen szerepet játszott az az ellenállás, amelyet a Dunántúl déli részén Szigetvár kapitányai és katonái 1566-ban kifejtettek.

A török hatalom felfelé ívelése nem Szigetváron, de Szigetvárnál tört meg. Hanyatlása itt kezdődött. Szigetvár ostroma közben halt meg II. Szolimán. Benne azt a hatalmas akaraterőt vesztette el a török állam, amely rendkívüli teljesítményekre kényszerítette. De emellett egy másik nagy veszteség is érte itt a török birodalmat. Szigetvár védőinek fegyverei olyan csapást mértek katonai erőire, amelyet belső alakulása következtében helyrehozni többé nem tudott. A török hadsereg fölényét a XVI. században ellenfeleivel szemben nem a lovasság, hanem képzett gyalogsága, a 10—12 ezer főnyi janicsár hadtest biztosította. Közép-Európa feudális államai erőben hozzá fogható gyalogsággal nem rendelkeztek. A csatákban nem mindig, de a várvívásokban feltétlenül a janicsároké volt a döntő szó. A török hadvezetés velük csikarta ki a győzelmeket. Ez a janicsár sereg Szigetvár falai alatt iszonyú veszteséget szenvedett, elvesztette állományának 50—58%-át.[1]

[1] Az ostromból állomáshelyére visszatérő budai janicsár aga útközben Tolnán azt a kijelentést tette, hogy Szigetvár falai alatt 18 000 spáhi és 7000 janicsár veszett el. Összesen tehát 25 000 ember. Szolimán hadserege legfeljebb 60 000 főre rúgott Sziget-

Mivel II. Szolimán megengedte, hogy a janicsárok megházasodjanak, továbbá, hogy fiaik is beléphetnek a janicsár hadosztályba, ennek következtében is vesztett erejéből ez a döntő fegyvernem. A janicsárok többé nem voltak minden kötöttségtől ment vad, fanatikus katonák, mint régen. Beleavatkoztak a politikába, vezéreket buktattak meg, szultánokat emeltek trónra vagy taszítottak onnan le. Miközben a század folyamán Európában felismerték a gyalogság jelentőségét, és annak számát egyre növelték, a janicsárok száma nem nőtt, harci értéke pedig csökkent, A XVI. század végén már török vezetők állapították meg ezt a hanyatlást.

A társadalmi fejlődése miatt gyengülő török állam 1566. után, Szigetvár eleste után Közép-Európát meghódítani nem tudta. Egészen még Magyarországot sem. Ez a tény az 1608. évi szőnyi békében kifejezésre is jutott, mert azt a Habsburg-uralkodó és a szultán mint egyenrangú fél kötötte meg, és a török engedményekre kényszerült. A küzdelem Szigetvár eleste után mintegy állóháborúvá vált. Nagy csatákra, amelyekben az ellenfelek egymással döntően leszámolhattak volna, alig került sor. A béke portyázást, behódoltatást, rablást, gyújtogatást, esetleg kisebb összecsapásokat jelentett, amelyek azonban nem voltak döntő jelentőségűek. Ha háború tört ki, akkor mindkét fél nagy hadseregeket vonultatott ugyan fel, de többnyire nem ütköztek meg egymással, hanem várostromokat folytattak, és egymás területét pusztították. Így aztán amit az egyik évben nyertek, azt a másikban elveszthették. Az ilyen „békés" és végső döntés nélküli hadiállapot azonban a hadszíntér egyre fokozódó mértékű pusztulásával, tönkremenetelével járt.

Ennek a pusztulásnak a méretei tárulnak szemünk elé a könyv *második részéből* Dél-Dunántúlon, azon a területen, amelyet előzőleg Szigetvár védett. Pusztult elsősorban a falvak lakossága. Egyre nagyobb területek maradtak elhagyottan, amelyek népesség, művelés hiányában kulturálatlan tájjá süllyedtek vissza. Megakadt itt a városi fejlődés is kezdeti, mezővárosi fokon. Számos dunántúli mezővárosba a török birodalom balkáni polgárai telepedtek be, és azok gazdasági élete a kezükbe ment át. Végül pedig a háborúk valamennyit faluvá süllyesztették vissza.

vár falai alatt. Ennek ott veszett 42%-a. A hadvezetés igen súlyos veszteségnek tekintette mindenkor, ha egy sereg 25%-a elesett, megsebesült vagy megbetegedett. Szigetvárnál a török hadsereg vesztesége és azon belül a janicsárhadteste ezt a számot jóval meghaladta. (Georgius, Joannes Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Pars tertia. Vindobonae, 1768. 22. p.) J. Babinger: (Die Donau als Schicksalsstrom des Osmanenreiches Südosteuropa Jahrbuch. Bd. 5. München, 1961. 20. p.) ugyanilyen értelemben nyilatkozik, amikor a következőket írja: „Dem größten aller Osmanenherscher mag, bevor er 1566 vor Sziget für immer seine Augen schloss, wohl manchmal die Erkentniss gedämmert haben, wo die Grenzen der geopolitischen Möglichkeiten für das Kräftenausmaß seines Reiches lagen . . ."

A könyv *harmadik részének* tanulmányaiból kiderül, hogy katonailag mennyire defenzív magatartású volt Nyugat a törökkel szemben. A német-római császárok, akik magyar királyok is voltak, Miksától I. Lipótig, hadvezéreik Schwendi Lázártól Montecuccoliig, mind erre az álláspontra helyezkedtek. Nemcsak akkor, hanem még egy évszázad múlva is nem támadni, nem a törököt kiszorítani akarták Magyarországról, hanem annak területét a Rábáig feladva csupán védekezni. Ahogy nem történt Szigetvár felmentése érdekében a XVI. században semmi, ugyanígy Zrínyivárért sem a XVII. században. A két tény mögött nem azonos véletlen, hanem a bécsi udvarnak azonos, egy évszázadon át meg nem változott politikai és katonai elgondolása állt: csupán a Német-római Birodalom határait kell védeni és csatát csak akkor szabad megkockáztatni, ha Bécs és az örökös tartományok határai forognak veszélyben. *A támadásokat nem a német Délkelet, hanem elsősorban a hadszintér népe hárította el:* Szigetvár védőinek sorstársai, az ország társadalmából a török elleni harcra kialakult katonarend, a vitézek rendje. És másodsorban a hadszíntér, Magyarország parasztjai.

A könyv *negyedik része* megvilágítja, hogy Szigetvár ostromát, a magyar nép élethalálharcát mint szemlélte az egykorú történetírás és a képzőművészet, és mint tükröződött az később a magyar irodalomban és a magyar zenében.

Azt látjuk, hogy míg közelről fenyegette a török veszély Közép-Európát, addig Szigetvár ostromát, a magyarság harcát a külföld érdeklődéssel, sőt feszült figyelemmel kísérte. Amint a fenyegető veszély megszűnt, az európai közvélemény érdeklődése is más irányba fordult. Az utókor előtt az irodalomban, a képzőművészetben és a zenében lassan elhalványult, hogy Sziget mit jelentett Dél-Dunántúl népének. Annak szenvedését, nyomorúságát, kínjait nem örökítette meg, hanem a védők hősi magatartását. Ahogy az emberi tudatban történni szokott: a környezet, a háttér távolodott, és az évszázadok hullámaiból egyre magasabbra emelkedett az általános emberi, az erkölcsi érték, a tett.

A mai nyugati történetírás elismeri, hogy Közép-Európa küzdelme a törökkel nagy áldozatokkal járt.[2] De úgy tekinti, hogy általában a Habsburg-országok hozták az áldozatot, vagy pedig úgy, hogy főképpen az osztrák örökös tartományok „. . . a német Délkelet hordozta a török háboruk fő terhét, és a Kelet nagy támadását Közép-Európa ellen az hárította el."[3]

[2] The New Cambridge Modern History. Vol. 5. Cambridge, 1961. 474., 481. p.
[3] Schlesinger, W.: Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen Ostbewegung. Historische Zeitschrift, Bd. 183. 1957. 541—542. p.

A könyv anyagával tehát hangsúlyozni kívánja, hogy az áldozatot, a fő terhet hosszú időn át, Szigetvár ostromától a törököt kiűző háborúig a Habsburg-országok közt nem a hadszíntér mögötti, hanem főképpen a hadszíntérré vált területek, elsősorban a magyar és a horvát, viselték. Ezért lettek e területek helytállásának és hősiességének Szigetvár védői a szimbólumai.

Rúzsás Lajos

I.

SZIGETVÁR OSTROMA

ZRÍNYI MIKLÓS, A SZIGETVÁRI HŐS

BENDA KÁLMÁN

A magyar történelemből nem sokan emelkedtek világhírnévre, Zrínyi Miklós azonban közöttük is az elsők közt van. Az egykorú közvélemény, a későbbi irodalom egyként számon tartotta, nevét és hősi halálát költemények, színdarabok, történelmi művek tették ismertté. Történetírásunk mégis, mai napig adós Zrínyi életrajzával. Salamon Ferenc éppen száz évvel ezelőtt megjelent, a maga korában kitűnő munkája, adataiban és szemléletében már elavult.[1] Barabás Samu kétkötetes okmánytára, melyben a Zrínyi életére vonatkozó leveleket és iratokat adta közre, bár több mint fél évszázada, hogy megjelent, részletes feldolgozásra mai napig nem került.[2]

A köztudatban ma élő Zrínyi-képet elsősorban nem is a történetírók, hanem történelemkedvelő laikusok rajzolták meg, eltúlozva a históriai arányokat, és legtöbbször ügyet sem vetve a korra, melyben hősünk élt. Ezekben a munkákban Zrínyi légüres térbe került, alakját naivan idealizálták, emberi hibáiból is erényt kovácsoltak, vagy az ellenkező végletbe esvén, kétségtelen érdemeit is letagadták. „Avagy mutasson valaki Zrínyi egész életéből csak egyetlen tettet, jellemében egyetlenegy olyan vonást, mely a hazafit, az embert önzetlenségében tünteti fel és szeretetre s tiszteletre méltóvá teszi" — írta róla Sebestyén Gyula a millennium alkalmából megjelent életrajzában.[3] „Nem kell azonban őt úgy képzelnünk, mint a középkor oligarcháit rendesen szoktuk, kik a pártküzdelemmel és szomszédaik vagy ellenfeleik fölötti hatalmaskodással töltik el idejüket. Egy hatalmaskodási esetet leszámítva, életéből nem ismerünk másikat; a párttusa előtte idegen fogalom . . . " olvassuk Németh Béla pár évvel későbbi Szigetvár történetében.[4] Az egyik tábor Forgách Ferenc, a kortárs történetíró szemléletét fejlesztette tovább, ki Zrínyi iránti személyi gyűlölködésből a legképtelenebb rágalmaktól sem riadt vissza,[5] a másik a költő dédunoka eposzából merített ihletet, mely a hőst a mítoszok makulátlan tisztaságába emelte.

[1] SALAMON FERENC: Az első Zrínyiek. Pest, 1865.

[2] Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közli BARABÁS SAMU. I—II. k. Bp., 1898—1899. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. XXIX—XXX. k.)

[3] SEBESTYÉN GYULA: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. Bp., 1896.

[4] NÉMETH BÉLA: Szigetvár története. Pécs, 1903. 184. p.

[5] *Ghymesi Forgách Ferencz* nagyváradi püspök magyar históriája. 1540—1572. Közli MAJER FIDÉL. Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica. II. oszt. XVI. k. 325—326. p.)

Rövid áttekintésünkben nem vállalkozhatunk arra, hogy Zrínyi pályafutását aprólékosan nyomon követve, a szigetvári hős teljes életrajzát adjuk. Törekvésünk pusztán arra irányul, hogy saját korának viszonyai között mutassuk meg helyét és jelentőségét a XVI. századi magyar történelemben.

Az ősök

A Subić nemzetségből származó Zrínyiek a horvát főnemesség egyik legrégibb és legelőkelőbb ágát alkották.[6] A család történetét az írásos feljegyzések tükrében a XII. századig nyomozhatjuk vissza. Ekkortájt kapták adományba a magyar királytól a tengerparti Brebir várát, amelyikről az 1200-as évektől kezdve Brebiri grófoknak nevezték magukat. II. András király idejében Brebiri István gróf a tengerparti bán méltóságát viselte, s nevükkel ettől kezdve sűrűn találkozunk Dalmácia történetében.

1347-ben Nagy Lajos királytól az Unna melletti Zrin (Zrinj) várát kapták adományba, cserébe a Velencével folytatott háború pusztításainak túlságosan kitett tengerparti birtokokért. Ettől kezdve nevezik magukat Zrínyinek. A régi Horvátország belsejében, a boszniai határon fekvő birtokaik békéjét azonban hamarosan egy Velencénél sokkal veszélyesebb támadó zavarta meg: az oszmán-törökség. Elsőízben 1416-ból találjuk följegyezve, hogy egy török csapattal megütköztek, ettől kezdve azonban mind gyakrabban kellett birtokaik védelmében a Szerbián és Bosznián át előretörő hódítókkal szembeszállniok. Hunyadi János, majd Mátyás király idejében ez a harc korántsem látszott reménytelennek. A magyar állam déli erődvonala a nagy támadásokat feltartotta, a zsákmányra vadászó, portyázó csapatokkal pedig elbántak a horvát grófok. A török harcok szüneteit az egymással rokon nagy családokkal, a Korbáviaiakkal, Frangepánokkal való hatalmaskodások, birtokfoglalások töltötték ki, amelyek gyakran foglalkoztatták a horvát bánt, sőt magát a magyar királyt is. 1481-ben a báni tábla ilyen hatalmaskodásért Zrínyi Pétert fej- és jószágvesztésre ítélte, Mátyás király azonban kegyelmet adott neki, azzal a feltétellel, hogy a haza oltalmára saját költségén száz lovast állít fegyverbe.

A sűrűsödő török támadások azonban mindinkább megnehezítették a hadak útján fekvő Zrínyi birtokok védelmét. A Mátyás halála után egyre jobban magára hagyott horvát végvidék saját erejéből az oszmán seregeket nem tarthatta fel. A Zrínyi birtokból is mind nagyobb részt törtek le a hódítók, s a megmaradt is pusztult, lakossága fogyott. A család vagyoni alapjának pusztulásával együtt járt a politikai hatalomban való visszaesése is: 1504-ben Zrínyi Miklóst, hősünk apját, már csak huszonöt lovas fegyverben tartására kötelezték, ugyanakkor amikor Korbáviai János kétszáz, a Frangepán család tagjai pedig együttesen kétszáznyolcvan lovasra húztak fizetést az államtól.[7]

[6] A család történetére vonatkozó részletes adatokat l. Salamon i. m. 3—221. p.
[7] Salariatus regni Ungariae contra hostes... anno 1504. Közli Kovachich, Martinus Georgius: Supplementum ad vestigia comitiorum. II. k. Buda, 1800. 311—312. p.

Zrínyi Miklós 1509-ben Korbáviai Ilonát vette feleségül, s ez a házasság, úgy látszott, újra bearanyozza a család fakuló címerét. A Korbáviai birtokok Dalmáciától a Szerémségig húzódtak (védelmüket húsz vár látta el), s Zrínyi és Korbáviai János, a későbbi horvát bán, családja utolsó férfisarja, a házasság alkalmából szerződést kötöttek, mely szerint a fiutód nélkül elhaló birtokait a másik fél örökli.[8] A szerződés értékét azonban bizonytalanná tette, hogy azt az uralkodónak is jóvá kellett hagynia. De teljesen bizonytalanná tette értékét a török. A folyton támadó török hadak rohamának feltartása egyre nehezebb volt, különösen Belgrád eleste, 1521 után, amikor szinte védtelenül ki volt szolgáltatva az egész Délvidék. A kicsiny hegyi várak, amelyekbe alig néhány katona fért, legtöbbször önmagukat sem tudták megvédeni, nemhogy a környező falvakat, s a horvát urak, a meggyöngült magyar állam helyett, más segítség után kellett, hogy nézzenek. Zrínyi az 1520-as évek elején Habsburg Ferdinánd osztrák főherceggel kezdett tárgyalásokat, s annak fejében, hogy várai védelmére német katonákat kap, kész volt titokban hűséget esküdni. 1524-ben pedig, Krajnában nyerendő új birtokok fejében, horvátországi bányáit is odaígérte Ferdinándnak. II. Lajos király ugyan meghiúsította a magyar államra sérelmes szerződés megkötését, de arra már nem volt ereje, hogy a Zrínyi- és Korbáviai-birtokokat a török ellen megvédje.

A mohácsi csata — melyben Zrínyi legidősebb fia, Mihály, halálával pecsételte meg magyarok és horvátok török elleni szolidaritását — a horvát végvidék helyzetét még reménytelenebbé tette. Az önálló magyar állam megszűnt, hatalma széttört, s a Ferdinánd és Zápolyai János közti hadjáratok a helyi védelem még megmaradt erejét is felőrölték. 1528-ban a német őrség puskalövés nélkül adta fel Jajca várát, ezzel a török hódítás a Száva partjáig terjeszkedett. A belháború és a külső ellenség közepette magára maradt Zrínyi hajlékonysággal próbálta meg maradék birtokait összetartani. A Keglevichekkel és Frangepánokkal együtt előbb Ferdinándnak esküdött hűséget, majd Jánoshoz hajlott, s közben adószerű ajándékok fizetésével igyekezett a szomszédos pasák jóindulatát is elnyerni, szabad átvonulást engedve birtokain a portyázó török csapatoknak, sőt segítve is őket az Unna folyón való átkelésben. Ugyanakkor a zavarosban halászva megkísérelte új birtokok szerzését. Korbáviai János halálakor — a családi szerződésre hivatkozva — megszállta annak a töröktől el nem foglalt várait, majd zálogbavétel révén megszerezte az aurániai perjelség Unna menti birtokait, — a török ellen megtartani azonban már csak részben tudta őket. A pasák elfogadták az ajándékot, az adót, ideig-óráig ez a rabló portyák ellen bizonyos védelmet is nyújtott, a török terjeszkedést azonban nem állította meg. 1532-ben Szolimán szultán nagy hadjárata, melynek csak Kőszeg ellenállása szabott határt, ezt világosan megmutatta. Eszék elfoglalása után egyes török seregtestek mélyen a Dráva—Száva közére nyomultak, s feldúlták és kirabolták a Zrínyi birtokok azon részeit is, amelyek eddig elkerülték a pusztulást.

[8] Erre és a következőkre l. Salamon i. m. 222. pp.

1534 tavaszán meghalt az öreg Zrínyi Miklós, s a török torkában fekvő várak és birtokok védelme két fiára, Jánosra és feltehetően pár évvel fiatalabb öccsére, Miklósra maradt.

Zrínyi ifjúsága

A bennünket közelebbről érdeklő Miklós valószínűleg 1508-ban született.[9] Gyermekkoráról, ifjúságáról közvetlen följegyzések nem maradtak ránk, de bizonyosra vehetjük, hogy nem különbözött a korabeli főúri ifjak életétől. A nevelő ekkor a legelőkelőbb családokban is maga az élet, s a nevelés fő célja az ifjak testben való megedzése. Már egészen fiatalon tábori életre fogták őket, lovaglás, vívás, fegyverforgatás volt elfoglaltságuk, közben a puszta földön háltak és harci portyákban vettek részt. A még gyermek Miklós a török határszélen állandó készenlétben vigyázó Zrínyi-várakban sajátította el a vitézi élet első elemeit, hogy aztán ifjúvá serdülve, anyai nagybátyja, Korbáviai János és a híres törökverő bán, Keglevich Péter udvarában töltött esztendőkkel be is fejeződjék neveltetése. Annyi bizonyos, hogy a török harcmodorát már ifjúságában alaposan kitanulta, s hogy nevének első feltűnésekor is említést tesznek vakmerőségig menő bátorságáról. Így találkozunk vele 1527-ben Korbáviai János hadaiban, majd 1529-ben Bécs védelménél, ahol a török ellen oly vitézül harcolt, hogy V. Károly császár egy lóval és aranypénzzel ajándékozta meg.[10]

A gyakorlati katonaéletre való képzés mellett az elméleti iskolázás Zrínyi életében is nagyon csekély lehetett. A tudományokban való jártasságot a magyarországi nemesi közvélemény nemcsak hogy nem tartotta szükségesnek, hanem tudatosan el is utasította magától, mint férfihoz nem illőt, ami elpuhít, „effeminál".[11] Katonai és politikai pályára készítették elő a főnemes ifjakat, s ehhez az írás-olvasás csak a század közepére vált elengedhetetlen követelménnyé. Az 1520-as évek nagyhatalmú nádorispánja, az ország első közjogi méltóságát viselő Báthory István pl. nem tudott írni, — Zrínyi nemzedékében azonban már kivétel írástudatlanságával a szerémségi nagybirtokos, Pekry Lajos. Zrínyi is elsajátította még gyermekkorában a betűvetést — mestere minden bizonnyal a kialakulóban levő világi értelmiség, a deákok sorából került ki —, de gyakorlására sok időt nem fordíthatott. Későbbi nagyszámú levelezésében egyet sem ismerünk, melyet maga kezével írt volna, s az aláírás is csak nagyon ritkán sajátja, — általában ezt

[9] Sírfelirata szerint (közli Reusner, Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia . . . gestarum exegeses. Frankfurt, 1603. 157. p.) 1566-ban 48 éves volt, tehát 1518-ban született. Ennek azonban ellene mond, hogy közvetlenül a mohácsi csata utáni években már a fegyveres harcokban találkozunk vele. A 48 tehát elírás lesz 58 helyett. Emellett szól, hogy Pethő Gergely Magyar Krónikája szerint hősi halála 58 éves korában történt (Kassai 1729-es kiadása, 121. p.). Már Salamon Ferenc is az 1508-as születési évet fogadta el (i. m. 259. p.).

[10] Ezt is a már idézett sírfelirata mondja. Zrínyi életrajzi adatainak ismertetésében, ahol mást nem idézek, Salamon biográfiája volt forrásom.

[11] Bőséges idézetanyagot hoz erre vonatkozóan Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Bp., é. n. 28. pp.

is íródeákjára bízta. Bár az 1550-es években már arról hallunk, hogy könyveket vesz és könyvtára van, ezeket a könyveket nem sokat olvashatta, inkább — magyar kortársai szokása szerint — felolvastatott belőlük magának. Ő maga élete végéig inkább a kardot forgatta, mintsem a tollat vagy a könyvek lapjait.

A korszerű műveltséghez szükséges nyelvtudást, elsősorban a latint, iskola és rendszeres tanulás nélkül is elsajátíthatta. A Magyarországra vetődött idegenek meglepetve tapasztalták a latin nyelv nagy elterjedtségét, ugyannyira, hogy még „a legalacsonyabb osztályba tartozó emberek közt is sokan vannak, akik beszélik".[12] Ezt az irodalmi finomságokra nem sokat adó vulgáris latint beszélhette Zrínyi is. Olaszul és németül nem tudott, magyarul azonban még fiatal korában megtanulhatott. Horvátország ekkor a legszervesebben benne élt a magyar királyságban, s ahogy a végvidéken a két nép fiai egymás mellett harcoltak a közös ellenség ellen, Keglevich Péter báni udvarában együtt éltek a horvát és a magyar hagyományok, sőt nyelv is. A horvát és a délvidéki magyar főnemesek közti rokoni kapcsolatok is ekkor fűződnek a korábbinál szorosabbra. Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy míg előzőleg a Zrínyi családfán egyetlen magyar névvel sem találkozunk, a szigetvári hős két lánytestvére is magyar főúrhoz ment feleségül, az egyik a Szerémségben birtokos Tahi Ferenchez, a másik a horvát-szlavon vicebáni méltóságot viselő Alapi Boldizsár fiához, Jánoshoz.[13]

Szembefordulás a törökkel

Zrínyi Miklóst és testvérét így részben más hatások formálták, mint még apjukat, s ez is segíthette őket annak felismerésében, hogy apjuk útján nem mehetnek tovább. Az öreg Zrínyi Miklós élete kézzelfoghatóan tanúsította: a töröknek való adófizetés, félig meghódolás, az ügyeskedő hintapolitika nem mentheti meg a keresztény úr birtokait az oszmán csapatok rablásaitól és hódításától, s nem teszi lehetővé, hogy az egymással ütköző politikai erők közt még oly hatalmas oligarcha is a maga lábán megálljon. A teljes behódolás és a végsőkig való ellenállás közt harmadik út nem volt lehetséges. Ebből a felismerésből folyt, hogy amint átvették családi birtokaikat, 1534-ben, első dolguk volt az apjuk által a töröknek fizetett adó felmondása. Alig pár héttel a temetés után pedig csapataikkal török területre törtek, s mélyen benyomultak Boszniába.[14] A Zrínyi név ettől kezdve lett négy nemzedék számára a török elleni engesztelhetetlen harc jelképévé. Tettük a Portán nagy megütközést, sőt felháborodást váltott ki. 1534 júniusában Ajász pasa, a perzsa hadszíntéren levő nagyvezér helyettese elpanaszolta Habsburg Ferdinánd követeinek, akik Konstantinápolyban uruk nevében békét ajánlottak, hogy „van egy Zrínyi gróf, kinek apja adófizetőnk volt, de most az

[12] Soriano velencei követ 1557-es jelentéséből idézi Salamon i. m. 249. p. 2. jegyz.
[13] L. Nagy Iván: Magyarország családai... XII. k. Pest, 1865. 435. p. Zrínyi nyelvtudására: Barabás i. m. I. k. 202., 632. p.
[14] L. Salamon i. m. 262. pp. és Szekfű Gyula: Magyar történet. III. k. Bp., 1935. 189. p.

apa meghalván, fia ellenünk fellázadt, és nemcsak hogy adót nem akar fizetni, hanem még sok kárt is tesz a szultán alattvalóinak, gyilkolva és rabolva mindenfelé. Meg kívánjuk őt büntetni."[15] A Zrínyiek azonban nem ijedtek meg, s példájukat mások is követték. 1536-ban a nagyvezér már azt közölte Ferdinánd követeivel, hogy a Porta a Zrínyi, a Blagay és a Frangepán grófokat rá fogja kényszeríteni az adófizetésre.[16]

Az öreg Zrínyi a horvátországi birtokosok jó részével Zápolyai János híve volt, az 1530-as évekre azonban egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a török ellen tőle oltalmat nem várhatnak, már a földrajzi helyzet folytán sem. Inkább bízhattak a közvetlenül szomszédos osztrák tartományok segítségében. Jajca eleste óta a török csapatok már a krajnai, karintiai határig portyáztak, s ezeknek a tartományoknak elsőrendű érdeke volt, hogy a védelem Horvátországban kiépüljön. Ferdinánd pártjának fokozatos erősödését ez a remény táplálta, az osztrák örökös tartományok segítségébe vetett hit, s mint távoli, soha meg nem valósult illúzió, a Habsburg-király alakja mögött ott magaslott V. Károly császár roppant hatalma. Törökellenes harcukhoz a Zrínyi fivérek is Ferdinánd pártján kerestek támaszt. Ferdinánd érdekeit és hatalmát ekkor Johann Katzianer, a fővezérséggel megbízott krajnai főkapitány képviselte Horvátországban, a condottierek egy késői, németbe oltott típusa. Az ő feladata lett volna, hogy a karintiai és a stájer rendek költségén tartott pár ezer zsoldossal a horvát határ védelmét ellássa. Zrínyi Miklós és bátyja vele léptek kapcsolatba. Katzianer és katonái jelenléte növelte biztonságérzetüket, s a zsoldosvezér mindennapos vendég lett váraikban. Az egymásrautaltság, a pillanatnyi érdekazonosság hamarosan barátsággá nőtt, s a két Zrínyi meg a krajnai főkapitány a kor szokása szerint testvérekül fogadták egymást.[17]

A politikai helyzet közben egyre zavarosabbá lett ezen a tájon is. A János és Ferdinánd közti nagy háborúban Horvátország jelentősége másodlagos volt, a döntést mindkét fél a Felvidéken kereste, s arra, hogy itt is szervezkedjék, érdemleges ereje egyiknek sem maradt. 1531-től, Korbáviai János halála óta a horvát-szlavon báni méltóságot sem töltötték be, az igazságszolgáltatás teljesen szünetelt, s központi hatalom nem létében senki sem volt, aki a nagybirtokos urak önkényeskedéseinek gátat vessen. Az adófizetés megszűnt, a központi védelem teljesen szervezetlen volt, s miközben a boszniai pasa csapatai időről időre végidúlták a határszélt, sőt benyomultak a Dráva—Száva közére is, belül az országban a főnemesi családok egymással hadakoztak. A János pártján állók fegyverrel támadtak Ferdinánd híveire és viszont, miközben mindkét fél politikai jelszavakat hangoztatott, de csak saját gyarapodására gondolt. A szomszédok egymás birtokaira törtek, elpusztították a falvakat, ha tehették megszállták a királyi várakat és tulajdonba

[15] Gévay, Anton: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte. . . Gesandschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. 1534. Wien, 1831. 61. p. Magyarul idézi Salamon i. m. 265. p.

[16] Gévay i. m. 1536. Wien, 1841. 129. p.

[17] Verancsics Antal . . . összes munkái. Közli Szalay László. II. k. Pest, 1857. 40. p. (Monumenta Hungariae Historica II. oszt.)

vették az egyházi birtokokat.[18] Az ököljognak ebben az időszakában vették birtokukba a Zrínyiek is a Korbáviai örökség várait, köztük a Zágráb megyei Medvevárat és Rakonokot meg Lukavát, — valamint az aurániai perjelség Unna menti és szerémségi birtokait, köztük a fontos végvárat, Kosztajnicát.[19]

Ferdinánd és János 1535. augusztus 21-én fegyverszünetet kötöttek, s az így beállt viszonylagos nyugalmat mindkét fél a Szerémség és Horvátország megszerzésére igyekezett felhasználni. Zápolyai János maga mögé állította a Portát is, s 1536 tavaszán a boszniai pasa kijelentette: ha a horvátországi urak nem állnak János király pártjára, az egész országot elpusztítja.[20]

Mindez most már Ferdinándot is komoly cselekvésre kényszerítette. A felvidéki harcokból visszarendelt Katzianer tekintélyes lovas és gyalogos haddal jelent meg Horvátországban (az egykorúak tizenkétezer emberről beszéltek). A János párti urak, élükön Erdődy Simon zágrábi püspökkel Ferdinánd hűségére hajoltak, s a kőrösi gyűlésen a viszálykodó családok „őszinte szeretettel" treuga Deit kötöttek, kimondva, hogy sérelmeikért karácsony napjáig nem vesznek egymáson elégtételt. Ugyanakkor fegyverbe szólították a nemességet, elhatározták nyolcszáz lovas és hétszáz gyalogos kiállítását, a hadak fizetésére pedig élelmet és jobbágyportánkint 1 forintot rendeltek.[21]

A nagy reménységgel indított hadjárat (melyben a Zrínyiek Pekry Lajossal, Batthyány Ferenccel és Bakics Pállal a horvátországi hadakat vezették) teljes kudarccal végződött. Hosszú nyári vonulgatások után az élelemhiány és járványok által megtizedelt, önbizalmát vesztett sereg október elején Eszéknél az első ütközetben szétzüllött, szertefutott, szabad utat nyitva a szendrői pasa seregének. A fővezért ugyan Ferdinánd Bécsben fogságra vetette, ezzel azonban a sereget már nem támaszthatta új életre.

Katzianer alig néhány hét után megszökött Bécsből, s „testvéreihez", a Zrínyi grófokhoz menekült. A kalandor zsoldosvezér végzetes lépésre szánta magát: míg látszatra Ferdinánd kegyelméért folyamodott, titokban érintkezést keresett Zápolyai pártjával és magával a belgrádi pasával is, felajánlva a Dráva—Száva közének kezükre játszását. Amikor terve kitudódott, már minden elveszettnek látszott. Külső segítség sehonnan sem volt várható, Horvátország a végső veszély szélére sodródott. És ekkor, 1539 májusában, a két Zrínyi Kosztajnica várában meggyilkoltatta Katzianert.

A szigetvári hőst egykorú és későbbi ellenségei egyként Katzianer meggyilkolásáért hívták tetemre, — a történetíró azonban felmentést kell, hogy adjon neki. A zsoldosvezér, visszaélve a menedékjoggal, összeesküvést szőtt, s ha terve sikerül, a Zrínyi várakat, de egész Horvátországot is oszmán uralom alá juttatta volna. A Zrínyi fivéreknek határozniok kellett, hogy tétle-

[18] A horvát területen is birtokos Kerecsényiek, alsólindvai Bánffyak és Hasságiak hatalmaskodásaira, egymás elleni sorozatos harcaira l. Kossutány Ignác: A kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. Századok, 1882. 463. pp.

[19] L. a horvátországi rendeknek Ferdinándhoz intézett 1535. szeptember 9-i fölterjesztését: Magyar Országgyűlési Emlékek. I. k. Bp., 1874. 623. pp.

[20] Gévay i. m. 1536. 141. pp.

[21] Magyar Országgyűlési Emlékek. II. k. Bp., 1875. 190. pp.

nül nézik-e Kosztajnica, „Horvátország kapuja" török kézre kerülését, birtokaiknak az ellenség által történő elözönlését, — vagy cselekednek, s teszik azt, amit magukrahagyottságukban, a viszonyok kényszerűsége folytán egyedül tehettek. Tettüket magasabb szempontból jogos önvédelemnek kell minősítenünk: egy országrész sorsa, százezrek élete forgott kockán. Katzianer letűnésével a vezér nélkül maradt összeesküvés széthullott, a Zrínyiek megmentették váraikat, de megmentették Horvátországot is.[22] Egyébként az eseményeket már Ferdinánd is hasonlóan értékelte, amikor nemcsak megbocsátott a két testvérnek, hanem kérésükre, még 1539-ben királyi adománnyal szentesítette a Korbáviai örökségben s az aurániai perjelség birtokain tett önkényes foglalásaikat.[23] 1540 októberében pedig utasítást adott, hogy ezentúl „hasonlóképen a Frangepán és Blagay gróf urakhoz" a Zrínyiek is négyszáz lovasra kapjanak fizetést.[24] A Zrínyi testvérek hatalomban és tekintélyben az arisztokrácia első vonalába emelkedtek.

Ez az emelkedés megnövelte ugyan a két testvér lehetőségeit a török elleni harcban, mégis hamarosan be kellett látniok, hogy a maguk erejéből a legnagyobb vitézséggel sem tudják az oszmánok rohamát feltartani. A boszniai pasa, mintha csak a nagyvezérnek a Zrínyiek megbüntetésére vonatkozó fenyegetését váltaná valóra, egyik támadást a másik után vezette váraik ellen. Egyes győzelmeket arathattak a védelemben — így 1540-ben csúfosan megkergették a Zrin várát ostromló csapatokat —, a kicsiny unnai és szávai várakat végső erőfeszítéssel ideig-óráig tarthatták, a falvak azonban elpusztultak, elnéptelenedtek az állandó háborúban. Ez indította a két testvért 1540 tavaszán arra, hogy végvidéki váraikat „amelyek egész Horvátország pajzsául szolgálnak a török ellen" felajánlják Ferdinándnak, cserébe magyarországi birtokokért.[25] A cseréből nem lett semmi, mire a Zrínyiek saját erejükből igyekeztek elvesztett birtokaik helyett, a végvidéktől távolabb, újakat szerezni. Így keveredtek szabályos harcba Blagay Istvánnal, és mindenekelőtt a zágrábi püspökkel. A püspök elleni egyik támadásban vesztette életét Zrínyi János, 1541 tavaszán.[26]

Zrínyi Miklós — bátyja halála után a családi örökölt és szerzett birtokok immár egyetlen tulajdonosa — katonai pályája a horvát végvidéken indult, országos hírnévre mégis Magyarországon emelkedett.

Buda török kézbe esése mégegyszer felrázta Európa uralkodóinak lelkiismeretét, és 1542-ben a német birodalom nagy hadsereget indított visszafoglalására. A csúfos kudarccal végződött vállalkozás egy szép haditényt mutatott fel, s ez Zrínyi nevéhez fűződik.

[22] L. Barabás i. m. I. k. 3. sz. — Vö. Szekfű i. m. 192. p. Szekfű különben Zrínyiről rajzolt rövid, de markáns portréjában általában helyesen ismerte fel a hőse életét is alakító tényeket, az ezekből levont következtetések azonban, a nagybirtokosok és a nagybirtokrendszer nemzeti feladatainak hangsúlyozásával, aktuális politikai célokat szolgáltak.

[23] Barabás i. m. I. k. 5. sz. és II. k. 2. rész, 11., 12. sz.; Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. Kiadta Kukuljević, S. I. III. k. Zágráb, 1854. 114. pp.

[24] Barabás i. m. II. k. 14. sz.

[25] Uo. I. k. 9. sz.

[26] Uo. I. k. 13. sz. — A Blagay Istvánnal folytatott háborúságokra l. A Blagay család oklevéltára. Szerkesztette Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Bp., 1897. 467., 493. p.

A Joachim brandenburgi őrgróf vezetése alatt Pest városát körültáborozó sereg egy részlege, unva a tehetetlen és lassú hadvezetést, kirohanásra csábította a védőket, hogy aztán lesből rájuk támadva, megsemmisítse őket. A csel sikerült, s nemcsak hogy a pesti védők egy része rohant ki a kecskeméti és a hatvani kapun, de még a budai várból is átdobtak sajkán néhány száz janicsárt. A cselvető olasz gyalogság tervszerűen hátrált a mai Városligetig, maga után csalva a törököket, ahol is a lesből Perényi Péter huszárjai és Móric szász herceg vértesei törtek rájuk. A törökök azonban vitézül tartották magukat, s a harc egyre kedvezőtlenebbül alakult a keresztényekre nézve. Segítséget pedig nem várhattak, mert a fősereg messze volt. Ekkor avatkozott be teljesen váratlanul Zrínyi Miklós négyszáz lovasával. Zrínyi, aki több hetes késéssel csak most volt csatlakozandó a sereghez, Vác felől közeledett huszáraival. Meghallva a csatazajt és az ágyúdörgést, lovasaival egyvágtában az ütközet színhelyére nyargalt, s oldalba támadta a törököket. A roham eldöntötte a csatát: a török több száz halott hátrahagyásával az erődítések mögé menekült.[27]

A nagy hadjárat — melytől a török kiűzését várták — egyetlen eredménye ez az ütközet volt. Az Európa legismertebb hadvezérei előtt végrehajtott bátor és szerencsés lovasroham egyszerre magasba emelte Zrínyi katonai hírnevét. Még ugyanezen év december 24-én Ferdinánd kinevezte Zrínyit Horvátország és Szlavónia bánjává.[28]

A horvát bán

A horvát báni tisztség a középkori Magyarország egyik legfontosabb méltósága volt. A király állandó képviselőjeként legfőbb irányítója volt a Dráva—Száva közét, a boszniai részeket és a tengermelléket magába foglaló Horvátország autonom életének, ő volt a közigazgatás és a bíróság feje, s háború esetén ő vezette hadba a sereget. Az 1540-es évekre a területileg megkisebbedett, lakosságban megfogyott, elszegényedett Horvátország bánjának legfőbb feladata a határok védelme, a török támadókkal való szinte állandó harc volt. A bán elsősorban katona kellett, hogy legyen, azért is esett Ferdinánd választása Zrínyire.

A harmincnégy éves bán roppant tetterővel vetette magát a harcokba. 1543 nyarán Szolimán szultán ismét személyesen jött hadai élén Magyarországra. Zrínyi éppen lakodalmát ülte Frangepán Katalinnal a Zágráb megyei Lukavecen, amikor jelentést kapott a szultán megindulásáról, s arról, hogy a boszniai pasa hadai a fontos drávai átkelőt oltalmazó Valpó

[27] Istvánffy Nicolaus: Historia regni Hungariae. XV. könyv. (a bécsi 1758-as kiadásban 155. p.) Vö. Julier Ferenc: Magyar hadvezérek. Bp., é. n. 184—185. p. — Istvánffy szerint Zrínyi 400 horvát próbált lovassal (cum quadringentis Illyrici nominis veteranis equitibus hastatis) vett részt a hadjáratban. Ez azonban csak részben lehet igaz, ugyanis ismerjük a csapat hadnagyainak nevét. Az öt hadnagy közül kettőnek (a Nógrád megyei Policsnai György és Alapi János) magyar a neve, ami valószínűvé teszi, hogy a katonák egy része is magyar volt. (L. Hazai Okmánytár. III. k. Győr, 1866. 448. p.)

[28] A kinevezési okmány: Barabás i. m. II. k. 2. rész, 24. sz.

várát ostromolják. Még aznap levéllel fordult a királyi helytartóhoz és Nádasdy Tamás főkapitányhoz, sürgetve az országos megmozdulást és felajánlva, hogy kész minden emberével tüstént Valpó fölmentésére indulni, ha nem hagyják magára.[29] De nem hogy segítséget kapott volna a déli végek védelmére, hanem még őt is fölrendelték a báni hadakkal Komáromhoz, a Győrnél gyülekező csapatok fedezetéül. Harc helyett tétlenséget parancsoltak rá, ahogy a Bécs védelmére rendelt, magyarokból és németekből álló tekintélyes sereg is tétlenül nézte, a magára hagyott Siklós, Pécs, majd a közeli Esztergom és Székesfehérvár hogyan kerül a török kezére. Zrínyi végül sem tudta elviselni a már-már cinkosságnak számító semmittevést, s társulva Báthory Andrással és Werbőczi Imrével, lovasaival a portyázó tatár had után vetette magát, és a Balatontól északra Somlóvásárhelynél megütközött vele. A harc a magyarok teljes győzelmével végződött, háromezer tatár holtteste maradt a csatatéren. A diadal persze nem akaszthatta meg a szultán hadműveleteit, de egy időre véget vetett a tatárok dúlásának, és sok ezer magyar rabnak szerezte vissza a szabadságot.[30]

A Győrnél táborozó nagy had a szultán elvonulásakor puskalövés nélkül szétoszlott, s Zrínyi saját erejére utalva folytatta a harcot. 1544-ben a boszniai pasa a horvátországi Kőrös és Pozsega megyékbe vezette seregét. Elfoglalta Velika várát, az Erdődyek birtokát: Monoszlót, s ellenállás nélkül dúlta a falvakat, egész a stájer határig. A báni csapatok önmagukban elégtelenek voltak arra, hogy szembeszálljanak vele, erre Zrínyi Bildenstein stíriai kapitányt hívta segítségül, s az egyesült had Zágrábtól északra szembement a túlerővel. A pasa azonban tőrbe csalta a keresztény sereget, Zrínyi embereinek egy része szétfutott, más része ott veszett, ő maga is csak nehezen menekült meg.[31]

1545-ben a Kulpa vidékén hadakozott Ulemán pasával. 1546-ban nem kockáztatva az ütközetet a Szerémséget duló nagy túlerőben levő török haddal, kétezer lovasával (hadnagyai Rátkay Pál, Kapi János és Geszti János voltak) átkelt a Száván, s az egykori Zrínyi birtokok — immár évek óta a boszniai pasa uralma alá tartozó terület — pusztításával kényszerítette visszatérésre a török sereget.[32]

Mindezek a harcok néhány év alatt is több tanulságot érleltek meg a bán számára. Az egyik az volt, hogy a határvédelemben sem a király, sem a horvát grófok segítségére nem számíthat, a másik pedig, hogy a báni csapatok önmagukban elégtelenek a török feltartóztatására.

Ferdinánd király kezdeti erőfeszítések után teljesen feladta azt a tervet, hogy a törököt kiverje Magyarországról. A Magyarország és Csehország királya büszke címet viselő uralkodó a teljes anyagi csőd szélén állt. A Zápolyaival, majd utódával, János Zsigmonddal folytatott háboruk kimerítették nemcsak az amúgy is üres kincstárat, hanem a király hitelezőinek türelmét is, s a nagy délnémet bankházak egymás után zárkóztak el újabb pénzkérései

[29] 1543. június 22-i és 24-i levelei uo. I. k. 29., 30., 31. sz.

[30] Istvánffy i. m. XV. könyv (id. kiadás 167. k.). L. még Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. II. k. Bp., é. n. 43. p.

[31] Istvánffy i. m. XVI. könyv (id. kiadás 169. p.). *Barabás* i. m. I. k. 33—35. sz.

[32] *Barabás* i. m. I. k. 38., 42—43., 45. sz.

elől. A Német-római Birodalom rendeinek támogatására a balul sikerült 1542-es kísérlet óta nem lehetett számítani, s a saját bajaival elfoglalt V. Károly császár is mindegyre csak arra intette öccsét, hogy tőle ne várjon segítséget.

Egy cseppet sem volt vigasztalóbb a belső helyzet sem. Az államhatalom a királyi területeken csak névleges volt, a királyt képviselő helytartó tényleges erővel nem rendelkezett, s az ország főkapitánya kezén mindössze néhány száz katona volt. A pénzügyi közigazgatás Ferdinánd által létrehozott új szerve, a Pozsonyban székelő kamara, állandó pénzzavarban volt, s még az országos főméltóságok fizetését sem tudta rendszeresen folyósítani.

Zrínyi a saját személyére szóló sallárium án kívül (évi 1000 Ft, amiből kémeket és futárokat is kellett tartania) báni hivatalánál fogva 600 könnyű lovasra (fejenkint évi 44 Ft, összesen 26 400 Ft) és 400 gyalogosra (fejenkint évi 24 Ft, összesen 2600 Ft) kapott fizetést.[33] Bizony nem nagy „haderő", de legalább erre az ezer emberre kapta volna meg rendszeresen a zsoldot. Félévvel báni kinevezése után panaszkodik a királynak, hogy a kinevezéskor kiutalt első negyedévi részleten kívül (10 000 Ft) még egy fillért sem kapott, s 1000 lovasából 600-at a maga pénzén tart. Ettől kezdve sűrűn találkozunk kérvényeivel, Nádasdy Tamáshoz írt leveleivel, melyekben a fizetés elmaradását panaszolja. 1546 márciusában már másfél évi összeggel tartozott neki a kincstár, s ha valamit időről időre törlesztettek is — így 1550-ben 2400 forintot, 250 lovas háromhavi zsoldját —, a teljes rendezésig sohasem érkeztek el. 1552 végén a kétségbeesett elkeseredés hangján írta Nádasdynak, hogy hiába küld kérvényt kérvényre őfelségének, nem kap pénzt, katonái fizetéstelenek, ő maga teljesen tehetetlen.[34]

Akár kapott rá pénzt, akár nem, a védelmet fenn kellett tartania, nemcsak mert a báni méltóság becsülete így kívánta, hanem azért is, mert ellenkező esetben saját birtokai is a török prédájául esnek. Zrínyi fizette tehát a báni bandériumot, de fizette nemegyszer a várak helyőrségeit is. Mindehhez pedig pénz kellett. A még megmaradt, töröktől pusztított horvátországi Zrínyi birtokok jövedelme nem győzhette ezt a megterhelést, a pénzemberektől fölvett kölcsönök pedig csak ideig-óráig voltak elegendők. Az elpusztult, oszmán hódoltság alá került falvak jövedelmének kiesését csak egy módon lehetett pótolni, új birtokok szerzésével. Ezt az utat járta Zrínyi is, szerződések, pörök, foglalások, hatalmaskodások során át. Ezek egynémelyikét tekintsük meg közelebbről.

Birtokszerzések, hatalmaskodások

A Frangepánok ozalyi ágának nagy vagyona az 1540-es évek legelején árván maradt Frangepán Istvánra és hugára, Katalinra maradt. Zrínyi mint bán, hivatalból gyámja volt a két kiskorú örökösnek, s meg kell hagyni, meg is védte őket a rokonokkal szemben, akik magukhoz akarták kaparin-

[33] Uo. II. k. 150., 205. p.
[34] Uo. I. k. 32., 71., 92., 123. sz.

tani az örökséget. 1543 nyarán aztán feleségül vette gyámleányát, Frangepán Katalint. Nem sokkal később, éppen hogy nagykorúságot ért sógorával szerződésre lépett, mely szerint egymást testvérekül fogadva, mindennemű ingó és ingatlan javaikat ezentúl közösen birtokolják és egymás után öröklik is. Mivel a Frangepán birtokok nagyobbak és értékesebbek is voltak, az intézkedés pedig természetszerűleg Zrínyi kezében volt, egy pillanatig sem vitás, hogy a maga korában is példa nélkül álló szerződés kinek az érdekét szolgálta. A család tiltakozott is „a Frangepán javak elidegenítése" ellen, s néhány év múlva Frangepán István, aki nagyon megbánhatta a gyermekfővel ráerőszakolt szerződést, már az uralkodó előtt követelte vissza „jogos örökségét". Az ügyet 1550 júliusában a Frangepán birtokokat Zrínyiné és bátyja közt megosztó egyezség zárta le. A törvényes leánynegyeden messze túlmenő, mintegy fele-fele osztozásban Zrínyi megszerezte a harmincöt faluból álló ozalyi uradalmat, s egy sor dalmáciai tengeri kikötőt, köztük a fontos Buccarit.[35]

Ennél is jelentősebb volt a Hampó—Ernuszt örökség, a Zrínyiek törzsbirtokává lett Muraköz megszerzése. 1541-ben gyermektelenül meghalt Hampó Gáspár, mire birtokát apósa, az öreg Keglevich Péter, a bánságban Zrínyi elődje, törvény ellenére megszállta, és nem adta ki sem az uralkodó többszöri felszólítására, sem az országgyűlés végzésére, mely további makacskodás esetére fej- és jószágvesztéssel sújtotta. Keglevich nyilván úgy számított, hogy mások is hasonlóan jártak el, s magatartásuk végül is sikert hozott, azonkívül talán arra is gondolt, hogy őt, a török elleni harc ősz bajnokát, Jajca hős védőjét, meg is illeti ez a kárpótlás a török által elfoglalt Unna menti birtokokért. Az ügy talán annyiban is maradt volna, ha Zrínyi szemet nem vet a területre. Az, hogy egykor fiatal korának egyik mentora éppen Keglevich volt, legkevésbé sem zavarta. Miután a kincstár már kerek ötvenezer forinttal tartozott neki a báni csapatok zsoldjából, Ferdinánd számára a legegyszerűbb megoldás volt, ha adóssága fejében neki igéri Muraközt. 1546-ban Zrínyi sereggel vonult Csáktornya ellen, Keglevichet elfogta, a várat megszállta, az uralkodó pedig még ugyanebben az évben neki adományozta az egész Muraközt azzal a kikötéssel, hogy védje Stájerországot a török beütések ellen. Csáktornya, majd Légrád, a két jelentős vár, háromszázharmincöt és fél jobbágytelek (Győr vagy Esztergom megye összes jobbágyportájának száma nem érte el ez időben a háromszázat) birtokába jutott Zrínyi, a horvátországinál termékenyebb, gazdagabb vidéken. A királyi adományt pedig megtetézte Keglevich, aki annak fejében hogy Zrínyi szabadon engedte, sőt életéért közbenjárt Ferdinándnál, átengedte számára örök jogon a Légrád elővédjét alkotó fontos Kapronca várát.[36]

[35] Az 1544. febr. 1-én kelt szerződés uo. II. k. 2. rész, 27. sz. Frangepán György tiltakozása a zágrábi káptalan előtt uo. II. k. 2. rész, 31. sz. I. Ferdinándnak Frangepán István folyamodványa ügyében Zrínyihez írt utasítása, 1550. dec. 1. uo. I. k. 93. sz. A Zrínyi és Frangepán közti megegyezés uo. II. k. 2. rész, 80., 81. sz. L. még uo. I. k. 140. p. A birtokokat, a Zrínyi és sógora közti huzavonát részletesen ismerteti Salamon i. m. 328—346. p.

[36] A Hampó-féle birtokok megszerzésére l. Istvánffy i. m. XV. könyv (id. kiadás 158. p.), továbbá Barabás i. m. II. k. 2. rész, 32., 36—43., 45—46. sz. Vö. Salamon

Ettől kezdve Muraköz, a csáktornyai vár lett a Zrínyi birtokok központja, a horvát grófok magyarországi nagybirtokosokká lettek. Az egymásba ömlő Dráva és Mura minden török beütéstől biztosan oltalmazta a Muraközt, a nagyobb támadások ellen pedig a Zrínyi várak hosszú sora védte. Délről Kőrös, Varasd és Zágráb megyében szinte egymásbafonódó láncszemenkint sorakoztak a család kezén levő várak Rakonoktól Kapronca át a Frangepán örökségből imént megszerzett Ozalyig, s nem sok idő múlva a Drávától északra is Zrínyi várak védték a folyóközt s egyben Délnyugat-Dunántúlt.

A Somogy megyei Csurgó (akkori nevén Csorgó) várához tartozó uradalom az aurániai perjelséghez tartozott. Amikor a Zrínyi testvérek megszállták, majd királyi adományban megszerezték a perjelség birtokait, Csurgó kicsuszott a markukból: a hatalmas Török Bálint már előbb rátette a kezét. Zrínyi azonban nem mondott le a királyi adomány után immár jogosnak vélt jussáról, s megpróbálta erőszakkal, fegyverrel megszerezni a birtokot. 1542-ben részben azért érkezett többhetes késéssel a pesti táborba, mert előbb végigdúlta az enyingi Török család birtokait, köztük Csurgót is. A hatalmaskodásról fölvett jegyzőkönyv megdöbbentő képet tár elénk: az egyik faluból négyszáz, egy másikból négyszázötvenöt forint értéket csikartak ki katonái, készpénzt, élelmet, élőállatot, s ahol nem adták szépszerével, a botozástól, kínzástól sem riadtak vissza. Mórichidán feltörték a templomot, hogy a jobbágyok odamenekített értékeit elrabolják, s bosszúból a falu bíráját előbb félholtra verték, majd bilincsbe verve magukkal hurcolták. Szerecsen falut pedig úgy kirabolták, hogy lakosainak betevő falatjuk sem maradt. A konstantinápolyi Héttoronyba hurcolt Török Bálint felesége és két fia hatalmaskodásért perbe idéztette Zrínyit és hadnagyait, ítélet azonban több éves huzavona után sem született. 1552-ben azután az ellenséges felek kiegyeztek, s Zrínyi megkapta Csurgót tizenkét faluval.[37]

A Zala megyei Atakot hatalmaskodással és hosszú pereskedéssel a rokon Tahiaktól szerezte meg, a Vas megyei Mogyorókerék és Vörösvár uradalmát cserével az Erdődyektől, s kisebb birtokosok egész sorát kényszerítette birtokaik átadására, pl. a Turopoljén. A Pálos-rend ünnepélyes iratban engedte át számára Vas megyei birtokait, de utólag a főperjel tiltakozott, mondván: Zrínyi halálos fenyegetéssel kényszerítette őt az irat aláírására. Frangepán Miklós a krajnai rendek segítségét kérte rokona hatalmaskodásai ellen, s szinte nem volt év, hogy a helytartó vagy az országbíró törvénybe ütköző erőszakoskodásaiért bíróság elé ne idézte volna.[38]

i. m. 347. pp. A kincstár elszámolása Zrínyivel uo. II. k. 2. rész, 50., 51. sz. A jobbágyporták számára l. KOVACHICH Supplementum ad Vestigia Comitiorum i. m. III. k. 275. pp. Kapronca várának megszerzésére BARABÁS i. m. II. k. 2. rész, 43. sz.

[37] A Csurgó és környékének 1542-es feldúlásakor okozott károkról készült jegyzőkönyv BARABÁS i. m. II. k. 2. rész, 18. sz. A birtok körüli pereskedésre uo. II. k. 2. rész, 21., 23., 25., 62., 63. sz. Az 1552. márc. 30-i szerződés uo. II. k. 2. rész, 86. sz. Vö. SALAMON i. m. 365. pp.

[38] BARABÁS i. m. I. k. 36. sz. és II. k. 2. rész, 23., 25., 66., 83., 94., 104., 114.,153. stb. sz. A pálosoktól kicsikart szerződésre TAKÁCS SÁNDOR: A Zrínyiek temetőhelye, (Emlékezzünk régiekről. Bp., é. n. 55—56. p.) és BARABÁS i. m. II. k. 2. rész, 116. sz. Arra, hogy Zrínyi módszerei semmiben sem különböztek a korabeli többi nagyúrétól vö.

Ugyanakkor minden eszközt és módot igénybe vett a birtokokból kiszedhető jövedelem fokozására. A jobbágyokra kivetett földesúri adó mellett többnyire maga szedette be az egyházi tizedet és a kincstárnak járó hadiadót is (ez utóbbiakat királyi felhatalmazással, a katonaság fizetésének jogcímén), emellett azonban kiterjedt kereskedést folytatott, elsősorban az ausztriai és olasz piacon jól értékesíthető élő marhával. Összeköttetésben állt krajnai és tengerparti vállalkozókkal, akik az itthon felvásárolt és lábon kihajtott marhát készpénzért vették át tőle. Adataink vannak arra, hogy a birtokain levő bányákban kitermelt ezüstöt csak részben szolgáltatta be, ahogy a törvény előírta, másik részét visszatartotta, s aztán saját nyereségére eladta külföldre. Még az is előfordult, hogy felfogadott uszkókokkal, ezzel a tengerparti hajdú-elemmel megtámadtatta a velencei hajókat, s a rablott portékát értékesítette. Az így szerzett pénz jó része a katonaságra ment, de került belőle birtokvételre is.[39]

Így állt elő már az 1550-es évekre az a vármegyényi nagyságú birtok — durva számítás szerint is mintegy hétszáz jobbágyporta[40] —, mely az akkori Magyarországon a legnagyobbak közé tartozott, a nyugati országrészben pedig csak Nádasdy Tamás domíniuma volt hozzá mérhető. Mátyás király nem is két nemzedékkel korábban központosított állama nem előre, hanem visszafelé lépett, s bizonyos vonatkozásokban a nagybirtokosok függvényévé vált. Általános következményeiben végzetes volt, hogy a hatalmi viszonyok alakulása folytán a korábban az uralkodó védelmét élvező jobbágyság és mezővárosi polgárság tömegei teljesen a nagybirtokos főúr ellenőrzése és hatalma alá kerültek; sőt a magukra hagyott falvak, mezővárosok, de még a köznemesek is, ha csak tehették, maguk keresték a módját, hogy valamelyik nagybirtokos szárnya alá húzódjanak, — mert bár ez az állapot egyre növekvő terheket és jogtalanságot jelentett, de védelmet nyújtott, védelmet a külső ellenség és a belső hatalmaskodók ellen, amit az államnál hiába kerestek volna. A kisbirtokos nemes, még inkább a mezőváros, nem tudta önmagát megvédeni sem az egymással hadakozó nagybirtokosok, sem a török ellen, valakihez csatlakoznia kellett. Különösen a végvidéken ez a kérdés életbevágó volt. Ahogy Kapitánfi István szigetvári vicekapitány írta Zrínyinek a dél-dunántúli nép hangulatáról: „Uram, az egész ország és a nemesség azt kiáltja, hogy meghódol a töröknek, ha Nagyságod nem törődik velük." S hogy a szavak mögött valóságos tartalom volt, bizonyítja, hogy 1552-ben Csázma körül egy sor magára hagyott falu, hogy a felprédálást elkerülje, be is hódolt.[41] A védelmet keresték a hódoló jobbágyok, s

---

Kossutány i. m., 463. pp., és Takáts Sándor: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. Századok, 1905. 890. pp. Forgách Ferenc följegyzése viszont (i. m. 326. p.), hogy Zrínyi a Széchyektől házasságszédelgéssel szerzett volna birtokrészeket, hogy unokatestvérét, Tahi Ferencet lakoma közben méreggel étette meg, hogy egy udvarházát megszerezze, közönséges rágalom. L. Barabás i. m. I. k. Bevezetés XI—XIII. p. és a kötetek vonatkozó okmányai.

[39] Barabás i. m. I. k. 257., 82. sz. és II. k. 2. rész, 107. sz. Kölcsönből történő birtokvételre l. uo. I. k. 366., 367. sz.

[40] Zrínyi magyarországi birtokainak (a horvátországiak nélkül) későbbi összeírását uo. II. k. 2. rész, 177. sz.

[41] Uo. I. k. 497., 187. p.

mindazok a kisnemesek, akik — szinte a középkori hűbéri kötelék felújításával — önként alávetették magukat a „dominus" hatalmának. A horvát Krisčić nemzetség tagjai már 1547-ben átadták családi váraikat Zrínyinek, hűséget és engedelmességet fogadva a bánnak, aki viszont ünnepélyes igéretet tett, hogy birtokaikban mindenki ellen megvédi őket.[42] A jobbágyság után tehát a familiaritás kötelékével a kisnemesség sorsa is mind erősebben egy-egy nagyúri dinasztiához kötődött, a nagyúrtól várták a megélhetést, a pártfogást és az előmenetelt egyaránt. A feudális társadalomnak a XV. század végén Magyarországon is megindult bomlását így állította meg Mohács után a gazdasági tényezők mellett a politikai helyzet, s hogy a megmaradt ország nem szakadozott egyes kiskirályok résztartományaira, azt elsősorban a török veszély eredményezte, amelyikkel még a leghatalmasabb úr sem tudott egyedül szembeszállni.

Mindezzel együtt járt, hogy a nagybirtokosokra olyan kötelességek szakadtak, amelyeket korábban már nagyrészt a központi hatalom, az állam vállalt magára, éppen a lakosság védelmében. És ha a hatalmaskodásban versengő nagybirtokosokat a történelem mérlegére helyezzük, az ítéletet tetteik felett elsősorban annak alapján kell kimondanunk, hogy ennek a kötelességüknek hogyan tettek eleget. Ez az erkölcsi szempontokat is magában foglaló különbségtevés választja el egymástól a csak rablólovag Serédi Gáspárt, Északkelet-Magyarország egyik legnagyobb birtokszerzőjét vagy Perényi Pétert, a különben vitéz nádorfit[43] és Nádasdy Tamást, Eger védőjét Dobó Istvánt vagy éppen Zrínyi Miklóst. Az a Zrínyi, aki ha hatalmi érdeke úgy követelte, porig romboltatta a rokon Tahiak udvarházát, végigpusztította kis és nagyobb birtokosok falvait, elragadta a pórnép készpénzét, kihordatta kamrájából a lisztet és a szalonnát, szobájából a dunnát és a szerszámot,[44] — ugyanaz, mint aki körömszakadtáig védte a maga embereit: a jobbágyokat, katonákat és familiáris kisnemeseket. „Minthogy a mi védelmünk alatt állnak, kötelességünk mellettük kiállni" — írta a mogyorókeréki pálosok ügyében Batthyány Kristófnak. Kötelességének érezte, hogy jobbágyait mindennemű külső és belső ellenség ellen megóvja, hogy ügyeljen rá, a kincstári kiküldöttek adóbeszedés címen ki ne forgassák őket kicsiny készletükből. Az inséges vidékeknek élelmiszert, a török elől menekülőknek szállást osztatott, ha pedig török portya ragadott el emberei közül egyeseket, maga is lóra ült kiszabadításukra, a fogságba hurcoltak kiváltása ügyében pedig még a konstantinápolyi császári orátorok segítségét is igénybe vette.[45] Nádasdy Tamáshoz írt leveleiben nem egyszer megható szavakkal szólt „a szegény nép" nyomoráról és szenvedéseiről, „az egekig ható segélykiáltásiról". Batthyány Kristófot egy alkalommal kioktatta a mágnás kötelességeiről a rászoruló gyöngék, védtelenek, bajban levők meg-

[42] L. uo. II. k. 2. rész, 46. sz.

[43] Serédire és Perényire l. Szekfű i. m. III k. 182—184., 192—194. p.

[44] L. a Zrínyi szolgái által Kanizsa környékén elkövetett hatalmaskodások bűnlajstromát: Barabás i. m. II. k. 2. rész, 111. sz. Az adóbeszedésre uo. I. k. 286., 304. stb. sz.

[45] Uo. I. k. 461—462, 463., 283. p. A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Iványi Béla. Bp., 1943. 12. p. Verancsics összes munkái IV. k. Pest, 1859. 23—25., 72—74. p.

segítése terén. Féktelen oligarcha volt, ha vagyonosodásának, emelkedésének álltak útjába, a hatalma alatt élők sorsa iránt azonban felelősséget érzett.[46] Érezték ezt jobbágyai és mindenekelőtt katonái, akik minden körülmények közt bíztak benne és ragaszkodtak hozzá. Ezt fejezte ki később, 1558-ban a szigetvári vicekapitány, amikor Palatics kapitány haláláról tudósította Zrínyit, mondván: „a szigeti védősereg nagy bizalommal tekint Nagyságodra."[47]

Zrínyi személye jelentette a rendet, a biztonságot a dél-dunántúli és a horvátországi végek számára. Ezt ő is tudta, s a beléje vetett bizalomnak igyekezett is megfelelni. Amikor 1549-ben a két hatalmas birtokos, Zrínyi Miklós és Nádasdy Tamás egymással Sárvárott örök barátsági szerződést kötött, a szerződés lényege „az ország békéjének, egyetértésének és nyugalmának" közös erővel történő megvédésére irányult.[48] A Zrínyi és Nádasdy birtokok szomszédosak voltak, s a végvidéken váraik fogaskerék módjára kapcsolódtak egymásba a védelemben. A kettőjük közti megegyezés valóban biztosította a viszonylagos rendet és nyugalmat, egyben Horvátország és a Nyugat-Dunántúl török elleni katonai védelmét.

Erre az együttesen szervezett katonai védelemre hamarosan nagyobb szükség volt, mint valaha. 1547-ben Ferdinánd hosszas tárgyalások után öt évre békét kötött Szolimán szultánnal. A békének nagy ára volt: a király elismerte a török magyarországi hódításait, és évi harmincezer arany adó fizetésére kötelezte magát. Viszonylag csendesebb évek köszöntöttek a megmaradt országrészre, legalábbis nagy hadjáratokra nem került sor.

A török elleni védekezés, a végvárak

Egyszeriben megváltozott azonban a helyzet, amikor a szultán megtudta, hogy Martinuzzi György, az özvegy királyné, Izabella mellett a keleti Magyarország tényleges kézbentartója, szerződésre lépett Ferdinánddal, s a kezén levő területeket bizonyos kárpótlás fejében átadta a magyar királynak. A szultán nem tűrhette, hogy Magyarország egy koronás fő uralma alá kerüljön, terjeszkedésének és biztonságának alapja éppen az volt, hogy megosztva tartja egykori félelmetes ellenségének erejét. A béke még le sem járt, amikor 1551 őszén a ruméliai beglerbég hatalmas sereggel megjelent a Temesközben, hogy „megoltalmazza" hűbéresét. A keleti országrész, Erdély, egymaga nem tudott vele szembeszállni, Ferdinánd pedig Castaldo vezérletével mindössze néhány ezer idegen zsoldost küldött, kik raboltak, dúltak, gyújtogattak — maga a vezérük is bestiáknak nevezte őket —, de a törököktől senkit sem védtek meg. Amikor pedig a barát, Martinuzzi, diplomáciával akarta a sereget visszatérésre bírni, a gyanakvó Castaldo, 1551 legvégén orvul megölette.

Sem Ferdinánd, sem bátyja, a császár, nem küldött segítséget; az ország magára maradt, pedig az igazi küzdelem csak most kezdődött. 1552 nyarán a

[46] Barabás i. m. I. k. 197. p. és Iványi i. m. 11., 13. p.
[47] Barabás i. m. I. k. 479. p.
[48] A szerződés uo. II. k. 2. rész, 65. sz.

nyolcvanezres török fősereg a szerdár vezetésével sorban elfoglalta a délkeleti végvárakat. Hősi védekezés után Losonczy István feladta Temesvárt, török kézre került Lippa, Solymos, Lugos, Karánsebes és vele a gazdag Bánság. Ugyanekkor a budai pasa elfoglalta Veszprémet, majd északon a Szonditól halálig védett Drégelyt, s egy sor kisebb vár után a Tiszát oltalmazó Szolnokot. Csak Eger várát tudta megvédeni Dobó István és katonái hősiessége. A hadjárat irtózatos pusztulást okozott, s nagy darabot tört le az ország testéből, — ugyanakkor Eger helytállása morálisan is igen nagy jelentőségű volt. Először bizonyosodott be, hogy kellő elszántsággal fel lehet tartóztatni a törököt.

Az 1552-es nagy hadjárat elkerülte a Dél-Dunántúlt és Horvátországot, Zrínyinek azonban éppen elég gondot okozott a boszniai pasa csapatainak távoltartása. Az erőviszonyok semmilyen vitézséggel ki nem egyenlíthető aránytalanságát teljesen világosan látta. „Ha a külső nemzetektől idejében és nagyon gyorsan nem kapunk erősítést, ennek a szerencsétlen országnak a sorsa bevégeztetett — írta Nádasdy Tamásnak 1552 augusztus elején. — Ami kevés lovas szolgál alattunk, a király parancsára az is szét van szórva mindenfelé Horvátországban, . . . úgyhogy, ha gyorsan kell, alig néhányan tudunk összegyűlni, de ha lassan mind összegyülekezünk is, a nálunk jóval erősebb ellenségnek akkor sem tudunk ellenállni."[49] De azért egy pillanatra sem tétlen. A stájer rendekkel szerződést köt, hogy átvállalják néhány horvát vár őrségének zsoldját — köztük van Sziszek és Kosztajnica —, s Székely Lukács stájerországi főkapitányt a báni hadakkal való együttműködésre utasítják. Amikor híre megy, hogy Pettauban a krajnai határ védelmére négyezer fegyverest állítottak talpra, Zrínyi Nádasdyn keresztül a királyhoz fordul, hogy bocsássa ezeket rendelkezésére. Ferdinánd azonban megtagadta kérését, sőt közölte, hogy semmilyen segítséget nem adhat. Ugyanakkor utasította a bánt, hogy szálljon szembe az ellenséggel, amely időközben elfoglalta Császmát és már Varasdig portyázott. Őfelsége úgy látszik haragszik rá — írta Zrínyi Nádasdynak —, nem tudja ugyan, miért, hacsak nem azért, hogy nem volt hajlandó harcba vinni katonáit, egyet tíz ellen. Bezzeg más volna a helyzet — írta pár nap múlva keserűen —, ha őfelsége gondoskodott volna a végvárakról, ha a katonaság zsoldját legalább részben kifizetnék. „Most amikor az ország végső veszedelemre jutott, sehol semmi reménységet nem látok, és arra, hogy egymagam szálljak szembe a veszéllyel, nem érzem magamat elég erősnek." Mégis ezt tette. Huszárjaival csipkedte, zavarta a felvonuló törököket, majd október elején, egyesülve Székely hadaival a török sereg egyik szárnyát lesbe csalta Varasd közelében, Marusewecnél. Az oszmánok vesztesége tetemes volt, a pasa fia is holtan maradt a csatatéren. A győzelem nem volt döntő, de Horvátország nagyrészét megmentette a török hadaktól.[50]

[49] Uo. 166—167. p.

[50] Az idézett levelek uo. I. k. 114., 115., 116., 118., 120. sz. Istvánffy (aki részletesen leírta a Varasd melletti cselvetést) a boszniai pasa Horvátország elleni támadását tévesen 1553-ra teszi, s az események sorrendjében is kisebb hibákat követ el. (Istvánffy i. m. XIX. könyv, id. kiadás 216. p.) Istvánffy tévedése tovább élt a szakirodalomban. Rónai Horváth i. m. II. k. 69. pp.

Az 1552-es hadjárat nemcsak azt mutatta meg, hogy milyen nagy jelentősége van a váraknak a török elleni küzdelemben, hanem azt is, hogy milyen korszerűtlen a magyar védővonal. Egy-egy jól megerősített, sikeresen ellenálló vár megyényi területeket menthetett meg, ahogy másrészről, valamely erődítmény eleste a vidék minden további védelmét lehetetlenné tette. A várak korszerű megerősítése azonban roppant sokba került, a kisebb birtokos egyáltalán nem, a nagyobb is csak nehezen győzte. A fontosabb várakat ezért fokozatosan az uralkodó veszi át, a főurak nemegyszer maguk ajánlják fel, s az építkezések a kincstár költségén folynak. Ezek a várak alkotják azután a kiépülő Habsburg-centralizáció pilléreit. Így indul meg elsősorban a Bécset közvetlenül védő Komárom, majd főleg Győr erődítése hatalmas kőből rakott fülesbástyákkal, olasz hadmérnökök közreműködésével. A Muraköz fokozottabb védelmére is ekkor történnek az első lépések Légrád várának kiépítésével (a Zrínyi birtokok jobbágyai tízezer napszámmal járultak hozzá a munkálatokhoz), de itt már csak földbástyák emeléséről van szó. Ugyanígy földvárak voltak a megyék költségén korszerűsített Sziszek és a Zala megye védelmére épült Szentgyörgy is.

Ferdinánd, kinek se pénze, se katonája nem volt, a háborút céltalannak ítélte, s már 1553-ban béketárgyalásokat kezdett a Portával. A magyar urak, kik legjobban tudták, mit kockáztatnak a háborúval, de akik azt is tudták, mit vesztenek a papírforma szerinti békével, legalább azt szerették volna elérni, hogy a tárgyalások és fegyverszünetek idejét a védelem megerősítésére, megszervezésére használják fel. Az 1554-es pozsonyi országgyűlésen az országos elkeseredés oly erővel robbant ki, hogy az uralkodó, a hangulat lecsillapítására elhatározta, az 1535 óta üresen álló nádori méltóság betöltését. Nádasdy Tamás nádorrá választása országosan azt a reményt keltette, hogy a török elleni politikában fordulat következik: megalázkodás és visszavonulás helyett az erők megszervezése, s a rég várt támadó hadjárat. Ennek érdekében az országgyűlés az egyforintos hadiadót jobbágyportánkint kettőre emelte, s elrendelte, hogy a földesurak minden száz jobbágytelek után három jól fölszerelt lovast állítsanak. A seregek elé kapitányokat rendeltek, és kérték az uralkodót, álljon személyesen a török elleni nemesi fölkelés élére.[51]

Ferdinánd az augsburgi birodalmi gyűléstől remélt segítséget a török ellen, de személyes megjelenése ellenére sem érhetett el eredményt. Ezek után végképp a háború ellen foglalt állást. Mivel a török elleni támadó harc kimenetelét az osztrák tartományok minden erejének bevetése esetén is kétségesnek érezte, leghelyesebbnek vélte, ha a magyar területek részbeni feláldozásával békét köt, katonailag Bécs előterének megerősítésére szorítkozik, s inkább Erdély megszerzésére fokozza erőfeszítéseit. Követei útján évi 140 000 arany adót ajánlott fel a szultánnak, ha elismeri és meghagyja Magyarország birtokában.

Ez persze azt jelentette, hogy gyakorlatilag Magyarországot a török karjába taszította, hiszen az eddigiekből is nyilvánvaló volt, hogy a szultán minden olyan törekvést, amely Erdély és a királyság egyesítésére törekszik,

[51] Magyar Országgyűlési Emlékek. III. k. 494. pp.

újabb hadjárattal torol meg. Erdély megszerzését a török határ fokozott megerősítésének kellett volna megelőznie. Különben is, bár hivatalosan 1554 óta fegyverszünet volt, a falvak hódoltatása mégsem szünetelt a végvidéken, a török rabló portyázások csak úgy folytak, mint azelőtt. A bécsi udvar viszont, nehogy a Porta a fegyverszünet megsértésére hivatkozva abbahagyja a béketárgyalásokat, nemhogy megerősítette volna az őrségeket, hanem a magyar végváriaknak szigorú parancsban minden harci cselekményt megtiltott, lehetetlen helyzet elé állítva ezzel a parancsnokokat és közkatonákat egyaránt. „Bizonnyal én ezzel a veszprémi törökkel és hitván békkel soha frigyet nem tarthatok, mert hiszem az hatalmas uristent, ennek én árthatok — fejezte ki valamennyiök véleményét Takaró Mihály tihanyi kapitány. — Ha őneki királ őfelsége háza alá szabad ságódani, legyen énnekem is az ő házok alá szabad ságódanom."[52] Hogyan is lehetett volna azt kívánni, hogy ölbetett kézzel nézzék a török beütéseit, megtorlatlanul hagyják rablásait. Az elpusztított és hódoltatott vidéken a végvár sem tarthatta volna magát, a vitézek a tétlenséggel önmaguk sorsát pecsételték volna meg.

Zrínyi talán sohasem írt annyi kérő és könyörgő levelet az uralkodónak, mint ezekben az 1553—54-es években. Nem szűnt meg hangoztatni, hogy a törököt csak fegyverrel lehet békére kényszeríteni, ehhez pedig erős várak, bennük jól fizetett és jól felszerelt őrség szükséges. „Mi mindig hűséges és engedelmes alattvalói vagyunk őfelségének, őfelsége minden parancsát teljesíteni törekszünk, a fegyverszünetet is igyekszünk megtartani — írta Nádasdynak —, de a török portyázások nem szűnnek, az embert és a jószágot egyre rabolják. Nem akarunk mi a béke megkötésének akadályai lenni, de méltányosnak ítéljük, hogy amit a töröknek szabad, őfelsége azt nekünk is engedélyezze." Az udvar azonban továbbra is szigorúan tiltotta az erőszaknak erőszakkal való viszonzását, ami csak növelte a törökök portyázási kedvét. Míg kezdetben saját váraik körül raboltak, 1554-ben már mélyen benyomultak a mögöttes területekre is, s 1555 tavaszán az egyik portyázó csapat egész Zágrábig hatolt, hogy harminchárom rabbal és sok rablott holmival távozzék. Nem volt jobb a helyzet a Dunántúlon sem, hol a török csapatok a Balatonig, délen Kanizsáig jártak, úgyhogy Somogyban a parasztok már szántani sem mertek a mezőre kimenni az emberre leselkedő portya miatt. „A békére számító sok nyomorult ember elvész — írta az elkeseredett bán Nádasdynak. — Őfelsége jobban tenné, ha ezeknek a szerencsétlen kereszténveknek kijelentené, hogy vagy vándoroljanak ki otthonukból, vagy gondoskodjanak maguk önvédelmükről." Még kétségbeejtőbbé vált a helyzet, amikor a török, szinte a végváriak orra előtt, megkezdte Somogyvár erődítését. „Ha Somogyvár megépül — írta Zrínyi —, akkor jaj Kanizsának és Csurgónak, de Pettaunak és a szomszédos tartományoknak is." Bécs mindamellett ragaszkodott parancsához, hogy minden harci cselekménytől tartózkodni kell, s amikor Mehemet boszniai pasa, végbeli szokás szerint bajviadalra hívta ki Zrínyit, még azt is letiltotta.

Persze az efféle parancsokat könnyebb volt kiadni, mint megtartani, s ahogy Zrínyi végül is titokban megverekedett a pasával (de Nádasdy tudott

[52] Történelmi Tár. 1907. 402. p.

róla!), a végváriak is, ahol módjuk volt rá, ki-ki rontottak a törökre. Zrínyi maga járt elől jó példával, hol a horvát határszélen, hol Somogyban kergetve a rabló törököt. 1554 őszén, Rakonok körül portyázott, de 1555 január elején már Csurgón van, s heteken át a somogy—baranyai határszélen őrködik, hogy kora tavasszal ismét Zágrábtól délre ügyelje a boszniai pasa mozgolódását. A végvári életnek sajátos törvényei voltak, s azok nem igazodhattak bécsi parancsokhoz.

Persze minden más lett volna, ha nagyszámú, jól felszerelt és jól fizetett katonaság ügyel a határokon, — erről azonban legkevésbé sem beszélhetünk. A végvárak őrsége rosszul volt felszerelve és éhezett. Ahhoz végül is nagy kegyesen hozzájárult az uralkodó, hogy a báni katonaság tisztjei és főlegényei ugyanannyi zsoldot kapjanak, mint Ungnad Dávid stájerországi zsoldosai, — a végváriakról azonban nem esett szó, s ami kevés járt volna nekik, azt sem mindig kapták meg. Zrínyi kérvényt kérvényre szerkeszt, egyik küldöttet a másik után meneszti, fizetésüket még sem tudja megszerezni. Ferdinánd ugyan időnkint utasította a pozsonyi kamarát, hogy a hátralékos zsoldból utaljon ki valamit, a válasz azonban majdnem mindig azonos volt: az országgyűlés által kivetett hadiadóból alig folyt be valami, ami befolyt, az is másra kell. 1554-ben a bán már arról tudósítja Nádasdyt, hogy egyes végvárak őrsége tizennégy hónapja nem kapott zsoldot, s félős, hogy otthagyják a szolgálatot. Ő már minden pénzét szétosztotta — írta —, a nép olyan szegény, hogy nincs rajta mit megvenni, — ha megindul a török támadás, nem fogja tudni feltartani. „Nagyságod megítélheti — olvassuk Nádasdyhoz írt jelentésében —, hogyan védhető meg harminckét mérföldes határvonal háromszáz lovassal."[53]

A török támadás pedig nem sokáig váratott magára. 1555 augusztusában Toigun, az új budai pasa, a fegyverszünettel mit sem törődve, mintegy tízezer emberrel Székesfehérváron, Koppányon át Kaposvár alá vonult, s arra hivatkozva, hogy őrsége beütésével nyugtalanítja a török területeket, a gyengén fölszerelt várat rövid ostrommal feladásra kényszerítette. Kaposvár alól délfelé Korotna, majd Babócsa ellen vonult, — ugyanakkor délről a boszniai pasa is mozgolódni kezdett. „Ez háznak megtartására nem vagyunk elegek" — írták a korotnai hadnagyok Zrínyinek. — Az őrség néhány hajdúból áll, „tudja Nagyságod, azok is fizetetlenek". Bárkihez fordulnak, „valakihez kenyergünk, csak papirossal segétnek", ennyi emberrel hogyan védjék meg a várat? — „néppel szoktak házat megtartani." Zrínyi Bocskai Ferenc nevű hadnagyát küldte közéjük, — ő maga, huszáraival a horvát határra vonult. A kétoldali támadás valóságos pánikot idézett elő, főleg horvát területen. „A nép rágondolva eddigi szenvedéseire és méginkább arra, ami ezután érheti, annyira elrémült, hogy miután azt látja, segítséget és oltalmat sehonnan sem várhat, futásnak eredt, be sem várva az ellenséget" — jelentette Zrínyi Miksa főhercegnek. A parasztság futása pedig kedvét és bátorságát veszi a katonának is. Zrínyi merész ellentámadást akart indítani Babócsa irányába és Kőrös megyében is, hogy ezzel megzavarja a török terveit, — de mivel és kivel? Miksa főherceg kitartásra intette és báni köte-

[53] Az itt elmondottakra az adatokat mind BARABÁS okmánytárából merítettem, az idézetek is innen valók i. m. I. k. 126—190. sz.

lességeire figyelmeztette, Nádasdynak éppen elég gondja volt, hogy Kanizsára összpontosítsa a maga erejét, még az 1554-ben horvátországi főkapitánnyá kinevezett Ungnad Dávid sem jött segítségére. Kétszáz gyalogosát Rakonok körül hagyta Horvátország védelmére — írta Nádasdynak október legelején —, háromszáz lovasával viszont kész azonnal a töröktől megszállt Babócsára támadni. „Ami engem illet — olvassuk a levélben — kevés katonámmal, nyomorult jobbágyaimmal erőmhöz képest kész vagyok bárhol ennek a szerencsétlen hazának szolgálni, ahol csak parancsolja Nagyságod." A Korotna és Babócsa elestével végvidékké lett Csurgóra megy, s a Szigetvár ellen vonuló törököt nyugtalanítja, — ugyan mit tehetne többet háromszáz lovassal. Amint azonban megbizonyosodott róla, hogy Toigun pasa nem készül megostromolni a várat, máris átmegy Horvátországba, s Verbócnál elkapva szétveri a kalandozó pakráci aga csapatát.[54]

Az éppen ülésező országgyűlés dermedt hangulatban, tehetetlenül nézte a magukra maradt somogyi várak elestét. Végre felismerték a rendek, hogy a sikeres ellenállás egyik feltétele a végvonal egységes parancsnokság alá állítása. Főkapitányságokat szerveznek, köztük a dunántúlit, amelyet a nádorra, Nádasdyra ruháznak, a főkapitány számára állandó katonaságot szavaznak meg, s felhatalmazzák, hogy veszély esetén megyénkint a nemesi felkelést is egybehívja. Mire a király szentesítette az országgyűlés végzéseit, beállt a tél, a hadak egyelőre téli pihenőre vonultak.[55]

Alig néhány hónap múlva, 1556 januárjában újra összeült az országgyűlés Pozsonyban, s figyelmét most már a végvárak erősítésére fordította. A jobbágyokra a már megszokott kétforintos hadiadón felül fél forintnyi várépítési hozzájárulást rónak, s kimondják — most elsőízben —, hogy a jobbágy robottal is köteles a várépítésben segíteni. A megerősítendő várak közt elsőnek említi a törvény a veszélyeztetett zalai és somogyi véghelyeket, köztük a Zrínyi birtokát képező Csurgót és Berzencét.[56]

1556 tele és tavasza komoly hadikészülődések közepette telt el, annál is inkább, mert a kémek azt jelentették, hogy a török Szigetvár ostromára készül. Ferdinánd király kölcsönöket vett fel (Székely Lukács kapitány is húszezer forintot adott az uralkodónak), s Stájerországtól a horvát határszélig folyt a katonatoborzás. Fegyverbe szólították a dunántúli megyék nemességét, s a nádor parancsára megkezdték a sereg számára az élelmiszer gyűjtését. Zrínyi egyrészt horvátországi báni várait erősítette (közülük többet, így Kosztajnicát is, átadta az uralkodónak), másrészt a veszélyeztetett somogyi végvidéket, elsősorban Csurgót és Szigetvárt igyekezett ellátni katonával és felszereléssel.[57]

Még alig tavaszodott, a boszniai pasa csapatai átkeltek a Száván, és egyenest Krupa és Kosztajnica vára ellen vonultak. Az őrség azonban vitézül

[54] Az 1555-ös eseményekre ISTVÁNFFY i. m. XIX. könyv (id. kiadás 220. p.). Zrínyire BARABÁS i. m. I. k. 200—210. sz. A korotnai hadnagyok levele Zrínyihez: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Közli SZALAY ÁGOSTON. Pest, 1865. 163—164. p.

[55] Az országgyűlésre Magyar Országgyűlési Emlékek. III. k. 520. pp.

[56] Uo. III. k. 566. pp.

[57] Zrínyi hadikészülődéseire l. BARABÁS i. m. I. k. 222. s köv. sz.

ellenállt, míg meg nem jelentek Zrínyi vezetésével a fölmentő hadak, visszatérésre kényszerítve az ostromlókat.[58]

Májusban azután megindultak a pécsi és babócsai bég csapatai Sziget ostromára, s június elején a táborba érkezett az új budai pasa, Khadim Ali is, erős seregével. A mocsarak közt fekvő Sziget a Dél-Dunántúl egyik legerősebb vára volt. Eredetileg az enyingi Török család birtoka, ekkor azonban már királyi vár. Kapitánya a nemrég kinevezett Horváth Markó volt, elszánt, vitéz katona, s ha a vár őrsége csak néhány száz fegyveresből állt is, élelemmel, ostromszerekkel jól el volt látva, és ami talán a legfontosabb, ezúttal az őrség nem maradt magára. Kanizsánál júniusban már gyülekezett a fölmentő sereg, köztük olyan próbált csapatkapitányok, mint Magyar Bálint, Telekessy Imre, Zrínyi Miklós és a fővezér, Nádasdy Tamás. A sereg létszáma tízezer körül volt — Ferdinánd király 4500 gyalogost küldött —, a Szigetet ostromló törökök számát harmincezerre tették.

A nádor, hogy elcsalja Sziget alól a nagy túlerőben levő Ali pasát, ezzel a védőknek pihenést engedjen és a fáradt török haddal könnyebben szembeszállhasson, a tavaly elesett Babócsa visszavívására indította a sereget. A taktika bevált. A magyar csapatok alig kezdték meg Babócsa lövetését, Ali félbehagyta a negyven napja folyó ostromot, s július 21-én megindult hadával Nádasdy ellen. Az összecsapás a Rinya folyó mocsarain való átkelés közben fejlődött ki. A török átkelésének megakadályozására a nádor Zrínyit küldte, ki nyolcszáz huszár élén július 22-én nyolc ízben rohamozott az átkelő sereg ellen, s azt minden esetben visszadobta. Harc közben kilőtték alóla lovát, ágyúgolyó szaggatta meg arannyal kivert mentéjét. Istvánffy Miklós jegyezte fel, hogy hősiessége a töröknek is feltűnt, s csata közben a verőcei bég a nevét kérdezte. Zrínyi megnevezte magát, és egyben üdvözletét küldte a pasának. Este, a csata után, a pasa levélben viszonozta az üdvözlést.

Másnap hajnalban a török sereg kierőszakolta az átkelést. A nádor ekkor, miután a célt, Szigetvár fölmentését és a babócsai őrség kifüstölését elérte, parancsot adott a seregnek a visszavonulásra. Az utóvédet Zrínyire bízta. A török újabb támadása azonban a lovasság után a gyalogság beavatkozását is szükségessé tette, s a keresztény sereg nehéz küzdelemben visszaszorította az oszmánokat. A harcok közben az egyik török hadoszlop megkerülte a magyar csatarendet és a táborra ütött. Megint Zrínyi és lovasainak gyors beavatkozása mentette meg a helyzetet. Másnap a keresztény sereg megkezdte a rendezett visszavonulást Berzence, Kanizsa felé.

Ali pasa visszatért ugyan Sziget alá, de miután a falakat kijavítva, földből emelt mesterséges ütegsáncait szétrombolva találta, s a felbátorodott várbeliek csapatai felvonulását is akadályozták, — július 31-én feladta a harcot, és megtizedelt csapataival visszavonult Pécsre.

A hadjáratnak, tényleges eredményén túlmenően, erkölcsi hatását kell kiemelnünk. Évtizedek óta ez volt az első eset, hogy a török hadakkal szemben nyílt csatában sikerült megállni. S ez nagyrészt Zrínyi érdeme volt. Hogy a haditervek határozataiban mennyi része volt Nádasdy mellett, nehezen állapítható meg, de a babócsai ütközetben egy fejjel kimagaslott a leg-

[58] Istvánffy i. m. XIX. könyv (id. kiadás 221. p.)

jelesebb vitézek közül is, s hadtörténelmünk egybehangzó véleménye szerint bebizonyította, hogy az ország legrátermettebb lovasparancsnoka. A bán katonai hírével ettől kezdve az országban csak kevesen mérkőzhettek.[59]

Július legvégén érkezett vissza a keresztény sereg Kanizsára, de a hadjárat még nem ért véget. A sereg a király második fiát, Ferdinánd főherceget várta, hogy erősítést hozzon és átvegye a fővezérletet. A főherceg azonban késett, a hadak több mint egy hónapig tétlenül hevertek, csökkentett zsoldot kaptak, aminek árát a zalai falvak adták meg, mert főleg az idegen hadak rablóportyái mindennaposak voltak. A pár napra családjához látogató Zrínyi megdöbbenve látja saját birtokain a zsoldosok dúlásának nyomait. „Mélységesen fájlalom — írta Nádasdynak —, hogy ennyi csapás zúdul a szegény keresztény népre, hogy barom módjára űzik, rabszíjra fűzik, mégis azt hiszem, ha teljesen nem is, de nagyrészt megoltalmazhatnánk, ha a zsoldosok — úgy ahogy a nagyurak katonái — fizetést kapnának."[60] Egy bizonyos, a török elleni győzelemnek is volt ára, s ezt is a föld népe fizette meg.

Szeptember elején megérkezett a főherceg Kanizsára hatezer csehmorva lovassal és ugyanannyi gyalogossal; kétezer ló hozta az ostromszereket. Kifizette Nádasdy seregének már türelmetlenkedő zsoldosait (négyezer forintot kaptak Zrínyi emberei is), s szeptember közepén a tekintélyes sereg megindult Somogyba. Nádasdy tanácsára ugyanis azt határozták, hogy — az őszi esőzések is közel lévén — nagy és kockázatos vállalkozás helyett inkább Sziget körül néhány kisebb várat foglalnak vissza, s ezzel megerősítik a vár helyzetét is. Az első Korotna volt, mely ellen Pallavicini Sforza (Fráter György gyilkosa) gyalogosai küldettek nyolc ostromágyúval. Csurgónál csatlakozott hozzájuk Zrínyi lovasságával. Az ostromkor a földbástyákat elsőnek a bán lóról szállt vitézei mászták meg, Istvánffy név szerint is megemlíti közülük a zászlótartót, Tompa Istvánt és Patacsics Pétert. A két név mintegy jelképe a báni sereg összetételének, magyarok és horvátok vállvetett harcának.

Korotna visszavételénél — Istvánffy írja ezt is — a külföldi gyalogság rettentő kegyetlenséggel öldökölte az életben maradt ellenséget, sőt valaki elhintve köztük, hogy veszélyes helyzetben a törökök kisebb aranytárgyaikat lenyelik, a holtakat is felhasították. Zrínyi és katonái védelmére keltek a foglyoknak, emberi érzésből, meg azért is, mert a hazai gyakorlatban török-magyar viszonylatban már kialakult a foglyokkal való kereskedés. A zsákmányolt ló vagy fegyver, amelyet eladhattak, a foglyul ejtett harcos, akit csak váltságdíjért engedtek szabadon (minél előkelőbb volt, annál nagyobb összegért), egyformán értéket jelentett. Mindebből tehát a magyarok és a külföldi zsoldosok közt viszály, sőt verekedés adódott. A magyar hadak és az idegen zsoldosok közti, a későbbi években nagyra növő ellentétnek egyik

[59] A babócsai ütközetre uo. XIX. könyv (id. kiadás 223—224. p.). Rónai Horváth i. m. II. k. 73—74. p. Julier i. m. 187—188. p. Szilágyi i. m. 394—410. p. A nádor elnökletével tartott haditanácskozások jegyzőkönyve Barabás i. m. II. k. 2. rész, 102. sz.

[60] Barabás i. m. I . k. 402. p.

első megnyilatkozása volt ez, ekkor azonban a vezéreknek még sikerült lecsillapítani.

Korotna eleste, a hír által még megnövelt hadsereg megjelenése megfélemlítette a törököket. Babócsát őrsége kiürítette és felgyújtotta, s a keresztények kezére került egy sor kisebb vár, köztük Szentlőrinc, Görösgál, Sellye és Szentmárton.[61]

A hadjárat sikere országszerte nagy örömöt váltott ki, Zrínyi azonban közvetlenül is érezte hasznát. Közelről fenyegetett somogyi és zalai birtokainak elővédjei megerősödtek, s falvai távolabb kerültek a török szomszédságtól. Igaz, a csurgói uradalom sokat szenvedett a hadak járásától, s már előbb a török Szigetvár alá érkeztének hírére megbolydult a parasztság, hogy biztonságosabb területre fusson. Ahogy tiszttartója jelentette Zrínyinek: „Mostan im az buzát igen arattatnók, de igen kevés népünk vagyon, mert ez alá való (értsd: a város alatt elterülő) faluk mind esmég elfutamodtak."[62] Már a főherceg hadának szétoszlása után Kászon pasa Pécsről hatezer lovassal Csurgó alá nyargalt, s néhány falut ismét megsarcolt — mégis Szigetvár helytállása, majd elővárainak visszaszerzése nagyban növelte a Zrínyi birtokok biztonságát.

Mialatt Zrínyi és Nádasdy Babócsánál harcoltak, a boszniai pasa elfoglalta az Unna szigetén fekvő fontos Kosztajnica várát. Az immár királyi végház német őrségének parancsnoka tisztjeivel együtt egyik szomszédos várban mulatott, amikor a törökök ladikokon éjjel a vár tövébe lopakodtak, létrával megmászták a falakat, s az álmából ébredő őrséget legyilkolták. Ennek hallatára a közeli, korábban szintén Zrínyi birtokában levő, most királyi vár, Novi, német őrsége úgy megrémült, hogy az erődöt felgyújtotta és odahagyta. A két végvár kiesésével az Unna és Kulpa közti terület jórésze török kézre került, köztük nem egy falu a Zrínyi birtokokból is.[63]

Zrínyi lemond a báni méltóságról

Az év novemberében a nádor utasítására Zrínyi ötszáz lovassal biztosította a Szigetvárba élelmet és hadianyagot szállító száz szekeret.[64] Mint bánnak ez volt utolsó tette: az év végével az uralkodó, saját kérésére fölmentette tisztsége alól, s helyébe Erdődy Pétert nevezte ki.

Hogy miért mondott le Zrínyi a bánságról, nem tudjuk, s feltevéseink is meglehetősen bizonytalanok. Kétségtelen, hogy a hivatal terhes volt, s Zrínyi az évek során egyre többször került összeütközésbe egyes főnemes társaival, akik nem voltak hajlandók magukat parancsának alávetni. Külö-

[61] Minderre l. Istvánffy i. m. XIX. könyv (id. kiadás 226—227. p.) és Barabás i. m. I. k. 272. pp.

[62] Négyszáz magyar levél, i. m. 192. p.

[63] Az események leírása Istvánffy i. m. XX. könyv (id. kiadás 234. p.), tévesen az 1557-es évnél. A helyes időpontot I. Ferdinándnak portai követeihez 1556. aug. 15-én írt leveléből állapíthatjuk meg: Epistolae imperatorum et regum Hungariae Ferdinandi primi et Maximiliani secundi. . . Edidit Jac. Ferdin. de Miller. Pest, 1808. 155. p. Vö. Barabás i. m. I. k. 266. sz. és Salamon i. m. 410 p.

[64] Barabás i. m. I. k. 282—284. sz.

nösen Keglevich Mátyással — a volt bán, Péter, fiával — viszonya éppen 1556-ra annyira elmérgesedett, hogy egy táborban nem is fértek meg, s Ferdinánd főherceg, hogy a békét biztosítsa, Keglevichet katonaságával Pápára rendelte.[65] Hogy a viszályban kinek volt igaza, ma már nehezen állapítható meg, de annyi bizonyos, hogy a bán szenvedélyes, ellentmondást nem tűrő természete nem volt alkalmas az elkerülhetetlen ellentétek békés áthidalására.

A személyes jellegű ellentéteknél súlyosabban eshetett a latba, hogy a rábízott terület török elleni védelmére nem kapta meg a szükséges anyagi támogatást. A báni fizetést, a katonák zsoldját a kincstár sohasem tudta idejében fizetni, s az anyagi zűrzavarok az 1540-es évekhez viszonyítva nemhogy csökkentek volna, hanem inkább még nőttek. Bár 1552-től kezdve Zrínyi rendszeresen visszafogta a maga számára a saját jobbágyai és a kormányzása alá eső megyék országos adóját, a kincstár adóssága még így is évről évre nőtt. 1554 áprilisában kilencezer forinttal tartozott neki a Kamara, csak egy év összegéből, ami azt jelentette, hogy a báni várak őrsége részben zsold nélkül maradt, hiszen Zrínyi a saját birtokait védő somogyi véghelyek költségeit is elő kellett, hogy teremtse (csak Csurgón százötven fegyverest tartott saját pénzén), s mindezt a birtok nem tudta előteremteni. 1556 májusi jelentése szerint a katonák fizetetlenek, s amellett se fegyverük, se lőszerük nincsen. Horvátországban egyes várak őrsége, hogy megélhessen, fegyverei egy részét kényszerült elzálogosítani. Zrínyi legalább kéthavi elmaradt zsold kiutalását kérte, de hiába. 1556 őszén azután megkötötte magát: ha Ferdinánd főherceg nem törleszti, legalább részben, a báni sereg zsoldját, csak egyedül jelenik meg a táborban. Ez hatott, s a főherceg—ahogy láttuk — négyezer forintot osztott szét, de mi volt ez ahhoz képest, hogy egy 1557-es kimutatás szerint a horvátországi végek őrségének hatvannégyezer forinttal tartozott a kincstár, s hogy az erődítmények legszükségesebb karbantartási munkáira ötvenezer forint kellett volna.[66]

Mindehhez járult, hogy éppen a határvédelemben jelentősen megcsorbult a bán hatásköre. A stájerországi és krajnai rendek, akik saját biztonságuk érdekében több vár védelmét magukra vállalták, ragaszkodtak hozzá, hogy az ő zsoldjukon élő katonáknak ők parancsoljanak. Az uralkodó pedig a mind nagyobb számú királyi várak fölötti közvetlen intézkedést tartotta meg magának, így került sor Ungnad Dávid főkapitányi kinevezésére 1554-ben. Mindez joggal sértette a bán önérzetét, és nagyban nehezítette a védelem összehangolását. Zrínyinek minden valamire való katonai vállalkozás előtt tárgyalnia kellett a stájer és a horvát főkapitánnyal. A hatalmi arányok mindinkább a bán hátrányára tolódtak el. A főkapitányok kezén többezres állandó zsoldos hadsereg volt, a bán erejének zömét pedig a megyei zászlók alatt bevonuló nemesi fölkelők tették volna, számuk azonban egyre kevesebb lett, s katonai értékük messze elmaradt a zsoldosoké mögött. A nemesség különben mind jobban visszahúzódott minden áldozatvállalás-

[65] Uo. I. k. 267., 269—271. sz.

[66] L. uo. I. k. 222., 228., 231., 263., 267., 271., 286., stb. sz., II. k. 2. rész, 97—99. sz. Bucholz, T. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. VII. Wien, 1836. 347. pp.

tól, s amikor Zrínyi megpróbálta saját költségén tartott katonáinak a fizetését részben a megyékre hárítani, törekvése vad ellenzésre talált és nem sikerült. Hovatovább tehát a bán hatalmi súlya annyi volt csupán, amennyit mint nagybirtokos főúr biztosítani tudott magának. Még rosszabbodott a helyzet, amikor 1556 tavaszán Ferdinánd létre hívta Bécsben az Udvari Haditanácsot, amelynek magyar tagja ugyan nem volt, de amely kezdettől fogva magának követelte Magyarországon is a katonai irányítást. A Haditanács parancsait a magyar rendi méltóságok jogaikba való törvénytelen beavatkozásnak tekintették, ahogy a növekvő Habsburg állami centralizációt is egyre nehezebben viselték.[67]

Zrínyi különben már korábban vissza akarta adni báni méltóságát. 1555 végén be is nyújtotta lemondását, de a király nem fogadta el. Nádasdyhoz írt leveleiben a báni haderő elégtelenségére, s arra hivatkozott, hogy ellenségei akadályozzák kötelessége teljesítésében, sőt attól sem riadnak vissza, hogy az uralkodó előtt sárba rántsák becsületét.[68] Ezek a levelek is azt valószínűsítik, hogy lemondása okait a fent előadottakban kell keresnünk.

Hogy el volt keseredve, s hogy szenvedélyes természetétől elragadva, talán meggondolatlan kijelentéseket is tett, azt valószínűsíti a császári orátorok jelentése Sztambulból. 1557 májusában azt írták Ferdinándnak, hogy török forrásból származó bizalmas hírek szerint Zrínyi el akar szakadni a Habsburgoktól, és evégből tárgyalásokat kezdett volna a boszniai pasával.[69] A hír nem volt igaz, nem is vette komolyan maga Ferdinánd sem, s lehet, hogy a törökök csak méregkeverés céljából találták ki. De hogy Zrínyi elégedetlen volt az udvar magatartásával, mely Magyarország védelmét csak félvállról vette, s hogy a báni jogkört ért sérelmek miatt el volt keseredve, azt Nádasdyhoz írt levelei is bizonyítják.[70]

Mindamellett Ferdinánd a továbbiakban sem kívánta őt mellőzni. Pár hónappal lemondása után felajánlotta neki a kassai főkapitányságot, mely nem csak a török, de János Zsigmond erdélyi fejedelem ellenében is az egyik legfontosabb őrhely volt, de Zrínyi csak bizonyos feltételekkel vállalta volna el. A király által igért ezer könnyűlovas, háromszáz vértes és ötszáz gyalog helyett háromezer könnyűlovasra, ezer vasasra és ezerötszáz gyalogra kért fizetést. Ahogy Nádasdynak írta, a báni méltóságot is azért kellett leraknia, „mert az adott lehetőséggel nem tudta a szolgálatot úgy ellátni, ahogy kellett volna", s ennyi emberrel itt sem felelhetne meg feladatának. A pénzhiány miatt azonban kérése nem volt teljesíthető.[71] 1557 novemberében viszont Ferdinánd kinevezte tárnokmesterré.[72]

[67] L. Barabás i. m. I. k. 347—348. p. Fellner, T.—Kretschmayr, H.: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Bd. I. Wien, 1907. 234. pp.
[68] A lemondási tervekre l. Barabás i. m. I. k. 172., 203., 285. sz.
[69] Verancsics összes munkái i. m. IV. k. 269. p.
[70] L. Barabás i. m. I. k. 226., 228., 231. sz.
[71] Uo. I. k. 294—296. sz.
[72] A kinevezési irat uo. II. k. 2. rész, 108. sz.

A tárnokmester. A törökkel való béke kérdése

A tárnokmester az országos rendi méltóságok közt a harmadik helyen állt, de tényleges hatalmat és ügykört ekkor már alig jelentett. A pénzügyeket a bécsi központi szervek és a kamarák intézték, a szabad királyi városok ügyeiben való bíráskodás pedig formális jellegű volt. De a társadalmi ranglétrán előkelő helyet biztosított.

1556-tal a nagy török hadjáratok megszűntek, s hol forma szerint, hol ténylegesen is fegyvernyugvás állott be, ami persze nem jelentette a csatározások, portyázások megszűntét. 1557 januárjában a pécsi török parancsnok száz szekéren négyszáz janicsárral indult rablásra. Zrínyi Csáktornyáról nyargalt Somogyba, hogy útjukat állja. Áprilisban Zrínyi gyalogos hajdúi, a török portyázóknak ezek a méltó ellenfelei, viszonozták a török beütését, s egész a Dunáig nyomultak.[73] Zrínyi ekkor heteken át Szigetvárott tartózkodott. Ferdinánd ugyanis Kerecsényi Lászlóval, Gyula vára későbbi védőjével és feladójával együtt királyi biztosként a vár erődítményeinek, élelmi készleteinek felülvizsgálásával és felfrissítésével bízta meg. Az 1556-os ostrom erősen megviselte a várat, s a falak kijavítása csak lassan haladt, mert nem volt hozzá munkás: a jobbágy lakosság a környéken a hadjáratok következtében nagyon megritkult. Zrínyi messze vidékről hozatott embereket, majd a megépült bástyákra új tarackokat állított, s főként saját muraközi és Vas megyei birtokairól szállította a tárolásra szánt búzát és más gabonaféléket, összesen ezer forint értékben. Tisztében annál lelkiismeretesebben járt el, mert hiszen a vár erejétől függött az ő birtokainak nyugalma is, és sohasem lehetett tudni, mikor támad a török újra.[74]

Októberben már a horvát határszélen portyázott, ahol szívesen fogott volna nagyobb vállalkozásba a birtokait állandóan nyugtalanító boszniai pasa ellen, de a király nem engedélyezte. Zrínyi elkeseredése szenvedélyes szavakban lobbant fel: őfelsége azt hiszi, hogy a pasa megtartja a fegyverszünetet — írta Nádasdynak —, s a dolgok nem ismerésében őt, Zrínyit alázza meg. Mindig csak megaláztatásban van része, „egészen alacsony származású embereket" helyeznek fölébe, ilyen körülmények közt nincs értelme szolgálatának, inkább visszavonul teljesen a magánéletbe.[75]

A hirtelen felindulás érzelmi kitörése elcsitulhatott, de a dolgok lényegét tekintve Zrínyinek igaza volt. 1557 tavasza óta Ferdinánd követei ismét békéért kilincseltek a szultánnál. A bécsi udvar nem győzte a hadjáratokkal kapcsolatos anyagi terheket, s birodalmi politikája parancsolólag írta elő a törökkel való megbékülést. Ferdinánd 1558-ban — amikor bátyja, V. Károly lemondása után császárrá koronázták — még egyszer megpróbált a német rendektől pénzt és katonát kérni a török ellen, a birodalmi gyűlés azonban elutasította kérését, s a szultánnal való „tisztességes" békét ajánlotta. Szolimán viszont nyeregben érezte magát, teljesíthetetlen feltételeket szabott — így Szigetvárnak azonnali török kézbe adását követelte

[73] Uo. I. k. 288., 302. sz.

[74] A biztosi utasítás: uo. II. k. 2. rész, 106. sz. Zrínyi jelentései és intézkedései uo. I. k. 299—303., 325. sz.

[75] Uo. I. k. 311., 313. sz.

—, s amíg Ferdinánd a végváriak minden moccanását letiltotta, a szultán katonái nemcsak állandóan portyáztak, hanem még várakat is foglaltak, így Tatát. A koppányi bég pedig ráüzent a délsomogyi Zrínyi birtok falvaira, azokra, amelyeket az 1556-os hadjárat visszahódított a töröktől, hogy térjenek ismét a szultán hűségére. „Azért hagyom és parancsolom nektek fejetek, jószágtok vesztében — hangzik az írás —, hogy ezennen az én levelem látván, én hozzám jöjjetek, az hatalmas császár hitire, az budai pasa hitire, az én hitemre, agák, vajdák hitire. Ha énhozzám jőtök, békével házotoknál maradhattok, de ha be nem jőtök hozzám, esküszöm az Istennek, hogy mind rabbá tétetlek, mert az hatalmas császártól parancsolatom vagyon reá."[76]

A török kihívásokat, rablásokat nem lehetett megtorlatlanul hagyni, vagy ha igen, ez csak a végvidék teljes elnéptelenedését, s a hódoltsági terület nagyobbodását eredményezhette. A határmenti nagybirtokosok, a Dunántúlon a Zrínyiek, Nádasdyak, Batthyányak, Erdődyek, akik naponkint saját jobbágyaik és birtokaik pusztulásán mérhetik le a kényszerű fegyvernyugvás következményeit, ekkor kerülnek szembe az udvar békepolitikájával és az azt támogató, főként osztrák és cseh arisztokráciával, melynek latifundiumait a török beütései nem érték el. Nem vitás, hogy ebben a kérdésben kettőjük közül a magyar nép és az ország érdekét a törökkel szembenéző főurak képviselték. Az ellentéteket még élezte, hogy az ország a védelem fenntartásához szükséges végvárak költségeit is egyre kevésbé tudta saját erőforrásaiból ellátni. Az uralkodó által fenntartott végvárakba mind több idegen zsoldos került, részben az osztrák és cseh rendek pénzén, s az ezek fölötti parancsnoklás és felügyelet joga mindjobban kisiklott a magyar rendek hatásköréből. Ferdinánd uralkodása végén tudatosan is igyekezett a rendi szervekkel szemben a saját, központi hatalmát erősíteni, ami az 1559-es országgyűlésen már heves szócsatákat és szenvedélyes hangú feliratokat váltott ki magyar részről, ugyanúgy mint a király részéről fölvetett adóemelés is. Egy percre sem lehet vitás, hogy ebben a küzdelemben a fejlődést a központi hatalom kialakítására törő uralkodóház képviselte, Magyarországon mégis kivételes jelentőséget kapott a rendek ellenállása, hiszen az idegennek maradt uralkodóházzal szemben az ország önállóságát védte. Ebben a küzdelemben Zrínyi a nemesi közvéleménnyel tartott. Ahogy vejének, Országh Kristófnak írta az országgyűlésről: az uralkodó olyan javaslatokat terjeszt elő, amik elfogadhatatlanok. „Őfelsége annyit és olyat kíván tőlünk, hogy azt kell hinnünk minden szabadságunk és kiváltságunk megszűnt."[77]

Zrínyi a magyar rendi társadalomban

Fel kell figyelnünk erre a hangra, mert azt mutatja, hogy Zrínyi immár teljesen magáévá tette a magyar rendi álláspontot az uralkodóval szemben. Az előzőkben volt alkalmunk utalni azokra a hatásokra, melyek az ifjú

[76] Uo. I. k. 521. p. jegyzet.

[77] Az 1599-es országgyűlésre Magyar Országgyűlési Emlékek. IV. k. 195. pp. Zrínyi levelét Országh Kristófhoz, 1599. febr. 17. l. Barabás i. m. II. k. Pótlék 39. sz.

Zrínyit formálták, s amelyeknek egyik lényeges jellemzője a horvát—magyar együttélés volt. A horvát nép eme sorsdöntő évtizedeiben, amikor a török előnyomulása folytán államának újabb és újabb részei kerültek a szultán kezére, s az egykori Horvátország lakosainak nagyobb része választás elé került, hogy vagy elfogadja a hatalmi viszonyok által diktált új életfeltételeket vagy új hazát keres magának, mindazok, akik a meg nem alkuvást választották, akaratlanul is közelebb kerültek a magyarsághoz. Százak és ezrek közt, akik a hadak útjára lépve húzódtak mindig északabbra, ezt az utat járta Zrínyi is. Attól a perctől kezdve, hogy szembefordult a törökkel, élete mindinkább Magyarországhoz és a magyarokhoz kötődött, magyarok vették körül a harcban, majd birtokain, a magyarországi közéletben emelkedett pályája és hatalma egyre magasabbra.

A ránkmaradt zsoldlajstromok tanúsítják, hogy Zrínyi katonái közt kezdettől nagy számban voltak magyarok. Már amikor János bátyjával együtt egy-egy vállalkozásra stájer szolgálatba lépett, a fennmaradt névsorok szerint serege zömében magyarokból állt. A báni csapatok jelentős része szintén magyar volt, nemcsak a Zalából, Vasból, Somogyból kikerülő közlegények, hanem a nemegyszer messzi tájakról ideszakadt főlegények, hadnagyok is. 1556-os seregében már csak mutatóba találunk néhány horvát nevet.[78] Ebben az időben a főurak még együtt éltek katonáikkal, váraikban nagy asztaloknál közösen étkeztek tisztjeikkel, — az állandó együttlét nem múlhatott el nyomtalanul Zrínyi életében sem.

De nemcsak a hadban, birtokain is magyarok vették körül. A csáktornyai, somogyi vagy zalai uradalmak jobbágysága magyar volt, s magyar volt a tiszttartók, ispánok népes serege is, akikkel naponkint érintkezett. De magyarokból, a dunántúli arisztokrácia sorából került ki a rangjához illő baráti kör is. Nádasdy Tamáshoz egy életen át mély barátság fűzte, s időnkinti összezördüléseik ellenére is mindvégig szíves jóviszonyban élt Batthyány Ferenccel, majd Kristóffal. Sűrű levelezésük bepillantást enged az érdekazonosság révén is egyre bensőségesebbé váló baráti kapcsolatukba, melynek külső jeleként egymásnak apró szívességeket tesznek és figyelmességekkel kedveskednek — Zrínyi elsősorban tengeri halat, osztrigát, déli gyümölcsöt küld —, s gyakran látogatják egymást, megtárgyalandó közös ügyeiket, de csak vendégeskedés céljából is. Ennél is többet mond, hogy amikor Zrínyi, a kor szokása szerint, iskolára valamelyik baráti főúr udvarába küldi lányait, a Batthyányakat választja. Így kerül 1551-ben hat éves korában Ilona, majd 1561-ben, Frangepán Katalin halála után, három fiatalabb testvére, Kata, Orsolya és Borbála Németújvárra. „Azért én mindezeket ti Nagyságtoknak ajánlom — olvassuk Zrínyinek Batthyány Ferenchez írt kísérő levelében — és kérem, hogy te Kegyelmed, Asszonyommal egyetemben oktassátok és tanítsátok üket, hogy az anyjok nyomát kövessenek és annak jó hírét, nevét viseljenek."[79] Később mind a hat

[78] Az előzőkben közölt adatokon kívül l. Takáts Sándor: A Zrínyiek magyarsága. (A magyar küzdelmek c. kötetben. Bp., é. n. 45. p.) Az 1556-os sereg névsorára l. Ráth Károly: Szigetvári gr. Zrínyi Miklós történetéhez. Kézirat. MTA Könyvtárának Kézirattára. Tört. 2. r. 205. sz.

[79] A Nádasdyhoz írt leveleket Barabás i. m., a Batthyányakhoz írottakat Iványi i. m. adta közre.

Zrínyi lány magyar főúrhoz ment férjhez. Nádasdy mellett, magyar várakban kezdte vitézi életét Zrínyi egyetlen férfikort megért fia, György is. Ízes magyarsággal írt nagyszámú saját kezű levele mutatja, hogy ő már teljesen a magyar műveltségben nőtt fel.[80]

Apróság, de Zrínyi belső fejlődése szempontjából nem jelentéktelen, hogy míg az íródeákok által aláírt leveleken mindig a latinos „Nicolaus comes a Zrinio" alakkal találkozunk, saját kezű írásaiban 1548-ban megjelenik és az ötvenes évekre következetessé válik a családnév magyar formája: „Nicolaus comes Zrini."[81] Hogy pedig a név magyaros írása nem pusztán nyelvhasználat kérdése, arra nagyon jó adatunk van. Az 1556-os törökellenes hadjárat, Szigetvár hősi ellenállása nagy lelkesedést váltott ki. Draskovich György levélben köszöntötte Horváth Markó szigeti kapitányt, „a mi horvát nemzetünk virágát". „Mert uraságod nemcsak magának szerzett dicsőséget ezzel a tettével — írta levelében —, hanem mindnyájunknak, kik horvátok vagyunk." Ugyanezekben a napokban Zrínyi Bécsben járván, hallja, hogy egyes hencegő német urak a babócsai hadjárat minden dicsőségét maguknak tulajdonítják. Ezek az urak „leszólván a magyarokat" azzal kérkedtek, hogy a török által megvert és szétszórt hadat az ő vitézségük mentette meg, s „az udvaroncok mindezt könnyen el is hitték". Zrínyit és kísérőit felbosszantja a hazugság, s — írja Bécsből ő maga a nádornak — „amint alkalom kínálkozott a dolgot szóba hozni, . . . igazán és őszintén elmondottunk mindent őfelsége előtt és mindenütt, ahol szükségesnek látszott, derekasan megvédelmezve a magyarokat, úgy hogy a sok szószátyár elszégyelte magát. Még egyebet is mondottunk — teszi hozzá —, ami nem bízható írásra, de ha Isten segedelmével találkozunk, mindent elmondok Nagyságodnak."[82]

A levél világosan mutatja, hogy Zrínyi ekkor már a magyar nemesekkel érzett, közéjük tartozónak vallotta magát. A Zrínyiek életpályája elvált a Draskovichok és Frangepánok útjától, s a köztük levő különbség még

[80] Az idézett Zrínyi levél Iványi i. m. 49. p. — Zrínyinek Frangepán Katalintól született és felnőtt kort megért gyermekei a következők voltak: Ilona (Országh Kristófné, majd Balassa Istvánné), Kata (Thurzó Ferencné, majd Forgách Imréné), György (felesége a leányágon a Széchy birtokok egy részét öröklő Archo Anna), Dóra (Batthyány Boldizsárné), Orsolya (Perényi Jánosné, majd Bánffy Miklósné), Bóra (Thurzó Elekné), Margit (Homonnai Drugeth Miklósné). L. Nagy Iván i. m. XII. k. 4., 6. p.

[81] A „Zrini" (Zryny) alak első föltűnése 1546: Barabás i. m. II. k. 2. rész, 580. p. 1546-ban a Frangepán Istvánnal kötött szerződés saját kezű aláírása még „de Zrynyo" (uo. 207. p.), 1548-ban a király számára adott kötelezvényé pedig: „Zryny" (uo. 221. p.). Ettől kezdve a saját kezű aláírás majdnem mindig Zrini (uo. 247., 294., stb. p.), csak elvétve „de Zrynio" (uo. 326. p.), s a hivatalos iratok is egyre sűrűbben használják a név magyar alakját (uo. 295., 298., 356. stb. p.). A saját kezű aláírás fakszimiléje Zrínyi végrendeletéről Karenovics József: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, költészetünkben. Bp., 1905. 180. p. Frangepán István vagy Horváth Márk, szigeti kapitány keresztnevüket is horvátosan használták: Stepan, ill. Marko.

[82] Draskovich levelét Bécs, 1556. aug. 14. l. Barabás i. m. I. k. 261. sz. Zrínyi levelét Bécs, 1556. aug. 18. uo. 262. sz. („. . . omniumque Hungarorum et coram majestate regia et ubi necesse visum fuit verum egimus procuratorem, ita quod multos vaniloquos pudefiebat.")

láthatóbbá vált azáltal, hogy a horvát arisztokrácia megmaradt a katolikus egyházban, Zrínyi pedig a magyar főurakkal együtt a protestantizmushoz hajlott.

A reformáció a Dunántúlon a század negyvenes éveiben kezdett elterjedni, anélkül, hogy a katolicizmussal még évtizedekig ellenkezésbe került volna. Az átmenet hosszú és lassú, nem egyszer észrevehetetlen volt, s egyes személyek vallási hovatartozása csak ritkán állapítható meg teljes bizonyossággal. Így Nádasdy Tamás, bár birtokán menedéket adott üldözött protestáns lelkészeknek, kinyomatta Sárvárott Sylvester János biblia fordítását, és a lutheri reformáció iránti rokonszenvének számos jelét adta, a katolikus egyháztól nyíltan sohasem szakadt el. Batthyány Ferenc, Erdődy Péter vagy Ungnad Dávid főkapitány az 1550-es években határozottan pártolja a protestáns nézeteket, — de hogy felekezetileg Luther, Zwingli vagy Kálvin irányához sorolhatók-e, teljességgel eldönthetetlen, s valószínűleg ők maguk sem tudták.

Hasonló a helyzet Zrínyi Miklóssal is. A reformáció eszméivel, éppen a baráti főurak révén, valószínűleg elég korán megismerkedett. 1558-ban a pálosok a velük hatalmaskodó főurat lutheránus eretnekséggel vádolták. 1559-ben a muraközi falvak prédikátorairól történik említés, 1561-ben pedig tudomásunk van róla, hogy Zrínyi Ungnad kérésére lutheránus könyveket terjesztett birtokain. 1562-ben Truber Primus ausztriai lutheránus prédikátor megküldte neki saját műveinek dedikált példányát, s a következő évből adatunk van rá, hogy a gróf maga is vásárolt ilyen munkákat. Gyermekei protestáns hitben nőttek fel, vejei is mind azok voltak, s Frangepán Katalin halála után a csehországi protestánsok egyik vezéregyéniségének, Rosenberg grófnak Éva leányát vette második feleségül. Később, Szigetvárott, már prédikátorát is ismerjük: Siklósi Miklóst, ki utóbb ura halálát latin emlékversben örökítette meg, s aki minden jel szerint a kálvini irány híve volt.[83]

Annyi tehát bizonyossággal megállapítható, hogy Zrínyi, ahogy a korabeli magyar főurak szinte mind, magáévá tette a reformáció eszméit, anélkül, hogy felekezeti hovatartozása határozottan kialakult volna. Az egyes egyházak közti határok csak később, a század utolsó harmadában váltak láthatókká; Zrínyi fia, György, a Batthyányakkal együtt már öntudatosan kálvinistának vallotta magát, míg Nádasdy Ferenc, a nádor fia, lutheránusnak. Mindez számunkra most főleg abból a szempontból érdekes, hogy Zrínyi nemcsak egyik legnagyobb birtokosa volt Magyarországnak, hanem teljesen be is illeszkedett a magyar főurak közé, s azok is maguk közé tartozónak ismerték el őt. Nádasdy halála, 1562 után, mint tárnokmester az ország egyik első zászlósura, a királyi tanács legtekintélyesebb tagja,

[83] Mindezekre l. Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925. 17. pp. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 136—139., 330. p. Payr Sándor: Milyen vallású volt a szigetvári hős. Harangszó, Evangelikus néplap. 1920. 26—27. sz. 167—168. p. *Siklósi* emlékverse a De Sigetho Hungariae propugnaculo c. Wittenbergben 1587-ben megjelent kötetben. (Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. III/I. k. Bp., 1891. 765. sz.)

s ha az 1563-as országgyűlésen az uralkodó megengedte volna a nádori szék betöltését, nagy a valószínűsége, hogy a rendek őt emelik erre a méltóságra.[84]

A szigetvári kapitány

1561. október 3-án Ferdinánd király Zrínyit saját kérésére kinevezte a meghalt Horváth Markó helyébe szigetvári kapitánynak.[85] A kinevezési irat áradozó dicsérettel szól Zrínyi érdemeiről, nagy katonai tudásáról, rettenthetetlen bátorságáról és hangsúlyozza Sziget fontosságát. Az utasítás a vár állandó őrségét ezernyolcszáz főben állapítja meg, s ennek megfelelően a kapitány ezerkétszáz lovasra és hatszáz gyalogosra kapja a hópénzt, amihez asztaltartásának a költségei és évi ezerkétszáz forint személyére szóló fizetés járult. A katonák zsoldjának biztosítékául a környező megyék királyi adójának egy része szolgált, míg a vár fenntartására egy sor falut rendeltek a kapitány földesurasága alá. Persze a végvidéken elterülő falvak jövedelme bizonytalan volt, emellett, ahogy Zrínyi Szigetbe érkezése után jelentette, a várbirtokot szinte szétmarcangolták; nemcsak a török ragadta el egyes darabjait, hanem magánosok is erőszakkal maguknak foglaltak falvakat. A jövedelem tehát csökkent, amikor a kiadások növekedtek. A szigeti kapitány alá tartozott egy sor kisebb vár is, mint Vízvár, Berzence, Csurgó, Barcs és az utóbbi években komoly erőddé kiépített Babócsa, együttesen mintegy nyolcszáz főnyi katonával. Csak az őrségek zsoldja évi hetvenötezer forint körül járt. Zrínyi tehát fegyveres erővel visszavette a jogtalanul elragadott falvakat, s az adatok egybehangzó tanúsága szerint roppant kemény földesura volt a várhoz tartozó parasztoknak. Katonái erőszakosan, durván hajtották be az adót, és késedelmes fizetés esetén a törvénytelenül magas, nemegyszer száz forintra terjedő büntetést ott, ahol nem volt készpénz, elhurcolva a terményt vagy az állatot. A bevételek azonban így sem mindig fedezték a kiadásokat, s a hiányzó összeget gyakran kellett Zrínyinek saját zsebéből előlegeznie vagy véglegesen fedeznie. A szigeti kapitányságot Zrínyi nem jövedelméért vállalta, hanem hogy így saját kezében tudja birtokainak legfőbb őrállóját.[86]

Közben a Portával egyre folytak a tárgyalások, de forma szerint nem volt béke, s a végvidék élete a megszokott mozgalmasságot mutatta.

[84] Zrínyinek a királyi tanácsban való részvételére l. Magyar Országgyűlési Emlékek. IV. k. 392. pp. Az 1563-as országgyűlésen való szerepére KATONA ISTVÁN: Historia Critica. XXIII. k. Buda, 1799. 677. p. Forgách Ferenc rosszindulatú megjegyzései, hogy Zrínyi a nádorságra törekedett i. m. 254. p. Vö. SALAMON i. m. 455. pp.

[85] Zrínyi folyamodványa BARABÁS i. m. I. k. 375. sz., kinevezése és utasítása Wien, Hofkammerarchiv. Vermischte ungarische Gegenstände, fasc. 15297., 1563. okt. 3.: Instructio pro comite Nicolao Zriny capitaneo Sigethiensi.

[86] A várbirtok állapotára BARABÁS i. m. I. k. 380. sz. A szigeti és a környező kisebb várak őrségére: BUCHOLTZ i. m. VII. k. 346. p. A Zrínyi hatalmaskodásai miatti panaszokra: TAKÁTS S. i. m. és HORVÁTH MARGIT: Magyar nyelvű adalékok a Zrínyi okmánytárhoz, 1565. (Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából. 17. sz. 1933. március.) A kincstár tartozásaira l. a Kamara 1567-es számadását BARABÁS i. m. II. k. 2. rész, 176. sz. Vö. NÉMETH B. i. m. 186. pp.

Alig vonult be Zrínyi a várba, kémei máris török készülődést jelentettek. Kötelességét oly komolyan vette, hogy a karácsonyi ünnepeket kivéve, mit családjánál Csáktornyán töltött, nem mozdult ki Szigetből.[87] 1562 márciusában katonái Pécs külvárosáig portyázva hatvan török rabot hurcoltak Szigetvárba. Amikor pedig híre érkezett, hogy a török a Dráván túl Monoszlónál (Moslavina) és Szentgyörgynél (Svetigurai) a folyami átkelő védelmére erődítményt épít, összefogva sógorával Tahi Ferenc vízvári és Perneszy Farkas babócsai kapitánnyal, meg a Nádasdy birtokát képező szenyériekkel, Barcs körül mintegy nyolcszáz lovassal és két tarackkal átkelt a vízen, s az építkezést védelmező Oroszlán pozsegai bég jóval nagyobb seregén fényes győzelmet vett. Különösen jelentős volt a zsákmány: az épülő erőd számára már odahordott hadianyag, közte két hosszúágyú, két tarack és tizenhat nehézpuska, úgynevezett szakállas. Miután az erődöt teljesen lerontották, árkait betemették, a zsákmánnyal visszavonultak Szigetvárba.[88]

A győzelem ismét megmutatta, milyen fontos a végvidéken az állandó éberség, a gyors elhatározás és elszánt végrehajtás, ugyanakkor a törökök számára újabb bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy amíg Szigetvárt meg nem szerzik, sem a drávai átkelőt, sem baranyai hódításaikat nem tudják biztosítani. Ezt Zrínyi is jól tudta, éppen ezért mindenáron meg akarta előzni a várható török támadást. A monoszlói győzelem erkölcsi hatása nagy volt (pár hét múlva ezt még növelte Nádasdy, amikor rövid ostrommal visszafoglalta a Sümeg melletti Hegyesd várát), úgyhogy a megijedt Kászon pasa már Pécset kezdte erődíteni. Ezt a most adódó nagyszerű lehetőséget nem szabad elmulasztani „a pusztuló haza egy részének visszaszerzésére" — írta Zrínyi a nádornak —, mert amit most ezer vagy kétezer emberrel elérhetni, ahhoz később húszezer sem lesz elég.[89]

A tervezett hadjáratból nem lett semmi. Nádasdy még az év nyarán meghalt, s augusztusban megkötötték a szultán és a császár közt a békét. A török elleni küzdelem szempontjából pillanatnyilag annak sem lehetett jelentősége, hogy — részben talán a nádorság elmaradásáért való kárpótlásul — Ferdinánd király 1564 február legelején kinevezte Zrínyit dunántúli főkapitánnyá. Száz könnyű, ötven vértes lovasra és száz gyalogosra járt neki hópénz, saját személyére pedig havi száz forint. Megtartotta a szigeti kapitányságot, azzal, hogy ha a török a várat ostrom alá fogná, jogában álljon személyesen vezetni a védelmet, vagy helyettesre bízni, s ebben az utóbbi esetben akár a kapitányság területén kívül eső várba elvonulni.[90]

1564 nyarán 38 évi uralkodás után meghalt I. Ferdinánd király, aki Zrínyit mindig kedvelte s támogatta, és utóda legidősebb fia, Miksa lett. Az új király korántsem viseltetett Zrínyi iránt olyan érzelmekkel, mint

[87] Levele Batthyány Kristófhoz 1561. dec. 28. — OL Batthyány család lt. Missiles 53847. sz.

[88] L. Barabás i. m. I. k. 392—396. sz. és Istvánffy i. m. XXI. könyv (id. kiadás 257. p.).

[89] Barabás i. m. I. k. 397—399. sz.

[90] A kinevezési irat uo. II. k. 2. rész, 142. sz.

apja. Igaz, Zrínyi sem igyekezett a kedvében járni. 1562-ben Miksa, akkor még trónörökös, cseh királlyá koronáztatása alkalmából felszólította Zrínyit, hogy nagyobbik fiát küldje húsz lovassal és egy trombitással Prágába, a koronázási kíséretbe. Zrínyi udvarias levélben, az idő rövid voltára hivatkozva, elhárította a megtisztelő felszólítást, — ezt Miksa nyilván nem felejtette el.[91]

De szembekerültek egymással a politika terén is. Nem sokkal Ferdinánd halála után az új király nagy tanácskozáson vitatta meg a török béke kérdését, s erre a legfőbb magyar urakat is meghívták. 1562-ben ugyanis béke köttetett, de Ferdinánd az évi harmincezer forint adót nem fizette meg, amiért az egyéb ügyei miatt szintén békére vágyó szultán háborúval fenyegetőzött. A tanácskozáson résztvevők többsége, maga az uralkodó is a béke fenntartása mellett szólt. A háború kockázatos — mondották —, az ellenség roppant erőt tud kiállítani, a pusztulás ezerszerese lehet az adónak. Keresztény oldalon sem kellő sereg, sem megfelelő vezér nincs, s a török támadásnak nemcsak Magyarország, hanem más nemzetek is megadhatják az árát. Velük szemben Zrínyi fejtette ki a háborús álláspontot, melynek lényege az, hogy a béke a lassú, de biztos pusztulásba vezet, csak egy támadó hadjárat „hozhat a hazának üdvöt". Zrínyi beszédét Istvánffy részletesen feljegyezte, érdemes a lényegét összefognunk.[92]

Mintha nem is volna béke, az ellenség ugyanúgy pusztít, meghódolásra késztetve a falvakat, csalárdsággal vagy fegyverrel elfoglalva a várakat. De ha a mieink védekezésként fegyverhez nyúlnak, nyomban azt mondják, hogy megsértjük a szerződést, békeszegők vagyunk, és megtorlást rendelnek el. Itt az idő, „ébredjünk fel, hogy az államnak visszaadjuk szabadságát, s az alkalommal élve, vessük ki az igát nyakunkból". A békét bontsuk fel — a török viselkedése úgyis rég felbontotta azt —, s készüljünk a háborúra. „Fel kell mondani a barátságot, mely miatt vagyonunk és erőink, a magánosoké is meg az államé is jobban pusztultak, mintha háború lenne." A töröknek nagy az ereje, de híre félelmesebb a valóságnál. Személyes tapasztalásból tudja, hogy a gyalogosok, a janicsárok száma a 12—14 ezret nem haladja meg, s az európai és ázsiai hűbéres lovasság sem lépi túl a 25—30 ezret. Ugyanennyi a zsoldos és határőrvidéki lovasság is. A többi, a szolgák, lóápolók, markotányosok óriási tömege, harcra nem alkalmas, fegyverük sincs. Ha tehát 70—80 ezer harcedzett harcost állítunk szembe a törökkel, egyenlők vagyunk vele erőben, s ennyit, ha a külföld segít, össze tudunk hozni. Magyarország termékeny földje kezeskedik az élelemről, a Duna pedig megkönnyíti a szükséges szállításokat. Álljon az uralkodó maga a sereg élére, s a győzelem nem fog elmaradni. Visszaszerezzük „hazánk régi dicsőségét és fényét", s megszilárdítjuk „Németországnak és egész Európának szabadságát".

Zrínyi javaslatát, jóllehet a magyarok közül többen támogatták, mégis elvetették. Miksa apja politikáját kívánta folytatni, azt, mely Magyar-

[91] Uo. I. k. 403. sz.

[92] Istvánffy i. m. XXII. könyv (id. kiadás 270. pp.). Modern magyar fordítása Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp., 1962. (Monumenta Hungarica VII. k. 310—313. p.) Idézeteim innen veszem.

országot részben feláldozva, Ausztria és a Német Birodalom békéjének megóvására törekszik. Mindez érthetően elkedvetlenítette Zrínyit, s elkeseredése csak növekedett hazatérése után, amikor — mintegy szavai megpecsételéseként — egyik török portya a másikat követte, s ő, a főkapitány, sem a szükséges anyagiakkal, sem a kellő hatalommal nem rendelkezett, hogy ezeknek útját állja. Bár igéretet kapott rá, hogy a végbeliek létszámát emelni fogják, nemhogy ez nem történt meg, hanem még a meglevők zsoldját sem folyósították, ahogy az ő sallériumát sem, — 1565 márciusában már hatévi elmaradt tárnoki fizetéséért folyamodik, s kéri a végváriak zsoldját, mert a végső szükségben vannak, s „szóbeli igérgetésekkel többé nem lehet őket a szolgálatban visszatartani". Miksa ugyan utasította a kamarát a hátrálékok kifizetésére, ez azonban csak a felelősség elhárítása volt. Ahogy a pozsonyi kamara írta Zrínyinek: az adóbeszedők már többször parancsot kaptak, hogy a befolyó összegekből juttassanak a katonaság zsoldjára, a neki járó fizetést azonban nem utalhatják ki, mert a rendelkezésükre álló pénzre őfelségének van szüksége. Ugyanakkor viszont Miksa császár többször is felszólította, hogy birtokai után a koronázási ajándékot fizesse be.[93]

Közben ismételt panaszok érkeztek Miksához, hogy Zrínyi meg nem engedett módon zsarolja és sanyargatja a szigeti lakosokat, de a környező falvak parasztjait is, hogy jogtalanul lefoglalva tart egyházi tulajdonban levő birtokokat, mint sajátjait kezeli a Perényiek kezéről a kincstárra háramlott siklósi és valpói uradalmakat, s hogy hatalmaskodásai az egész szigeti vártartományt módfelett sújtják. Az eset nem volt egyedülálló, Miksa azonban elérkezettnek vélte az időt, hogy rendet teremtsen, ezért 1565. április 17-én négytagú bizottságot küldött ki a Szigetvárhoz tartozó javak és jövedelmek számbavételére és felülvizsgálására. A bizottság tagjai Ujlaki János váci püspök, Mezőlaki Ferenc zalavári apát, Erasmus Mager udvari kamarai és Weichardus Aursperg udvari haditanácsosok voltak. Vizsgálatuk megdöbbentő bepillantást enged a végvári katonaság és a főkapitány hatalmaskodásaiba. Elmondja a jelentés, hány falu, egyházi birtok jövedelmét szedeti Zrínyi jogtalanul a maga számára, hogyan kereskedik saját hasznára a török foglyokkal, ahelyett hogy a keresztény rabokat váltaná ki. A magyar nyelvű tanúvallomási jegyzőkönyvek, az egyes falvak, a kereskedők s a szigeti polgárok panasziratai hosszan sorolják a Zrínyi és emberei által szedett törvénytelen adókat, bírságokat, vámokat és azokat a hatalmaskodásokat, amelyekben igazuk érdekében szót emelő embereket véresre vertek, bebörtönöztek, télvíz idején házukból kihánytak. „Azelőtt ilyen törvénye volt az városunknak, hogy valaki itt fegyvert vont, fél kezével érte meg, valaki vért tett, csak fejével érte meg. De most [a kapitány és vitézei] mindezekben szabadon cselekesznek, az mint ők akarják" — mondja a szigetiek panaszirata. Mindezek alapján a biztosok Zrínyi és a provizor („ki teljesen a kapitány embere") azonnali leváltását javasolták.[94]

Zrínyit módfelett felháborította az ellene elrendelt vizsgálat, és hozzá tehetjük, nem minden ok nélkül. Nem kívánjuk hatalmaskodásait, jogtalan

[93] Barabás i. m. I. k. 431—432., 435—438. 445., 450., 461. sz.
[94] L. uo. I. k. 426., 430., 439., 440. sz. Horváth M. i. m., főleg pedig Takáts S. i. m.

jövedelemszerzéseit és még kevésbé a nevében és parancsára a parasztokon, polgárokon elkövetett embertelenségeket, kegyetlenségeket menteni, de a vádlottak padjára oda kell ültetnünk azt az államhatalmat és kormányzatot is, mely egy fillér nélkül magára hagyta a végvárakat, s amikor a katonaság úgy teremtette elő a megélhetéshez szükségeset, ahogy tudta, akkor farizeus módjára, az erkölcs és feddhetetlenség köpenyébe burkolózva, a bíró képében ítélkezett. Vajon véletlen volt-e, hogy a protestáns Zrínyi ellen éppen két egyházi embert küldtek ki vizsgálóbiztosul, olyan ügyben, amelyben az egyik sérelmes fél a jövedelmeit visszakövetelő katolikus egyház volt, a bizottság másik két tagja pedig az országot nem ismerő, idegenben élő császári tisztviselő volt? Vajon meg lehetünk-e arról győződve, hogy a Pozsonyba menekült pécsi püspök és káptalan kezén a jobbágyok szolgáltatásai a nép és az ország érdekének megfelelőbb felhasználást nyertek volna, és másrészről nem mutatta-e elég példa, hogy a jobbágyoktól kipréselt adó a kamara kezén elsikkadt, és csak egy töredéke került a végvárak és a katonaság szükségleteire? Azt a vizsgálat sem vonhatta kétségbe, hogy Zrínyi ellátta katonáit, kapitányi kötelességeinek példásan megfelelt, s amikor a békére való hivatkozással a Haditanács leszállította a szigeti őrség létszámát, több száz lovast a saját pénzéből tartott. Zrínyi joggal válaszolhatta a biztosoknak, hogy a szóban forgó falvak nagy részét ő szerezte vissza karddal a töröktől és, hogy ha eddig élvezett jövedelmeit elveszik tőle, „adja őfelsége az Sziget kúcsát is annak, az kinek őfelsége akarja".

Azalatt, míg Szigetvárt a vizsgálat folyt, Szokoli Musztafa, a boszniai pasa megtámadta az Unna parti Krupa várát, a fontos véghelyet, Zrínyi birtokát. Herbart Auersperg báró, a krajnai főkapitány, a későbbi grófi család hatalmának és tekintélyének megalapozója, közönyösen nézte a folyó túlsó partjáról hétezres seregével a negyvenfőnyi őrség hősies küzdelmét és elvérzését, a fontos vár török kézre jutását — mert, mondotta később, a túlerővel szemben nem kockáztathatta hadát. A dicstelen hadjárat költsége tízezer forintra rúgott, amit a krajnai tartományi pénztár viselt. De Auersperg ellen nem indult vizsgálat. Szomorúan jellemzi az akkori visszás és tragikus állapotokat, hogy az ország és népe jobban bízhatott a hatalmaskodó nagybirtokosokban, mint az államhatalom képviselőiben. Végezetül is nem szabadulhatunk a gyanútól, hogy Miksa részéről volt bizonyos rosszindulat abban, hogy ezt a vizsgálatot éppen az ország egyik legjobb kapitánya és főméltósága ellen rendelte el, s alighanem az udvari intrikákban otthonos Forgách Ferencnek volt igaza, amikor azt írta: Miksa császár „mérhetetlenül haragudott Zrínyire és gyűlölte őt".[95]

A vizsgálat következménye végül is csak annyi lett, hogy néhány, a pécsi püspökség tulajdonát képező falu kikerült a szigeti kapitány földesurasága alól.[96] Zrínyit leváltani nem lehetett, mert nem volt kit a helyébe tenni, sőt amikor a vizsgálat végeztével ő mondott le valamennyi tisztségéről, Miksa ezt nem fogadta el. December közepén egyszerűen ráüzent Zrínyire:

[95] Istvánffy i. m. XXII. könyv (id. kiadás 279—280. p.). Salamon i. m. 473—475. p. Zrínyi szavait l. Barabás i. m. I. k. 635. p. Forgách megjegyzése i. m. 352. p.
[96] L. Barabás i. m. I. k. 444., 446. sz.

kérését majd akkor hallgatja meg, ha a német birodalmi gyűlésről visszaérkezett.[97]

A továbbiak: a szultán támadása, Szigetvár ostroma és Zrínyi halála ismertebbek, semhogy itt részletesen kellene róluk szólnunk, — a részletkérdésekkel pedig külön tanulmányok foglalkoznak ugyanebben a kötetben. Március—áprilisban egyre valószínűbbé vált, hogy a szultán Szigetváron át Bécs felé veszi útját. Áprilisban Zrínyi megkezdte a vár felkészítését az ostromra. Bár főkapitányi utasítása szerint joga lett volna az ostromlott végház parancsnokságát másra bízni, úgy határozott, hogy a védőkkel a várba zárkózik. „A nagy Isten nevében bezárkózom Szigetbe, hogy hűséggel, állhatatosan és vidám orcával, vérem ömlésével és, ha a sors úgy hozza, életem elvesztésével is szolgáljak a jóságos Istennek, ő szent császári és királyi felségének, a keresztény közösségnek és végső romlásra jutott édes hazámnak" — írta április 19-én Nádasdy Tamás özvegyének, s ezzel megegyező szavakban jelentette be elhatározását az uralkodót helyettesítő Károly főhercegnek is.[98] Valójában Zrínyi számára nem volt más választás, Szigetvárban kellett a harcot felvennie. Ha az uralkodó a győri sereg vezetését vagy legalábbis egyik részparancsnokságát rábízta volna, ami katonai tapasztalata és országos méltósága alapján meg is illette volna őt, akkor nyilván megragadta volna ezt a lehetőséget, már csak azért is, hogy a vár fölmentését megszervezze, — de ez nem történt meg, s a mozgó seregnél csak alárendelt beosztás várt volna rá, amit büszkeségből sem fogadhatott el.

Segítséget különben sehonnan sem kapott. Károly főherceg elégnek vélte, hogy utasította a pozsonyi kamarát: utalja ki Zrínyinek lovasai tizenöthavi elmaradt zsoldját, de nincs rá adatunk, hogy a kifizetés meg is történt. Elzárkóztak a segítség elől a magyarországi főurak is. Felfogásukat tömören fejezte ki Nádasdy Tamás öccse, Kristóf, akitől az özvegy nádorné tanácsot kért, küldjön-e katonát Szigetbe. Ha a Nádasdy birtokok Bécsen túl volnának — hangzott Kristóf úr tanácsa —, akkor „bizony méltó volna ez országnak ilyen fű végházát segéteni. De miérthogy Nagyságodnak volna mit őrizni anélkül is, segítségét kedig Nagyságodnak sehonnan nem látom, ha szinte a fejedelem írnája, akkor sem kellene mielni."[99]

Pedig a vár megtartása nem volt reménytelen. Ha őrsége nem is volt nagy, de mocsaraktól védett falai sokat bírtak, s ha a fölmentő sereg idejében jön, mint 1556-ban, az ostromban kifáradt török seregen a keresztények még győzelmet is vehetnek. Zrínyi maga is úgy vélte június elején: „ha a keresztények egyenlő akarattal idején akarnák, megvernék a törököt".[100]

A baj éppen az volt, hogy az akarat hiányzott.

Győrnél Miksa császár serege mindvégig lábhoz tett fegyverrel várakozott, mintha őrséget állna a század egyik legnagyobb hőstette és egyik legnagyobb tragédiája előtt. Hetvenezer ember tétlenül nézte egy maroknyi csapat gigászi küzdelmét, mintha nem akarná az utókort Zrínyi és katonái csodás vitézségének példájától megfosztani.

[97] Uo. II. k. 8. p. és Forgách i. m. 296. p.
[98] Barabás i. m. II. k. 8., 12. p.
[99] Károly főherceg rendelete uo. II. k. 1. rész, 12. sz. Nádasdy Kristóf levele uo. II. k. 1. rész, 8. sz.
[100] Uo. II. k. 21. p.

NAGY SZOLIMÁN 1566. ÉVI SZIGETVÁR ELLENI HADJÁRATÁNAK ELŐZMÉNYEI

GÖKBILGIN TAYYIB

1562-ben Ali pasa (Semiz) nagyvezér nyolc évre szóló békeszerződést kötött a bécsi udvarral.[1] A békeszerződés ellenére azonban továbbra is folyt a háború a török—magyar határon. Talán ez volt az oka annak, hogy a bécsi udvar két éven át nem küldte meg az adót a portának, amelyre a békeszerződésben kötelezte magát. Amikor I. Ferdinánd 1564 júliusában meghalt, Ali pasa magához hivatta Albert von Wyss isztambuli császári követet, és egyrészt követelte a már két éve elmaradt adót, másrészt pedig kérte a békeszerződésnek további hat évre szóló meghosszabbítását. Miksa császár trónraléptekor pedig Bécsbe küldte Bali csaust, hogy az udvar álláspontját megtudja. Ugyanekkor János Zsigmond erdélyi fejedelem elfoglalta Szatmárt. Tettét azzal indokolta, hogy Ferdinánd jogtalanul szállta meg a várat és környékét. Erre Miksa császár Michael Czernovicz nevű tolmácsát azzal a megbízással küldte Isztambulba a szultánhoz, hogy követelje vissza Szatmárt. Amikor azonban Czernovicz Komárom alá érkezett, Arszlán budai pasa feltartóztatta. Közölte vele, hogyha nem hozza az adót a portának, nem engedi meg, hogy török területre lépjen. Egy csaus útján a bécsi udvart is értesítette, hogy a porta addig semmiféle követet nem fogad, míg a hatvanezer forint adót és azokat az ajándékokat nem adják meg, amelyeket Busbeque császári követ megígért. Miksa erre ajándékot küldött, de adót nem, amelyet Czernovicz a szultánnak, illetve a vezéreknek 1565. február 4-én adott át. Ugyanakkor panaszt emelt János Zsigmond ellen, hogy a békét megszegve török segítséggel várakat foglalt el. Ali pasa, nagyvezér közölte a császári követekkel, hogy a porta kész a békét meghosszabbítani, de meg akarja tartani mindazokat a területeket, amelyek a Tiszántúl eddig is kezében voltak. Sőt még Nagybányát is követelte, amely valamikor Izabella királynőé volt. Petermal francia diplomata 1565. január 23-án kelt levelében azt írta haza, hogy Ali pasa a Divánban a békepolitikát képviselte. A második vezér Mehemed pasa (Szokollu, Szokoli, Szokolovics) azonban háborúra törekedett, és ezért János Zsigmond Bécs-ellenes politikáját támo-

[1] *Tanulmányunkhoz a következő török krónikákat használtuk fel :* ALI MUSTAFA GELIBOLULU: Künhülahbar; RAMAZAN-ZADE: Tarih; SZELANIKI MUSZTAFA: Tarih; PECSEVI IBRAHIM: Tarih; SZOLAK-ZADE: Tarih; NUHBETÜTTEVARIH; ALI MUSZTAFA: Heft Medzslisz.

Használtuk továbbá a következő egykorú történeti munkákat: ALI MUSZTAFA: Heft Medzslisz; FERIDUN AHMED BEG: Nüzhetülahbar; ASIK MEHMED CSELEBI: Szigetvár-name; AGEHI MANSZUR CSELEBI: Szigetvár. BAJKUS-ZADE: Nüzhetülahbar fi idzsmal-i szefer i Szigetvár; DEFTERDAR SZEJFULLAH: Szigetvár.

gatta. Mivel a császári követeknek nem volt meghatalmazásuk arra, hogy a Tiszántúlra vonatkozólag tárgyaljanak és engedményeket tegyenek, nem kötötték meg a békét, hanem Hidajet csausszal visszaindultak Bécsbe. Ugyanakkor csaust küldtek Erdélybe a portáról János Zsigmondhoz, és intették, hogy a békét tartsa meg. Közben azonban az útra kelt Hidajet csaust visszahívták Isztambulba. A porta ugyanis megkapta Arszlán pasa budai beglerbég levelét, aki jelentette, hogy Miksa császár elfoglalta Tokajt. Hidájetet utasították, hogy tiltakozzék Miksánál, amiért nem várta be a porta Szatmárra vonatkozó válaszát. Hidajet utasítása szerint azt is közölte még Miksa császárral, hogy a budai és a temesvári pasák parancsot kaptak János Zsigmond megsegítésére. Hat szandzsákbég csapatait kellett erre felhasználniuk. Arszlán pasa már el is küldött egy ötezer főből álló csapatot Erdélybe. Közben Hasszán temesvári pasa elfoglalta Pankota várát. Amikor ennek híre Bécsbe megérkezett, Hidajetet mint tuszt visszatartották, Czernoviczot pedig újra a portához menesztették. Most már nemcsak azt kellett követelnie, hogy János Zsigmond adja vissza Szatmárt, hanem azt is, hogy a porta meg Pankotát. Mire azonban Czernovicz visszaérkezett Isztambulba, ott új kormányt talált. Ali pasa nagyvezér meghalt, és a szultán Szokollu Mehemed pasát, a háborús párt fejét nevezte ki nagyvezérnek. Franciaország isztambuli diplomatája, Petermal 1565. július 15-én jelentette e változást urának. Jelezte, hogy Ali pasa halála nagy fordulatot jelent a magyar kérdésben, mert Semiz Ali pasa mindig arra törekedett, hogy a békét fenntartsa. Most viszont egy olyan ember került hatalomra, aki már régóta háborút akart Magyarországon. Igen valószínűnek látszik, hogy a porta hadat indít Miksa ellen, és a szultán személyesen vesz részt ebben a hadjáratban. Valóban az új nagyvezér magatartása egészen más volt, mint elődjéé. Amikor először fogadta Czernoviczot mint nagyvezér, kijelentette, hogy a császárnak vissza kell adnia Tokajt meg Szerencset. A nagyvezér közölte azt is, hogy a tárgyalásokat megszakítják, míg az adót Miksa meg nem adja, és a békeszerződésről csak ez után lehet szó. Az osztrák követek, Albert de Wyss és Czernovicz kijelentették, hogy ilyen feltételek teljesítésére nincsenek felhatalmazva. Czernovicz ezért Bécsbe készült újabb utasításokért. Isztambulba ekkor olyan hírek érkeztek, amelyek Erdély megsegítését sürgették. Úgy látszott, hogy egész Erdély a császár kezére kerül. Czernoviczot ezért Isztambulban ideiglenesen vissza is tartották. Később az a kedvező hír jött a fővárosba Hasszán pasától, a temesvári beglerbégtől, hogy Erdőd várát július 14-én elfoglalta. Erre a nagyvezér megengedte, hogy Czernovicz levelével elutazzék. Követelte Tokaj azonnali átadását János Zsigmond részére, a császári csapatok kivonását Erdélyből és végül Hidajet csaus szabadonbocsátását. 1565. augusztus 8-án indult el Csernovicz Isztambulból. A Diván ugyanakkor kiadta a parancsot a budai beglerbégnek, hogy a császári követet útjában segítse.

A boszniai pasa ekkor Szokollu Musztafa, a nagyvezér unokatestvére volt. Amikor értesült arról, hogy az erdélyi kérdés milyen súlyos bonyodalmakat okoz, és hogy a császári csapatok néhány erdélyi várat elfoglaltak, Horvátországra tört. Ostromolni kezdte Kruppa várát, amely Zrínyi Miklós birtoka volt. Annak parancsnoka Bakics Mátyás, amikor felszólították, nem adta meg magát, hanem segítséget kért Auersperg Herberttől, Krajna

kormányzójától, továbbá Zrínyitől és Erdődy horvát bántól. Musztafa 16 napig sikertelenül ostromolta Kruppát. Közben hadianyaga elfogyott, két várából kellett azt kiegészítenie. Ekkor érkezett meg Auersperg hétezer főnyi seregével az Unnához, annak túlsó oldalára. Onnan tűz alá vette Musztafa csapatait, de átkelésre nem gondolt. Elutasította az alája rendelt magyar parancsnokoknak azt a javaslatát is, hogy a vár megsegítésére egy ezer főből álló csapat keljen át a folyón. Magatartását a magyar katonák gyávaságnak minősítették. Szokollu Musztafa így végül Kruppát bevette, majd a közeli Novit is. Támadását ezzel be is fejezte.

1566 elején a feszültség tovább tartott. A császár látva a veszélyes helyzetet, egyfelől készült a háborúra, másfelől újabb kísérletet tett a béke megmentésére. Az év elején újabb követet menesztett Isztambulba, a magyar Hosszútóthyt. A rendkívüli követ 1566. január 31-én érkezett meg, sok ajándékkal és húsz szabadon bocsátott török fogollyal. Köztük volt az öreg Karim csaus, akit pár évvel azelőtt Nádasdy Tamás nádor katonái ejtettek foglyul, és akinek megmentésén Mirimah, Nagy Szolimán leánya, Rüsztem pasa felesége sokat fáradozott. Nem hozta azonban Hosszútóthy az elmaradt adót, nem hozott kielégítő magyarázatot Tokaj ügyében sem, viszont kérte vissza Kruppát. Ezért őrizetbe vették ugyanabban a házban, ahol a másik követet, Albert de Wysst tartották, és nyilvánosságra hozták, hogy elhatározták a háborút a császár ellen.

A török krónikások a háború okairól eltérően vélekednek. Ali Musztafa Gelibolulu török történetíró krónikájában, a Künhülahbarban azt írja, hogy e hadjárat oka elsősorban Szigetvár őrsége volt, mert állandóan betört a határokon, dúlt és rabolt. Támadásaikon felindulva határozta el a szultán azt is, hogy személyesen vesz részt a hadjáratban, noha erősen beteg és öreg volt már. Néhány krónikás ehhez még hozzáfűzi, hogy Eger katonái is szerepet játszottak a háború felidézésében, mert szűntelen támadásaikkal szintén sok gondot okoztak. Ezért a szultán meg akarta mindkettőt semmisíteni. A krónikások közül mások viszont úgy gondolják, hogy a szultán Komáromot és Győrt akarta elfoglalni. Akad köztük olyan is, aki szerint máltai hadjáratának sikertelensége után a szultán becsvágya keresett kárpótlást Magyarországon. Olyan véleményt is hangoztat az egyik, amely szerint Szolimán el akarta hárítani mindazokat a kritikákat, melyek hiteltelenítették, hogy tíz éve nem viselt hadat. Már pedig egy mohamedán uralkodó nagy bűnt követ el azzal, ha nem teljesíti a keresztények elleni harc parancsát. Abban azonban a krónikások megegyeznek, hogy az események alakulásában elsőrendű szerepet játszottak azok a jelentések, illetve kérvények, amelyeket a magyarországi beglerbégek és János Zsigmond írt a szultánnak, illetve a Divánnak.

Mindezekből az tűnik ki, hogy a történetírók mindegyike csak részleges értesülésekkel rendelkezett, és teljes képet formálni az eseményekről egyiknek sem' állt módjában. Csak részleteket tudtak meg azokról a tárgyalásokról, diplomáciai lépésekről, amelyek végül is a háborúhoz vezettek. Nyilvánvaló, hogy a háború okai közt első helyen áll János Zsigmond helyzetének gyengülése, és a császár helyzetének erősödése.

Ez a körülmény okozta azt is, hogy a hadjárat eseményeivel sem voltak minden tekintetben tájékozottak az egykorú török történetírók.

Szolimán átkelése a Dráván
V. Minorsky: The Chester Beatty Library című műből
(a könyvtár engedélyével)

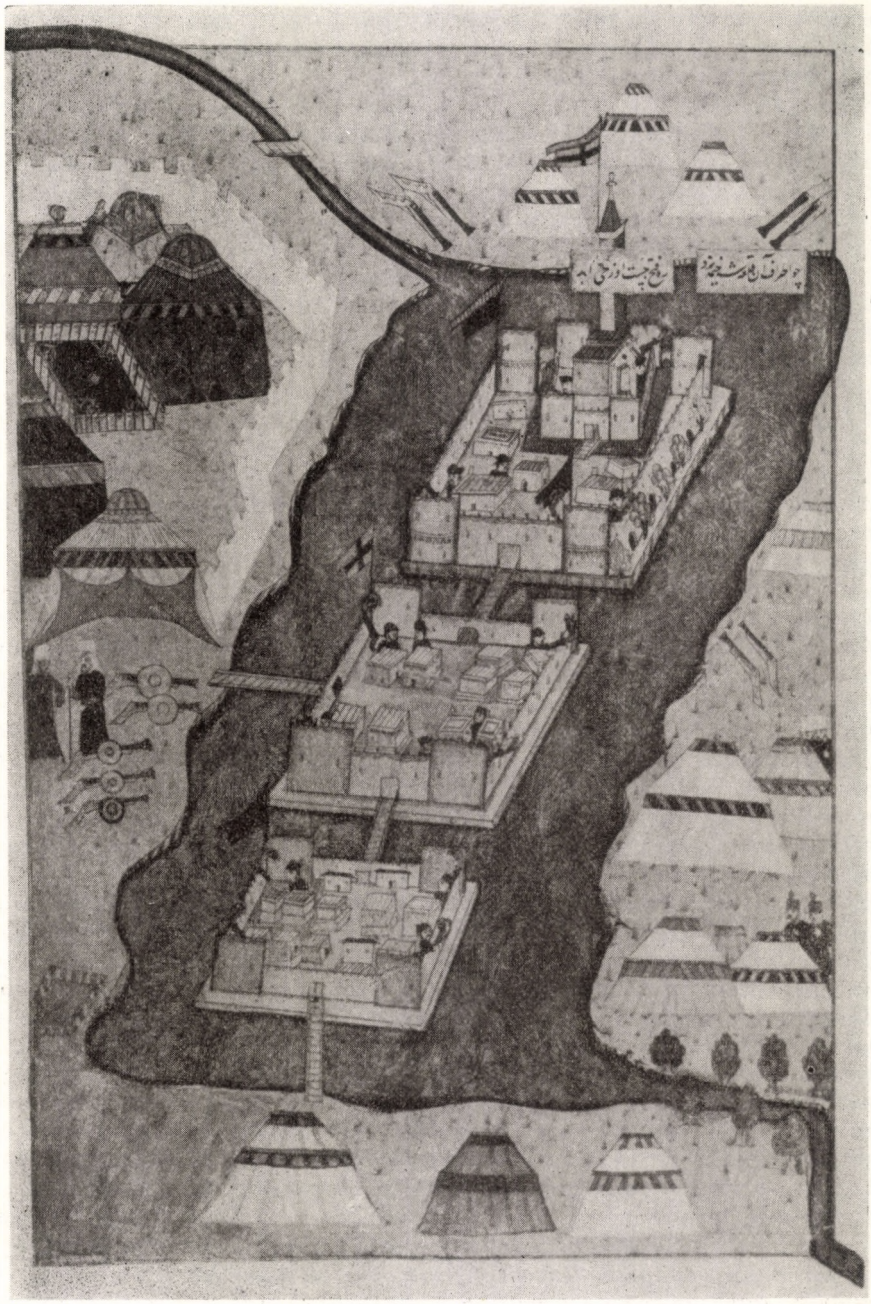

Szigetvár rajza egy török kódexben
V. Minorszky: The Chester Beatty Library című műből
(a könyvtár engedélyével)

Mielőtt a szultán megindult volna, Pertev basát, a második vezért már márciusban útnak indították Magyarországra. Pertev Gyula vára alá vonult, és azt ostrom alá vette.

Nagy Szolimán 1566. május elsején indult el élete 13. és egyben utolsó hadjáratára. Vele volt az egész kormánya: Szokollu Mehemed pasa, nagyvezér, Ferhad pasa, a harmadik vezér, Ahmed pasa, a negyedik vezér és Kizil Ahmedli Musztafa pasa, az ötödik vezér. A had Csatalja, Szilisztra, Drinápoly városokon vonult át. A szultán nem lóháton, mint az előző hadjáratokban, hanem kocsin tette meg az utat. Ebből nem szállt ki, innen osztotta parancsait. A nagyvezér a had előtt járt, vizsgálta és javíttatta az utakat, hogy a szultán kocsija simán tudjon haladni. Június közepén értek Szófiába, két napig tartózkodtak Nisben, június 19-én vonultak be Belgrádba, hol látták, hogy a Duna árad. Bayram szendrői szandzsákbég utasítást kapott, hogy Szabács vára mellett a Száván készítsen hidat. A hadsereg azt a parancsot kapta, hogy ezen keljen át a Szerémségbe. Mivel a Belgrád és Szabács közti út a nagy esőzések miatt tönkre ment, a hadsereg nehezen haladt előre. Bayram bégnek sikerült elkészíteni a hidat, és a hadsereg átkelt a Szerémségbe, ahol Szulejmán nagy hadiszemlét tartott. Amikor Zimonyba érkezett, fogadta János Zsigmondot, akinek egy csausszal már Isztambulból megüzente, hogy jöjjön eléje.

János Zsigmond több főúr kíséretében érkezett meg Zimonyba. A szandzsákbégek és a csausok a kijelölt sátoráig kísérték. Közben a tüzérség díszlövéseket adott le. Egy nappal később fogadta a szultán. A fogadásnál jelen volt négy vezér, a janicsár aga és ötven díszruhás csaus. János Zsigmond átadta ajándékait, aztán Nagy Szolimán trónja elé járult. Háromszor letérdelt, mire a szultán felszólította, hogy álljon fel, és csókra nyújtotta kezét. A nagyvezér személyesen hozott egy drágakővel díszített széket János Zsigmondnak, és azzal kínálta meg. Szolimán kijelentette, hogy addig nem teszi le a fegyvert kezéből, míg János Zsigmondot a magyar trónra nem ülteti. A következő nap a szultán 22 csaussal elküldte neki ajándékait. Díszlakomát is akart rendezni tiszteletére, de ezt a nagyvezér nem javallta. Ezért lemondtak róla. Két nap múlva János Zsigmond búcsút vett a szultántól. Ekkor kérte tőle az Erdély határa és a Tisza közti területeket, de Temesvárt, Lippát, Szolnokot és Debrecent nem. A szultán a nagyvezér útján megüzente, hogy a hadjárat végén háromszor annyit fog adni, mint amennyit kért. Meghagyta neki, hogy fegyverkezzék. Ha valamire szüksége lenne, forduljon hozzá.

A szultán, illetve a nagyvezér célja, amint azt a János Zsigmonddal folytatott tárgyalások mutatják, elsősorban a hűbéres János Zsigmond megsegítése volt, de a török uralom alatt álló területet is ki akarták szélesíteni Szigetvár, Komárom, Eger és Gyula elfoglalásával. Zimonyban vették azt a hírt, hogy Zrínyi a magyar és horvát főurakkal szövetkezve Magyar- és Horvátország királyságára tör. A szultánra és a vezérekre nagy hatással volt ez a hír. Úgy ítélték meg, hogy Zrínyi terve János Zsigmondra és a török hatalomra roppant veszélyt jelent. Ennek következtében Szigetvár elfoglalása, ami különben is a hadjárat célkitűzései közé tartozott, rendkívül fontossá vált.

Vannak azonban török krónikások, akik határozottan azt a nézetet vallják, hogy az 1566. évi hadjárat irányát a siklósi csata döntötte el. E szerint amikor Szolimán szultán Zimonyban értesült, hogy Zrínyi a tirhalai szandzsákbég csapatait Siklós alatt szétverte, csak akkor döntötte el, hogy Szigetvár ellen fordul.

Még Zimonyban a hadsereg egyik részét ahhoz a hídhoz rendelték, amelyet a Dunán Pétervárad nál vertek. E híd azt a látszatot akarta kelteni, hogy a hadsereg a Duna—Tisza közére vonul, és csak az ellenség félrevezetését szolgálta.

A szultán megtévesztés céljából parancsot adott arra, hogy Vukovár előtt is verjenek hidat. Végül Eszék mellett 118 hajó összekapcsolásával 17 nap alatt megépítették azt a hidat, amelyen a szultán a Dunántúl földjére lépett.

Az átkelés itt július 19-én fejeződött be. Az ostromágyukat a Dunán szállították fel a mohácsi kikötőbe, és onnan ökrökkel vontatták Szigetvárig. A szultán kemény parancsot adott ki, hogy a vidéket rabolni, a falvakat felperzselni szigorúan tilos. A nagyvezérnek meghagyta, hogy ahol valami gyújtogatás történik, ott mindenkit végezzenek ki, aki jelen van. Nagyharsánynál ütöttek tábort. Itt vesztette életét Arszlán pasa, budai beglerbég. Arszlán pasa a budai beglerbégi tisztet a békepárti Ali pasa kormányától kapta. Ennek megfelelően Budán békepolitikát folytatott. Amikor Ali nagyvezér meghalt, és Szokollu Mehemeddel a háborús párt kerekedett felül, helyzetét meginogni látta. Hogy ezen javítson, háborús pártivá vált. De nemcsak háborús pártivá vált, hanem ezt hadi sikerrel is igyekezett bizonyítani. Azt remélte, hogy így megnyerheti Szolimán és az új kormány kegyét. 9000 főnyi sereggel ostrom alá vette Palotát (Várpalotát), amelyet Thury György védett. Hiába volt azonban Arszlán pasa minden erőfeszítése, élete kockáztatása árán sem tudott eredményt elérni. Thury minden rohamát visszaverte, és többször kitörve a várból a pasa csapatainak nagy károkat okozott. Amikor pedig hallotta Arszlán, hogy felmentő sereg érkezik, kénytelen volt az ostromot abbahagyni, és visszatérni Budára. Salm tábornok valóban Palota felmentésére jött, de elfoglalta Tatát, illetve Veszprémet is. Arszlán pasa helyzete ezzel végleg megingott. Elhatározta, hogy a szultán elé járul és tisztázza magát. A Szokollu párt ekkor végzett vele: a szultánnal halálra ítéltette.

Szolimán ezután tovább vonult. Pécs mellett végső, nagy seregszemlét tartott. Augusztus 1-én érkezett Sziget alá, és 5-ére körülzárta a várat.

SZIGET OSTROMA 1566-BAN

BENDE LAJOS

A szigeti vár

Szigetvár egy nagy, széles síkságnak alig észrevehető teknőjében fekszik. A környező magasabb szintek vizei mind ide folynak le, s ez az oka annak, hogy itt láp képződött. Közreműködött ebben az is, hogy a nagyközségtől északra, az erdőkkel borított zselici dombok között eredő Almás patak is erre vette útját, ami azután a lápot a mai vár körül terjedelmes tóvá alakította ki. Ebbe a sással, náddal, meg a különféle vízinövényekkel benőtt lápba keletről nyugat felé egy alacsony földnyelv nyúlott be, amelynek nyugati szélén épült, még valamikor az Árpádok idejében Sziget falu, amely azután később várossá fejlődött.

Szigetvártól északra, tőle alig 250 lépésnyire, az előbb említett tónak déli részéből hajdan egy kis sziget emelkedett ki, amelyet az akkori magyar nép Lázár-szigetének nevezett el. Ennek a szigetnek északi részén, ott, ahol a tó vize a legmélyebb volt, építette ennek a környéknek akkori földesura, Szigethy Oszwald a XV. század húszas éveiben kis várkastélyát,[1] északnyugat felé kihegyesedő háromszögben fallal s a déli oldalon még vízárokkal is körülvette. Ez volt az ősi szigeti vár, amelyből a XVI. század harmincas éveiben a később nagyhírű végvár kialakult, s amelynek ez a kis lovagvár ekkor belső vára lett. Istvánffy szerint Szigethy Oszwald csak egy kerektornyot épített, amelyet árokkal vett körül. Ez azonban nyilvánvaló tévedés lehet, mert mint ő maga írja — és ezt a feltárt alapfalak is bizonyítják — a torony belül olyan szűk volt, hogy abban lakni nem lehetett, s az csak vigyázásra, meg lőpor tárolására volt alkalmas. Lőpor számára pedig abban az időben, amikor azt még csak hírből ismerték, épületet még nem emelhettek. Szigethy Oszwald halála után a vár nem sokáig maradt a család kezén, mert a század nyolcvanas éveiben már Török Ambrus birtokában találjuk. Ennek unokája volt Török Bálint, aki a kis várkastélyból az egész szigetet elfoglaló nagy várat épített úgy, hogy azt három sarokbástyával, ezek között összekötő falakkal és hármas vízárokkal ellátott külsővárral bővítette ki.[2]

Amikor 1543-ban Valpó, Siklós és Pécs a török kezébe került, szükségesnek mutatkozott, hogy ezen a vidéken egy erős végvár állja útját az ellenség terjeszkedésének, ezért I. Ferdinánd még ebben az évben átvette a várat a török fogságban raboskodó Török Bálint[3] nejétől, és abba Segedh Györgyöt tette kapitánynak. Segedh György 1550-ig volt Sziget parancsnoka, utóda

[1] ISTVÁNFFY MIKLÓS: A magyar nemzet története 1490-től 1606-ig. Ford. *Vidovich György*. Debrecen, 1871. Csáthy György. 407. p.
[2] Uo. 407. p.
[3] Uo. 408. p.

Tahi Ferenc lett, aki 1553-ban adta át helyét Dersffy Farkasnak. Az átadásról leltár készült,[4] amely még ma is megvan és értékes adatokat tartalmaz a vár épületeiről, továbbá hadifelszereléséről. Dersffy már a következő évben meghalt. Ekkor a király Kerecsényi Lászlót küldte Szigetbe kapitánynak.[5] Sziget fontossága ebben az időben egyre jobban növekedett, s ezért a török szerette volna megszerezni. Tujgon budai basa az 1554. évi somogyi hadjárata idején már tábort is ütött alatta, de mert nem bízott elfoglalásában, Pécsen át visszatért Budára anélkül, hogy az ostromot megkísérelte volna. Kerecsényit azonban a király hihetőleg valamilyen panasz folytán még 1555 végén felmentette a kapitányságtól. Utóda Stansith Horváth Márk lett,[6] aki a várat 1556-ban Ali basa 41 napig tartó ostroma ellenében hősiesen megvédelmezte. Az ostrom alatt azonban a végház bástyái és falai nagyon tönkrementek, és mert helyreállításukra sokszori sürgetése ellenére sem történt intézkedés, Horváth Márk a további felelősséget nem vállalta és lemondott. Utána a király Zrínyi ajánlatára Farkasits Gergelyt[7] nevezte ki kapitánynak, de ez már a következő évben elhunyt. Ekkor a király bizalma újból Horváth Márkot állította Sziget élére, aki — miután a vár rendbehozatalára megnyugtató igéretet kapott — a tisztséget el is vállalta. Az ő második kapitánysága alatt épült ki a végház — az olasz Mirandola tervei szerint[8] — olyannak, amilyen az 1566. évi ostromkor volt. Ekkor kaphatta a vár, de meg az Óváros is szögletes bástyáit, mert a hivatkozott leltár csak a Hegy-bástyát mondja szögletesnek. Horváth Márk 1561-ben halt meg,[9] s ekkor Ferdinánd — saját ajánlkozására — Zrínyi Miklóst nevezte ki Sziget kapitányának olyképpen, hogy e tiszte mellett még a dunántúli főkapitányságot is megtartotta.[10]

A Zrínyi kori vár az 1566. évi ostromban teljesen elpusztult, s ezért a török helyébe egy egészen új várat épített, azonban ez a vár is sokszori átépítésen ment keresztül. Ugyanis az 1689. évben történt visszafoglalása után a benne parancsnokoló császári várkapitányok valamennyien építkeztek rajta. A mai vár négy sarokbástyáját még a török építette, valamennyit kőalapon, s közülük hármat keskeny téglából, egyet pedig, amely a déli kapu mellett áll, tisztán kőből. Az összekötő falakat a török is magyar módon, azaz boronavázzal, kívül sövénnyel befonva és besározva, a faváz közeit pedig keményre döngölt földdel megtömve készítette. Ezeket a falakat azonban a császári várparancsnokok elbontatták, helyükbe a mostani téglafalakat építették. Ugyancsak ők vágatták a bástyák alsó részébe, a nagy lőréseket, s ugyanők építették meg a vár északi és keleti kapuit, valamint az északi várfalhoz támaszkodó, fölül vastag földréteggel betakart kazamatákat is. Mivel a Zrínyi kori várból éppenséggel semmi sem maradt,

[4] Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közli Barabás Samu I—II. k. Bp., 1898—1899. (Monumenta Hungariae Historica I. oszt. XXIX—XXX. k.) II. k. 301. p.
[5] Istvánffy i. m. 408. p.
[6] Uo. 408. p.
[7] Barabás i. m. I. k. 443. p.
[8] Istvánffy i. m. 408. p.
[9] Barabás i. m. I. k. 443. p.
[10] Uo. II. k. 415., 683. p.

megkíséreljük, hogy a régi képek, írások és az ásatásokkal feltárt maradványok alapján megrajzoljuk a XVI. század hatvanas éveiben fennállott várat. Ezt már többen is megtették ugyan, kisebb-nagyobb szerencsével, általában azonban sok tévedéssel, aminek legfőbb oka az volt, hogy figyelmen kívül hagyták Szigetnek a XVI. században készített ábrázolását azzal a megokolással, hogy azt olyan ember rajzolta, aki a várat soha nem látta. Oka még a téves leírásoknak az is, hogy a várnak, a régi Óváros maradványainak és környékének alapos megvizsgálását, továbbá az egykorú írások áttanulmányozását elmulasztották.

Hogy is állunk tehát ezekkel a régi rajzokkal? El kell ismernünk, hogy vannak hibáik is. Rajtuk az Óváros, de a vár is észak—déli irányban keskenyre van összeszorítva, s ehelyett nyugat, illetve északnyugat felé szélesedik ki, aminek következtében az Óváros téglalap helyett négyzet alakot kapott. Egyebekben azonban minden úgy van rajtuk, ahogyan ezt a város és vár fekvése még ma is mutatja. Így a belső vár az északnyugati sarokban van, a várkapu és az Óvárosba vezető fahíd a mostani délnyugati bástya mellett található, s a híd egészen merőlegesen halad az Óvárosba. Az is látható, hogy az Óvárosnak északnyugati sarkán nem volt bástyája. Mindezek megfelelnek a szemtanuk leírásának. Hibájuk azonban ezeknek a képeknek, hogy az Újváros az Óváros déli fala mögött egy hosszúkás, kisebb kerített városnak van feltüntetve, és semmi nyoma annak, hogy az kelet felé túlnyúlott az Óváros falán.

Istvánffy leírásából tudjuk, hogy milyen volt a belső vár. Ennek alapján megadjuk a XVI. századi helyszínrajzát (lásd a 68. p.). Ez a rajz már feltünteti a háromszög két alsó sarkában állott bástyákat is, amelyekre azért volt szükség, hogy a széles vízárok két bejáratát védelmezzék. E két bástya létesítésével az északi hegyes szöglet némiképpen bástyához hasonló alakot kapott — bár nem volt az —, s ez lehetett az oka annak, hogy a belső várnak ezt a részét a leltár északi bástyának nevezi. Az 1556. évi leltár a várnak a következő bástyáit említi meg:

1. Bastia lapidea versus occidentem (kőbástya északnyugat felé),
2. Altera versus aquilonem (másik bástya észak felé),
3. Propugnaculum versus orientem (bástya kelet felé),
4. Fortalitium versus Quinque Ecclesias (bástya Pécs felé),
5. Propugnaculum angulare arcis exterioris (szögletes erősség a külső várban),
6. Fortalitium versus Geresgal (bástya Görösgal felé).[11]

A belső vár bástyáiról már szóltunk. A 4. sz. bástyát Pécsi-bástyának nevezi a fenti leltár. Ennek az a magyarázata, hogy az a Pécs felé haladó útra nézett. Ebben az időben ugyanis a pécsi országút nem a mostani helyén, hanem a mai Szabadság utcán át a Szemlékhegynek vezetett, s onnan haladt tovább Kis- és Nagypeterd fölött, Szentlőrincen keresztül Pécs felé. Ezt a bástyát még Liget-bástyának is nevezték a vártó túlsó oldalán elterülő ligetes területről.

[11] Uo. II. k. 302. p.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy Szigetben a bástyákat aszerint nevezték el, hogy merre felé tekintettek, erről a következőkben még inkább meg fogunk győződni.

Az 5. sz. bástyát szögletes erősségnek nevezi a leltár, amit a többi bástyáról nem mond. Ebből csak arra lehet következtetnünk, hogy 1553-ban a többi még kerek alakú rondella lehetett. Ez a szögletes bástya a Hegy-bástya volt, de Kert-, sőt Déli-bástyának is mondották a tó déli partján elterülő királyi, vagy déli kertekről. Hegy-bástya azért volt, mert keleti oldala a Szemlékhegyre nézett. Salamon az említett kerteket a vártól északra teszi. Hogy miért éppen oda, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy ott a régi időben kertek nem lehettek. Ez a terület ugyanis még ma is vizenyős, aminek az a magyarázata, hogy itt folyt az Almás patak, amely azt a részt árasztotta el leginkább vizével.

Végül a 6. sz. volt a Görösgali-bástya, amelyet Zrínyi idejében Nádasdy-, de gyakran Sennyei-bástyának is neveztek. Utóbbi nevét egy Sennyei nevű építőmestertől kapta, aki azt Nádasdy nádor megbízásából és talán költségére is készítette. Istvánffy egy helyen Henyey-bástyának is mondja, ami azonban csak Sennyeinek Henyeyre történt elírásából eredhet, mert hiszen tudjuk, hogy a Henyey-bástya az Óváros délnyugati sarkán állott. Salamon a 6. sz. bástyát tartotta Hegy-bástyának és a Pécsi-bástyát Nádasdy-bástyának. Hogy a Hegy-bástya a vár délkeleti sarkán állott, az az előbb mondottakból nyilvánvaló s hogy a Görösgali-bástya volt a Nádasdy nádorról elnevezett bástya, az világosan kitűnik Csányi Ákos kanizsai tiszttartónak özv. Nádasdynéhoz 1566. szeptember 8-án írt levelének következő soraiból: „Az jancsárok az töltésbe ásták magukat három helyen, egyik az kapu mellett napkeletről, más helyen az Sennyei uram csinálta bástyába", azt pedig tudjuk, hogy az a bástya, amelybe a török beásta magát, a nyugati töltés végében volt. Ugyanezt erősíti meg Budina is.[12]

A vár és város bástyái és falai az akkori szokásnak megfelelően, mert gyorsan és főleg olcsón kellett jó ellenálló képességű erősségeket emelni, magyar módon készültek. Hogy ez miképpen történt, azt a vár átépítését tárgyaló részben már elmondtuk. A falakra és onnét a bástyákra a várból több helyen lejtős feljárók vezettek. Az összekötő falak vastagsága maximum 6—7, magassága pedig 7 m lehetett. Ennél a bástyák sem lehettek lényegesen vastagabbak, annyi azonban bizonyos, hogy ezekben erősebb gerendákból és sűrűbb összeállításban készült a vázszerkezet. A Pécsi-bástya helyén végzett ásatás azt mutatja, hogy a várbeli bástyákat róva, vagyis hosszában egymásra fektetett boronákból építették. A falak és bástyák szélén mellvédek, illetőleg a bástyákon inkább pártázatok voltak. Ezek mögött erős sövényből, vagy deszkákból palánkokat állítottak fel, amelyeknek külső oldalát tűz elleni védelemből vastagon besározták. Ezeknek az volt a rendeltetésük, hogy az ellenség magasabb fáról vagy toronyból ne tudjon belátni a várba, s így ne állapíthassa meg, hogy hol, milyen erős a fal és hol, milyen ágyúk vannak elhelyezve. A palánkok egyúttal oltalmaz-

[12] Uo. II. k. 58. p. BUDINA, S.: Historia Sigethi. (Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Edidit Johannes Schwandtner. Wien, 1764. 123. p.) TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. II. k. Bp., 1915. 20., 47. p.

ták a védőket az ellenség puskagolyói és nyilai ellen. A bástyákon és a kapuk tetején sövényből font és földdel megtömött kasok között ágyúk voltak felállítva.

A Zrínyi kori bástyák nem olyanok voltak, mint a mostaniak, hanem elnyújtott ötszög alakban nyúltak ki a sarkokon. Zrínyi idejében a vár főbejárata a Nádasdy-bástya mellett volt.[13] Istvánffy szerint még egy rejtett kapuja is volt a várnak, de hogy hol, nem tudjuk. A vár kapujától egyenesen délfelé, a tó vize fölött hosszú fahíd vezetett az Óvárosba, közepén egy fából készült felvonóhíddal ellátott védőtoronnyal, amelyet esténkint felvontak. Ennek azonban az ostrom idején semmi jelentősége nem volt, mert a töröknek is volt annyi esze, hogy ne a hídon akarja megközelíteni a várat, hiszen azt a kapuról és a mellette levő bástyáról egész hosszában végig lehetett lőni.

A várkapun belépve, jobbra egy épület támaszkodott a várfalhoz. Ebben lakott a várnagy. Innen kelet felé a déli fallal párhuzamosan egy sor házból álló utácska volt. A bástyától északra a nyugati védőfal alatt ugyancsak egy sor házas utca volt, a bástyához legközelebb álló épület istálló lehetett, mert mint tudjuk a szeptember 5-i tűzvészben ez gyulladt ki legelőször. Ott, ahol ma a török mecset áll, minthogy a legszárazabb hely volt a várban, egy épületben bizonyára élelmiszereket tartottak, s a mellette levő épületben konyhák lehettek. Ettől északnyugatra, de már közel a belső vár hídjához egy kisebb épület állott, ebben tartotta Zrínyi a külső vár részére szükséges puskaport. A kis ház körül tágas tér volt, amelyet a leltár forum arcisnak nevez. Ez volt az a hely, ahol Zrínyi az eskütételt tartotta, s ugyanitt halt hősi halált vitézeivel a kirohanáskor. A vár keleti fala alatt ugyancsak egy sor házas utca volt, amelyben leginkább lakások lehettek.

A forum arcisnak északi oldalát a belső vár vízárka és azon túl sétálója övezte. Az árok közepe táján híd vezetett a belső vár kapujához, amely délkelet felé nézett. A kaputól keletre egy egyemeletes épület emelkedett, ez volt a várkastély, amelyben Zrínyi, a hozzá tartozó személyzet és a vár gazdasági ügyeit intéző tisztviselők laktak. Néhány kamra, sőt lóistálló is lehetett az épületben, mert tudjuk, hogy a belső vár eleste után Zrínyi Pejván nevű lovát a janicsáraga zsákmányolta el, ami csak itt történhetett. Maga a kastély a külső vár felé vastag erős falakkal készült, amelyek egyúttal a védőfal feladatát is hivatva voltak betölteni, s így ablakai csak az emeleti részen voltak. A várkapun belépve a kastélytól kissé északnyugatra egy kis udvar volt, amelynek közepén állott a három emelet magas, téglából épített kerektorony, lapos tetején két haranggal fölszerelt haranglábbal és a vigyázóőr számára egy kisebb fatoronnyal. Istvánffy megemlíti, hogy a tornyon óra is volt. Mint már említettük, a torony belül olyan szűk volt, hogy benne lakni nem lehetett, legfeljebb a felső emeleten volt a toronyőröknek egy kisebb szobájuk, ahol szolgálatuk leteltével megpihenhettek, és télen melegedhettek. A földszintről az emeletre s az egyes emeletek között lábitókon (létrákon) közlekedtek. A földszinten nagy mennyiségű puskaport tároltak. A torony két oldalához épületek támaszkodtak, amelyekben talán lakások lehettek. Vízszolgáltatás a várban több kútból történt.

[13] Uo. 123., 124. p. Istvánffy i. m. 409., 542., 543. p.

Egy ilyen kutat a belső várban, közel a kapuhoz az 1962. évi ásatások során tártak fel. A vár mocsaras szigeten lévén, a kutak vize — különösen a nyári hónapokban — nem lehetett valami egészséges, ami járványoknak lett okozója. Ostrom alatt a várnép bort is kapott, amit talán vízzel hígítva ittak. Állatok itatására a belső vár árkának vizét is felhasználták.

Végül szólnunk kell a várvédő katonaság elhelyezéséről. Ezek — mint tudjuk — legnagyobbrészt nős, családos emberek voltak, akik békeviszonyok között az Óváros Palánk utcájában, továbbá a monostorépületekben és a Török kastélyban laktak. Ostrom idején azonban szükséges volt, hogy szolgálati helyükön tartózkodjanak. Több történetírónak az a véleménye, hogy a falak aljában bódékban és sátrakban voltak elhelyezve, ami azonban nem hihető, mert azok a célnak nem feleltek volna meg. Szerintünk a vitézek a földfalak aljába vájt, deszkával és gerendával kitámasztott fedezékekben laktak, ahol mindenféle lövedék ellen védelmet találtak. Pataky Vidor Az egri vár élete című munkájában azt írja, hogy ilyen fedezékeket Nándorfejérváron már 1492-ben készítettek.[14]

Bár a szigeti vár az adott viszonyokhoz képest eléggé jól volt megépítve, mégis legfőbb erőssége a környező ingoványos tó volt. Ezt a tavat, amelynek partjai még ma is mindenhol kivehetők, nyugat és észak felől az ún. Hárserdő[15] szegélyezte. Szélessége itt eredetileg nem lehetett nagy, s azért medrét az egymást követő kapitányok valamennyien egyre bővítették. Azért is nevezte el a nép a tónak ezt a részét újtónak. Mostani szélessége a hárserdei parttól a várig kb. hatszáz lépés. Hogy a tó vízellátása a nyári hónapokban is megfelelő legyen, Szigethy Oszwald az Óváros Pataikapujától kiindulóan egészen a Hárserdő szélén fekvő katonai temetőig, széles, erős, földtöltést készíttetett, amely a tó vizét nem engedte elfolyni.[16] Ez a töltés még ma is megvan, és a Széchenyi utcában közlekedési úttestül szolgál. Az Almás patak a XVI. században a vártól keletre, a tavon folyt keresztül, majd a mai Almás utcán és a régi vásártéren át folytatta útját dél felé. A volt vásártéren levő medre még néhány évvel ezelőtt is látható volt, s csak 1963-ban temették be, amikor a teret beépítették és rendezték.

A vártól délre feküdt a vásárairól nevezetes *Óváros*. Ez északi—déli irányú, szabálytalan téglalap alakú település volt, amelynek minden határvonala még ma is megállapítható. Északi oldalát kivéve, ahol csak gyönge boronapalánkja volt, mindenütt 7 m magas és 4—5 m vastag faszerkezetű földtöltés védte, amelynek külső oldala sövénnyel volt befonva és sárral vastagon tapasztva. Ezek a töltések még valamikor a XIV. század végén épültek. A város körül — Istvánffy szerint — két vízzel telt, széles árok húzódott, amelyek közül a belső a 12 méter szélességet is jóval meghaladta, de a külső már csak 10 m körül lehetett. Véleményünk szerint azonban a kettős vízárok csak a keleti oldalon volt, mert északon a tó mély vize, nyugaton és délen 250—300 lépésnyi széles ingovány, azontúl pedig kb. 12 m széles vízárok védte, mely az Almás patakból indult ki, s az említett ingoványba torkollott. A nyugati oldalon a vízároknak semmi nyoma

[14] Pataky Vidor: Az egri vár élete. Eger, 1934. 40. p.
[15] Istvánffy i. m. 407. p.
[16] Uo. 407. p.

nincsen. Ez az árok választotta el az Ó- és Újvárost egymástól. A külső árok város felőli oldalán hegyes karókból készített és sövénnyel összefont akadálypalánk húzódott, amelyet a pécsi országút szakított meg s itt, valamint a nyugati oldalon, a Patai-kapu előtt egy-egy sorompó zárta el az utat.

Az Óváros északi oldalán csak egyszerű és nem magas fapalánk húzódott, amely a város északkeleti sarkán álló Bagotay-bástyánál ért véget. Itt vette kezdetét a régi városfal, vagy inkább földtöltés, mely a bástyától déli irányban haladva, a mai Zárda utca 14. számú házig tartott. Ennek a helyén emelkedett a Késás-bástya. A két bástya közét a Pécs felé haladó országút törte keresztül, ahol az úttest közepén, a mai József Attila utca 52. számú ház előtt állott a Pécsi-, vagy másnéven Hegyi-kapu. A Késás-bástyától a fal derékszögben nyugatnak fordult és a Rákóczi Ferenc utcán áthaladva — ahol a 12. számú ház előtt volt a belső Siklósi-kapu — eljutott a város délnyugati sarkán álló Henyey-bástyához. Innen a fal ismét derékszögben elfordult, és az ingovány szélén folytatódott tovább a vízfogó töltésig. Ennek elején állott a Patai- vagy — amint később nevezték — Kanizsai-kapu, amire az utca északi során levő ház falában elhelyezett emléktábla hívja fel figyelmünket. A kaputól a városfal már a tóparton haladt tovább, és enyhe tompaszög töréssel torkollott bele az északi palánkba. Az Óvárosnak ezen a sarkán nem volt bástyája. Úgy látszik, hogy amikor a bástyát építették, úgy vélték, hogy a tó vize és a vele szemben levő Nádasdy-bástya ágyúi elegendő védelmet biztosítanak ennek az oldalnak. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy nagy szükség lett volna ott is egy bástyára, mert róla az ellenség hadműveleteit meg lehetett volna akadályozni.

Az Óváros északi kapuja nem a mai Vár utcában, azon a helyen volt, ahol a falba helyezett emléktábla mondja, mert ez a törökkori kapu helyét jelzi, hanem a tőle nyugatra levő ház udvarában. Hibáztatnunk kell Németh Bélának azt a véleményét, hogy az északi kapu — és azzal kapcsolatban a déli hídfő is — a Vár utcától keletre állott. Eszerint a híd rézsutosan vezetett volna a vár kapujához. Ezt azzal próbálta megokolni, hogy a hosszúra nyújtott híd arra kényszerítette az ellenséget, hogy födözetlen helyen, hosszú utat legyen kénytelen megtenni úgy, hogy balkarja, amellyel pajzsát tartotta, a várral ellenkező oldalra kerüljön. Teljesen fölösleges erre szót vesztegetnünk, hiszen Zrínyi idejében, amikor tűzfegyverekkel a hidat egész hosszában végig lehetett lőni, ez a szempont már nem jöhetett figyelembe. Különben is ebben az időben a várőrségnek már az volt az érdeke, hogy minél rövidebb idő alatt vihessen segítséget, meg muníciót az óvárosi csapatoknak, és hogy ha a város kiürítésére kerül a sor, a visszavonulást gyorsan és semmi esetre sem hosszú födözetlen úton kelljen végrehajtani. Hogy a Zrínyi kori híd már egyenesen haladt az Óvárosba, ezt a korabeli rajzokon kívül az is bizonyítja, hogy a török is egészen egyenesen építette meg hídját az Óváros és a vár között.

Az Óvárostól délkeletre feküdt az Újváros, amelyet részben a mocsaras ingovány, részben pedig a már említett széles vízárok választott el az előbbitől. Ez jobbára apró, náddal vagy szalmával fedett faházakból állott. Északi oldala a mai Szekcsőy Máté utca vonalában, a Rákóczi utcán áthaladva, ennek kb. nyugati házsoráig tartott, amely egyben a város nyugati oldalát

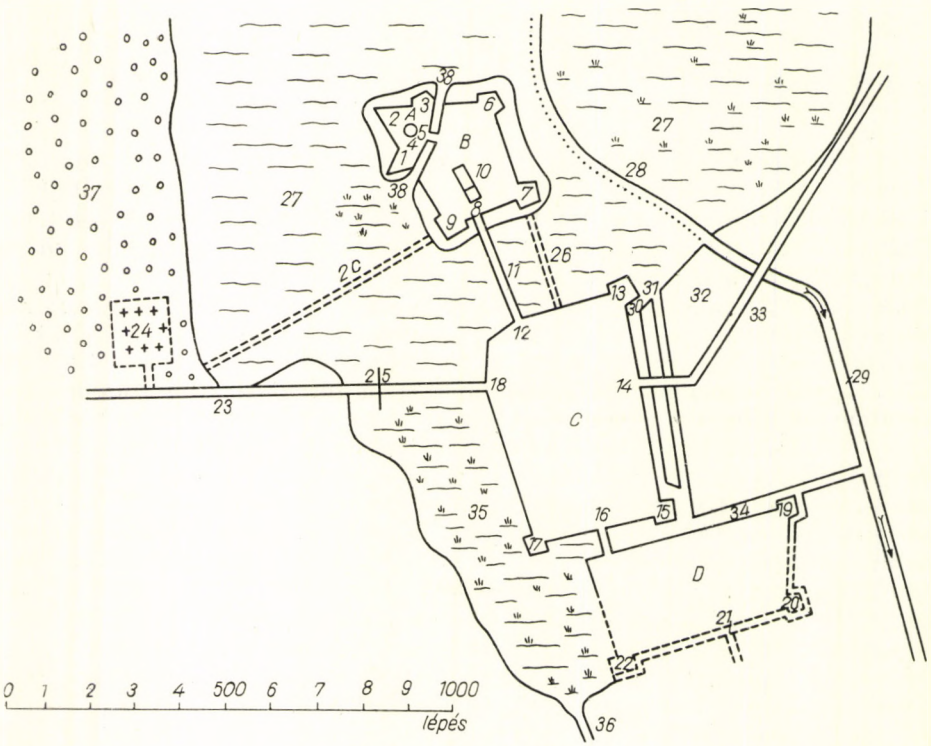

Sziget helyszínrajza

(a szerző vázlata)

A. Belső vár

1. Napenyészeti-bástya
2. Északi-bástya
3. Keleti-bástya
4. Kerek torony
5. Várkapu és híd

B. Külső vár

6. Pécsi-bástya
7. Hegy-bástya
8. Várkapu
9. Nádasdy-bástya
10. Raktárak
11. Híd az Óvárosba

C. Óváros

12. Északi-kapu
13. Bagotai-bástya
14. Pécsi-kapu
15. Késás-bástya
16. Belső Siklósi-kapu
17. Henyey-bástya
18. Patai-kapu

D. Újváros

19, 20, 22. bástyák
21. Külső Siklósi-kapu
23. A tó vizét felfogó töltés
24. A katonai temető
25. A töltés átvágásának helye
26. Török töltések
27. Vártó
28. Almás patak sodra a tóban
29. Almás patak
30. Belső vízárok
31. Külső vízárok
32. Királyi kertek
33. Pécsi országút
34. Tápcsatorna
35. Ingovány
36. Ingovány lefolyása
37. Hárserdő
38. A belső vár vízárka

is képezte. Keleti oldala a mai Bástya utca sarkánál kezdődött, ahonnan délnyugat felé hajló töréssel valahol a MÁV raktárépülettől északra ért véget. Hogy pontosan hol volt ennek a városnak a déli oldala, azt ma már csak ásatással lehetne földeríteni. Délkeleti sarkán — valószínűleg — tompaszögű töréssel nyugatnak fordult, és ebben az irányban haladt a Rákóczi utca nyugati házsoráig. A déli oldal közepe táján volt a külső Siklósi-kapu.

Amint a leírásból látható, az Újvárosnak csak kisebbik fele állott szemben az Óváros déli falával, nagyobbik része, annak külső vízárkán is túl, erősen kinyúlott kelet felé. Erre azért volt szükség, hogy az Újvárosnak

északkeleten — a mai Bástya utca elején — álló bástyájáról, de meg innen a nyugat felé haladó palánk mögül is, oldalazni lehessen az Óvárosnak egész keleti előterét.

Zrínyi előkészületei

Zrínyi állandó kémeket tartott a Török Birodalomban, akiktől mindig friss híreket kapott a szultán terveiről. Miksa király is Zrínyi útján kapta a legmegbízhatóbb híreket. 1566-ban, amikor kitört a háború Szolimán és Miksa között, szükséges lett volna sok mindent előre megtudni a szultán készülődéseiről és terveiről. A király azonban még július 3-án sem tudott semmi bizonyosat mindezekről, azért megparancsolta Zrínyinek, hogy több ügyes és megbízható kémet küldjön a törökhöz, hogy időben értesüljön az ellenség felvonulásáról, számáról s főleg terveiről.[17] Mindez kissé különösnek tűnik fel előttünk, hiszen ebben az időben Szolimán már útban volt Magyarország felé, s nem kétséges, hogy erről Zrínyi pontosan értesítette. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a török mindenféle úton módon igyekezett Miksát félrevezetni,[18] mindjárt érthetőbbnek fogjuk találni, hogy az a különféle és sokszor egymásnak ellentmondó hírekből nem tudott kiokosodni. Zrínyi Pécsről Nászuf agától még május elején biztos hírt kapott, hogy maga a szultán fog jönni Magyarországra,[19] s hogy első feladata Sziget megvívása lesz, csakhogy az udvarnál nem akarták a Zrínyi által küldött hireket elhinni. Ő azonban a vett értesítés után minden erejével azon volt, hogy a végházat a várható ostromra előkészítse, és minden szükségessel ellássa. A várat — mint tudjuk — 1558—59-ben újjáépítették, bár a kevés pénz miatt nem úgy, ahogy ez kívánatos lett volna. A munkák alig terjedtek ki az Óvárosra, annak ellenére, hogy az 1556. évi ostrom megmutatta, hogy ennek a városnak megtartása mennyire fontos a végház védelme szempontjából. Az Óváros falaiban ütött réseket és rombolásokat ugyan helyrehozták, és talán a bástyákat is korszerűen szögletesre építették át, de ezzel azután vége is volt a további erődítési munkáknak. A gyönge keleti oldalt nem erősítették meg. Mindezeket a munkákat Horváth Márk idejében végezték. Amikor 1561-ben Zrínyi lett a végvár kapitánya, ő tovább folytatta e munkákat, s bizonyos, hogy figyelme az Óvárosra is kiterjedt. Ennek tudható be, hogy amikor 1564—65-ben az Újvárost megépíttette, azt keletre kitolta egészen az Óváros külső védőművei elé, s talán nem tévedünk, ha azt is állítjuk, hogy ugyanakkor mélyebbre ásatta és kiszélesíttette ezen az oldalon a vízárkokat is. Sajnos, többet nem tudott tenni, és nagyon valószínű az is, hogy mindezekhez a kamarától semmiféle támogatást nem kapott.

Az 1564—65-ben épült Újváros még ennél is rosszabbul állt védőművek dolgában,[20] mert ennek csak a két keleti, valamint a délnyugati sar-

[17] Barabás i. m. II. k. 25., 26. p.
[18] Szelaniki Musztafa. Hadtörténeti Közlemények, 1891. 64. p.
[19] Budina i. m. 112. p.
[20] Uo. II. k. 4. p.

kán volt egy-egy kisebb bástyája és ezek között egyszerű fapalánk és nem széles vízárok volt minden védelme. Ilyen körülmények között nem nagyon lehetett arra számítani, hogy Sziget képes lesz több hónapi ostromot kiállni, s előre lehetett látni, hogy csak úgy lesz megtartható, ha egy erős sereg jön felmentésére. A király öccse, Károly főherceg még 1566 március közepe táján levelet írt Zrínyinek, amelyben különféle dolgokra kért felvilágosítást. Magát a levelet nem ismerjük, de tartalmára Zrínyi március 21-én kelt válaszából,[21] eléggé világosan következtethetünk. Ebben Zrínyi jelentette, hogy már küldött ki megbízható kémeket Drinápolyba, Nándorfejérvárra és Eszékre. Ha az ellenség ostrom alá veszi Szigetet, ő mint dunántúli főkapitány a várban akar maradni, hogy annak védelmét intézze. 3000 ember a végház védelmére (úgy látszik, ennyit állapíthatott meg a haditanács) elég lenne, ha közben a város tovább nem épült volna. De az utóbbi években épült Újváros oltalmazásához is szüksége van vitézekre, s így a 3000 ember nem látszik elegendőnek. Neki Szigetben állandóan nagyobb számú katonaság fölött kellene rendelkeznie, mert semmi más helyről nem lehetne az ellenséget olyan eredményesen nyugtalanítani és szándékait meggátolni, mint Szigetből. Erre való tekintettel legalább 6000 katonára volna szüksége. Egyúttal kéri a főherceget, hogy a már korábban igényelt ágyúkat és hadiszereket most már sürgősen küldje meg, mert biztos értesülése van, hogy a török császár Szent György napja körül már ostrom alá veszi a várat. Ugyanebben a levelében tűzmestereket és pattantyúsokat is kért, végül arra kérte a főherceget, hogy a várőrség elmaradt öthavi és a következőkben még leszolgálandó zsoldjára, valamint az ostrom folyamán felmerülő költségekre küldjön pénzt. Bár mindezeknek időben való elküldésére magától a királytól is kapott igéretet, mégis a kért hadiszer szállítmány csak májusban érkezett meg, mégpedig olyan gyönge mennyiségben és főleg minőségben, hogy az a végház jobb védelmét nem nagyon segítette elő. Érkezett 3 középnagyságú faltörő, 2 hajító, 9 mezei ágyú, 2400 darab különféle ágyukba való golyó, 350 darab hosszú lándzsa és valamennyi vas és ólom. Puska, amire az ostromok visszaveréséhez a legnagyobb szükség lett volna, egyetlen darab sem volt a küldeményben. Ugyancsak nem küldtek tűzmestereket és pattantyúsokat sem, sőt még a várőrség megerősítésére szükséges gyalogokat is olyan későn indították útnak, hogy azok már nem tudtak a várba bejutni.[22]

Május 10-e körül egy katonai bizottság járt Szigetben,[23] amely amellett, hogy a Zrínyi által fölfogadott újoncok mustráját is elvégezte, a végház állapotát és hadi felszerelését is megszemlélte. Valószínű, hogy az Ó- és Újváros megerősítése is szóba került, azonban ezzel elkéstek, mert a szükséges munkákat már nem lehetett kellő időre elvégezni.

Ilyen körülmények között várta Zrínyi Szolimán kitűnően képzett, sok ágyúval és hadiszerrel ellátott nagy hadának megérkezését. Ágyú összesen 60 darab volt a várban,[24] ami számszerűleg elegendő lett volna, de az

[21] Uo. II. k. 4. p.
[22] Uo. II. k. 39. p.
[23] Uo. II. k. 17. p.
[24] Ghimesi Forgács Ferenc: Magyar Históriája. Közli: Majer Fidél. Pest, 1866. 321. p. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores)

1553. évi leltár, valamint az egyéb végvárakról fennmaradt feljegyzések alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy ennek csak kb. fele része volt messzebb hordó nagyobb löveg, míg a többi főképpen columbrina és szakállas lehetett. Nagyobb öblű ágyú 30-nál több aligha volt a végházban, s a nemrégen érkezett szállítmány minőségéből következtetve — ezeknek is legalább egy része — a török ágyúival össze sem volt hasonlítható. Tüzes labda, szablya, kopja, páncél, sisak stb., úgyszintén puskapor bőven volt a várban, de már puska, hosszú dárda kevésbé. Élelmiszerrel maga Zrínyi látta el a várat. Vágómarhát, sertést, füstölt húst, sózott szalonnát, halat, lisztet, hüvelyeseket stb. annyit szállított be Szigetbe, hogy az még karácsonyig is eltartott volna.[25] Gondoskodott a törések és rombolások javításához szükséges boronáról, gallyfáról, földről, mészről, vaskapcsokról stb. Ugyancsak ellátta a várat tűzfecskendőkkel, ökörbőrökkel (utóbbiakat vízzel erősen meglocsolva az épületek tetőinek letakarására, tűzelleni védelemre használták). Egyszóval Zrínyi mindenről gondoskodott, és minden szükséges dolgot beszerzett, hogy az ostrom alatt semmiben hiányt ne szenvedjen. Egyedül — ami pedig jórészben oka lett a vár elestének — katonája volt kevés. A két terjedelmes város és a vár védelmére a polgárokkal együtt mindössze 2300 katonával rendelkezett.[26] A katonai személyeken kívül sok paraszt, kőmíves, ács, továbbá asszony és gyermek is volt a várban. Ezek számát Forgách Ferenc 2000-re becsülte.[27]

Zrínyi a vártól és a két várostól keletre, illetőleg az Újvárostól délre az összes fákat kivágatta,[28] hogy azok egyrészt az ő ágyúinak kilövését ne akadályozzák, másrészt pedig faanyagukat az ellenség ne tudja felhasználni. Ő mint régi tapasztalt katona bizonyára tisztában volt helyzetével. Ezért már jó előre felkészült minden eshetőségre. 1566. április 23-án minden ingó és ingatlan vagyona felett végrendelkezett,[29] hogy esetleges halála után családját a zavaroktól és kellemetlenségektől megóvja. Özv. Nádasdy Tamásnéhoz április 19-én írt leveléből az látszik kitűnni, mintha előre megérezte volna közeli halálát. Értesíti a nádornét a török császár jöveteléről, s közli vele, elhatározta, hogy bezárkózik Szigetbe, élete árán is híven, derült arccal akarja szolgálni Istent, a királyt, a kereszténységet és ezt a szegény végromlásra jutott hazát. Egyúttal arra kéri, hogy saját költségére néhány puskás gyalogot és egy-két kiváló tisztet küldjön Szigetbe, négy hónapra. Erre azonban hiába várt, mert Nádasdyné egyetlen embert sem küldött. Fennmaradt Nádasdy Kristóf levele. Nem tartja sem helyesnek, sem lehetségesnek, hogy a nádorné Zrínyit katonával segítse, mert neki magának is van elegendő megőrizni valója, ami vitéze van, az még az ő számára sem elegendő. Szomorú, hogy még a legközelebbről érdekelt főúr is így gondolkozott.[30]

Augusztus 1-én Zrínyi összehívatta az egész várőrséget és a szigeti lakosságot a belső vár előtti térre. Az összegyűlt tömeghez a belső vár erkélyéről

[25] Istvánffy i. m. 540. p.
[26] Budina i. m. 118. p.
[27] Forgách i. m. 322. p.
[28] Budina i. m. 119. p.
[29] Barabás i. m. II. k. 481. p.
[30] Uo. II. k. 11., 13. p.

lelkesítő beszédet intézett, majd utána a következő esküt tette katonáinak: „Megfogadtuk a nagy Isten nevére, hogy mind eképen bezárkózunk Szigetbe, mert kívánunk különösképen a kegyelmes Istennek, a császári és királyi fölségnek, a keresztény közönségnek s eme végső romlásra jutott édes hazának hűen, állandóan derült orcával, vérünk ontásával és ha a sors úgy kívánná, halálunkkal és fejünk elvesztésével is szolgálni. Esküszöm az élő Istenre, hogy titeket mindhalálig el nem hagylak, hanem veletek élek és halok." Ezután felhívta a katonákat és a polgári lakosságot, hogy ők is hasonlóképpen esküdjenek neki hűséget. Az eskü szövege a következő volt: „Mi polgárok, lovasok, gyalogosok és őfölsége zsoldos katonái esküszünk és szentül fogadjuk Istennek, keresztény felsőbbségünknek, édes hazánknak és a mi urunknak, gróf Zrínyi Miklósnak, hogy híven, szófogadással, mindenben és mindenkor neki engedelmesek leszünk. Állhatatosan fogadjuk, hogy vele élünk és vele szenvedünk halált."[31]

Az eskütétel után a rendkívül szigorú hadicikkelyeket olvasták fel, amelyek az — ostrom ideje alatt — elkövetett csaknem minden vétségre halálbüntetést szabtak ki. Meg kell említenünk, hogy katonái valóban mindvégig hűen kitartottak esküjük mellett, csupán egyetlen vétségről van tudomásunk, egy katona szablyát vont feljebbvalójára, amiért azután Zríuyi a vár piacán nyilvánosan lefejeztette,[32] ezzel megmutatva, hogy a hadicikkelyeknek mindenképpen érvényt kíván szerezni. A hadicikkelyek felolvasása után Zrínyi a várkapu mellé egy nagy fakeresztet állíttatott, hogy az a mellette elhaladókat mindenkor esküjükre figyelmeztesse.[33]

A várőrség tisztjei a következők voltak: Zrínyi helyettese, nővérének, Margitnak fia, Alapy Gáspár lett. A gyalogság fővajdája Szekcsőy Máté volt, akinek hősies viselkedését mindkét ostrom alatt Istvánffy külön is kiemelte. Gyalogostisztek voltak: Dandó Ferenc, Radován Jakab, Győry Mátyás, Deák Balázs, Bosnyák Máté, Botos Péter, Popratovics Farkas, Horváth György, Eszpethy Balázs, Dezső András, Báthay Péter, Medvey Benedek, Poky Gergely, Kobak Miklós, Orsics István és Kürtös János. Budina ezeken felül az Óváros védelmében elesett tisztek felsorolásánál még egy Lőrincz nevűt is megemlít. A lovasságnál: a nagyerejű Bika András, a másik szintén nagyerejű Orosztonyi Péter, Gerdey János, Patasics Péter, Csáky György, Bajomy János, Istvánffy Pál, Novákovics János, Kecskés György és az öreg Novák János, a lovas puskások hadnagya.[34] Ellenben nem voltak a várban: Dely Vid, Radivoj, Golemi Sztipán stb., akiket Zrinyi, a költő említ.

A szigeti várvédő katonaságnak legalább 80%-a magyar, éspedig legnagyobb részben Baranya és Somogy megyei származású volt, a többi horvát és néhány német. Egy 1564-ből fennmaradt lajstrom Zrínyi 167 katonájának nevét őrizte meg,[35] s ezek között 122-nek magyar neve volt. Ha tehát Zrínyi saját katonái között ilyen sok volt a magyar, akkor nyugodtan állít-

[31] Budina i. m. 115. p.
[32] Uo. 115. p.
[33] Uo. 117. p.
[34] Budina i. m. és Istvánffy i. m. passim. A 48 szigeti hős neve különféle munkákból kigyűjtve.
[35] Barabás i. m. II. k. 451. p.

hatjuk, hogy a szigeti várőrség 80%-a magyar volt. Ezt igazolja az a 48 név is, akikről az egykorú írások megemlékeznek.

Salamon Ferenc, de meg a többi történetíró is megemlíti, hogy Szolimán még a vár ostroma előtt megadásra szólította fel Zrínyit. Ígéretet tett, hogy a vár békés átadása esetén neki fogja adni a horvát-szlavon és dalmát királyságot, s ezen felül még sok kinccsel is meg fogja ajándékozni. Zrínyi azonban ezt az ajánlatot kereken elutasította. Hogy ez a felszólítás Szolimánnak mely táborából érkezett, azt egyik történetíró sem mondja. Egyedül Zrínyi, a költő — akiről azt állítják, hogy éposza adatainak nagyrészét korabeli kútfőkből merítette — említi, hogy a felszólítás Harsányból érkezett.[36]

A vár körülzárása

Zrínyi portyázói még békeviszonyok közt is sűrűn járták a hódoltsági területeket, főképpen a vár fenntartására szolgáló adó beszedése, de meg hírszerzés céljából is. Tudjuk, hogy Baranya, Somogy és Tolna megyéken kívül Verőce és Valkó is ide fizették az adót. Ha az ilyen portyázás alkalmával az előre küldött figyelők török csapatot jelentettek, lest vetettek neki és a legtöbbször meg is semmisítették. E miatt azután veszedelmes hírük volt a Török Birodalomban.

Amidőn a szultán már bent járt az országban, sőt hadai a baranyai földet taposták, ezek a portyák még inkább megsűrűsödtek, és naponta hozták a friss híreket Zrínyinek. Július végén Szolimán már Pécsett volt. Bizonyosnak vehetjük, hogy táborát a szigeti kémek fölkeresték, és a portyák körülrajzották. Egy ilyen kém vagy portya július 31-én a kora hajnali órákban jelentette, hogy egy nagyobb török csapat, amely leginkább szedett-vedett határszéli lovasságból és csak kis részben sorkatonákból áll, elhagyta Pécset és Sziget felé tart. Zrínyi azonnal nagyobb számú puskás gyalogot és lovast küldött Szentlőrincre,[37] hogy az ellenség felvonulását zavarják meg és előrehaladását késleltessék. Erre azért volt szükség, mert Zrínyi több helyről, de főképpen a királytól várt segítséget, és így fontos volt, hogy időt nyerjen. Sajnos — mint tudjuk — egyedül a király küldött 800 német gyalogot, de ezeket is olyan későn indították útnak, hogy a körülzárás napjáig csak Csurgóig jutottak el, s így még ez a segítség is elmaradt.

Szentlőrinc ebben az időben Zrínyi birtoka volt, de Ali basa hadai még 1556-ban fölégették, s azóta üresen állott. A szigeti hajdúk most bizonyára az elhagyott házakban, valamint az udvarokban a sövények, fák és bokrok mögé rejtőzködtek el, míg a lovasság az akkor még terjedelmes erdő szélében foglalt állást. Amikor a török előcsapat beért a faluba, sűrű puskatűz fogadta, sokan holtan és sebesülten fordultak le lovukról, az utánuk haladók pedig megfordultak, és lóhalálában vágtattak vissza, zavart okozva a mene-

[36] Zrinyi Miklós: Szigeti Veszedelem. Kiadja: *Széchy Károly*. Bp., 1905. (Magyar Remekírók) VI. ének 223. p.

[37] Budina i. m. 114. p.

telő oszlop soraiban. Ezt az alkalmat használta ki a szigeti lovasság, és két oldal felől rájuk törve sokat levágott belőlük. Mint mondtuk, ez a csapat nem tartozott a java katonaság közé, s így érthető, hogy a harc a sokszoros túlerő ellenére is elhúzódott a déli órákig, amikor is a szigetiek Zrínyi parancsára bevonultak a várba. Az ellenség sok embert vesztett, a magyarok közül csak egy fiatal huszár, Dombay János esett el. A kitörő csapat néhány rabot is hozott magával, akik a török had számát 90 000-nek mondták. Hogy ki volt a szigeti csapat vezére, és kik tüntették ki magukat ebben a harcban, azt egyik krónikás sem említi meg.

A kitörés csak egy napra akadályozta meg a török felvonulását, másnap, augusztus 1-én már a zöm is megérkezett Sziget alá, és a Szemlékhegyen ütött tábort.[38] Egyes vakmerőbb lovasok már ekkor is megjelentek az Óvárostól keletre fekvő mezőségen, ahol összecsaptak a rájuk kirohanó magyar lovasokkal. Ezek a vitézi próbák reggeltől estig folytak, egészen augusztus 5-éig. Augusztus 2-án megindult a török had, és két ágra szakadva megkezdte a körülzárási hadműveleteket, ami csak augusztus 5-én — amikor a két ág egybeért — fejeződött be. Az anatóliai hadtest Ferhád basa, harmadik vezér és Szál Mohamed beglerbég vezetése alatt, a pécsi országúttól kezdve északon megkerülve a várat kb. a katonai temetőig, a rumili hadtest, Ahmed Musztafa, ötödik vezér és Semsz Ahmed beglerbég irányítása alatt az Újvárostól keletre és délre helyezkedett el, innen föl a nyugati oldalt Nászuh pozsegai bég és a határvidéki szandzsákok, azon túl a katonai temetőig Ali Portuk, végül keleten a két hadtest közti részt, Ali aga szállta meg a janicsár hadosztállyal.[39] Budina szerint a megszállás olyan sűrűn vert sátrakkal történt, hogy az ostromgyűrűn keresztüljutni szinte lehetetlenné vált.[40]

A török hadseregnek névlegesen maga Szolimán volt a fővezére, de ő ekkor már elaggott, beteges ember lévén, a vezérletet Szokoli Mehemed nagyvezérre bízta, melléje adva Ali Portuk basát, hogy az intézze az ostromműveleteket. Ali Portuk portugál származású renegát volt, aki egy tengeri ütközetben került a törökök fogságába, de mert áttért az iszlámra, és több hadivállalkozásban vett részt, ahol kitüntette magát, sikerült Szulejmán kegyeit is megnyernie. Szokoli Mehemed bosnyák származású volt, akit még mint kisgyermeket vittek el janicsárnak. Mint tehetséges és tapasztalt katona a nagyvezéri méltóságot is elnyerte, sőt Szolimán fiának, Szelimnek leányát is hozzáadta feleségül.

Arra a kérdésre, mekkora volt a Sziget alá szállott török had, pontos számot nem mondhatunk, de megközelítőleg megadhatjuk harcosállománya számát. Véleményünk szerint az jóval alatta marad a köztudomás szerinti 100 000-es seregnek. Ilyen nagy hadat abban az időben egyetlen hatalom sem tudott kiállítani, hiszen azt élelmezni, fegyverrel, ágyúkkal, lovakkal kellett ellátni. Azonkívül a jelentékeny számú zsoldost fizetni is kellett,

[38] Uo. 118. p.
[39] Szelaniki i. m. 212. p. Barabás i. m. II. k. 37. p.
[40] Budina i. m. 119. p.

ami nagy terhet rótt az államra. Chantone, a spanyol király bécsi követe 1566. augusztus 10-én kelt levelében azt írta urának, hogy a török had 50 000 emberből áll.[41] Ugyanennyit jelentett Biglia Menyhért szentszéki követ, Commodore bíbornokhoz írt augusztus 8-i jelentésében.[42] Egy Bélia nevű, a török táborból megszökött katona szerint a szultán seregében 30 000 fő az elit katona, míg a többi gyakorlatlan.[43] A XVI. század végén Kocsi bej IV. Murad szultán számára egy kimutatást készített a török hadseregről, mely azonban már a század végi magasabb adatokat tartalmazza.[44] Ennek alapján Szolimán hadserege — a hosszú út következtében felmerült elkerülhetetlen apadást figyelembe véve — számításunk szerint 54—56 000 körül mozgott. Ebből azonban Szolimán Pertev basa keze alá 3000 embert adott, aki a temesvári elajet katonaságát is maga mellé véve, ugyanez időben Gyulát ostromolta. Szelaniki szerint, aki személyesen részt vett a szigeti ostromban, a szultánnak 17 badaluskája (faltörő ágyú) és 280 különféle nagyságú ágyúja volt Sziget alatt.[45] A rendes és irreguláris katonaságon kívül a török még sok ezer parasztot is hozott szekerestül, lovastul magával, hogy őket az ostrom különféle munkálatainál felhasználja.

Történetíróink szerint Szulejmán sátrát a Szemlékhegyen ütötték fel, s ezzel kapcsolatban azt is megemlítik, hogy amikor a szultán 5-én a táborba érkezett, ennek örömére az összes janicsárok elsütötték puskáikat, s ugyanekkor egy ágyúgolyót lőttek a várból a császár sátorára, amint ezt Szelanikin kívül más hiteles kútfők is megemlítik.[46] Ebből azonban kétségtelen, hogy Szolimán sátra ekkor még semmi esetre sem állhatott sem a Szemlékhegyen, sem alatta a mai Turbékon, mert ezek a helyek légvonalban 3 és fél kilométernyire vannak a vártól. Már pedig ilyen nagy távolságra az akkori ágyúkkal lőni nem lehetett. Ennek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a szultán sátra ezen a napon valahol a tó keleti partján, a pécsi országút közelében állhatott. Ezt a véleményünket Pecsevi is megerősíti, aki azt mondja: „A fölséges padisah császári sátorát Sziget felső oldalán, a tóparton állították föl." De mert oda a várból ágyúgolyóval lőttek, ezért azt hátrább, egy nagyobb biztonságot nyújtó tölgyfaligetbe helyezték át.[47] Ez a hely a mai Turbék. Ugyanezt mondja Evlia Cselebi is.[48]

Vannak történetírók, akik szerint ezzel az ágyúlövéssel Zrínyi üdvözölni kívánta volna Szolimánt. Ez azonban egyáltalán nem valószínű, mert ez esetben nem a sátorára, hanem megemelt csővel a levegőbe lőttek volna.

[41] Barabás i. m. II. k. 42. p.
[42] Uo. II. k. 37. p.
[43] Hadtörténeti Közlemények, 1897. 299. p.
[44] Kocsi bej emlékiratai. Ford. *Thury József.* II. k. Bp., 1896. 406. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)
[45] Szelaniki i. m. 210. p.
[46] Uo. 212. p.; Barabás i. m. II. k. 37., 47. p.
[47] Pecsevi Ibrahim. Ford. *Karácsony Imre.* Bp., 1916. 78. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)
[48] Evlia Cselebi utazásai. Ford. *Karácsony Imre.* Bp., 1903. 491. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)

Ennek a városnak a leírásánál már említettük, hogy nagyobbik fele kelet felé kinyúlott az Óváros külső védőművei elé. Azt is mondottuk, hogy a keleti oldalon az Óvárosnak két széles vízárka volt, amelyek egyúttal az Újváros északi oldalának egy részét is oltalmazták. Az északkeleti sarkon, a mai Bástya utca elején egy szögletes bástyája állott, amelynek ágyúival az említett védőműveknek egész előterét végig lehetett lőni. Ez a város tehát az Óvárosnak gyönge keleti oldalát hozzáférhetetlenné tette, s így Ali Portuk — akit a szultán a hadműveletek intézésével bízott meg — nem tehetett egyebet, mint hogy az ostromot az Újvárosnál kezdje meg.[49]

Az Újváros északi oldalának mintegy felével szemben állott az Óváros déli védőfala, két sarkán egy-egy szögletes bástyával, és a Késás-bástyához közel a belső Siklósi-kapuval. A Késás-bástya ágyúival végig lehetett lőni az Újváros szabadon levő északi oldalát, sőt valamennyire a keskeny keleti előterét is, s így ez oldal felől nem látszott célszerűnek a támadást végrehajtani. A nyugati oldalon, ennek egész hosszában az a mély ingovány feküdt, amely — mint mondtuk — kitűnő védelme volt az Óváros nyugati falának. Erről az oldalról sem lehetett tehát semmit sem kezdeni. Egyedül a déli oldalon volt tágas, száraz mezőség, ahol lehetett futóárkokat ásni, és a támadáshoz megfelelő nagy hadoszlopokat fölvonultatni. Az Újvárosnak mindkét sarkán itt egy-egy kisebb bástyája volt, s közöttük állott középen a külső Siklósi-kapu. Mindhárom helyen ágyúk voltak fölállítva. A sarkon álló bástyák között azonban csak gyönge és nem magas boronapalánk és bár mély, de nem széles vízárok volt minden oltalma.

Ezeket látva a janicsárok tisztjei, itt semmiféle előkészítő hadművelet végzését nem tartották szükségesnek, és csak egyszerű rohammal gondolták az Újvárost elfoglalni. Ezért augusztus 7-én kora reggel boronákból és rőzsekötegekből néhány helyen átjárót készítettek az árkon, ami a szigeti gyalogok sűrű puskázása következtében tetemes áldozatokkal járt, majd kibontott zászlókkal, hangos trombitaszó és dobpergés mellett, nagy Allah kiáltozással megrohanták a palánkot. A két sarokbástya ágyúiból azonban kereszttűz, a kapuról meg a palánkok mögül puskatűz, tüzes labdák tömege és nyilak esője fogadta a támadókat, egész sorokat kaszálva le belőlük. A nagy veszteség miatt összegabalyodva, kénytelenek voltak visszavonulni.[50] De Ali Portuk nem akart engedni, a rohamot aznap még többször megismételte, s csak alkonyatkor szüntette be, amikor már az egész előtér és az árok is telve volt a janicsárok holttestével. A török vezér kénytelen volt belátni, hogy a két bástya lerontása, ágyúinak megsemmisítése nélkül nehezen fog célt érni, és csak hiába áldozza föl legjobb katonáit.

Augusztus 7-éről 8-ára forduló éjjel és 8-án az ellenség a déli oldalon megközelítő árkokat ásott,[51] s három ágyútelepet is állított fel, négy-négy ágyút a két sarokbástyával, kettőt pedig a kapuval szemben. 9-én a kora

[49] Budina i. m. 120. p.
[50] Uo. 120. p.
[51] Uo. 120. p.

reggeli órákban megkezdte ezeknek lövetését.[52] A déli órák idejéig mindkét gyönge bástya és a kapu is összeomlott, a rajtuk levő ágyúk összetörtek, sok vitéz elesett és megsebesült. Délután — a janicsárok puskatüzének oltalma alatt — hozzáfogtak a vízároknak egész hosszában való betemetéséhez, s bár ez a munka sok töröknek vagy talán inkább parasztnak került életébe, mégis a teljes besötétedésig befejezték. Minden elő volt már készítve a hajnalra tervezett újabb megrohanáshoz.

Zrínyi belátta, hogy a minden védőművétől megfosztott Újvárost — bármennyire is szükséges lett volna ez — tovább nem tudja tartani, ezért elhatározta, hogy nem fogja bevárni az ellenség támadását, hanem kiüríti, és odahagyja azt. Ezért a még megmaradt hadiszereket és élelmet beszállíttatta a várba, s besötétedéskor mind a négy sarkán felgyújtatta és kiürítette az Újvárost.[53] Az apró faházak hamar meggyulladtak, és a lángok csakhamar mindenfelé szétterjedtek. Szolimán is megnézte a nagy tüzet a Szemlékhegyről.[54]

Alighogy megvirradt, a török már behatolt a még izzó, füstölgő városba, s hozzáfogott a tűz eloltásához, hogy még aznap benne sáncot emeljen, amelyre ágyúit felállíthassa.[55] Ezer és ezer török meg paraszt hordta a vizet, és öntözte az izzó, füstölgő házakat, amikor Szekcsőy Máté egy csapat hajdúval rájuk tört, s nagy öldöklést vitt végbe közöttük. Rövid, de annál eredményesebb harc után — minden veszteség nélkül — visszatért az Óvárosba, amelynek Siklósi-kapuját, valamint a Pécsi-kaput is földdel berakatta, s a két város közti hidat felgyújtatta.[56]

Az Óváros ostroma

A gyönge védőművekkel ellátott Újváros tehát csak három napig volt tartható, még így is csak a védőknek jelentékeny veszteségével. Ezután Ali Portukot már mi sem akadályozta abban, hogy az Óváros ostromát megkezdje. Amint már mondottuk, ezt a várost széles vízárok választotta el az Újvárostól, amely felé még két erős bástya is védte. Ez a két bástya 208 lépésnyire volt egymástól,[57] ami az akkori fegyverek hatótávolságának mindenképpen megfelelt. De ezt az oldalt még az is erősítette, hogy az ingovány csaknem egészen a hídig terjedt, így csupán a hídtól a Késásbástyáig terjedő szakaszt kellett nagyobb számú őrséggel ellátni, míg a hídtól a Henyey-bástyáig elnyúló falrészen elegendő volt néhány figyelő őrszemet kiállítani. Az Ujváros felől tehát az Óvárost komolyabb veszély nem fenyegette, mert itt csak szűk térség állott az ellenség rendelkezésére. Ez volt az oka annak, hogy ide csak egyetlen üteget állított fel, azt is főképpen azért, hogy a bástya ágyúit lefoglalja, és ezáltal a keleti oldal

[52] Uo. 120. p.
[53] Uo. 120. p.
[54] Istvánffy i. m. 540. p.
[55] Budina i. m. 120. p.
[56] Istvánffy i. m. 540. p.
[57] Uo. 408. p.

védelmezésében akadályozza. A város nyugati oldalát az ingovány 200—300 lépés szélességben egészen föl a Patai-kapuig szegélyezte. Ennek a lecsapolása, majd betemetése azonban hosszabb időt vett volna igénybe, s így erről az oldalról való támadás szóba sem kerülhetett. Odább föl a Patai-kaputól a sarokig, továbbá onnan keleti irányban a Bagotay-bástyáig a tó mély vize, úgyszintén a vár szemben levő két erős bástyájának ágyúi miatt ezeknek a részeknek megtámadására lehetőség nem volt. Egyedül a keleti oldalon, a Bagotay- és Késás-bástyák közti hosszú, egyenes fallal szemben volt széles száraz mezőség, ahol lehetett árkokat ásni, az ostromágyúk számára tüzelőállásokat emelni, valamint a támadáshoz nagyobb csapatokat felvonultatni. Ennek az oldalnak megtámadása mellett szólt még az is, hogy a két sarokbástya nagy — valamivel több mint ötszáz lépésnyi — távolságra volt egymástól, közöttük az összekötő fal egészen egyenes, minden kiszögelés nélkül épült, így rohamoknál csak a középen álló Pécsi-kaputól kellett tartani. Mindezekre való tekintettel Ali Portuk ennek az oldalnak a megtámadását rendelte el.

Milyen volt ez a Pécsi-kapu? Tudjuk, hogy a mai József Attila utca úttestének közepén állt, mégpedig némiképpen előre ugorva, s így oldalazni is lehetett róla. Az egykorú ábrázolás széles, vaskos épületnek tünteti fel, törzséből egy magas, sisakkal ellátott torony emelkedett ki, amely kiválóan alkalmas volt arra, hogy onnan szakállassal, tüzes labdával és puskával az ellenséget minden veszélyeztetés nélkül lőni lehessen. E mellett a toronytól jobbra és balra egy-egy ágyú is volt felállítva. Ez a kapu tehát úgy épült, hogy szükség esetén a bástya feladatát tudja ellátni. Valóságos kis erőd volt a gyönge keleti oldal közepén. Ali Portuknak azonban szemet szúrt az erős kapu, s ezért első dolga volt, hogy azt kikapcsolja a keleti oldal védelmi rendszeréből.

Fölvetődhet az a kérdés, hogy miután a török az Újvárost elfoglalta, miért nem vette egyidejűleg az Óvárossal együtt a várat is ostrom alá? Csak egy pillantást kell vetnünk a helyszínrajzra, látni fogjuk, hogy a tó keleti és nyugati partja olyan nagy távolságban volt a vártól, hogy onnan azt a nagy faltörőkkel hatásosan ágyúzni nem lehetett. Ellenben az Óvárostól a vár két erős bástyája csak kb. 200 lépésnyire volt. Ámde az Óváros valósággal elállta az ellenség útját a vár felé, ezért kellett a töröknek előbb az Óvárost elfoglalnia.

Istvánffy az Újváros feladásának elbeszélése után azt mondja, hogy Zrínyi ugyanakkor az Óvárost is fel akarta gyújtatni és odahagyni, hogy valamennyi katonáját a vár védelmére használhassa. Régi hadnagyai azonban — köztük elsősorban Szekcsőy Máté és Radován Jakab — könyörögve kérték, hogy ameddig csak lehet, tartsák az Óvárost. Ők ugyanis már 1556-ban tapasztalták, hogy milyen erős oltalmazója volt az Óváros a várnak. Addig a török nem tudta a várat ostrom alá venni, míg a várost el nem foglalta, ami azonban nagyon sok emberébe került, és sok időt vesztegetett el vele.[58] Ebben sok volt az igazság, mindazonáltal a kérdés eldöntése nem volt könnyű dolog. Zrínyi nagyon is tisztán látta a helyzetet:

[58] Uo. 540. p.

adva volt a gyönge Óváros, ami mellett még figyelembe kellett vennie azt is, hogy a két erősség megvédelmezésére elegendő emberrel nem rendelkezik. Mégis hadnagyai — miután tudta, hogy azok tíz évvel azelőtt mennyi hőstettet vittek véghez — megingatták eredeti elhatározásában, és beleegyezett abba, hogy az Óvárost egy hétig tartsák, amiből azonban 11 nap lett.

Az ostrom első napjai mintha igazolták volna a hadnagyok álláspontját. A török nagy erőfeszítéseket tett a város hatalmába kerítésére, ennek ellenére roppant nagy veszteségei mellett a legkisebb eredményt sem tudta elérni. Ez azonban csak látszólag volt így, mert a török veszteségeit könnyűszerrel tudta pótolni, ellenben e harcokban Zrínyi is sok embert vesztett, s így az Óváros védelme végeredményben mégis csak a sokkal számosabb ellenségnek vált javára. A későbbi események arra mutatnak, hogy Zrínyi ítélte meg helyesebben a helyzetet, mert neki az Újváros feladása után a legjobb esetben is csak kb. 2000 vitéze maradt, ami bizony túl kevés volt a vár és a gyönge Óváros megvédelmezésére.

A korabeli történetírók nagyon szűkszavúan írják le az Óváros ostromának első napjait. Még Istvánffy beszél róla a legrészletesebben, de ő is elhallgatja a lényeget, s így kénytelenek vagyunk a hiányzó láncszemeket az adott helyzet és körülmények figyelembevételével kiegészíteni. A rendelkezésünkre álló kevés adatból és a helyszíni viszonyokból az ostrom első napjait a következőkben tudjuk rekonstruálni: Ali Portuk még az Újváros lövetésével egyidőben a Pécsi-kapuval szemben ágyúállást épített, oda 10 nagy faltörőt állított,[59] s már augusztus 10-én a kora hajnali órákban megkezdte a kapu töretését. A török vezér nem szenvedhette, hogy az erős kapu megakassza az ő támadásait. Késő estig szünet nélkül rontotta a kaput, annyira, hogy az estére összeomlott, s a rajta levő ágyúk is megsemmisültek. Ugyanis a kapu védelmére szolgáló legfeljebb két — a törökénél bizonyára gyöngébb hatású — ágyú tehetetlennek bizonyult az ötszörös túlerő ellen, a messze levő két sarokbástya lövegei pedig a nagy távolság miatt alig tudtak számottevő elhárító tüzelést teljesíteni. E mellett a Késásbástyának éppen elég dolga akadt az Újvárosban felállított török lövegekkel. Miután így sikerült az ellenségnek a kaput lerontania, Ali Portuk a következő éjszakán az eddigi helytől kissé lejjebb állította fel ágyúit, és már 11-én kora reggel hozzáfogott a réstöréshez. Az erre kijelölt falrész a Pécsi-kaputól délre, a mai katolikus templom és a hozzá épített volt Ferences rendház helyén volt. Augusztus 11-én és 12-én egész napon át, sőt még éjszaka is egyre lövette a falat, 12-én estére készen volt a rés, amelyet Ali Portuk alkalmasnak tartott a megrohanásra. Még az éjszakán rőzséből és szálfákból, valamint földdel megtöltött zsákokból mindkét vízárkon keresztül széles utat készített, amit a védők a legserényebb tüzeléssel sem voltak képesek megakadályozni. A következő napon, augusztus 13-án, már szürkületkor felemelt zászlókkal, hangos trombita- és dobszó mellett, óriási kiáltozással, nagy tömegű janicsár és egyéb válogatott harcos indult rohamra a rés ellen. A védő hajdúk azonban fölkészülve várták az ellenséget, s hosszú harc után úgy visszavetették, hogy sok halott és sebesült hátrahagyásával kénytelen volt visszavonulni. A rés ugyanis nem volt

[59] Barabás i. m. I. k. 42. p.

eléggé tágas, abba nagyobb számú katona egyszerre nem tudott behatolni, s így a keskeny, bár hosszú támadóoszlopot, a rés végében felállított egy-két kartácsra töltött ágyú könnyen meg tudta semmisíteni. Így a támadás nagy részben már az ágyúk tüzében összeomlott, s ami az ellenségből a védőállásig eljutott, azt a hajdúk szablyái és kopjái meg tüzes labdái pusztították el.

A következő napon Ali Portuk újra megindította a támadást, csak még az előző napinál is nagyobb erőkkel. A hajdúk azonban ez alkalommal is visszaverték. Contarini, a velencei köztársaság követe Bécsből, augusztus 20-án írt jelentésében arról értesítette a signoriát, hogy Zrínyi ez ideig két rohamot vert vissza, amelyben a török több mint 1600 harcost, közte 600 janicsárt veszített.[60] Ez a jelentés csak az augusztus 15-e előtti két támadásra vonatkozhatott, mert Zrínyi futárja 19—20-a előtt alig érhetett Győrbe. A két rosszúl végződött roham tanulságain okulva Ali Portuk most arra törekedett, hogy a keskeny rést kiszélesítse, és így abba egyszerre nagyobb tömegű katonát tudjon bevetni. Ezért az eddigitől lejjebb, az előbbi ágyúállásnál még magasabb sáncot emeltetett, s arra állította föl nagyöblű ágyúit.[61] Augusztus 15-én és 16-án éjjel és nappal, szünet nélkül rontotta a védőfalat úgy, hogy sikerült a rést jó nagy darabon kitágítani. Augusztus 17-től 20-ig az ellenség erre a széles szakadásra összpontosította támadásait. Hiába való volt azonban ezúttal is minden erőlködése, mert az egymás utáni rohamok a védők vitézi ellenállásán mindig összeomlottak, sőt a szigeti ágyúk tüzelése több ízben vad menekülésre kényszerítette a támadókat. Az egyik ilyen támadást Szolimán is végignézte; az óvárosi tüzérek nem tudták, hogy az a szultán, de mivel főembernek nézték, egyre-másra lőttek rá, amíg csak el nem vágtatott.

Önkéntelenül fölvetődik a kérdés, mi lehetett az oka, hogy az elismerten kiváló török katonaság minden hadidologban való járatossága és bátorsága ellenére sem tudott eredményt elérni, holott a védők velük szemben aránytalanul kevesebben voltak. A kortárs Forgách Ferenc azt írja, hogy a falak nagy darabon le voltak rontva, az árkok betemetve úgy, hogy szabadon lehetett ott ki- és bejárni.[62] Az előzőkből tudjuk, hogy a Késás-bástyát kivéve, amelynek magának is védekeznie kellett az újvárosi török ágyúk ellen, sehol a falon nem volt egy kiszögellés, ahonnan oldalba lehetett volna fogni az ellenséget. Nem lehet vitatni, hogy a siker főként a szigeti pattantyúsok és hajdúk érdeme volt, csakhogy ez egymagában nem magyarázza meg a nagyszerű eredményeket. Kellett itt még valami másnak is lennie, ami pótolta a védőfalat. Tudjuk, hogy Zrínyi idejében az olyan esetekben, amikor a várkapitány látta, hogy a bástya vagy fal már nem sokáig tudja állni az ellenség ágyúinak rombolását, a fal, illetőleg a bástya mögött széles és mély árkot vonatott, az onnan kiszedett földet a belső oldalon embermagasságú sáncnak rakatta föl, s ide, e mögé helyezte el ágyúit és katonáit. Ez a sánc szükségből megfelelt feladatának, mert a kiváló

[60] Uo. 47. p.
[61] Barabás i. m. II. k. 47. p.
[62] Forgács i. m. 322. p.

szigeti katonák onnan is jó eredménnyel pusztították az ellenséget.[63] Segítette itt a védelem dolgát valamennyire az is, hogy a hosszú rés déli részét a Késás-bástyáról egy-két ágyúval már oldalazni is lehetett. Gondolni való, hogy ilyen körülmények között milyen nagy lehetett a törökök vesztesége. E harcok alatt történt, hogy egy Antal nevű velencei származású olasz tűzmester átszökött az ellenséghez, amiről Albini augusztus 27-én, Chantone pedig szeptember 2-án kelt levelében emlékezett meg. Utóbbi szerint az áruló azt mondta a török vezérnek: „az erős Sziget elfoglalására más mód nincsen az őrség folytonos nyugtalanításánál, hogy belássák, hogy a várat tovább nem tarthatják." Nincs kizárva, hogy ez az eset valóban megtörtént, de az is valószínű, hogy Ali Portuk magától is rájöhetett arra, hogy a védők kifárasztása útján sikerülni fog az Óvárost elfoglalnia. Annyi bizonyos, hogy saját szempontjából helyesen cselekedett, amikor elhatározta, hogy állandóan folyó és mindig friss, pihent csapatok bevetésével végrehajtott ostrommal ki fogja fárasztani a magyarokat. Salamon Ferenc Budina nyomán augusztus 19-ére teszi az Óváros elestét.[64] Ugyancsak erre az estére mondja Dandó és Radován kitörését is, amikor a török a Patai-kaput is megtámadta. Ez a két esemény azonban ugyanazon a napon nem történhetett. Az általában jól értesült Budina így ez alkalommal nyilván téves adatot kapott, mert elfogadhatóbb a Csányi Ákosnak özv. Nádasdy Tamásnéhoz írt levelében foglalt 21-i időpont. Eszerint: „Szigetet, hogy megszállották huszonhatod napja ma, a várost tizenhatod napig tartották."[65] Ezzel megegyezik Istvánffy adata is, s mellette bizonyít az a körülmény is, hogy így jut idő a 17-től 21-ig naponta végrehajtott egy-egy ellenséges támadásra is.

Történetíróink csaknem kivétel nélkül elfogadják Istvánffynak azt az adatát, hogy az Óvárost mindössze 600 vitéz védelmezte, amiből 400 került a veszélyeztetett keleti oldalra. Azt is mondja, hogy ebből a kevés katonából csak 300 esett el, az is az utolsó napon, a visszavonulás alkalmával.[66] Talán nem szükséges külön bizonyítanunk, hogy ilyesmi csak a mesékben szokott előfordulni. Lehetségesnek tartjuk, hogy eredetileg az Óváros őrsége csakugyan 600 emberből állott, és hogy ebből a keleti oldalra 400 jutott. De mint az előbbiekben mondottuk, a török augusztus 10-től kezdve az Óvárost napról napra ágyúval lövette, s 13-ától — kivéve 15-ét és 16-át — naponta egyre erősebb és vadabb rohamokat intézett ellene. Az egykorú írók mind egyöntetűen írják, hogy ezek a rohamok rendkívül nagy veszteségébe kerültek az ellenségnek, de hiba volna elhinnünk, hogy a védőknek semmi vagy csak kevés emberük esett volna el. Bizonyosak lehetünk benne, hogy az Óváros védelme a védőőrséget is erősen megritkította. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyári nagy hőségben a háborúval együtt járó betegségek is szedik áldozataikat. Nem lehet kétséges, hogy a hiányzó vitézek pótlásáról Zrínyinek csaknem naponta gondoskodnia kellett. Itt legyen szabad emlékeztetnünk arra, hogy az Újváros feladásakor

[63] Zrinyi Miklós i. m. 175. p.
[64] Budina i. m. 122. p.
[65] Barabás i. m. II. k. 49. p. Istvánffy i. m. 542. p.
[66] Uo. 542. p.

Zrínyi az Óvárost is kiakarta üríteni, hogy minden megmaradt katonáját a vár védelménél tudja felhasználni, és csak nehezen egyezett bele abba, hogy a várost még tovább is tartsák. Nyilvánvaló, hogy Zrínyi nem ok nélkül gondolkodott így, hanem azért, mert már az Újváros 3 napi védelme — becslésünk szerint — legalább 300 ember életébe került. (Acsády 700-ról tud.) Márpedig ha az Újváros 3 napi védelme ennyi veszteséggel járt, egyáltalán nem valószínű és nem hihető, hogy az Óváros birtokáért folyó véres harcokban mindössze csak 300 magyar katona halt volna meg. Forgách Ferenc azt mondja, hogy az Óváros eleste után Zrínyinek mindössze 800 katonája maradt.[67] Nagyon valószínű, hogy ezt az adatot Forgách vagy magától a királytól, vagy annak környezetétől hallhatta, hiszen ott volt ő is a győri táborban. Ha tehát Zrínyinek az Újváros védelme 300 emberébe került, akkor az Óváros ostromának elején már csak 2000 vitéz fölött rendelkezett. És ha az Óváros eleste után csak 800 embere maradt, nyilvánvaló, hogy a 11 napi védelem 1200 fő áldozattal járt. Ez egészen elfogadható számnak látszik. Éppen az utolsó napok veszteségei bírhatták rá Zrínyit, hogy 21-én fölgyújtassa és föladja az Óvárost, amint ezt a királynak megírta.[68] A török vezér azonban keresztülhúzta Zrínyi számítását. Ugyanis augusztus 20-án már délelőtt 11 órakor kezdte meg a támadást,[69] s azt az esti órákig, sőt még az éjszaka folyamán is — bár nem olyan hevesen, mint nappal — erőszakolta; 21-én pedig már kora szürkületkor a legnagyobb eréllyel indította meg a rohamot, s egész napon át, mindig újabb és újabb pihent csapatok bevetésével folytatta. Zrínyinek egész tartalékára szüksége volt, hogy fáradt vitézeit minduntalan megsegítse. Ennek ellenére a délutáni órákban már valamennyien ki voltak merülve.[70] Ez az eddig elő nem fordult eset bizonyára meglepte Zrínyit, de bízott benne, hogy naplemente után az ellenség abba fogja hagyni az ostromot s akkor beszállíttatja ágyúit és egyéb hadiszereit a várba, utána felgyújtatja és odahagyja az Óvárost. De amikor látta, hogy a nap lement, s a török ennek ellenére sem szünteti be a harcot, akkor már tudta, hogy ez a nap fog dönteni az Óváros sorsáról. Most már csak arra törekedett, hogy a már semmiképpen el nem halasztható visszavonulást minél rövidebb idő alatt, és minél kevesebb veszteséggel hajtsa végre. Harc közben azonban az ellenségtől elszakadni sohasem könnyű, de különösen nehéz lehetett az adott helyzetben holtfáradt, kimerült katonákkal. Ehhez járult még az is, hogy Ali Portuk, hogy a döntést végre kierőszakolja, rendelkezést adott a Patai-kapu megtámadására is.[71] Ilyen volt a helyzet, amikor Zrínyi parancsot adott a visszavonulásra. Most már szó sem lehetett az ágyúknak és hadiszereknek megmentéséről, legfeljebb a város felgyújtása kerülhetett szóba, de a súlyos körülmények még erre sem adtak lehetőséget. A bajt leginkább az okozta, hogy a Patai-kapu őrsége visszaverte ugyan az ellenség támadását, de azután korábban mint kellett volna, otthagyta helyét, és megindult a közeli híd felé. Ekkor már a nyugati

[67] Forgács i. m. 522. p.
[68] Barabás i. m. II. k. 48. p.
[69] Uo. II. k. 54. p.
[70] Istvánffy i. m. 543. p.
[71] Uo. 543. p.

és déli falak, úgyszintén a Henyey-bástya védői futva igyekeztek bejutni a várba. Ugyanekkor a keleti rés kimerült védőinek fele része is útban volt a híd felé. A nagyszámú ellenség azonban hamar elnyomta a kevés kimerült magyart, s a visszavonulók után eredt, akiknek útját időközben a Patai-kapun betört csoport a hídfő előtt már elállta. Ennek a török csapatnak ugyanis a Patai-kaputól a Sokadalom térig csak mintegy 100 lépést kellett megtennie, míg a visszavonulók útja legalább négyszer olyan hosszú volt. Így történt azután, hogy ezek a vitézek minden oldalról körülvéve, hadnagyaikkal együtt hősi halált haltak. Csak néhányat hagytak életben, hogy kivallassák őket, utána ezeket is megölték. Ezen a napon a hosszú rés védelmében, valamint visszavonulás közben estek el: Győry Mátyás, Bosnyák Máté, Botos Péter, Deák Balázs, Gerdey János és Báthay Péter hadnagyok. Kürtös János több vitézzel fogságba esett, s az ellenség a várbeliek szemeláttára, úgy ahogy voltak, páncélban, sisakban, nyársba vonta őket. Budina ezeken kívül még egy Lőrinc nevű tisztről is mondja, hogy ugyancsak itt esett el. Szekcsőy Mátének mindkét térdét puskagolyó zúzta össze, de két hűséges vitéze még idejében karjára véve bevitte várbeli lakására.[72]

Salamon Ferenc kételkedve fogadta Istvánffynak ezt a leírását, mely szerint a visszavonulók útját a nyugati oldalon betört ellenség elállta, s ez volt az oka, hogy a védőknek csak a fele menekült be a várba, pedig ebben az előadásban semmi hihetetlen nincsen, sőt katonaszemmel nézve ez a legelfogadhatóbb magyarázat arra, hogy a visszavonulás ilyen szerencsétlenül végződött.

Ez az augusztus 21-i támadás volt a legnagyobb és legkegyetlenebb. Ezen a napon esett el a legtöbb ember. Nem volt kegyelem senki számára, a megvadult ellenségnek már nemcsak az Óváros kellett, hanem minden egyes magyar vitéz élete is, hogy minél kevesebb tudjon belőlük bejutni a várba. Valószínű, hogy Ali Portuk ilyen parancsot is adott katonáinak. Ez volt az oka annak, hogy a rés előtt és benne, valamint onnan föl egészen a hídig helyenkint egész halmokban feküdtek a holttestek. Két nap kellett ahhoz, hogy a török a sok hullát kihordja és eltemesse. Szolimán azonban nagyon megörült a győzelemnek, s legmagasabb megelégedése kifejezéséül 200 aranyat küldött Ali Portuknak.[73]

A vár ostroma

Az eddigiekben elmondottuk, hogy milyen nagy és véres harcok árán került előbb az Újváros, majd utána az Óváros is az ellenség kezébe. A szigetiek elszánt, szívós védelme egészen megvadította a törököt. Igaz lehetett az a több helyről is megerősített hír, mely szerint Szolimán megesküdött, hogy ha egész Magyarországot kell is elveszítenie, de addig nem megy el Sziget alól, amíg el nem foglalja.[74] És csakugyan a szultán egész magatartása azt látszik bizonyítani, hogy makacsul ragaszkodott a vár elfoglalásához,

[72] Uo. 543. p.
[73] Uo. 543. p.
[74] Barabás i. m. II. k. 37., 54. p.

s egyáltalán nem érdekelte, vajon megéri-e Sziget az érte hozott óriási áldozatot.

Láttuk, hogy az ellenségnek csak hét nagy roham után sikerült az Óvárost elfoglalnia, amelyekben rendkívül sok török katona — ezek között számos janicsár — vesztette életét.[75] Érdemes itt összehasonlítást tenni Eger és Sziget ostroma között. Eger ellen a török mindössze három rohamot intézett, amelyekben állítólag — de ami nem valószínű — 12 000 ember esett volna el. Szigetnél csak magáért az Óvárosért hét, közte öt rendkívül nagy támadást kellett intéznie, s ezekben a harcokban több mint 11 000 török vesztette életét. Mindez amellett bizonyít, hogy a Szigetért vívott harcok összehasonlíthatatlanul nehezebbek és véresebbek voltak.

Bár Ali Portuk kénytelen volt előbb az Újvárost, majd az Óvárost is elfoglalni, hogy a várhoz hozzá tudjon férni, mégis már az Újváros ostroma idején megkezdte az előkészületeket a vár vívásához. Még augusztus 8-án a királyi kertek északnyugati végénél sáncot vetett, oda 5 nagyobb ágyút és 3 columbrinát állított, amelyekkel másnap, 9-én a belső vár kerektornyát kezdte rombolni.[76] Ez a torony volt ugyanis a legmagasabb pontja a várnak, ahonnan az ellenség minden tevékenységét jól meg lehetett figyelni. Ezért akarta azt a török vezér még a vár elleni nagyobb hadműveletek megkezdése előtt lerontani. A nagy távolság miatt azonban a toronyban nem sok kárt tett, csak a párkányzatot, a tetőn levő haranglábat harangostul, valamint a tornyon levő órát törte össze.[77] Úgy látszik azonban, hogy ezek az ágyúk másnap már beszüntették a tüzelést és elhurcolkodhattak onnan. Ugyanis az egykorú íróknál semmi nyomát nem találjuk annak, hogy céljukat el tudták volna érni, ami érthető is, mert a közeli Bagotai- és Hegybástyák tüzérei aligha nézték tétlenül az ellenséges ágyúk munkáját, és azokat onnan tüzelésükkel elzavarták.

Ennél a hadműveletnél sokkal veszedelmesebb és a végház sorsára végzetes kihatású esemény volt a vártó vizének lecsapolása. Ali Portuk még augusztus 10-én a katonai temetőtől a város felé, közvetlenül a tó szélén (a volt Somogyi-féle vendéglő helyén) sáncot emeltetett, oda másnap reggelre négy nagy falrontó ágyút állított, s ezekkel a Nádasdy-bástyát kezdte töretni.[78] Ezzel nem annyira réstörés volt a célja, mint inkább az, hogy a Patai-kapu őrségének a figyelmét elterelje a vízfogó töltés oldalában, de a kapuhoz csak 250 lépésnyi távolságra folyó átvágási munkától. Istvánffy szerint a tó vizének levezetését a pécsi Hamza bég, Evlia Cselebi szerint pedig Nászuh pozsegai bég tanácsolta volna Ali Portuknak. Nem lehetetlen ugyan, hogy ez megtörtént, de az is bizonyos, hogy arra a török vezér magától is rájöhetett. Az a hely, ahol a török a vízfogó töltést keresztülvágta, a mostani református templomon túl, ott volt, ahol ma egy kanális vezet át az út alatt. Tehát egészen közel a Patai-kapuhoz, s így a művelet a védők által könnyen észrevehetőnek látszott. Erre való tekintettel Ali Portuk a munkát éjszakának idején végeztette. Augusztus 11-én este, de még a teljes besöté-

[75] Uo. II. k. 48., 54. p.
[76] Budina i. m. 120. p.
[77] Istvánffy i. m. 540. p.
[78] Uo. 540. p.

tedés előtt, számos parasztot egy csapat azabbal küldött oda, hogy a munkát kezdjék meg. Arra az esetre pedig, ha a kapu őrsége azt valahogy észrevenné, és a munka végzését meg akarná akadályozni, 600 janicsárt adott melléjük őrizetül.[79]

Bizonyosnak vehetjük, hogy az augusztus 14-éig eltelt három éjszaka alatt a munka nagyobb részét már elvégezték. Az is bizonyos, hogy erről Zrínyi csak 14-én értesült, mert különben már korábban intézkedett volna. Ugyan Istvánffy szerint Dandó Ferenc és Radován Jakab hadnagyok már a munka megkezdése idején Zrínyi elé járulva, engedélyt kértek a kirohanásra, hogy az átvágást megakadályozzák. De Zrínyi ezt csak a negyedik napon engedélyezte.[80] Mondanunk sem kell, hogy Istvánffy csak téves értesülés alapján írhatta ezt, mert hiszen Zrínyi tisztában volt a tó vizének fontosságával, és jól tudta, ha a töröknek sikerült a vizet levezetni, akkor már nem lehet megakadályozni abban, hogy a falakhoz hozzáférhessen. Előtte volt az 1556. évi példa. Ezért augusztus 14-én parancsot adott a két hadnagynak, hogy a legjobb hajdúk közül válasszanak ki kétszáz puskást. Lehetőleg észrevétlenül közelítsék meg, és verjék széjjel az ellenséget, az addig végzett munkát pedig temessék be. Igyekezzenek ezenfelül még a közelben levő négy ágyút is elpusztítani. A parancsot még aznap este kellett végrehajtani. Naplemente után a két hadnagy kétszáz vitézzel csendesen kiment a Pataikapun. Az ellenséget nyilván a tónak magas gazzal és bokrokkal benőtt déli szélén haladva közelítették meg, mert Istvánffy azt mondja, hogy a támadás meglepetésszerűen érte a törököt.[81] A parasztok és janicsárok csak akkor vették észre a hajdúkat, amikor azok a töltés tetejéről harci kiáltással megrohanták őket. A megijedt azabok és parasztok szerszámaikat elhányva szétfutottak, mire a védők a meglepett janicsárokra ütöttek, s belőlük néhány perc alatt vagy 200-at levágtak, a többi elszaladt. Ezután az egyik hadnagy, Dandó lehetett, a hajdúk egy részével megtámadta a töltés túlsó oldalában felállított ágyúkat. A topcsik azonban nem várták meg őket, hanem elfutottak, mire Dandóék hozzáláttak az ágyúk elrontásához. Sikerült is rövid idő alatt egy-két löveget beszegezni, és talán kerekeiket is összetörni. Ezalatt a másik csapat Radovánnal igyekezett a bevágást betemetni. Az elfutott janicsárok és parasztok azonban föllármázták a közeli tábort, ahonnan sok török jött elő. Eleinte csak puskával lövöldöztek a hajdúkra anélkül, hogy bennük komolyabb kárt tettek volna. Ugyanis a köztük levő távolság nagyobb volt, mint amennyire az akkori nehézkes puskákkal hatásosan lőni lehetett. De a törökök egyre szaporodtak, ami megnövelte bátorságukat, és lassan megindultak a mieink felé. Ezek azonban puskatűzzel igyekeztek őket távol tartani mindaddig, amíg a kapott parancsot végrehajtják. De az ellenség mindinkább közeledett, a golyók már ott süvítettek a hajdúk feje fölött, akiknek puskái időközben kiürültek, s újratöltésükre a nehéz helyzetben gondolni sem lehetett. Ezért a hadnagyok kiadták a parancsot a visszavonulásra. Visszafelé az utat már a töltés tetején tették

[79] Uo. 541. p.
[80] Uo. 541. p.
[81] Uo. 541. p.

meg, ahol ki voltak téve az ellenség tüzelésének. Így történt, hogy Dandó vajdát — akinek csapata előbb került érintkezésbe a törökökkel — mindjárt az elején lövés érte, s azonnal meghalt. A parancsnok eleste mindig rossz hatással van az alárendelt legénységre. Így volt ez itt is, és a hajdúk ezután már futva igyekeztek elérni a kaput. Már egészen közel lehettek hozzá, amikor a csapat végén haladó Radován — nyilván az ellenség szemmeltartására — hátrafordult. E pillanatban lövés érte őt is, és összerogyott. Az ellenség azonban ekkor már csaknem utolérte őket, s ezért a hajdúk gyorsan befutottak a kapun.[82]

A kitörésnek a két hadnagyon kívül alig volt áldozata, de a két vitéz tiszt halála nagy csapás volt a várőrségre, amit növelt még az is, hogy hiába áldozták föl életüket, a kapott fontos feladatot mégsem tudták teljesíteni. A két hős vajda fejét a törökök levágták, és hogy a várbeliek lássák, az ágyúk sánckosarainak tetejére kitűzték.[83]

A török még azon az éjjelen átvágta a töltést. A tó vize a bevágáson keresztül lefolyt az Óváros nyugati fala alatt levő ingoványba. Ali Portuk a parasztokkal az ingománynak az Újváros alatti végében széles, mély árkot ásatott, hogy azon át a többletvíz lefolyhasson. Két nap alatt az erős apadásban levő tó vize nagyjából lefolyt, itt-ott ugyan csillogtak még a tófeneken kisebb-nagyobb tócsák, de általában véve a külső vár egészen a belső vár árkáig víz nélkül maradt. A belső vár körül azonban, ahol legmélyebb volt a víz, a tó továbbra is megmaradt. Ezt a terep még ma is jól mutatja, s Evlia Cselebi is megemlíti.[84]

Augusztus 17-én Ali janicsáraga, Ali Portuk parancsára a közeli erdőkben, a Sziget alá hajtott parasztok sok ezerével nagymennyiségű vesszőt, rőzsét, hasáb- és rönkfát vágatott, hogy ezeket a sárba és iszapba rakva, vele a tófeneket betöltve, a katonai temetőtől utat készítsen a Nádasdy-bástyához, amint azt már előbb tervbe vette.[85] Ugyanilyen töltést épített a török vezér a keleti oldalon is, a Hegy-bástyához, de már csak az Óváros elfoglalása után, mivel ott a munkát a Bagotay- és a Hegy-bástyák ágyúinak tüzelése miatt előbb nem lehetett elvégezni.

Hibáztatnunk kell történetíróinknak azt a véleményét — amely egyébként a korabeli kútfőkkel is ellenkezik —, hogy a keleti töltés a királyi kerteknél vette volna kezdetét. Ugyanis — mint már említettük — itt a munkát a Hegy- és a Bagotay-bástyák ágyúi miatt csak az Óváros bevétele után lehetett megkezdeni, amikor is az ellenségnek módjában volt a legrövidebb utat, amely az Óvárosból indult ki, választani a bástyához.

Történetíróink egy része ezekben a töltésekben hadműveleti újítást lát, pedig ez akkor már nem volt új dolog. Ezt Szolimán már Rodus ostrománál is alkalmazta, s ugyanilyen töltést épített Tujgon basa is Kaposújvár ostrománál.[86]

[82] Uo. 541. p.
[83] Uo. 541. p.
[84] Evlia i. m. 491. p.
[85] Istvánffy i. m. 542. p.
[86] Dzselálzade Musztafa. Ford. *Thury József* II. k. Bp., 1896. 275. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)

Az építkezés a következőképpen történt: Először vesszőből hat láb szélességű sövényeket fontak, s ezeket rakták le az iszapba.[87] Erre került rá a rőzse, majd a hasáb- és rönkfa. Később pedig, amikor a fundamentumok már elkészültek, egyéb anyagok, mint hordók, föld stb. is került a töltésbe. Az egykorú írók általában véve nagyon szűkszavúan írják le az építkezés lefolyását. Egyedül Budina mondja, hogy a parasztok facölöpöket, a munka biztosítására kirendelt janicsárok pedig gyapjúval kitömött zsákokat állítottak maguk elé védelmül, s onnan tüzeltek a bástyán mutatkozó védőkre.[88] Amikor az építmény már eléggé szilárdnak látszott, akkor öszvérekkel, málhás lovakkal meg tevékkel is szállították rájuk a különféle anyagokat. Szolimán parancsára nemcsak az összes katonáknak, de még a magas rangú tiszteknek is részt kellett venniük a munkában, hogy a töltések mihamarabb elkészüljenek. A katonai temetőtől a Nádasdy-bástyához vont töltés hossza mintegy 600, a Hegy-bástyához vezető pedig kb. 250 lépés lehetett. Eleinte csak az ágyúk és a janicsár puskások adtak oltalmat a dolgozóknak, de az Óváros bevétele után már az ott felállított ütegek is segítették lefogó tüzelésükkel a munka végzését. Erre vonatkozik Contarini szeptember 5-én kelt levelének következő része: „Egy a török táborból megszökött rabszolga beszéli, hogy a törökök az általuk emelt két hegyről heves ostromot intéztek a vár ellen, amelyeknek a várbeli tüzérségtől akadálytalanul való elkészíthetése végett, a munka folyama alatt, védelemre szorították a várőrséget."[89]

Az Óváros elfoglalása után Ali Portuk behozta lövegeit a városba. Két nap alatt az ágyúállások elkészültek, s 24-én már megkezdte kétfelől, a monostor falától és a Bagotay-bástya közeléből a Nádasdy-, illetőleg a Hegy-bástya lövetését.[90] Németh Béla három töltésről tesz említést. Szerinte egyet-egyet a két déli bástyához, egyet pedig a belső vár északinak mondott bástyájához készítettek. Salamon is három töltésről tud, de a munkájához készített helyszínrajzon már négy van feltüntetve. Mindezek nyilvánvaló tévedések. A tó északi partja legalább 1400—1500 lépésnyire volt a vártól. Onnan tehát semmiképpen sem lehetett az északi bástyához töltést építeni, de a belső vár másik két bástyájához sem, mert azokat is mély víz vette körül. Az ezek alatt levő vízárok még a külső vár elestekor is telve volt vízzel. Ugyanígy nem lehetett utat építeni a Pécsi-bástyához sem, mert hozzá egészen közel volt az Almás folyása, ami ugyancsak lehetetlenné tette volna a munka végzését. A patakot pedig onnan bajos lett volna másfelé vezetni.

Eszerint tehát nem kétséges, hogy csak két töltés épült, éspedig a két déli bástyához, amelyek kulcsai voltak a várnak. Budina, Istvánffy, Contarini és Ortelius is csak két töltésről tudnak,[91] De nem is volt szükség többre, hiszen már az egyik bástya megszerzése is elegendő volt a vár elfoglalásához.

Amíg egyrészről Ali Portuk éjjel-nappal szünet nélkül építette a várhoz vezető utakat, másrészről Zrínyi sem maradt veszteg. Minden erejével azon volt

[87] Budina i. m. 121. p.
[88] Uo. 121. p.
[89] Barabás i. m. II. k. 56. p.
[90] Istvánffy i. m . 542. p.
[91] Budina i. m .121. p. Istvánffy i. m. 542. p. Barabás i. m. II. k. 56. p. Ortelius, Hieronymus: Chronologia. . . Nürnberg, 1602. 110. p.

hogy az ellenség munkáját meghiúsítsa. Legcélravezetőbb lett volna, ha egy nagyobb csapatot küld ki olajjal, puskaporral és szurokkoszorúkkal, és felgyújtatja a töltéseket, amint ezt Horváth Márk is megcselekedte. Zrínyi azonban már olyan sok embert veszített, hogy takarékoskodnia kellett velük, és nem látta helyesnek, hogy katonáit bizonytalan kimenetelű kitörésekre küldje. Ellenben amilyen sűrűn az akkori ágyúkkal és szakállasokkal csak lehetett, kíméletlenül egyre lövette a dolgozó parasztokat, törököket és málhás állatokat.[92] Nem lehetett tekintettel arra, hogy a munkára hajtott jobbágyok is keresztények, akiket csak korbáccsal kényszerítettek erre. A várbeli ágyúk és szakállasok nagy pusztítást vittek végbe közöttük, de a török nem gondolt vele. Az elesett parasztok helyébe másokat hoztak.[93] Zrínyit érthetően felháborította az ellenségnek ez az embertelen viselkedése. Haragjában lenyakaztatta a vár tömlöceiben levő mintegy háromszáz török rabját, és fejüket karófára szúrva kitűzette a várfalakra. Ez augusztus 22-én vagy 23-án történt. Nagy zúgás, üvöltözés támadt erre a törökök, különösen a janicsárok között. Követelték, hogy vezessék őket rohamra. Ali Portuk, de talán a nagyvezér is, ki akarták használni a katonák bosszúvágyát, s ezért a Nádasdy-bástyát két napon és éjjelen át szüntelenül ágyúztatták. A nagy tüzelés következtében a bástya egyik oldala — nagy valószínűség szerint augusztus 24-én — lerogyott.[94] Erre a török vezér 26-ára kitűzte a bástya megtámadását. Szolimán ekkor már nagyon kedvetlen volt az ostrom elhúzódása miatt, s ezt bizonyára éreztette a vezérekkel. Ezért Ali Portuk, hogy eredményt tudjon fölmutatni, egy olyan szerkezetet készített, amelynek alkalmazásával — elgondolása szerint — el tudja majd foglalni a várat. 42 db szekeret 3×14-es sorban láncokkal összeköttetett, s ezt még vaskapcsokkal, s hosszan végigfektetett gerendákkal merevvé tette.[95] Azt tervezte, hogy a töltésen a parasztokkal a bástyához fogja tolatni, s a töltés végétől egy erős lökéssel mintegy csapóhídként áttaszíttatja a bástyára. A szerelvényen így válogatott janicsárokat juttat be a várba.

Ezt a furcsa találmányt a roham előtti napon nyilván kipróbálták, de az nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Nincs róla ugyanis semmi tudomásunk, hogy az augusztus 26-i támadásban használták volna. További alkalmazásáról is lemondott a török, mert a kudarcba fulladt támadás után a töltés végét megmagasították, ami kizárta a vele való további próbálkozásokat.

A támadás napját kitűzték ugyan, s a bástya előtti árkokat is betemették nagyjából, azonban csak egyetlen, még pedig nyílegyenes út, a töltés vezetett oda. Úgy látszik, hogy Ali Portuk csakugyan arra számított, hogy találmányával be tud hatolni a várba. Ez lett volna azonban a kisebbik hiba. Sokkal nagyobb mulasztást követett el azzal, hogy nem gondoskodott a

[92] Istvánffy i. m. 409. p.

[93] Relatio... és kivonata amaz értesüléseknek, melyeket Szigetvárának 1566. szeptember 7-én, a törökök által történt elfoglalásáról külön hírszerzők hoztak. Hadtörténeti Közlemények, 1894. 539. p. Ortelius i. m. 110. p. és Budina i. m. II. k. 47. p.

[94] Istvánffy i. m. 542. p.

[95] Relatio... i. m. 539. p.

fölvonuláshoz szükséges utakról. Ali Portuk türelmetlenül készült a vár elleni első rohamra, de azt már nem érte meg. Előtte való napon,amikor a Bagotay-bástya közelében felállított lövegeknél a töltés építését zavaró Hegy-bástyai ágyúk ellen a lefogó tüzelést irányította, egy kisebb ágyúgolyó nyakán találta, és halálát okozta.[96] Helyébe a szultán addigi helyettesét, Szeiffedin agát tette.

Augusztus 26-án, a kora hajnali órákban, a janicsáraga vezetése alatt nagyszámú janicsár és határszéli harcos indult támadásra a Nádasdy-bástya ellen. A töltéstől jobbra és balra még feneketlen sár és iszap volt, s így csak a töltésen át lehetett a bástyát elérni. Ez a körülmény nagyon megkönnyítette a védelmet. Az ágyúknak csak a töltést kellett hosszában végiglőni, s a támadók mindannyian belekerültek a lövegek tüzébe. Az is bizonyos, hogy ugyanekkor a Napenyészeti-bástya ágyúi oldalról fogták tűzbe őket. Az ágyúgolyók lekaszálták és halomra ölték a török katonákat. Nagy zűrzavar keletkezett köztük, sokan ijedtségükben a mély sárba szaladtak, ahol mozgásukban akadályoztatva, legnagyobb részüket összeágyúzták. Az ellenség kétségbeesett menekülése annyira fellelkesítette a hajdúkat, hogy közülük sokan a résen át utánuk eredtek, s ütötték, vágták őket. Amennyi török esett el a felvonulás közben, ugyanannyi vagy még több veszett el a futás alatt. Ali janicsáragát fogolyként vitték a várba, s két török zászló is a védők kezébe került. Ezeket azután a bástyán, jól látható helyen kitűzték.[97]

A vár elleni első roham tehát sikertelenül és nagy veszteséggel végződött. A török vezérek kénytelenek voltak belátni, hogy hibát követtek el, amikor a felvonuláshoz utakról nem gondoskodtak, és a védőket nem akadályozták meg abban, hogy a rohamra menő oszlopot, már messziről és minden zavartatás nélkül lőhessék. Ezért elhatározták, hogy a töltésnek a bástyához közel álló végét tetemesen megmagasítják, ahová azután puskás janicsárokat tesznek, akik a védőket az ágyúk és puskák kezelésében meg fogják akadályozni. Az így megmagasított töltésnek még az a haszna is lesz, hogy mögötte a katonák védelmet fognak találni, sőt a vár oltalmazását meg is lehet róla bénítani. Szeiffedin, Ali Portuk utóda még azon az éjjelen neki állított számos katonát és parasztot a munkának, s hajnalig megemelték a töltést annyira, hogy az jóval magasabb lett, mint a bástyafal. Zrínyi a királyhoz írt leveleiben hegyeknek, Szelaniki tornyoknak nevezi ezeket a kúpokat, mert azok a várból hegyeknek látszottak. A keleti töltés ekkor még nem volt készen. Azt csak 28-án, és mindjárt a bástyánál magasabbra építve fejezték be. Miután Szeiffedin a földombolást elvégeztette, a dombra janicsárokat küldött, akik onnan egyre-másra lőtték a Nádasdy-bástyán jövő-menő katonákat.[98] Az első napon, illetve még az első órában többen meghaltak és megsebesültek a janicsárok golyóitól, de az is bizonyos, hogy a várbeliek már ekkor megpróbáltak a bajon segíteni. Talán vastagabb deszkákból valamiféle fedezékeket készítettek, vagy pedig a bástya palánkját döntötték meg kissé ferdére, s ezek alatt kerestek oltalmat. Ezek a kísérletezések azonban nem voltak kielégítőek, mert a pattantyúsok ágyúi-

[96] Istvánffy i. m. 543. p.
[97] Barabás i. m. II. k. 56. p. Istvánffy i. m. 543. p. Budina i. m. 123. p.
[98] Istvánffy i. m. 543. p.

kat s a hajdúk szakállasaikat és puskáikat nem használhatták. Más megoldást kellett tehát keresni, mert világos nappal a bástyán a vitézeknek még mutatkozniuk sem lehetett. Ez pedig nagy baj volt. Azelőtt a védők az ellenségnél jóval kedvezőbb helyzetben voltak, mert a kosarak közt felállított ágyúkból, a pártázatok mögül szakállassal és puskával fedezve tudták az ellenséget lőni. Mindezek az előnyök most teljesen megszűntek, sőt a védők kerültek abba a hátrányos helyzetbe, amiben előbb a támadók voltak. Olyan védőberendezésről kellett tehát gondoskodni, amely az ellenségnek ezt az előnyét megszünteti, és ezáltal a bástya korábbi feladatát újból teljesíteni tudja. Ezért Zrínyi elhatározta, hogy a bástya száját olyan védőmű megépítésével fogja elrekeszteni, amely még az ellenség hegyénél is magasabb lesz. Az ide helyezett vitézek egyrészt tűzfegyvereikkel megvédik az alattuk levő bástyát, másrészt pedig megakadályozzák a janicsárok további gyilkos lövöldözését. Ez a bástya mögött mintegy másik erőd feladatát fogja betölteni, s abban az esetben, ha a Nádasdy-bástyát valami okból fel kellene adniuk, az ellenség kénytelen legyen a védőmű ellen ugyanolyan hadműveleteket végezni (rést törni stb.), mint általában véve egyéb bástyák ellen. Szeptember 10-én este a győri táborban Báthori Endrénél egy Szigetből való hajdú jelentkezett, aki elsőnek hozta hírül a vár elestét és Zrínyi halálát. Ez a hajdú elmondotta, hogy az első bástya mögött Zrínyi parancsára, magyar szokás szerint vesszőfonásból, fából és földből egy kerítést s e mögött egy másik kerítést állítottak fel, s közét keményre ledöngölt földdel megtömték. Vagyis magyar módon egy várfalat építettek, csak a többinél jóval magasabbat, s ez elé árkot is ástak. Az árok és védőmű közé — föld alá rejtve — nagyobb mennyiségű lőport helyeztek el azzal a céllal, hogy ha az ellenség a védőművet megtámadja, fel fogják robbantani.[99] Az elbeszélés alapján tehát a védőmű olyan lehetett, amilyennek azt a 95. paginán látjuk. Téved Németh Béla, amikor azt állítja, hogy Zrínyi ezt a védőművet akkor és azért építette, mert a janicsárok beásták magukat a bástyába, és nem tudták őket onnan kiűzni. Zrínyi ezt már korábban, még akkor létesítette, amikor az ellenség a Nádasdy-bástya előtti töltést megmagasította, és az onnan lövöldöző janicsárok miatt a védőknek a bástyán még mutatkozniuk sem lehetett, így azután annak birtoklása már kétessé vált. Zrínyi látta, hogy ez mily nagy veszélyt jelent a várra, s ezt akarta az új létesítmény létrehozásával ellensúlyozni, éppen azért építette azt még a török töltésénél is magasabbra. Amikor a janicsárok szeptember 2-án beásták magukat a bástyába, akkor már késő lett volna ilyen nagy munkába fogni, annál is inkább, mert eleinte csak éjszaka lehetett rajta dolgozni. Nem kétséges, hogy a védőmű megépítéséhez a szeptember 3-i és 4-i két éjszaka semmiképpen sem lehetett elegendő. Az első éjszakán csak a külső és belső sor boronáit állíthatták fel, és legfeljebb a külső sort talán egy ölnyi magasra sövénynek megfonták. E mögött azonban nappal még nem dolgozhattak, s csak a következő éjjel végezték el a munkát annyira, hogy azután már világoson is lehetett az építést folytatni. De már előtte az árkot ismét csak éjszaka áshatták ki. Teljesen befejezve a védőmű sohasem lett, mert a fonás besározása még szeptember 5-én is hiányzott. Zrínyi nyilván értesült az ellenségnek 29-ére terve-

[99] Relatio. . . i. m. 539. p.

zett támadási tervéről, s ezért a munkába minden csak valamennyire is nélkülözhető emberét beállította. Csakis így tudták a védművet éjjel-nappali megfeszített munkával augusztus 29-ére, ha nem is egészen, de annyira elkészíteni, hogy az az ellenségnek a Nádasdy-bástyáról való kiveréséhez támogatást adhatott.

Istvánffy a továbbiakban azt mondja, hogy közben a nagy szárazság miatt, mert az ég hosszú hetek óta megtagadta az esőt, a tó feneke annyira kiszáradt, hogy a falakat bárhol meg lehetett közelíteni.[100] Ebben azonban kénytelenek vagyunk Istvánffynak ellentmondani. Emlékeztetünk még rá, hogy a 26-i támadás éppen a nagy sár miatt végződött csúfos kudarccal. A 26-ára következő két nap aligha lehetett elég ahhoz, hogy a tó feneke annyira kiszáradjon, hogy bátran lehetett volna mindenütt rámenni. Sokkal valószínűbb, hogy Szeiffedin az előbbi hibán okulva, az éjszakai órákban a töltéstől jobbra és balra elterülő tófeneket faágakkal és talán földdel is befödte, s így a támadók lába alá szilárd utakat készített. Csakis így tudjuk elképzelni, hogy az ellenség 29-én képes volt a várat három helyen megrohanni.

A török hadvezetés, talán éppen Szolimán kívánságára — amint ezt Bizari állítja — 29-ére újabb nagy támadást határozott el. Szolimán e napon foglalta el ugyanis Nándorfejérvárat, és e napon aratta élete legnagyobb győzelmét a mohácsi síkon, s így abban bizakodott, hogy ez a nap harmadszor is szerencsét fog hozni számára. A 26-i szerencsétlenül végződött roham bizonyára bántotta, s emiatt a vezéreket talán meg is fenyegette. Ez lehetett az oka, hogy azok dühükben, három újabb helyen, egyenkint 4—4 roppant nagy ágyúból álló üteget állítottak fel. Egyet a katonai temetőn a Nádasdy-bástya nyugati oldalával, egyet valamivel feljebb a Hárserdő szélében a nyugati összekötő fallal szemben, egyet pedig a királyi kertek északnyugati végén a Hegy-bástya keleti oldalának irányozva. Ezekkel két napon és éjjelen át szüntelenül rombolták a két déli sarokbástyát és a nyugati fal déli részét.[101] Bár a várbeli kőmívesek és parasztok minden lehetőt elkövettek, hogy az ütött réseket befalazzák, azonban a rövid nyári éjszakák alatt ezt már nem voltak képesek elvégezni, s így 29-ére az említett bástyákon és a nyugati falon csak torlaszokkal zárták el a rontásokat. Augusztus 29-én már a kora reggeli órákban erős csapatok gyülekeztek a katonai temetőnél, továbbá az Óvárosban a monostor épületnél, valamint ugyanott a Hegy-bástyával szemben. A roham fő céljául ez alkalommal a legjobban megrongált Nádasdy-bástyát tűzték ki. A török hadvezetés a nagy réseket látva vérmes reményeket táplált annak gyors elfoglalásához, és rajta keresztül a várba való betöréshez, annál is inkább, mert a támadás erélyes támogatására a nyugati töltés tetején levő janicsárokat is utasították. Csak egyet felejtettek ki számításukból, Zrínyi új védőművét. Igaz, hogy az még az előző napon nem látszott olyannak, amely rájuk veszélyes lehet, és nem gondolhatták, hogy az 29-ére annyira elkészül, hogy a támadás elhárításában döntő része lesz.

[100] Istvánffy i. m. 543. p.
[101] Uo. 543. p.

Ezen a szép nyári reggelen Szolimán is — mint aki az egészen bizonyos győzelemre készül — harci paripáján, fényes díszruhában jelent meg az Óvárosban felsorakozott janicsárok előtt. Rövid buzdító beszédet tartott, majd utána parancsot adott a támadás megkezdésére.[102] Erre kibontották a zászlókat, s hangos trombita- és dobszó mellett, nagy kiáltozás közben három erős rohamoszlop indult meg a vár ellen. Nem tudjuk, hogy Zrínyi ez alkalomra milyen védőberendezéseket állított fel a Nádasdy-bástyán, de kétségtelen, hogy valamilyen födeleknek — amelyek megvédték a vitézeket a janicsárok lövései ellen — kellett ott lenniük, mert különben lehetetlen lett volna ellenállást kifejteniük.

Az egyik török támadó oszlop, mely csupa janicsárból állott, éktelen Allah kiáltozással rohanta meg a Nádasdy-bástyát. Bár annak ágyúi és egyéb tűzfegyverei nagy öldöklést vittek végbe közöttük, mégis sikerült azt hatalmukba keríteni, és a pártázatokra három lobogót kitűzni. Ámde a bástyáról leszorított hajdúk segítséget kaptak, amellyel megerősödve és az új védőműről is támogatva, csakhamar visszafoglalták az erősséget. A janicsárok olyan pánikszerűen menekültek, hogy még a három zászlót sem tudták megmenteni.[103]

A másik rohamoszlop, amely lóról leszállított szpáhikból alakult, a nyugati összekötő falnak a hárserdei ágyúk által ütött rését rohanta meg, azonban támadásuk megtört a védők hősi ellenállásán.[104]

A harmadik oszlop ugyanezen idő alatt a Hegy-bástyára vetette magát.[105] Budina ugyanis ezt az erősséget is megtámadtatja augusztus 26-án, holott akkor a hozzá vezető töltés még nem volt készen, s tőle jobbra és balra mély sár és iszap terjengett, ami miatt lehetetlen lett volna a bástyát elérni. De meg erre a napra az ágyúk sem törtek olyan rést rajta, amelyet érdemes lett volna megrohamozni. Ez csak 27- én vagy 28-án sikerült. Budina tévedett, amit az is bizonyít, hogy a 29-i támadásról nem is tud. Nyilvánvaló tehát, hogy a Hegy-bástya első megtámadása is ezen a napon történt. A bástya védői azonban az ellenséget többszöri próbálkozásai ellenére is, győzelmesen visszavetették.

Ebben a második támadásban több mint négyezer török esett el, s a vár árkaiban halmokban feküdtek a holttestek. De a védők is nagy árat fizettek a győzelemért, sok hajdú esett el a Nádasdy-bástyára behatolt janicsárok szablyáitól. Itt halt hősi halált Zrínyi kedvelt hadnagya, a nagyerejű Bika András is, akit az ugyanezen a napon elhúnyt Orosztonyi Péterrel együtt temettek el.[106]

Az augusztus 29-i támadás mintha kimerítette volna a törököt, mert az utána következő napok aránylag nyugalmasabban teltek el. Az ellenség ágyúi azonban tovább is lőtték a bástyákat, s ezek között is talán leginkább a Pécsi-bástyát, úgyszintén a Hárserdő felől a nyugati védőfalat.[107] 30-án

[102] Uo. 543. p.
[103] Barabás i. m. II. k. 58. p.
[104] Budina i. m. 123. p.
[105] Uo. 123. p.
[106] Istvánffy i. m. 543. p.
[107] Budina i. m. 123. p.

kora hajnaltól kezdve reggel nyolc óráig a török dobosok egyre verték a riadót, és a kürtösök fújták a rohamjelet, szóval úgy tettek, mintha támadásra készülnének, de az elmaradt.[108] Ellenben később látni lehetett, hogy mindenfelé szedik össze a hullákat, amelyekből már annyi volt, hogy bűzlött tőlük a levegő. A török emiatt kénytelen volt a záróvonalat negyedmérföldd el hátrább tenni.[109] A közkatonákat és alacsonyabb rangú tiszteket a Turbékhoz közel fekvő dombokon ásták el, míg a főtiszteket Pécsre vitték eltemetni.[110] Az ezekben a napokban beállott aránylagos nyugalomra nagy szüksége volt a várőrségnek is. A várban is sok volt a halott, ezeket össze kellett szedni és eltemetni, de meg mindenfelé romok, törött boronák feküdtek, amelyek a járást akadályozták. Ezeket el kellett takarítani, a töréseket, romlásokat ki kellett javítani, az új védőmű sem volt még egészen készen. Szóval munka akadt bőven, pihenésre is szükségük lett volna a már egy hónap óta állandóan tartó harcokban megfáradt katonáknak. Erre azonban a sok és sürgősen elvégzendő munka miatt nem sok idejük került. Szeptember első napjaira a védőőrség száma már nagyon megfogyatkozott, sőt a kőmívesekből, ácsokból, a munkára berendelt parasztokból is sokan meghaltak. Az ellenség ágyúi gyakran belőttek a várba is, s emellett a török nagyon is jól tudta, hogy a romlásokat éjszakának idején szokták megjavítani. Ilyenkor lövéssel és nyilazással igyekeztek azt megakadályozni, ami nem járt áldozatok nélkül. Kevés volt már a munkáskéz, mindenkinek, még az asszonyoknak és nagyobb gyermekeknek is kellett a különféle munkáknál segíteni.

A régi krónikások szeptember első napjaiban egy kitörésről emlékeznek meg, amely talán szeptember 2-án a kora hajnali órákban történt. Erre vonatkozhatik Soranzo Jakab Perából a velencei dogehoz írt levelének következő része: „Mondja tovább a csausz, aki aznap érkezett Szigetből, hogy tovább folytatják Sziget ostromát, és az eddigi három ostromban a falak nagy része leromboltatott, remélik, hogy a várat néhány nap alatt elfoglalják, bár az őrség hősiesen védelmezi magát. Azt is mondja a csausz, hogy elindulásakor a várbeliek kirohantak, és megtámadták a janicsárokat, akikből sokan elestek."[111] Erről tesz említést Csányi Ákos is szeptember 8-án özv. Nádasdy Tamásnéhoz írott levelében: „. . . azonban mind lovon, mind gyalog kiüttek, annyira cselekedtek, csuda hogy mennyi jancsárt megöltek, mindhárom zászlót beviszik."[112] Ezekről a lobogókról azt írja tovább, hogy el nem tudja képzelni, hogyan tudták azokat a janicsárok a falra kitűzni. Ő valahogy úgy gondolta az esetet, hogy néhány vakmerő janicsár az éjszaka sötétjében, kijátszva az őrök éberségét, felmászott a bástyára és kitűzte oda a három zászlót. Mondanunk sem kell, hogy Csányi nem sokat érthetett a dologhoz. Ezek a zászlók csak az augusztus 29-i támadáskor maradhattak a bástyán, s éppen ez bizonyítja, hogy azt a török — bár rövid időre — elfoglalta. Valami okból azonban, amit pontosan nem

[108] Istvánffy i. m. 543. p.
[109] Barabás i. m. II. k. 54., 58. p.
[110] Uo. II. k. 58. p.
[111] Uo. II. k. 65. p.
[112] Uo. II. k. 58. p.

tudunk megmondani, nem lehetett azokat előbb levenni. Lehetséges, hogy holdvilágos éjszakák voltak, ami miatt nem lehetett a bástyán mozgolódni. Abból, hogy a zászlók levétele csak a kitörés alkalmával sikerült, és hogy a védők akkor a janicsárokra ütöttek, csak arra tudunk következtetni, hogy Zrínyi magát a Nádasdy-bástya előtt álló töltést támadta meg, mert annak elfoglalása látszott akkor a legsürgősebb és mindennél fontosabb feladatnak. Zrínyinek ekkor már olyan sok katonája és tisztje hiányzott, hogy ő néhány száz janicsárnak levágására nem küldhette ki embereit és nem tehette kockára életüket. Ennek különben is ellene mond Zrínyinek az ostrom alatt tanusított egész magatartása. Súlyos helyzete azonban egyenesen rákényszerítette, hogy megkísérelje a töltés elfoglalását és fölrobbantását. Ha azt egy ügyesen végrehajtott rajtaütéssel hatalmába tudja keríteni, akkor két-három helyen elhelyezett puskaporral már könnyen levegőbe röpítheti, és siker esetén talán még október elejéig is tartani tudja a várat, addig pedig még sok minden történhetik. Zrínyi kémei útján bizonyára értesült arról, hogy a török táborban sokan halnak meg vérhasban, hiszen a nagy halálozás megszűnéséért imákat rendelt el Szolimán.[113] Tudta azt is, hogy kevés ott az élelem és a takarmány.[114] Számíthatott arra is, hogy a szeptember hóban már várható esőzések újra megtöltik a vártavat vízzel. Mindezek alapján gondolhatta, hogy ezek a körülmények könnyen rákényszerithetik a vén Szolimánt, hogy abbahagyja az ostromot, és elvonuljon Sziget alól. Csak sajnálnunk lehet, hogy ez a vállalkozás nem sikerült.

Ugyanezen a napon este Szeiffedin a töltés tetején levő janicsárokat még továbbiakkal megerősítette.[115] (Ez a rendelkezés szintén előbbi feltevésünk mellett szól.) Ugyanekkor a janicsárok közül tisztjeik, az egyéb katonákból pedig csauszok válogatták ki a legderekabbakat, és ezekből a Nádasdy-bástya melletti árkokba nagyszámú katonaságot gyűjtöttek össze. A tófenék már teljesen ki volt száradva úgy, hogy mindenütt járható út vezetett a várhoz. A sötétség védelme alatt ezek a katonák megtámadták a Nádasdy-bástyát.[116] A védőőrség vitézül ellenállott, de a már egy hónap óta tartó állandó harcokban nagyon megfogyott. E mellett a töltés tetejéről a janicsárok is sűrűn lövöldöztek rájuk, s így nem voltak képesek azokat a bástyától elűzni. De a törökök nem is szándékozták a bástyát elfoglalni, hanem a harc alatt sokan közülük a romlásokon keresztül behatoltak a falba, majd ásókkal, kapákkal és egyéb szerszámokkal három helyen hozzáfogtak az aknaásáshoz,[117] amelynek során az útjukba került, beépített boronákat és földet eltávolították, kidobálták. Három nap alatt átfúrták a falat, eljutottak a védőmű árkához, s a megnyitott üregen át farkasszemet néztek a védőmű őreivel. Medvey Benedek és Poky Gergely — akik talán éppen ott teljesítettek szolgálatot — hosszú dárdákat ragadva lesiettek, hogy megvívjanak velük, de a janicsárok vashoroggal berántották és lefejezték őket.[118]

[113] Uo. II. k. 50. p.
[114] Uo. II. k. 58. p.
[115] Istvánffy i. m. 543. p.
[116] Uo. 543. p.
[117] Uo. 543. p.
[118] Uo. 543. p.

Az esetet a katonák jelentették Zrínyinek, aki néhány hordó puskaport és égő szurokkoszorút dobatott az üregbe, amelyek azt széjjel vetették, és a janicsárokat megölték. Mindez azonban nem sokat használt, mert a munkát itt a védőmű árka miatt a török amúgy is abbahagyta, azonban annál serényebben dolgozott a két szélső akna elkészítésén.

Csányi Ákos szeptember 8-án özv. Nádasdy Tamásnéhoz írt levelében egészen pontosan megadja a beásások helyét: „... az jancsárok bent vannak az palánkba, az tültésbe ásták magukat három helyen, egyik az kapu mellett napkeleten, más helyen az Sennyei uram csinálta bástyába, kit álgyukkal igen megszaggattak, harmadhelyen az nyári napenyészet felül való falba."[119]

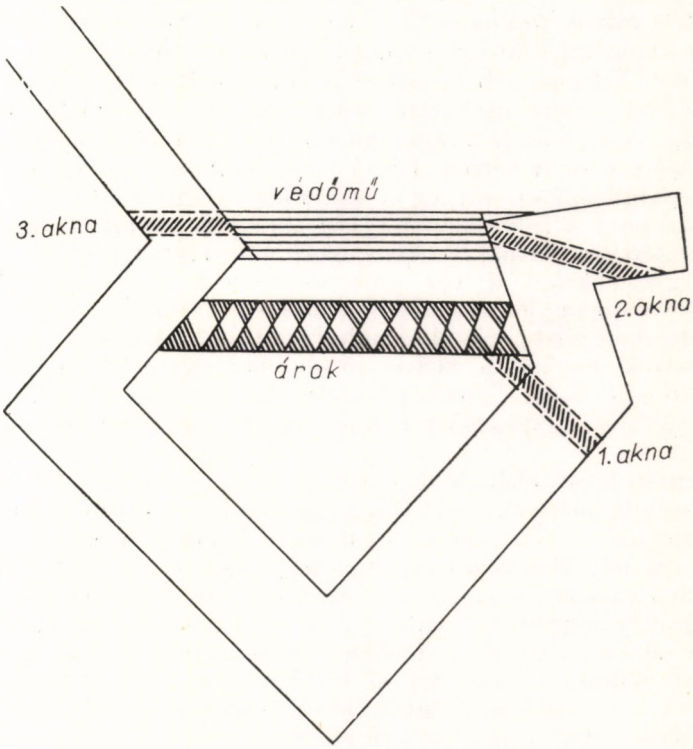

A beadások helye a Nádasdy-bástyán

Téved Németh Béla, amikor azt mondja, hogy az északi, valamint a két déli bástyába ástak aknákat a törökök, mert hiszen ezekkel az aláásásokkal csak az új védőművet akarták elpusztítani, ezért volt szükséges annak két sarkához aknát ásni. Tudjuk, hogy a janicsárok mesterei voltak az aknaásásnak. Szigetben is kitettek magukért, egész barlangszerű üregeket készítettek a föld alatt, s még szelelőnyílásokról is gondoskodtak, hogy a beléjük

[119] Barabás i. m. II. k. 58. p.

rakott rőzse és fa hamar meggyulladjon. Természetesen ezek a nyílások rejtve készültek, úgy, hogy azokat a védők nem láthatták. A védők ugyan minden lehetőt megtettek, hogy az aláfúrásokat meghiúsítsák. Puskával, megtüzesített vasakkal, égő szurokkoszorúkkal, vashorgokkal, az asszonyok forró vízzel lesték az aknákba bemenő és onnan kijövő török katonákat.[120] Eleinte sokat meg is öltek közülük, de az ellenség később erős deszkákból, vízzel meglocsolt marhabőrökkel letakart födeleket készített a bejáratok fölé úgy, hogy a földet és a kiszedett boronafákat teljes biztonsággal kihányhatták, — a védők semmiképpen sem tudtak nekik ártani.

Szeptember 4-ére már mindkét akna elkészült, s azokat az éj folyamán szalmával, rőzsével, száraz fával tömték meg, amely alá puskaport helyeztek. 5-én a kora hajnali órákban a lőport meggyújtották, az hamar föllobbant, s az aknákba rakott szalma és rőzse meggyulladt. Óriási füst borította be a bástyát, s nyomban utána hatalmas lángnyelvek törtek föl az új védőmű két sarkából. Viharos délnyugati szél fújt, amely még jobban élesztette a tüzet, és a tüzes pernyét rávitte az ott közelben lerakott nagy mennyiségű boronára és sövényfonáshoz való ágra, amelyet Zrínyi a romlások és törések helyrehozására tartott készen. Közel a védőműhöz, a nyugati fal mentén egy hosszú istállóépület volt, ez is csakhamar meggyulladt. [121]

Zrínyi azonnal a helyszínen termett s rendet teremtett az összefutott katonák és nép között, majd az iparosokat, parasztokat, ezek asszonyait és a nagyobb gyermekeket a tűz oltására rendelte. A nagy veszedelemtől megijedve valamennyien serényen az oltáshoz láttak, és a vizet hozzá a belső vár déli fala alatt elhúzódó árokból hordták.[122] Azonban a töltés tetején levő janicsárok figyelték a várban történteket, egyre másra lövöldözték a vizet hordó és oltással foglalkozó embereket, s közülük sokat leterítettek.[123] Így aztán az oltás lehetetlenné vált, a megrémült nép szétfutott és elbújt.

Most azután kissé nehéz elmondani a gyorsan egymásra torlódó eseményeket, mert az egykorú írók leginkább a nagy tűzről és az oltás lehetetlenségéről beszélnek, de hogy az ellenség a várnak mely pontjait támadta meg, arról alig írnak valamit. Még Budina mond a legtöbbet, aki — bár a kérdésre nem ad közvetlen választ —, mégis ír olyat, amiből pontosan meg tudjuk mondani, hogy mely helyekre irányult a törökök rohamozása. Azt állítja ugyanis, hogy még mielőtt a török az általános támadást megkezdte volna, összes ágyúi megszólaltak, és négy helyről lőtték a várat.[124] Emlékezzünk vissza, hogy a török a vár vívásánál csak a külső vár három bástyáján és a nyugati összekötő falon ütött megrohanásra alkalmas réseket. Azokat azonban Zrínyi az éjszakai órákban vagy befalaztatta, vagy — ha erre nem került elegendő idő — erős boronákkal eltorlaszoltatta. Ez volt a helyzet szeptember 5-ig. Mi sem természetesebb, mint hogy mielőtt az ellenség az általános támadást megindította, előzetesen ezeket a berakásokat, torlaszokat széjjel-

[120] Uo. II. k. 58. p.
[121] Budina i. m. 124. p.
[122] Istvánffy i. m. 543. p.
[123] Uo. 543. p.
[124] Budina i. m. 124. p.

lőtte, hogy utat nyisson rohamozó csapatai számára. Ezeknek előrebocsátása után térhetünk rá az aznapi hadműveletek elbeszélésére.

Az új védőmű elpusztítására készült aknákat a török legkésőbb fél öt órakor gyújtotta meg, amihez a legalkalmasabb időt választotta. Viharos délnyugati szél fújt, amely a tüzet élesztette, úgy hogy a védőmű sövényfonása és boronái szinte egyik percről a másikra meggyulladtak, és csakhamar nagy lánggal égtek.[125] Ettől az időponttól kezdve egészen hat óráig, tehát legalábbis másfél órán keresztül rombolták az ágyúk a rések berakásait. Hat óra körül járhatott az idő, amikor a tüzérség munkáját befejezte, s ekkor az ellenség négy oszlopban indult támadásra a négy rés ellen. Ugyanekkor azonban a vár ágyúi is tüzet nyitottak a közeledő rohamoszlopokra, amit a két töltést megszállva tartó janicsárok sűrű puskatűzzel igyekeztek megakadályozni. A roham fő célpontja a Hegy-bástya volt, mivel egyrészt az előtte álló töltésről a támadást puskatűzzel segíteni lehetett, másrészt pedig a bástyán levő nagy szakadás lehetőséget nyújtott a könnyű behatolásra. A Pécsi- és Nádasdy-bástyák elleni támadás eredetileg csak ennek a két erődnek a lefogását célozta, hogy onnan a Hegy-bástya tűztámogatást ne kaphasson. Végül ennek a három bástyának és a nyugati fal résének egyidőben való megrohanásával a védőőrséget kívánták minél többfelé megosztani.

A nagyvezér ezúttal jól számított. A Nádasdy-bástya őrségének figyelme a mögötte lángban álló védőművön lehetett, s így az ellenség — a janicsárok puskatüze által is támogatva — hamar behatolt a bástyába. Miután az ellenálló hajdúkat részben levágta, részben onnan leszorította, azt birtokába vette, és zászlóit rá kitűzte. A bástya elfoglalása kihatott a tőle északra, hozzá egészen közel levő nyugati védőfal ellen folyó támadás sikeres keresztülvitelére is. Így azután ez utóbbi oszlop, mely az egykorú írók szerint janicsárokból állott, betört a várba.[126] A veszély hirtelen naggyá nőtt, mert a török már tömegesen tódult be a résen, és csak Zrínyi gyors intézkedése mentette meg a várat. Hamar egy kis csapatra való embert szedett össze, hozzácsatlakoztak a bástyáról és falról leszorított védők is, s ezeknek élére állva, ő maga elsőül rontott a janicsárokra, akik közül mindjárt az összecsapás elején többeket szablyájával leterített. A hajdúk, Zrínyi példáján föllelkesülve, olyan nagy hévvel ütöttek az ellenségre, hogy az nem volt képes magát tartani, a bástyát is föladva, nyakra-főre igyekezett kifelé a várból. E közben a hajdúk sok janicsárt a tűznek szorítottak, ahol azután összeégve elpusztultak.[127] A török vezér azonban a kivívott sikert nem akarta kezéből egykönnyen kiengedni, és segítőcsapatot küldve megújította a rohamot. De azt a védők Zrínyi vezetésével újra visszaverték. — Ugyanígy sikertelenül végződött a másik két bástya elleni támadás is, s az ellenséget ezekről a helyekről is elűzték.

A szeptember 5-i első roham tehát a magyarok fényes győzelmével végződött. A törökökből igen sokan elestek, de a védőrségből sok vitéz, köztük Novákovics János lovashadnagy is életét vesztette. E harcok alatt azonban — noha a parasztok és a többi kirendelt emberek, az oltást nagy igyekezettel

[125] Uo. 124. p.
[126] Uo. 124. p.
[127] Istvánffy i. m. 543. p.

végezték — a tűz egyre tovább terjedt. A körülményekből következtetve, ekkor már a déli várfal alatti házak is égtek, amelyek a közel levő raktárakat és a mellette levő konyhákat is veszélyeztették. Ezért Zrínyi, hogy élelmiszer- és hadikészleteit megmentse, katonáinak egy részét ezeknek az épületeknek megoltalmazására rendelte,[128] noha az ostrom elejétől fogva még soha sem volt olyan nagy szüksége minden egyes vitézére, mint éppen most, amikor semmi sem volt bizonyosabb, mint hogy az ellenség hamarosan meg fogja újítani támadásait. A török hadvezetés ugyanis igyekezett kihasználni a számára kedvező, most vagy soha helyzetet, s ezért rövid rendezkedés után újra megindította rohamoszlopait. Ezúttal a két keleti bástyát és a nyugati védőfalat támadta meg, mert a Nádasdy-bástya a körülötte levő és teljesen lángokban álló épületek miatt amúgy is képtelen lett volna a Hegy-bástyát megsegíteni. De ez az újabb, valamint az utána következő támadás is megtört a védők szívós, vitéz védelmén.

Időközben elérkezett a dél ideje s a nagyvezér — amit életében talán soha nem tett meg — pihenőt adott a harcoló csapatoknak.[129] Önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy Szolimán ekkor már nem élt, mert az ő életében ilyen parancsot Szokoli Mehemed nem mert volna kiadni. Nem lehet azonban kétséges, hogy erre a körülmények kényszerítették, mert szeptember elején a török hadsereg helyzete már kedvezőtlenre fordult. Emlékezzünk itt vissza, hogy az Óváros elfoglalásakor Ali Portuk másfél napon át, mindig friss, pihent csapatok bevetésével erőszakolta ki a győzelmet. Szeptember 5-én ilyesmiről már szó sem lehetett. Akkor még volt bőven harcosa a töröknek, de az azóta lefolyt ostromok, és nem kismértékben a táborban pusztító vérhas nagyon leapasztotta a harcolók állományát. Az elesettek, a betegségben meghaltak, a harcképtelen sebesültek és betegek száma ekkor már megközelítette, ha ugyan túl nem haladta a húszezret. Már elejétől fogva sem voltak bővében az élelemnek, s ez az ínség az ostrom elhúzódása következtében csak egyre jobban fokozódott. Egy a török táborból Babócsára szökött pribék azt vallotta, hogy az emberek, lovak, öszvérek, tevék tömegesen pusztulnak az éhség miatt.[130] Az éhes katonák — amint ez a tapasztalat szerint történni szokott — a döghúst is megették. Ez ha nem is okozója, de mindenesetre elősegítője volt a vérhas és bélhurut járványnak. Különben maga Szolimán is vérhasban halt meg.[131] Mindezek tehát amellett bizonyítanak, hogy a hosszú ostromtól „az iszlám serege egészen kimerült", amint ezt a szemtanú Szelaniki megírta.[132] A török roppant nagy áldozatok árán, és így is csak lépésről lépésre tudott tért nyerni. De ha eddig kiváló volt a szigeti védőcsapat, ezen a napon, amikor a törökkel és a nem kevésbé veszedelmes ellenséggel, a tűzzel egyidőben viaskodva, még a déli órákban is tartotta a várat, önmagát múlta fölül. A kamara rövidlátása folytán a várőrségnek szűkre szabott létszáma azonban ekkor már válságossá tette a végház sorsát. Mint említettük, Zrínyinek az Óváros eleste után már csak

[128] Uo. 543. p.
[129] Szelaniki i. m. 215. p.
[130] Barabás i. m. II. k. 58. p.
[131] Istvánffy i. m. 544. p.
[132] Szelaniki i. m. 215. p.

800 katonája maradt. Ha ebből az elesetteket és betegségben meghaltakat csak 200 főre becsüljük, akkor is arra a megdöbbentő eredményre jutunk, hogy Zrínyinek ezen a napon a leghevesebb három nagy támadást alig 600 emberrel kellett kivédenie. De még ez a 600 fő is csak az első megrohanáskor állott rendelkezésére, mert az utána bekövetkezett rövid szünetben még ebből is legalább 50—60 embert a tűzoltásra kellett küldenie. Mindezek ellenére Zrínyi talán még ezen a napon is megtartotta volna a várat, ha időközben egy váratlan szerencsétlenség menthetetlenné nem teszi a végháznak amúgy is válságos helyzetét.

A török sereg déli pihenője alatt történt, hogy a védőmű elé beásott nagymennyiségű lőpor valami okból fölrobbant, s nemcsak a védőműnek üszkös maradványait, de a Nádasdy-bástya egy részét is, a rajta levő katonákkal együtt, elpusztította. Szelaniki szerint ez egy janicsár csorbadzsi (ezredes) önfeláldozó vállalkozásából történt.[133] Azonban teljesen valószínűtlen, hogy a bástya őrsége világos nappal, a feléje létrával közeledő törököt csak akkor vette észre és verte agyon, amikor a létrát már a falhoz támasztotta, rajta egy ablaknyíláshoz fölment, s azon keresztül két bombát dobott be. De egyébként sem hihető, hogy a bástyának az ellenség felé eső oldalán levő kamrájában puskaport tartottak volna. Sokkal elfogadhatóbbnak tartjuk, hogy délidőig a védőmű hosszú boronái már leégtek, és a belőlük lehulló tüzes fadarabok a földön olyan helyen halmozódtak fel, ahol a föld alatt a gyújtózsinór vezetett a lőporhoz, mely azután vagy az áttüzesedett földtől, vagy a nagy hőtől keletkezett repedésbe behullott üszöktől meggyulladt. A robbanás után percekig dermesztő csend állott be, leghamarabb a közeli árokban pihenő janicsárok tértek magukhoz, és hamar felkészülve a helyszínre siettek. Miután a bástyán keresztül szabad utat találtak, ellenállás pedig alig lehetett, behatoltak a várba.[134]

Zrínyit bizonyára meglepte a nem várt szerencsétlenség, de azonnal tudta, hogy mi történt, azonban alighogy tájékozódni kezdett az új helyzet felől, nyomban újabb meglepetések érték. Ugyanis a szétvetett védőmű még izzó fadarabjaiból a robbanás ereje nagy tömeget vethetett a közeli raktárra és a hozzáépített konyhaépületre, s ezek a nagy szélben percek alatt kigyulladtak, és nagy lánggal égtek. A viharos szél pedig a raktár tetejéről a tüzes pernyét a belső vár hídjához közel álló puskaporos épület felé fújta.[135] Félő volt, hogy az is meggyullad és felrobban, ami azután levegőbe röpítette volna a hidat is, ezzel elzárta volna útjukat a belső várba. S hogy a tragédia teljes legyen, közben feltűntek a janicsárok is, amint rohanva tódultak a vár közepe felé. Zrínyi látta, hogy itt már minden elveszett, oda vannak az élelmiszerek és hadikészletek, nem volt már remény a külső vár további tartására, ezért nem annyira az ellenségtől való szorongatás, mint inkább a lőporházat s vele a hidat is fenyegető tűz miatt elrendelte a visszavonulást a belső várba.[136] Ez azonban a rendkívül nehéz helyzetben már csak részben volt keresztülvihető. A belső vár kapujához közel levő falak és

[133] Uo. 215. p.
[134] Uo. 215. p.
[135] Istvánffy i. m. 543. p. Budina i. m. 123. p.
[136] Uo. 543. p.

talán a Pécsi-bástya őrsége még megmenekülhetett, de már az egyéb helyeken harcban álló katonák áldozatul estek az ellenség szablyáinak. Megrázóan írja le Istvánffy ezeknek a nehéz perceknek lefolyását. Azt mondja, hogy a megvadult ellenség minden oldalról olyan hevesen vette üldözőbe a kevés számú védőt, hogy ezek a velük csaknem egyidőben odaérkező janicsárok elől alig voltak képesek a belső vár kapuját bezárni.[137] Igen sokan kintrekedtek, ezeket a török kegyetlenül levágta. Köztük volt Pribék János, aki csak néhány év előtt jött át a töröktől, és azóta hűségesen szolgált Szigetben, továbbá Eszpethy Balázs, Dezső András és Silkó Menyhért, akik helyzetük fölött kétségbe esve a lövőréseken át igyekeztek elmenekülni, de a janicsárok észrevették őket és Silkó kivételével — aki fiatal és erőstestű volt — valamennyinek fejét vették. Az ellenség ezután elözönlötte a külső vár egész területét, a falakra és bástyákra sok zászlót tűztek ki, majd betörtek a házakba, a bennük megbújó férfiakat levágták, s amit csak lehetett, mindent elraboltak. A fiatalabb asszonyokat és gyermekeket rabságba vitték.[138] Egy ilyen bősz csoport tört be abba a házba is, amelyben a hős Szekcsőy Máté lakott. Már gyógyulóban voltak sebei, amikor a janicsárok felesége és 9 kisgyermeke szemeláttára megölték.[139] A megvadult török katonák behatoltak az égő raktár kamráiba és pincéjébe, ahonnan amit csak lehetett, elvittek. Teleitták magukat borral, azután részeg fejjel összeverekedtek, s egymást ölték. A vár védői ezt látva, a belső vár ablakaiból és kaputornyából beléjük puskáztak, és közülük sokat agyonlőttek. Szomorú nap volt ez, sok derék védő vére festette pirosra a külső vár falait és földjét. A gyászt még az sem enyhítette, hogy Istvánffy szerint ezen a napon 7000 török vesztette életét.[140]

Zrínyi kirohanása és a belső vár eleste

A külső vár tehát a nagy tűz és a váratlan robbanás következtében elesett. Zrínyi számára nem maradt más lehetőség, mint hogy övéinek maradványával a belső várba vonuljon vissza. Szolimán ekkor már nem élt, vagy pedig haldoklott. Bármennyire is kívánta látni Sziget elfoglalását, ez már nem adatott meg részére. Ott halt meg a vártól három és fél kilométerre, a mai turbéki templom helyén felállított sátrában. Budina szerint éjfél után egy órakor.[141] Istvánffy szerint az 5-én délelőtt folyó harcok idején.[142] Hogy a katonaság meg ne tudja a szultán halálát, s emiatt lázadás ne törjön ki, a nagyvezér fejvesztés terhe alatt megtiltotta környezetének, hogy a halálesetet bárkinek megmondják. Szolimán belső részeit orvosával kiszedette, a sátorban ásott gödörben eltemette, s a holttestet bebalzsamozva, úgy helyezte el, hogy ha a katonák látni kívánnák, trónusán ülve láthassák.

[137] Uo. 543. p.
[138] Budina i. m. 125. p.
[139] Istvánffy i. m. 543. p.
[140] Uo. 544. p.
[141] Budina i. m. 130. p.
[142] Istvánffy i. m. 543. p.

A külső vár elfoglalása után a nagyvezér Szolimán nevében felszólította Zrínyit a vár feladására. Fejére fogadta, hogy békés átadás esetén mindnyájan szabadon, minden vagyonukkal elmehetnek. A hajthatatlan Zrínyi azonban ezt a felszólítást is visszautasította, mondván: „A vár őfelségéé, amíg csak tudja védelmezni fogja, azt tőle csak élete árán lehet elvenni."[143] A harcokban eddig foglyul esett törököket lefejeztette, fejüket a vár- és bástyafalakra kitűzette, ezzel is jelezve, hogy nem fogad el kegyelmet Szolimántól.

Míg a külső várban a török katonák rabolva, gyilkolva járták a házakat, a belső várba szorult magyarok, kiknek számát Istvánffy (talán parasztokkal, asszonyokkal és gyermekekkel) 600-ra becsülte,[144] de köztük 200-nál több katona nem lehetett,[145] szomorúan, azonban bátor szívvel és lélekkel várták végzetük beteljesedését. A belső vár csak a külsővel együtt jelentett számottevő erősséget, mert annak csak az ellentétes oldal felé voltak védőművei. Soha, senki sem gondolt arra, hogy a kis várkastély egykor majd végső menedékül fog szolgálni a vár megmaradt őrségének. A belső várban két mozsár, két nagyobb ágyú és 14 columbrina volt,[146] amelyekhez puskaporuk akadt még ugyan elegendő, de sem golyó, sem egyéb szükséges kellék nem volt nagyobb mennyiségben. Tüzes labda, puska, ami kitűnő fegyver volt a védelemnél, meg egyéb fegyver is csak annyi lehetett, amennyit a visszavonult katonák hoztak magukkal. Élelem dolgában még rosszabbul álltak. Tudjuk, hogy a végháznak minden élelem- és hadikészlete a külső várban volt elraktározva. A belső vár kamráiban volt ugyan 1000 mérő búzaliszt,[147] amiből lehetett volna kenyeret sütni, de csak egyetlen sütőkemencéjük volt hozzá, egyéb élelem pedig semmi. Ivó- és főzésre való vizük sem volt elegendő. A belső várnak csak egyetlen kútja volt, s ebben is a régóta tartó szárazság következtében, a vízállás nagyon alacsony lehetett. Így azután az egyéb bajokon kívül még éhség és szomjúság is gyötörte a beszorultakat. Ilyen körülmények között töltöttek egy napot és két éjszakát. Az általuk bevehetetlennek tartott vár elesett, le kellett mondaniuk a jövőről álmodott minden szép reményről, le a családról, az életről, csak egy volt, ami még tőlük függött: életük dicsőséges befejezése. Ez lelkesítette Zrínyit, s ez adott erőt vitézeinek is ahhoz, hogy nagynevű urukhoz méltóképpen ők is hősi halált haljanak. Zrinyi számára nem volt más lehetőség, ahogyan eddig élt, úgy kellett neki, vitéz katonához illően meghalni is.

A külső várban végül sikerült a török tiszteknek a verekedő katonák között rendet teremteni, és őket a tűz oltására szorítani. Így azután a belső vár hídjához közel levő puskaporos épület megmenekült a fölrobbanástól. Másnap, szeptember 6-án a török kihordta a sok halottat, eltakarította az ott szanaszét heverő üszkös gerendákat és egyéb omladékokat, amelyek a jövést-menést akadályozták. Egyidejűleg megfordították a bástyákon maradt magyar ágyúkat, s velük a belső várat lőtték.[148]

[143] Barabás i. m. II. k. 61. p.
[144] Istvánffy i. m. 543. p.
[145] Szelaniki i. m. 216. p.
[146] Istvánffy i. m. 544. p.
[147] Budina i. m. 130. p.
[148] Istvánffy i. m. 544. p.

7-én kora reggel a nagyvezér kiadta a parancsot, hogy fel kell gyújtani a belső várat, s egyszersmind nagyszámú janicsárt s egyéb harcost vonultatott föl, az utolsó rohamra.[149] A janicsárok kócot kötöttek nyilaik hegyére, s azt égő szurokba mártva lőtték a belső várba, a várkastély tetőzete ettől kigyulladt. Mivel nem volt víz, oltást nem lehetett végezni. Így azután az éhség és szomjúság mellett még a nagy hőség és füst is gyötörte az embereket.[150] Amikor ezt Zrínyi látta, előhozatta kamarásával, Cserenkó (Črnko) Ferenccel égszínkék díszruháját, magára öltötte, díszes cipőt húzott, fejére gyémántforgós, kócsagtollal díszített kalpagot tett, nyakába medalionos nehéz aranyláncot akasztott, csuklóira pedig arany karpereceket rakott, dolmányának zsebeibe egy-egy selyemzacskóba varrva 100—100 magyar aranyat tétetett mondván: „Nem akarom, hogy aki holttestemet ki fogja fosztani, azt mondja, hogy semmit sem talált nálam." A többi kincseit elégette.[151] Ezután egybehívatta megmaradt vitézeit, s a kapualjba állított nagyöblű ágyút szögekkel és vasdarabokkal töltette meg.[152] Elkövetkezett a vég. Zrínyi végignyugtatta szemeit hűséges katonáin, majd fölemelte jobb kezét és rövid kis beszédet tartott még nekik, amelyet Budina históriája őrzött meg számunkra:

„Testvéreim, vitéz katonák!

Íme mindnyájan látjuk, hogy mire jutottunk. Az Isten bűneinkért büntet bennünket. Nem az ellenség nagy száma, sem vitézsége, hanem a nagy tűz és a régóta tartó szárazság győzött le bennünket. Úgy illik, hogy utolsó óránkban az Istentől ezt a ránk bocsátott büntetést alázatos lélekkel és hálás szívvel viseljük, mert ezzel nemcsak a magunk bűneiért, hanem az egész országnak gyalázatos tetteiért is fogunk vezekelni. Emlékezetetekbe idézem, hogy ezelőtt 37 nappal esküvel fogadtátok, hogy ezen a helyen vagy győzünk, vagy meghalunk. Eddig nem történt semmi rossz, hűséges bátor katonák voltatok, soha semmiféle árulást nem tapasztaltam köztetek. Íme mindnyájan láthatjátok, hogy tovább ezen a helyen maradnunk, itt kitartanunk nem lehet, éspedig három okból nem. Először, ha itt maradunk, a tűz és a lángok martaléka leszünk, másodszor mert már csak kevesen vagyunk, és harmadszor, mert nincs élelmünk, hiszen gyermekeitek és asszonyaitok is az éhségtől és szomjúságtól gyötörve pusztulnak el. De miért is akarnánk ilyen körülmények között itt maradni, és idebenn megégni? Rajta tehát vitéz katonáim, menjünk ki a külső várba, bátran ütközzünk meg az ellenséggel, és haljunk meg dicsőségesen. A hősi halál mindannyiunknak örök hírt és dicsőséget fog szerezni. Én valamennyiünk között az első akarok lenni, és előttetek fogok járni, ahogyan én fogok tenni, ti is úgy cselekedjetek. Higgyétek el testvéreim, hogy még a halálban sem hagylak el benneteket. Rajta tehát, előre!"[153]

[149] Uo. 544. p.
[150] Budina i. m. 130. p.
[151] Uo. 130. p.
[152] Uo. 130. p.
[153] Uo. 130. p.

Zrínyi szavai olyan lelkesedést váltottak ki, hogy a katonák uruk példájára levetették páncéljaikat, sisakjukat és a szablya hüvelyeket, s azokat a kapu egyik sarkába rakva, könnyű öltözetben állottak be újra helyükre.[154] A szűnni nem akaró éljenzés és nagy lelkesedés perceiben Zrínyi parancsot adott a kapu kinyitására, majd az utolsó tüzérnek, Szerecsen Márknak az ágyú elsütésére.[155] Csikorogva futott le a várárok hídja, s a kinyitott kapun át látni lehetett az ellenség nagy tömegét, amint utolsó rohamra készült a kis vár ellen. A trombiták siketítőn szóltak, a dobok peregtek, s nagy Allah kiáltozások között egy-egy puskadörrenés is hallatszott. Így történt azután, hogy mielőtt az utolsó tüzér a tüzes vasat a gyújtólyukhoz érintette volna, puskagolyótól találva összeesett. Ekkor Zrínyi parancsára Horváth György kivette a halott vitéz kezéből a tüzes vasat, és hozzáértette a lyukhoz.[156] Nagy dörrenés rázta meg a bejáratot, a kartács széles utcát nyitott a törökök tömött soraiban, mire Zrínyi indulást parancsolt, és gyors léptekkel megindult az ellenség felé. Követték őt hű hadnagyai és vitézei. Közvetlen utána az ifjú Juranics Lőrinc haladt, magasra emelve a dunántúli főkapitányság egyik oldalán Magyarország, a másikon pedig a király címerével díszített zászlaját.[157] Zrínyi a hídon keresztülfutva kispuskájával egy agát lőtt agyon, majd elhajította a puskát, és szablyájával belevágott az ellenség sűrűjébe. Ott volt közel a nagyvezér és egy csomó basa is, akik megadásra szólították fel Zrínyit, kegyelmet ígérve neki, de ő tagadóan intett fejével, és még több törököt vágott le. Ekkor melle jobboldalán puskalövés érte[158] és elbukott. Csakhamar azonban újra fölemelkedett, és féltérden állva a további harcra lelkesítette vitézeit. Ekkor azonban jobb halántékán újra puskagolyó érte, s elnyúlt a földön. Egyes történetírók szerint hadnagyai és vitézei körülvették, erős harcot vívtak érte, s be akarták vinni a várba, de a sűrű puskatűz már annyira megritkította a kis csapatot, hogy az ellenség hamar erőt vett rajta. Itt estek el hősi harcban uruk mellett: Juranics Lőrinc zászlótartó, Csáky György, Patasics Péter, Bajomy János, Popratovics Farkas, Kobak Miklós és Horváth György hadnagyok, valamint a vitézek legnagyobb része. A küzdelem vége felé Alapy Gáspár visszafutott a kastélyba, egyszerű szolgaruhába öltözött és elbújt. Később rátaláltak, de mert csak egyszerű szolgafélének gondolták, megkegyelmeztek életének. Cserenkó Ferenccel, valamint Geréczi Bertalannal rabságba került, ahonnan később Zrínyi György váltotta ki őket. Orsics Istvánt egy Hasszán nevű török, aki még Siklóson valamikor rabja volt, és akivel jól bánt, élete kockáztatásával mentette meg.[159] Az öreg Novák János és Kecskés György néhány vitézzel felszaladtak a kerektorony tetejére, és egy ideig még ott védekeztek, de a janicsárok golyói végeztek velük is. Ez volt az utolsó ellenállás a várban.[160]

[154] Istvánffy i. m. 544. p.
[155] Uo. 544. p.
[156] Uo. 544. p.
[157] Uo. 544. p.
[158] Uo. 544. p.
[159] Uo. 544. p.
[160] Uo. 544. p.

Zrínyi testét — nem tudni, hogy élt-e még — a janicsárok a janicsáragához vitték, aki a Kaczianertől Eszéknél elvett ágyúra fektetve lefejeztette, és a fejet a nagyvezérnek küldte el,[161] az pedig hosszú kopjára szúrva a táborban közszemlére tette ki. Egy napig volt Zrínyi feje kopján kitűzve. Azután a nagyvezér azt piros selyemzacskóba varrva az új budai basának, Szokoli Musztafának küldte el, hogy Salm Eck császári fővezérhez a komáromi táborba továbbítsa.[162] Magát a holttestet ugyanez a basa — nagy valószínűség szerint — a katonai temetőben temettette el, amint ezt Miksához 1566. november 1-én kelt levelében olyan szépen megírta: „Mert énnékem jó szomszédom volt, és az ü halálán most is bánkódom, akit azzal is megbizonyitottam, hogy az ü feje karóban ne álljon, azért küldtem fel, tisztességet tettem nekie, testét is eltemettem, kár volna hogy olyan vitézlő urnak testét az madarak ennék."[163]

A harc végeztével a török katonák elözönlötték a belső várat, ahol szokásuk szerint rabolni és fosztogatni kezdtek. Ekkor történt, hogy a kerektoronyban elraktározott lőpor fölrobbant, és a torony levegőbe röpült, mire elpusztult a várkastély és a belső vár többi épülete is. Istvánffy szerint a robbanás következtében több mint 3000 török vesztette életét.[164]

[161] Szelaniki i. m. 219. p.
[162] Barabás i. m. II. k. 64. p.
[163] Uo. II. k. 88. p.
[164] Budina i. m. 130. p. Istvánffy i. m. 544. p.

II.

MAGYARORSZÁG HONVÉDELMI HARCÁNAK JELENTŐSÉGE

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG EMLÉKE A BARANYAI HELYNEVEKBEN

REUTER CAMILLO

A kevés számú helynév oka

A földrajzi neveknek, a helyneveknek azt a csoportját, amely az emberrel kapcsolatos eseményeket egy földrajzi tájhoz köti, *eseménynevek*nek nevezzük. Ezek rendszerint ahhoz a területhez kapcsolódnak, amelyen az esemény lejátszódott. Az eseménynevek földrajzi neveink egyik, még a nem szakemberektől is igen érdekesnek talált részét alkotják. Tanulmányomban a török hódoltság baranyai emlékeivel kapcsolatos eseménynevekkel foglalkozom. Ezekben az eseménynevekben a török uralom társadalmi és gazdasági élete, a korabeli jogi helyzet, szokás, katonai szervezet stb. a helynévadás indítéka.

Megvizsgálom, hogy miképpen jelentkezik bennük hazánknak a töröktől való katonai meghódítása, megszállása, majd a török államszervezetbe való beleillesztése. Az itt maradt magyarság képzeletét, névadó készségét hogyan vette igénybe az egész országot sújtó történeti esemény.

Évtizedes helynévgyűjtésem, a Pécsi Állami Levéltár több mint ezer darabot kitevő úrbéri térképgyűjteményének tüzetes feldolgozása, módot nyújt arra, hogy ha nem is végleges, de megbízható és a valóságot megközelítő következtetést vonjunk le e helynévcsoport kialakulásáról, a helynévadás módjáról, fennmaradásáról és mennyiségéről.

Az első, ami a vizsgálót meglepi, *a névanyag aránylag szerény* volta. Nem tehetjük fel, hogy e helynevek csoportja feledésbe merült, újabb névadás folytán kiszorult. Az élő nevek helyszíni gyűjtése közben azt tapasztaltam, hogy még mindenütt emlegetik a török uralom napjait, különösen ha a község határában elpusztult faluról tudnak. Azonban ha a török uralom névben fennmaradt emléke után érdeklődünk, már igen kevés eredményt érünk el. Ugyanígy vallanak az említett — legnagyobb részben a XIX. századból való — térképek is. Ezek az úrbériség felszámolása során készültek, tehát a legújabb névmódosulások előtti névanyagot tartalmazzák. Ezek is szegények a keresett eseménynevekben. Mi ennek az oka? Megyénknek magyarsága a hosszú harcok alatt nagy vérveszteséget szenvedett, sok helyen csak később települt újra. Eseményneveket elsősorban azok a falvak szolgáltatnak, ahol a magyarság folyamatosan megmaradt, a lakosság elzártan, magában élt, hagyományait ápolta, s megőrizte a névadásnak ezt az archaikusabb vonását.

A török korban ez a névadásmód még virágzott, akadálya nem volt, hogy ilyen eseménynevek fakadjanak. Tehát hiányukat másban kell keresnünk.

A török államszervezet az elfoglalt területeket, ha a tartós birtoklás biztosítása megtörtént, a birodalomhoz csatolta, s azt saját területeként kezelte.

Hogy történt ez megyénkben? Baranyában a török uralom fokozatosan következett be. Az első török harcok Baranya megye drávántúli területeit érték. E rész azonban a török megszállás megszűnte után sem került vissza a megye közigazgatása alá, magyarsága a Kórógy, Szentlászló és Rétfalu vidéki kis népsziget kivételével elpusztult. Így tanulmányom e területet nem tárgyalja.

Mai megyénket 1526-ban az Eszéknél átkelt török sereg pusztítása érte el először. A Mohácsnál csatát vesztő II. Lajos király seregének pusztulása a törökre is váratlan volt. Nem hitték, hogy Mátyás király nagyhatalma rövid évtizedek alatt összeomlott.

A török ekkor még — a rabláson kívül — a félelemkeltés céljából is égette az útjába eső vidéket. Kétségtelen, hogy a magyar—török érintkezéseknek ez az első szakasza kevésbé kedvezett a helynevek keletkezésének, habár eseménynevek alakulására, mint látni fogjuk, példánk mégis akad.

A királyi Magyarország, még utolsó erőfeszítésként 1542-ben, tehát Pécs eleste előtt közvetlenül is, kísérletet tesz egy adóösszeírás végrehajtására. Ebből jól látjuk, melyik volt az a terület, amely még nem volt szilárdan a törökség kezében. A megye nyugati részén a még ellenálló Sziget vára körül gyűrűszerűen látjuk a még be nem hódolt, csak támadásoknak kitett területet. A Mecsektől északra kisebb várkastélyok, váracskák tartották vissza rövid ideig a törököket. Dáró vára (Jágónak határában), Dombóvár, Döbrököz voltak azok az erősségek, amelyek — ha rendszeres ostromot nem is állhattak ki — de a be-becsapó török támadók (elsősorban a kalandozó lovasság) ellen ideig-óráig védelmet tudtak nyújtani.

1566-tal azonban Sziget vára is elesett. Erre az időpontra rögzíthetjük azt a fordulópontot, amely után megyénk egész területével a tartós és teljes megszállás alá került. Bár már előbbről ismerjük a török államigazgatásnak egy írott emlékét; 1554-ből a mohácsi líva dzsizje adó defterét, amely a pécsi, siklósi és görösgali líva falvait is tartalmazza. E terület közigazgatása a XVI. század utolsó negyedében rendeződik véglegesen. A török közigazgatási és adóügyi szervezettel és berendezkedésével bővebben nem foglalkozom, csak utalok Fekete Lajos kitűnő munkáira, amelyek minden részletben megadják a kutatónak a szükséges tájékoztatást. Nem nélkülözhető Káldy-Nagy Gyula: „Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai" című 1960-ban megjelent és elsősorban megyénkre vonatkozó érdemes dolgozata sem, amely megyénk XVI. századi török adóösszeírásait közli, tüzetes bevezetővel.

E munkákból látjuk, hogy a török államberendezkedés, különösen ha a terület az országhatártól, tehát az állandó harcok színterétől távolabb esett, viszonylagos nyugalmat biztosított. Ez volt a helyzet megyénkben is. Sziget eleste a harcokat a Balaton vonalára, Somogy megyére vitte át.

A megye *újból* a XVII. század nagy hadjáratai alatt szenved sokat (Zrínyi betörései csakúgy pusztítják, mint a török). Egészen addig tart e szenvedés, amíg Pécs visszafoglalása, majd a nagyharsányi, szalánkeményi és zentai győzedelmes ütközetek a török hatalmát végleg meg nem törik.

Bár a török uralomnak volt békés korszaka is, a török megszállás majdnem másfél évszázada aránylag mégis kevés nyomot hagyott hátra földrajzi neveinkben. Figyelembe kell venni, hogy megyénk a XV—XVI. század

fordulóján az ország egyik legsűrűbben lakott, leggazdagabb megyéje, ahol feltehetően a helynévadás folyamata — viszonylagosan — befejeződhetett. Újabb nevek csak a régi, már meglevő, megszokott helynevek kiszorításával keletkezhettek. Igen jelentős eseménynek kellett tehát a falucskák életében lejátszódnia, hogy új helynév, mégpedig eseménynév alakuljon ki, az meggyökeresedjen és napjainkig fentmaradjon.

Tanulmányom tárgya a Baranya megye területén általam összegyűjtött mindazon földrajzi neveknek bemutatása, amelyek — a legtágabb értelemben véve — a török megszállással kapcsolatba hozhatók. Annak eldöntése, hogy a földrajzi név kapcsolatban van-e az elmúlt török megszállással, igen sokszor nagy nehézségbe, utánjárásba, kutatásba kerül, és még ekkor sem ad megnyugtató bizonyossággal választ. Népünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben, a „török"-ben kristályosodott ki. Ha valahol rom, pusztahely (elpusztult falu helye) stb. iránt érdeklődünk, a válasz rendszerint az, hogy a török pusztította el. De nemcsak a baranyai magyarság, hanem a törökkel vagy utána betelepült más nemzetiségek is a pusztulások fogalmát a törökhöz kapcsolják.

E földrajzi nevek körét a legtágabban értelmeztem, így láttam biztosítva, hogy lehetőleg ne kerülje el semmi érdemes, értékes adat figyelmünket. Nem foglalkozom a földrajzi nevek névfejtésével, azokat csak már mint meglevő tényt vizsgálom. Gyűjtésem kiterjed az összes, tehát nemcsak magyar nyelvű névadásokra is. Az eddigi — elsősorban német kutatók (például Weidlein János) — ezt figyelmen kívül hagyták.

Dolgozatom adattár jellegű. Ezért anyagomat kezelhetőség, felkeresés szempontjából betűrendes névsorba szedtem. Minden nevet lehetőleg irodalmi alakban közlök, utána annak a közigazgatási egységnek a nevét közlöm zárójelben, amelynek területén előfordul. Az újabb községegyesítéseket nem vehettem figyelembe, mert megyénk levéltári és térképtári anyaga is a régi közigazgatási egységeket tükrözi, de ugyanígy él a lakosság emlékezetében is. Utána — ha van — a történeti adatokat sorolom fel lelőhellyel együtt, megadva előtte az előfordulás évszámát. Amennyiben a helynév ma is él vagy azonosítása elvégezhető volt, a helynevet mai alakjában időrendben utoljára fonetikusan feljegyezve is közlöm. Saját gyűjtésem jelzés nélkül szerepel, minden más esetben feltüntetem a gyűjtő, közlő nevét, akitől kaptam vagy átvettem az adatot.

Adattár

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁFTH.	Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal.
Ágh	Ágh Timót: Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs, 1894.
Berze	Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok. I—III. k. Pécs, 1940.

BiU.	Pécsi állami levéltár. Bírósági úrbéri térképek, utána lévő szám a térkép sorszáma.
BU.	Albrecht főherczeg Ő Fensége Bellyei uradalmának leírása. Bécs, 1883.
Cr.	Croquis. Az 1855. évi kataszteri helyszínelési vázrajz.
Ete	Ete János mohácsi lakos gyűjtése.
Fekete EsztÖ.	Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest, 1943.
Fekete Birtr.	Fekete Lajos: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Budapest, 1940.
Györffy	Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k. Budapest, 1963.
Hnt.	Helységnévtár. Utána a megjelenés éve.
K.	Kataszteri térkép. Az adatot megelőző első évszám a felvétel, a / jel után következő évszám(ok) a helyesbítés(ek) éve.
Klemm	Klemm Antal: Pécsi helynevek. Klny. Pécs, 1935.
Kszb.	Kataszteri színes birtokvázrajz. Előtte a felvétel éve.
KT.	1 : 75 000 léptékű részletes térkép, előtte a felvétel éve.
M/1.	Mező d község 1854. évi térképszelvényei a Mecseki áll. erdőgazdaság térképtárában.
Merényi	Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs, 1939.
NB.	Pécsi Állami Levéltár 235. sz. kézirat. Németh Béla kéziratos hagyatéka, utána a gyűjtemény tételszáma.
Nyr.	Magyar Nyelvőr, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottságának folyóirata. Előtte az évfolyam megjelenésének éve.
OrmSz.	Kiss Géza: Ormánysági szótár. Szerk. Keresztes Kálmán. Budapest, 1952.
PÁL	Pécsi Állami Levéltár.
Pesty	Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjtése az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában.
Szabó	Szabó Vilma: Siklós településföldrajza. Pécs, 1939.
Száz.	Századok, A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Előtte az évfolyam megjelenésének éve.
Úrb. ir.	Úrbéri iratok.
Zsolt	dr. Zsolt Zsigmond pécsi lakos gyűjtése.

e	erdő
leg	legelő
r	rét
sz	szántó
sző	szőlő

SZAKIRODALMI UTALÁSOK

Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 148., 162. stb. p.

Fekete Lajos: Igék oszmanli-török tulajdonnevekben. MNy. XXIII. k. 284. p.; Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek. MNy. XXVI. k. 33. p.; Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben, XXXII. k. 288. p.

Kázmér Miklós: Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között. MNy. LII. k. 238—255. p.

Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 20—23. p.; Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949.

Adrainta (Tésenfa) OrmSz.: *Adrainta* dűlőnév. A hagyomány szerint kinn a határban hintázó lányokra hirtelen török lovasok csaptak. Nevetve álltak közéjük, s *adrainta* kiáltással magasra löködték a lányokat. Innen a dűlő név.

Aga (Gerde) 1854: *Aga* — sz BiU. 190; 1864e.: *ua.* BiU. 191; 1864: *Aga* — r a Kisasszonyfától átcsatolt területre beírva BiU. 192; 1894—1904: *Aga* — r NB. 2475.

Agarét (Drávacsepely) 1866: *Agarét* — sz, r BiU. 113; OrmSz.: *Agarét* dűlőnév.

Akasztófadomb (Nagyharsány) 1958: *Akasztófadomb* — domb neve, amelyhez két névmagyarázat is fűződik. Az egyik szerint Zrínyi a Siklós alatt elfogott Arszlán béget akasztatta itt fel, a másik szerint a nagyharsányi disputa vesztesét, Alvincit akasztották itt fel. (Böhönyei Gizella gyűjt.)

Bajzat (Berkesd) 1940: *Bajzat* BERZE III, 51.

Bajzat (Kishajmás) 1864/871: *Bajzat* BiU. 380/4, 380/6; 1875: *Bajzat* — sz BiU. 381/1.

Basa (Cserkút) 1865/883/887: *Basa* — r, részei a *Kis-* és *Nagy Basa* K.

Basa alja (Cserkút) 1858: *Basa alja* — r BiU. 117; 1867: *ua.* BiU. 118.

Basa feletti dűlő (Cserkút) 1865/883/887: *Basa feletti dűlő* — sz K.

Basagödör (Hosszúhetény) 1873: *Basa gödrei* [!] községi leg. Úrb. cseréföld kimut.; 1934: *Basagödör* BERZE III, 49; 1960: *ua.* — legelőerdővel borított kisebb völgy, ma első részét cigányok lakják.

Basamalom (Pécs) 1883: *Basa m.*[*alom*] KT5560; 1935: *Basamalom* Száz. 1935 : 685; 1964: *Basamalom.*

Basamalom árka (Pécs) 1894: „. . . *a basamalom árkának* partján, A basamalomhoz vezető mély árokban. . .” ÁGH 38.

Basarki csatorna (Siklós) 1939: *Basasarki csatorna* SZABÓ 1. térk.

Basasarok (Siklós) 1847: *Bassasarok* BiU. 761; 1855: *Bassa sarok* — r BiU. 762; 1866/874: *Basasarok* — r, sz K.; 1934/939: *ua.* SZABÓ 47.

Basaút (Nagyharsány) 1878: *Basaut* — a török világból fennmaradt elnevezés. Nyr. 1878 : 431.

Bégpatak (Mohács) 1946: *Bégpatak* — vízfolyás, a beltelken átfolyó részének a neve Gát. (ETE)

Bégpatak utca (Mohács) 1956: *Bégpatak utca* — utca a Középmezőben. Az 1956-os árvíz után keletkezett utcanév. (ETE)

Bég rétje (Mohács) 1865: *Bégrét* PESTY helynévgyűjt.; 1870/871: *Bég rétje* — r BiU. 544.

Bégek hegye (Baranyajenő) 1865: *Békek hegye* — e BiU. 314/2.

Bosnyákugrás (Magyarürög) 1861/862: *Bosnyák ugrás* — e BiU. 492.

Cseszme (Siklós) 1856/939: *Cseszme* SZABÓ 2. térk.; 1866/874: *Cseszme* — sz K.; 1934/939: A tagosítás előtti Lenáztató és *Cseszme* dűlők részeiből keletkezett a Rákóczi, Nyerges és Széchenyi dűlő. Vö. SZABÓ 47.

Csúcsa vára (Bakonya) 1957: *Csúcsa vára* — Csúcsa török vitéz vára volt, ma *Csúcsai dűlő* nevet viseli.

Hasszándombja (Márfa) 1935: *Hasszán dombja* Száz. 1935 : 685; OrmSz.: *Hasszándombja* dűlőnév.

Haszanovác (Pogány) 1893e.: *Hasanovácz* [olv. *Haszanovác*] — leg BiU. 698.

Iszpai rét (Bános) 1855: *Ispára rét* — r BiU. 41; 1962: *Iszpai rét* — a falutól ÉK-re, a völgyben elterülő rét és szántó. (ZSOLT)

Ibrányi rét (Meződ) 1853/854: *Ibrányi rét* BiU. 530; 1854: *Ibrányi rétek* — r M/1; 1863: *Ibrányi rét* — r BiU. 531/1; ?: *ua.* BiU. 532; ?: *ua.* BiU. számnélk.; 1864/888/892: *Ibrányi* — leg K.; 1866: *Ibrányirét* BiU. 533;

Joszpaja szántó (Felsőmindszent) 1729: „Az ún. *Jozpaja* [*olv. Joszpaja*] — szántóra nézve (5 hold) az öregek azt vallották, hogy hajdan ezeket a földeket a török *Jozpaja* [*olv. Joszpaja*] birtokolta azon a címen, hogy azok egyházi földek és most a török kiűzése után a falubeliek saját maguk között önhatalmúlag szétosztották.” MERÉNYI 45.

Kádia (Mohács) 1861/863: *Kádia* — leg BiU. 541.

Kádia malom (Szőke) 1865: *Kadia malom* — malom Kszb.; 1865/883/888: *ua.* K.

Kád rét (Patacs) 1865/883: *Kád rét* — r K.

Kádimező (Helesfa) 1865/883/890: *Kádi mező* — sz K.; 1935: *Kádimező* — mezőrész a községtől K-re. BERZE III, 51.

Kaila (Vörösmart) 1883: „Vörösmarth a törököknek is egyik főhelye volt s innen tartották fenn a közlekedést a Bácskával, *Kaila* (kikötő), a jelenlegi Kalandos mellett.” BU. 68.

Kaszabföld (Kémes) 1857/858/859: *Kaszabföld* — sz BiU. 365; 1866/867: *ua.* BiU. 366; OrmSz.: *Kaszapfőd* dűlőnév.

Kászine (Lőcs) 1854/855: *Kászine* — leg BiU. 464; 1855/856/857: *Kaszine* — sz BiU. 466.

Kisbasa (Cserkút) 1858: *Kis Basa* — r BiU. 117; 1865/883/887: *Kis Basa* — r, a Basa része K.; 1867: *Kis Basa* — r BiU. 118.

Kisbasa alja (Cserkút) 1865/883/887: *Kis Basa alja* — r K.

Nagybasa (Cserkút) 1858: *Nagy Basa* — r BiU. 117; 1865/883/887: *Nagy Basa* — r, a Basa része K.; 1867: *Nagy Basa* BiU. 118.

Nagybasa alja (Cserkút) 1865/883/887: *Nagy Basa alja* — r K.

Pasa (Kásád) 1926: *Păsa* [olv. *Pasa*] KT. 5661.

Piricsizma (Pécs) 1699: „a *Piritsma*, vagy Munkád völgyben 70 láncz kaszálót", 1714: „Munkád falu helyén *Peritsesma* kaszálót említenek" GYÖRFFY I, 344; 1865: *Kis-*, *Nagy Piricsesma* [olv. *Piricseszma*] Kszb.; 1875: *Piricsma* — jelenleg Szamár kút. A Mecsek hegy része. Nyr. 1875 : 334-5; 1941: *Kis-*, *Nagypiricsizma* Hnt. 1944. A dűlő nevének megfejtését adja KLEMM 366—7.

Potorhegy (Hosszúhetény) 1780k.: Adjustationes in *Potor Hegy*, Prata in Diverticulo *Potor Hegy* nominata, Vinea *Potor Hegy* nominata, *Potor hegy alatt* PÁL Liber Fundualis Hosszúhetény; 1855; *Potorhegy* Cr.; 1863: *Potor hegy* — sző, hegyoldal, leg BiU. 266; 1864: *Potorhegy*, itt kaszálók is vannak — szőlőhegy PESTY IV, 282—5; Ua. Kszb.; 1864/872/882: *Potorhegy* — sző, leg K.; 1871, 1873: *Potorhegy* — leg PÁL Urb. ir.; 1894—1904: *Potorhegy* NB. 2384; 1934: *Patorhegy* BERZE III, 49; 1960: *Potorhögy*. Helynevünk első tagjában a *Potor* személynevet látjuk. E személynév viselője (esetleg ős) olyan keresztény ember volt, aki az iszlám vallásra tért át. Az ilyen egyéneket nevezték a horvátok *potor*-oknak. Vö. *Poturka Lukács*, fia János, fia Mátyás nevét FEKETE ESZTŐ. 124. Itt említem meg mint érdekességet, hogy egy mezőgazdasági szerszám is őrzi emléküket. KASSAI JÓZSEF „Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv"-ben említi a „*Potor-kapa :* Baranyában Pellérden Hegyeskapa, azaz nem tehén szájú kapa, a' minek hegyével kotorni lehet. Pastinum cuspidatum." (IV, 152.)

Poturluk utca (Pécs) 1875: *Buturla* vagy *Buturluk ;* a német ajkúaknál *Butterloch* — utca neve Nyr. 1875: 334—5. Az 1930-as években ott lakó iskolatársaimtól *Puturla* néven hallottam említeni. Nevének megfejtését adja KLEMM 367—9.

Recsef horgos (Szászvár) 1958: *Recsef horgos* — ma már kevéssé ismert neve a császti dűlőben, a Lovas malom közelében levő, bevágásban haladó dűlőútnak. A névhez fűződő monda szerint a törökök kiűzése idején állítólag itt nagyobb harcok voltak, s ott esett volna el *Recsef* török vezér. (VÁRSZEGI A. gyűjt.) E földrajzi név bővebb tárgyalását két okból teszem meg. Először mert a név tipikus példája annak, hogy egy esemény milyen mély benyomást kelt a környék lakosságában, mi ragadja meg fantáziáját úgy, hogy az névadásban jelentkezik. Másodszor azért, mert bemutatom, hogy egy egyszerű dűlőút neve – szerencsés véletlen folytán—hogy fejthető meg úgy, hogy abból a helytörténetírás, sőt az irodalomtörténet is értékes eredményhez tud jutni. A különös név felkeltette érdeklődésemet, de a kutatás nem vezetett eredményre mindaddig, míg egy véletlen során, lapozgatva a Századok 1910. évi kötetében, a 288. lap első jegyzetében a *Recsef* név nem ötlött szemembe. Az itt talált nyomon elindulva a következőket tudtam megállapítani. TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN 1542-ben Baranyában tartózkodott. Mint e harcos idők hű krónikása, ekkor írta meg „Verbőczi Imréhnek Kászon hadával, kozári mezőn viadalja" című munkáját. A magyar—török viadal 1542. évi március 25-én a mai egyházaskozári mezőn zajlott le, nem messze Szászvártól. Versében így írja le az előzményeket:

„Ha jó kedve juta vitéz Kászon bégnek,
Ajándékot ada bajvívó hőseknek,
Bárson subát, ezör oszporát ada az *Recsef*nek,
Hatvan forint érő szablyát ada ez vitéznek."

Íme itt a hiteles adat, amely egyaránt igazolja a szászlak jó emlékezetét, de újból megerősíti TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN adatainak történeti hitelét is. Érdemes a továbbiakat is elmondani:

„Igen száguldának, ők sokat rablának,
Az szegín községben sokat fogdosának,

Kozári mezőre mikoron jutának,
Ott ők megszállának, nagy vígan valának."

De Verbőczi Imre — akkor Döbrököz várának ura — sem volt rest, s jó vitézeivel rácsapott a magyart fosztogató törökre, amit lantosunk így verselt meg:

„Kétszáz huszonöt lóval és kétszáz gyaloggal
Szásznak várasában beszálla hadával,
Szömbe nem lehete az pécsi urakval,
Mellé nem jövének mert az ő hadokval."

Verbőczi Imre ugyanis a pécsiek segítségét várta, amely azonban elmaradt. Már éppen el akart vonulni, amikor hírhozó jelentette a törökök fosztogatását a kozári mezőn. Hirtelen elhatározással rendezte seregét, és rátört a törökre. E szerencsés adattal sikerült igazolni a szásziak hagyományát, hátra volt még annak igazolása, hogy a *Recsef* név valóban török-e. Kérésemre Fekete Lajos akadémikus volt szíves közölni velem, miszerint *Recsef* neve kétségenkívül a *Reqeb* [*ejtsd Redzseb*] szóból származik. A szó arab eredetű, a mohamedán holdév hetedik hónapjának a neve. Személynévül is használatos. Mai latin betűs török írásban *Recep* [*ejtsd Redzsep*] alakban írják.

Amint látjuk, egy földrajzi eseménynév mögött mennyi érdekesség húzódik meg. Sajnos az esemény ritkán deríthető fel ilyen tisztán. (Komáromy András: Verbőczy István és fia. Száz. 1910 : 193—211, 282—297, 386—401, különösen 287—290. Régi magyar költők tára. III. k. Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén.)

Tinódi énekét a Jágónak melletti Dáró várában — a dárói Majos család egykori fészkében — írta, mint azt a versfejek „Tinódi Söbestyén deják Dáróvárában szörzötén" szövegéből kiolvasható.

Tímárföld (Kisbodolya) 1960: *Tímárföld* — sz, a Malomföle egy részének a neve.

Török fok (Mohács) 1866: *Török fok* — fok neve BiU. 543/1.

Törökföld (Rugásd) 1854: *Török főld* — sz BiU. 743;?: *Török föld* és Fák megye — sz BiU. 744; 1864: *Törökföld* és Fákmegye — sz BiU. 745.

Törökföldi dűlő (Szentlőrinc) 1863: *Törökföldi dűlő* — sz BiU. 854.

Törökmező (Kisharsány) 1906: *Török mező* — sz BiU. 386/2.

Törökpince (Dinnyeberki) 1962: *Törökpince* — a Boldogasszonfa dűlőben, egy kökényes bokrosban levő luk neve. (Zsolt)

Törökpince (Pécsvárad) 1960: *Török pince* — a pécsi régi országút mellett álló ősrégi épület neve, a Szabó malomtól kb. 200 m-re. Mintegy 5 × 5 m belső méretű helyiségét körülzáró méteres terméskő falakkal készült épület. Délre nyíló ajtaját kb. arasznyi széles faragott kő keret határolja, ugyanilyen a kaputól K-re és a K-falon levő ablak is, amelyeknek mérete kb. 0,8 × 0,60 m. A Ny-i ablak és egy további K-i ablak jelenleg téglával berakott. A mennyezet körberakott téglaboltozat, rajta füves földhányás. Ma a helybeli tsz homokbányájának szerszámkamrája. (Zsolt)

Törökréti erdő (Kisszentmárton) 1863: *Török réti erdő* BiU. 399.

Töröktemetés (Siklós) 1846: *Török temetés* — e BiU. 760; 1855: *ua.* — sz, e BiU. 762.

Török temetőnél (Szigetvár) kb. 1860/XIX. sz. vége: *Török temetőnél* Janus Pannonius múzeum térk. gyűjt.

Törökvágás (Váralja) 1960: *Törökvágás* — sz Váralja község átnézeti térképe (készítette ÁFTH. Pécs).

Türkischer Kalkofen (Óbánya) 1863: *Türkischer Kalkofen* — e BiU. 617.

Türkische Schanzl (Pécsvárad) 1960: *Kósza vára, Török domb, Türkiše šancl, Tirkl Hanzl Perik* — domb neve a pécsváradi magyarok és németek ajkán. A tetején körbehaladó mélyedés (sánc) van, amely nyilván emberkéztől ered. A magyaroktól feljegyzett monda a következő: Ez a domb *Kósza vára* volt. Kósza vezér innen lövöldözött a törökökre, azok meg ő rá. Evés közben kilőtték kezéből a kanalat. A németek szerint: Itt a törökök akasztófája állt, s a kiömlő vér [!] a sáncokon át folyt le a domboldalon. (Zsolt) Azt is feljegyeztem, hogy állítólag a Pécsváradon állomásozó katonaság készítette volna vagy száz éve a rohamozásra alkalmas dombon a sáncot.

Várhegy (Kisvaszar) 1962: *Várhegy* — sz, sző. Adatközlőm szerint ehhez az a monda fűződik, hogy a törökök innen ágyúzták a dombóvári templomot.

A török uralom emlékét őrző baranyai földrajzi névanyagnak két jellemző vonása van:

A nevek egy csoportja arra utal, hogy a török a falvak határában egy-egy darabot birtokba vett, azok hasznát élvezte, de nem művelte.

A nevek másik csoportja harcok és pusztítások emlékét őrzi. Ezek *sem mutatnak arra, hogy a törököknek szoros kapcsolatuk lett volna a tájjal.*

TÖRÖK ADÓLAJSTROM BARANYÁBÓL A XVI. SZÁZADBÓL

KÁLDY-NAGY GYULA

Szigetvár elestének a lakosság életében bekövetkezett hatásáról maguk a török források is tanúságot tesznek. Elsősorban azokra a török adó- és tized-összeírásokra gondolunk, melyeket az oszmán birodalom valamennyi közigazgatási kerületében, vilájetében a lakosság termelőképessége, illetőleg az abból származó kincstári jövedelem felmérése céljából időnként elkészítettek.

A vilájet-összeírások elkészítése a török pénzügyigazgatás legfontosabb feladatai közé tartozott, mert ezek a várható kincstári jövedelmek későbbi hasznosításának alapvető nyilvántartásai lettek. A kincstár ugyanis csak ezeknek a nyilvántartásoknak az alapján tudott dönteni arról, hogy melyik város vagy falu adó- és tizedjövedelmét tartja meg szultáni hász-birtokként saját magának, és melyek jövedelmét engedi át timár-, ziámet- és (beglerbégi vagy szandzsákbégi) hász-birtok néven — meghatározott időre — a polgári és katonai tisztségviselőknek, a nekik megállapított fizetés helyett, vagy szükség esetén a várak őrségének zsold helyett.

Szolimán szultán a török pénzügyigazgatásnak ezt a sajátságos formáját Magyarországon Buda elfoglalása után már azzal bevezette, hogy elrendelte: a megművelés alatt álló földek, a tized és a többi járandóságok megfizetése mellett maradjanak meg mindenkinek továbbra is a birtokában, de nem tulajdonbirtokként, mint a ház, kert és a szőlő, hanem mint a többi tartományban „kincstári föld" néven ismert „ország földjei", s így mint a mohamedán kincstár földtulajdona csak kölcsönadás útján birtokolhatók. A szőlők és a kertek helyei is ilyen földek lesznek, amikor a szőlő és a kert elpusztul, ezért azok helyeit se tekintse senki saját tulajdonának.[1] Ez a török földbirtoklási törvény a vilájetekre osztott magyar területek összeírását is szükségessé tette.[2]

Szolimán szultán a vilájet-összeírások elkészítésének módjáról is rendelkezett: minden vilájet összeírására egy emint („biztost") és egy írnokot kell kiküldeni, akik munkájukért minden adózótól 2—2 akcsét szedhetnek, de ajándékot elfogadniok szigorúan tilos.[3]

[1] FEKETE L.—KÁLDY-NAGY GY.: Budai török számadás könyvek 1550—1580. Bp., 1962. 594. p.

[2] Ezzel kapcsolatban l. még FEKETE L.: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása (Budapest, 1943) c. kiadványának a bevezetését.

[3] BARKAN, Ö. L.: Türkiye' de Imperatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hâkana mahsus istatistik defterleri. — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi II. k. (1940) 20—59., 214—247. p.

Az összeírási munka vezetésére rendszerint egy magasabb rangú, megbízható tisztségviselőt jelöltek ki, például a pécsi és a szigetvári vilájet 1579. évi összeírására a volt hatvani szandzsákbéget küldték ki.[4]

Az összeírás alkalmával, Szulejmán szultán fent idézett rendelkezése szerint, minden egyes falu rájáit (jobbágyait) birtokosának (a timár- vagy ziámet-birtokosnak) kellett előállítani jószágának és termésének bevallására.

Az összeírót figyelmeztették, hogy csupán a timár-birtokos nyilatkozatának és a rája bevallásának ne higgyen, hanem másoknál is tudakozódjon.[5] Ha a timár-birtokos segédkezet nyújt a hamis bevalláshoz, a rájáknak létszámának, termésük, jószáguk (vagyis egyúttal az ő saját tizedjövedelme) eltitkolásához, a rendelkezés szerint büntetésből timár-birtoka is elkobozható.

A rájáknak jövedelmének bevallásakor mindig három egymást követő év termés-eredményének középarányosát kellett a tizedösszeírás, illetőleg az egyes falvak termelőképessége kimutatásának alapjául venni. A tizedjövedelmek értékének kiszámításakor pedig a hivatalosan megállapított terményárak voltak a kötelezők.

A különféle adók, tizedek és egyéb illetékek összeírására vonatkozó rendeleteket, melyeket általában az illető vilájet helyi szokásaihoz, sajátságos viszonyaihoz igazodva adtak ki, a vilájet-összeírás első lapjaira fel kellett jegyezni.[6]

Az utasításoknak megfelelően elkészített jegyzékeket az összeírás befejezése után le kellett tisztázni.[7] A gondosan letisztázott példányt pedig egy lepecsételt zsákocskában kellett az isztambuli defterdári hivatalnak elküldeni.[8] Ott felülvizsgálták, az előző összeírással egybevetették, és ha elfogadhatónak találták, megengedték, hogy a szultáni hász-birtokok kijelölése után, az összeírás másolata alapján megkezdjék a hász-, ziámet- és timár-birtokok kiosztását, illetőleg a régi birtokosoknak (illetményüknek megfelelően) a korábbi birtokukban való megerősítését.

Előfordult azonban olyan is, hogy a timár- és ziámet-birtokosok az új összeírást igazságtalannak vélték, és panaszt emeltek, mert úgy találták, hogy az összeíró egyik timár-birtokos falujának jövedelmét, szerintük a valóságnál kevesebbre, a másikét pedig többre értékelte. Ilyen esetben — mely a pozsegai vilájet 1579. évi összeírásánál is megtörtént — az összeírót megrótták, és arra utasították, hogy az új összeírást vesse egybe az előzővel és igazságosabban járjon el.[9] Az az összeíró, aki körültekintően és gondosan végezte el munkáját, az adózóktól járó 2—2 akcse illetményen kívül magas jutalomban, illetve fizetésemelésben részesült. Például az

[4] Başvekâlet Arşivi Istanbul, Mühimme defterleri No. 39., 24. p.: a vonatkozó rendeletet 1579-ben adták ki.

[5] Uo. 141. p.

[6] A vilájet-összeírások elején található rendelkezések közül számosat (magyarországi vonatkozásúakat is) összegyűjtött és kiadott Barkan, Ö. L.: XV ve XVI inci asirlarda osmanlï imperatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslari. Vol. I. Kanunlar (Istanbul, 1943) c. munkájában.

[7] Başvekâlet Arşivi (Miniszterelnökség Levéltára) Istanbul, Mühimme defterleri No. 35., 289. p.: az 1578. évből.

[8] Uo. No. 12. 144. p.: az 1571. évből.

[9] Uo. No. 39., 95. p.: az 1579. évből.

Erzerum környékét 1570 körül sikeresen összeíró trabzoni szandzsákbég jutalmul évi 30 000 akcse fizetésemelést kapott.[10]

A Duna—Dráva szögletéről Szulejmán szultán korából két vilájet-összeírás maradt fenn, mindkettő a mohácsi vilájet összeírása.[11] Keltezve egyik sincs, csupán a rájuk rajzolt szultáni tugráról állapítható meg, hogy Szulimán uralkodása alatt készültek. Az összeírások szövegében előforduló megjegyzésekből azonban az egyik (443. számú defter) korát megközelítőleg meg tudjuk állapítani. Ez a vonatkozó feljegyzés így szól: „Kászim pasa budai mirmirán (beglerbég) majorsága. A nevezett majorság szántóját, amely mintegy 60 zsáknyi, rétjét, amely 30 szekérnyi, 5 szőlőjét és egykerekű malmát a fent említett a nevezett vilájet korábbi összeírásakor a tapu-illeték megfizetésével birtokba vette. Mivel ez a tizedfizetési kötelezettség feltételével a régi defterbe beíratott, így most az új szultáni defterben is ráíratott." Kászim pasa két ízben volt budai beglerbég. Először 1548. februártól 1551. májusig, másodszor 1557. augusztustól 1558. novemberig.[12] Bizonytalan tehát, hogy az összeírást beglerbégségének két időszaka közül melyik alatt készítették, mert feltehető egyrészt az, hogy a majorságot az első alkalommal történt távozása után a defterben nevéről nem törölték, és ennek alapján 1557—58-ban újra ráírták, másrészt, hogy az első beglerbégsége alatt két összeírás készült. Mivel ezt pontosan eldönteni nem tudjuk, a defter korát az 1550-es évekre tesszük, és a továbbiakban röviden csak az 1550. évi összeírásként említjük. A másik Szulejmán-korabeli defter (441. számú) feltehetőleg néhány évvel korábban készült, mint az előbbi, melyben már több olyan családfő nevével találkozhatunk, akiket ebben még csak mint nőtleneket írtak össze.

Az 1550. évi összeírás 11 kisebb közigazgatási kerületet, náhijét (mondhatnók járást) foglal magába, úgymint a pécsi, szentlőrinci, szentmártoni, szerdahelyi, szászi, mohácsi, szekcsői, pécsvári (pécsváradi), baranyavári, harsányi és a siklósi náhijét. Ennek a nagy kiterjedésű területnek a közigazgatási beosztását Szigetvár elfoglalása után, a szigetvári vilájet felállításával újra szervezték, melynek során a harsányi és a siklósi náhijét, továbbá a szentlőrinci náhije keleti felét Szigetvárhoz csatolták.

A Szigetvár környékén fekvő náhijék közül a ketté osztott szentlőrinci náhije keleti fele az, amelyikre egyaránt rendelkezünk összeírásokkal azokból az időkből, amikor Szigetvár még magyar kézen volt, és amikor Szigetvár már török kézre került. Ez utóbbi időből való az 1570-ben és az 1579-ben készült összeírás.[13] E két összeírás közül az eredményeket nagyobb távlatból bemutató 1579. évi összeírást szeretnénk összehasonlítani az 1550. évi összeírással. Ez az 1579. évi összeírás magába foglalja a pécsi, szentlőrinci, pécsvári, szászi, szentmártoni és a kaposvári náhijéket.

Az 1550. évi összeírás igen tanulságos adata az egyes falvak lakosságának névszerinti felsorolása, melyben a családfők mellett megtalálhatók a felnőtt családtagok is, akiket, minthogy rendszerint nőtlenek voltak, keresztnevükön

[10] Barkan, Türkiye' de. . . i. m. 221. p.
[11] Başvekâlet Arşivi Istanbul, Tahrir defterleri No. 441., 443. p.
[12] Fekete L.: Budapest a török korban. Bp., 1944. 216. p.
[13] Mindkét összeírás ugyancsak a Başvekâlet Arşiviban található, jelzetük: Tahrir defterleri No. 1012. és 585.

írtak össze. A családi állapotot, ritka kivétellel mindig feltüntették. Az 1579. évi összeírásban viszont a családi állapotot, az özvegyasszony megjelölés kivételével sohasem jegyezték fel, így ebből az összeírásból a családfők számát csak úgy állapíthatjuk meg, ha azok közé a keresztnéven (természetesen nem a mesterembereket, pl. Pál kovács) összeírtakat nem számítjuk. Az 1550. évi összeírásban ugyanis csak egészen ritkán találunk keresztnéven családtagként (valószínű nem önálló keresettel rendelkező) nőseket, családnéven összeírt nőtleneket (akik önálló keresettel rendelkezhettek) pedig még ritkábban.

Az 1550. évi összeírásban (az 1579. éviben nem) még azok neve fölé, akik valamilyen külön szolgálat, mint például a várépítés, hídjavítás miatt az adó- és tizedfizetés alól mentesek voltak, feljegyezték, hogy felmentett („müszellem"), és nevük mellé odaírták a birtokukban levő szántó és rét területének nagyságát is.

A nevek felsorolása után mindkét összeírásban feltüntették a dzsizje-adót fizetők számát, vagyis a lakosságnak azt a rétegét, amelyik a vonatkozó rendelet szerint a birtokában levő házán, földjén és szőlején kívül 300 akcsét érő ingósággal is rendelkezett.[14] Ezeknek évenként egy „filorit", azaz egy forintot, illetőleg 50 akcsét kellett fizetni. Ezt az adót a török forrásokban „filori"-adónak is nevezték.

Az egyes falvakból származó kincstári jövedelmet először mindig egy összegben tüntették fel, és csak utána sorolták fel adó- és tizednemenként részletesen. A jövedelem összegébe azonban a dzsizje-adó összegét sohasem számították bele, mert az nem tartozott az úgynevezett földesúri jövedelmek közé (tehát timár-, ziámet- vagy hász-birtokos azt nem is szedhette). A jövedelem részletes felsorolásakor elsőnek mindig a kapu-adót jegyezték fel, melyet a törvény szerint mindenkinek fizetnie kellett földesurának, akit a dzsizje-adó fizetésére képesnek találtak. Ennek ellenére az 1550. évi összeírásban gyakran több a kapu-adót, mint a dzsizje-adót fizetők száma, míg az 1579. évi összeírásban rendszerint ugyanannyi. A rendelkezés szerint a papok és a bírók dzsizje-adót és kapu-adót nem fizettek, de a különféle tizedjárandóságokat nekik is meg kellett adniuk.

A gabonaneműek, a búza, kevert (a keverten vetett búza és rozs) és árpa tized mennyiségét az összeírásban kilében számolták el. A kilét az 1550. évi összeírás elején közölt rendelkezés szerint ugyanannyinak kellett számítani, mint a magyar „fertált", vagyis 24 okkának (1 okka = 1282 gr), ami mai súlymértékkel 30,76 kg-nak felel meg. Az 1579. évi összeírás rendelkezése szerint pedig a szultáni piacokon és vásárokon használt 32 okkás kilét kellett a számítás alapjául venni, tehát ez a kile már 41 kg-nak felel meg.

A gabonájukat sarlóval keresők tizedét pénzben állapították meg, amit sarlópénznek neveztek.

A must-tized elszámolásának alapja a magyar „cseber" volt, amit néha „akó csebernek" írtak le, de amint a must-tized értékének feltüntetéséből

[14] A török dzsizje-adó kivetésével kapcsolatos rendelkezések pontosan megfelelnek a dica-adóra vonatkozó 1547. évi magyar törvényeknek, l. KÁLDY-NAGY GYULA: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. Történeti Statisztikai Közlemények, III. k. (1959) 108—109. p.

megállapítható, a mennyisége ennek is ugyanannyi volt. Egyes helyi szokások szerint szüreteléskor a timár-birtokosnak egy kosár szőlőt, illetőleg ennek váltságaként minden szőlőterület után két akcse "kosárpénzt" kellett adni. Ezt azonban csak 1579-ben írták össze, és akkor is csak Bükkös, Cserdi és Setétkerek falvakban. Ugyancsak az 1579. évi összeírás ad számot a hordó-adóról, melyet a szőlőműveléssel nem igen foglalkozó falvakban más helyről hordóban eladásra hozott bor után kellett fizetni.

A széna-, kender-, len-, lencse-, káposzta-, hagyma- és gyümölcs-tizedet csupán akcse értékben tüntették fel, s így abból a termelt mennyiségre következtetni egyáltalán nem tudunk. A veteményekre vonatkozóan a rendelkezés úgy szól, ha valaki a háza melletti kertjében (bagcse) a saját fogyasztására termelne, semmi sem szedendő, de ha a benne termelt veteményt eladná, tized szedendő utána. A folyóparton, a faluvégen vagy akár a határbeli szántóföldeken levő káposztáskert, dinnyeföld vagy — mint a törökök mondják — bosztán-kert után, ha termését eladnák, tized szedendő, ha nem, „dönümönként" (939,3 m^2-enként, azaz 260 négyszögölenként) 4 akcse kert-adót kellett fizetni.[15] A kert-adót az 1550. évi összeírásban nem vették számba.

Malom-adó fejében minden egész évben dolgozó egykerekű malom után 50 akcsét, a fél évig dolgozó után pedig 25 akcsét számítottak.

Ha valakinek ingatlana más birtokába került, az új birtokosnak tapu-illetéket, mai szóval ingatlanátírási illetéket kellett fizetnie, s az ebből eredő bevételeket az egyes falvak jövedelemkimutatásába is felvették.

Minden méhkas után tized fejében 2 akcsét, és az egy évesnél öregebb sertések után adó címén ugyancsak 2 akcsét jegyeztek fel. 1579-ben ezen kívül még az erdőre makkoltatni hajtott sertések után makkoltatási adót is kiróttak. Akinek a jószága pedig más vetését lelegelte vagy egyéb kárt tett, bírságpénzt volt köteles fizetni, de ezt az 1550. évi összeírásban még nem vették számba.

Mindkét összeírásban feljegyezték a kádi által a verekedésért, testisértésért stb. kiszabott büntetéspénz összegét is, amely az úgynevezett „szabad" birtokon teljes egészében a földesúri javadalmakat élvező birtokost illette, de a nem „szabad" birtokon annak csak a felét kapta, mert a másik fele a szandzsákbégnek járt. A rendelkezések szerint a szultáni hász-birtok, a beglerbég és a szandzsákbég hász-birtoka, a ziámet-birtokok, továbbá a csauszok és a dizdárok (várnagyok) timár-birtokai számítottak „szabad" birtoknak.

Menyasszony-adó címén hajadon férjhezmenése után 30 akcsét, özvegyasszony férjhezmenése után pedig 15 akcsét jegyeztek fel.

Az 1550. évi összeírásban tűzifa-adó még nem szerepel, de az 1579. éviben, amint ez a feltüntetett összegekből kiszámítható, minden dzsizje-adót fizető után $12\frac{1}{2}$ akcsét írtak össze.

A piac- és vásártartó helyeken szedett vámilleték összegét is felvették az összeírásba, de ilyen eredetű bevétellel csak Szentlőrinc város és Kőrös falu jövedelem-kimutatásában találkozhatunk.

[15] A bosztán-kertek értelmezésére l. BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár. I. k. Bp., 1957. 182. p.

Az egyes települések kincstári jövedelmének kimutatása után (néha előtte), feljegyezték még azoknak a nevét, akiknek a település határában rétjük, szántójuk, majorságuk vagy örökölt földbirtokuk (bastina) volt. Ezek nem a település lakosai voltak, mert a névsorban nem szerepeltek, hanem minden bizonnyal bebírók (külbirtokosok) lehettek, lakhelyüket azonban csak ritkán jelölték meg úgy, mint Szentlőrinc város 1579. évi összeírásában, melyben pontosan meg is nevezték, hogy az ott réttel bírók Setétkerék, Tarcsa és Bicsérd falukból valók. A bebírók között gyakran akadtak törökök is, de ezek lakhelyét egyetlen esetben sem nevezték meg.

A két összeírás adatainak egybevetéséből sokféle megállapítás vonható le. Talán legtanulságosabb és legtöbbet mond az egyes települések lakosainak összegezése: 1550-ben, *amikor Szigetvár még magyar kézen volt, a szentlőrinci náhije 39 falujában 1262 felnőtt embert írtak össze, török kézre jutása után 1579-ben pedig már csak 959 főt, tehát 303 felnőttel kevesebbet.* A családi állapot megoszlása szerint pedig az 1550-es években 789 nőst és 473 nőtlent, majd negyedszázaddal később 586 nőst és 373 nőtlent tudtak csak számbavenni, tehát a családfők száma 203-mal, a nőtlen férfiak száma 100-zal csökkent.

Ez a csökkenés természetesen nem minden településnél következett be egyformán, sőt akadtak olyanok is, melyeknek a lakossága gyarapodott. Ilyen település azonban mindössze csak hét volt, valamennyi a náhije déli részén feküdt. Ezek voltak: Haraszti, Sumony, Kistelek, Kisasszonyfalva, Hatvan, Ágtelek és Ózd faluk. Közülük legszembetűnőbb Ágtelek gyarapodása, mert az 1550-es években összeírt 8 nős és 3 nőtlen lakosával szemben, 1579-ben 29 nős, 9 nőtlen és 1 özvegy került a falu névjegyzékébe. Meg kell említeni még Gilvánfalva, Lórándfalu és Bükkös falukat, ahol a lakosság, ha nem is gyarapodott, de legalább nem is apadt. A többi 29 falu névsora azonban az eltelt negyedszázad alatt egyre rövidebb lett, például Kőhíd falué, ahol az 1550-es években 31 családfőt és 13 nőtlent írtak össze, 1579-re pedig csupán 8 családfő, 3 nőtlen és egy özvegyasszony maradt, vagy Keményfalva, ahol az 1550-es években még 12 családfő és 3 nőtlen élt, 1579-re lakatlan puszta lett.

A családnevek összehasonlítása *a lakósság nagyarányú vándorlását*, kicserélődését *tükrözi*, amely olyan általános méretű volt, hogy még azokban a falvakban is, ahol számszerint úgy tűnik, hogy a lakosság 1579-re nem lett kevesebb, névszerint vizsgálva azonnal kiderül, hogy csak egy kis része maradt meg. A lakosság létszámának csökkenésével szemben azonban a 39 falu terméstizedének összegezése egészen meglepő eredményt mutat:

Év	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	A gabona-tized összesen kilében	Must-tized cseberben
1550	3086	1576	90	4752	438
1579	4471	2515		6986	237

Árpa 1579-ben is termett, de annak tizedét a kevert-tizeddel együtt egy összegben közölték. A fenti adatok összehasonlításával kapcsolatban legyen

szabad utalnunk arra, amit a kile mennyiségére vonatkozóan már fentebb leírtunk: az 1550-es években a 24 okkás, 1579-ben pedig a 32 okkás kilét kellett a számítás alapjául venni. Ennek megfelelően tehát a gabonatermelés megkétszereződött! Igaz ugyan, hogy az 1550-es években az adó és a tized fizetése alól többen felmentést kaptak, de ha összegezzük, ezeknek a száma sem volt több a 39 faluban 21-nél, így tulajdonképpen ez a tényező sem befolyásolhatta lényegesen az 1550-es évek gabonatermelésének kimutatását. A gabonatermeléssel szemben viszont feltűnő módon majdnem a felére csökkent a bortermelés, ugyanakkor, amikor más termelési ágakban is gyarapodás mutatható ki. A méhkasok és a sertések száma, az utánuk fizetett 2—2 akcse összegéből könnyen kiszámítható:

Év	A méhkasok száma	A sertések száma
1550	644	1278
1579	1871	2470

A méhtartás tehát a háromszorosára, a sertéstenyésztés pedig a kétszeresére növekedett.

Ezeknek az adatoknak a hitelesebb értékeléséhez falvanként összegeztük az 1570. évi összeírás fontosabb adatait és azokat az alábbi táblázaton a két másik összeírás adataival egybevetettük. Az 1570. évi összeírásban a családi állapotot mindig feltüntették, nyilvántartásba vették benne az özvegyeket is, akiket azonban — mivel nagyon kevesen (összesen húszan) voltak — táblázatunkon a nőtlenek csoportjába írtuk. Táblázatunkon a vonatkozó adatokat időrendben közöltük, tehát az egyes települések neve után megadott első számsor az 1550-es évek összeírásából, a második az 1570. évi és a harmadik az 1579. évi összeírásból való:

A település neve	Családfők száma	Nőtlenek száma	Összeírtak száma	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	Gabona-tized összesen kilében	Must-tized kilében	Méhkas-tized akcséban	Sertésadó akcséban	Malom-adó akcséban
Haraszti	9	2	11	85	25	—	110	—	24	33	50
	18	33	51	95	59	—	154	—	90	70	50
	15	12	27	111	189	—	300	—	100	80	50
Egerszeg	17	9	26	10	14	—	24	—	20	50	—
					nincs adat						
	11	4	15	150	20	—	170	3	40	25	25
Gerde	51	47	98	11	12	—	23	—	40	45	—
	30	42	72	100	90	—	190	—	100	75	—
	28	19	47	150	10	—	160	10	125	107	—

A település neve	Családfők száma	Nőtlenek száma	Összírtak száma	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	Gabona-tized összesen kilében	Must-tized cseberben	Méhkas-tized akosában	Sertés-adó akosában	Malom-adó akosában
Sumony.....	28	9	37	150	150	—	300	—	40	100	—
	39	38	77	302	90	—	392	—	200	250	—
	30	16	46	227	30	—	257	6	150	200	—
Keményfalva	12	3	15	10	15	—	25	—	16	50	—
	puszta			15	15		30				
	puszta, nincs adat										
Szentgál	47	28	75	50	40	—	90	—	30	50	—
	39	59	98	200	100	—	300	—	150	150	—
	31	16	47	200	6	—	206	—	50	10	—
Hegyszentmárton ...	41	29	70	50	30	—	80	100	30	25	25
	36	53	89	130	9	16	155	30	150	150	50
	24	5	29	90	17	—	107	30	50	50	50
Kistésöny	18	21	39	180	112	—	292	—	12	98	—
	21	19	40	142	50	—	192	—	150	160	—
	15	10	25	158	145	—	303	—	250	400	—
Nagytésöny	40	23	63	220	40	—	260	—	40	100	—
	40	41	81	100	120	—	220	—	120	200	—
	31	19	50	150	11	—	161	—	200	150	—
Fizesd	21	11	32	150	22	—	172	—	40	73	—
	13	19	32	107	50	—	157	—	50	120	—
	10	6	16	100	78	—	178	—	105	135	—
Rugas	17	19	36	160	34	—	194	—	22	120	—
	9	15	24	105	40	—	145	—	55	100	—
	11	12	23	46	3	—	49	—	38	75	—
Megyefalva	16	9	25	70	35	—	105	40	20	60	150
	14	15	29	50	32	—	82	50	40	92	125
	9	11	20	25	2	—	27	20	30	51	125
Mecske	32	20	52	150	150	—	300	—	115	280	—
	26	28	54	196	54	—	250	—	75	152	—
	25	20	45	140	89	—	229	—	150	250	—
Monyarós	7	6	13	80	80	—	160	—	120	54	—
	7	9	16	97	69	—	166	2	40	42	—
	5	2	7	60	20	—	80	1	20	30	—
Molnosokor.....	6	1	7	90	60	—	150	—	15	10	—
	4	9	13	60	25	—	85	—	30	68	—
	4	2	6	58	50	—	108	—	35	85	75
Bogát	15	3	18	92	20	—	112	—	32	30	—
	16	15	31	103	50	—	153	—	125	100	—
	11	9	20	55	34	—	89	—	91	50	—
Gilvánfalva	19	10	29	50	15	—	65	—	22	39	—
	22	39	61	123	50	—	173	—	120	155	—
	18	10	28	300	170	—	470	—	130	230	50

A település neve	Családfők száma	Nőtlenek száma	Összeírtak száma	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	Gabona-tized összesen kilében	Must-tized cseberben	Méhkas-tized akcséban	Sertés-adó akcséban	Malom-adó akcséban
Szentdienös	23	13	36	40	15	—	55	—	15	75	—
	22	21	43	55	31	—	86	—	50	87	—
	17	15	32	211	212	—	423	—	150	175	—
Egéd	6	6	12	44	34	—	78	25	40	30	—
	4	1	5	5	2	—	7	1	5	15	—
	3	2	5	60	30	—	90	7	15	25	—
Györgyfalva	10	3	13	30	10	—	40	—	15	40	—
	5	7	12	32	20	—	52	—	25	41	—
	3	1	4	60	1	—	61	—	20	20	—
Kőhíd	31	13	44	70	22	75	167	—	45	100	50
	4	6	10	116	60	—	176	—	50	100	—
	8	4	12	116	110	—	226	—	50	150	50
Kőrös	20	13	33	57	30	—	87	—	40	38	50
	9	13	22	128	59	—	187	—	50	70	50
	7	11	18	80	74	—	154	—	150	210	—
Hernádfalva	14	5	19	42	50	—	92	—	14	20	—
	13	15	28	131	75	—	206	—	60	84	—
	10	3	13	120	145	—	265	—	60	72	—
Ózd	18	5	23	130	24	—	154	—	40	110	—
	29	45!	74	224	70	—	294	—	170	152	—
	22	15	37	200	149	—	349	—	150	155	—
Lórándfalva	6	4	10	21	49	—	70	—	40	40	—
	9	5	14	43	30	—	73	—	35	50	—
	6	7	13	82	59	—	141	—	81	181	—
Szentlőrinc	35	20	55	80	25	15	120	40	20	30	—
	12	12	24	80	39	30	149	13	50	50	50
	16	7	23	110	80	—	190	28	120	150	150
Bükkös	25	15	40	90	80	—	170	40	40	100	—
	28	47	75	100	25	—	125	72	50	34	25
	25	14	39	100	25	—	125	31	100	101	25
Cserdi	30	22	52	90	50	—	140	90	30	50	—
	19	18	37	70	50	28	148	—	50	170	50
	21	8	29	160	60	—	220	25	130	185	50
Setétkerek	27	19	46	200	60	—	260	60	50	120	—
	23	41	64	90	80	40	210	20	160	144	—
	22	17	39	120	110	50	280	36	170	215	—
Szentiván	19	12	31	30	20	—	50	—	38	80	—
	22	36	58	62	59	—	121	—	120	100	—
	17	14	31	150	128	—	278	—	120	122	—
Kistelek	21	12	33	60	25	—	85	—	30	120	—
	34	48	82	134	130	—	264	—	90	150	—
	27	19	46	250	120	—	370	15	209	300	—

A település neve	Családfők száma	Nőtlenek száma	Összeírtak száma	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	Gabona-tized összesen kilében	Must-tized cseberben	Méhkas-tized akcséban	Sertés-adó akcséban	Malom-adó akcséban
Hídvégtelek	5	3	8	10	5	—	15	—	5	20	—
	—	—	—	21	20	—	41	—	—	—	—
				p u s z t a ,			n i n c s		a d a t		
Kisasszonyfalva.....	30	17	47	80	60	—	140	—	30	100	50
	44	54	98	215	95	—	310	—	175	250	25
	31	35	66	215	60	—	275	—	250	350	75
Hatvan	11	4	15	80	15	—	95	—	26	45	—
	13	19	32	55	70	—	125	—	80	106	—
	14	8	22	45	18	—	63	—	32	50	—
Batamindszent	16	8	24	118	40	—	158	—	15	40	—
	4	12	16	44	30	—	74	—	40	75	—
	9	1	10	30	23	—	53	—	20	60	—
Ágtelek	8	3	11	25	10	—	35	—	40	10	—
	12	24	36	46	10	—	56	—	58	95	25
	29	10	39	100	78	—	178	—	210	215	25
Csoboka	14	6	20	95	13	—	108	—	30	50	—
	11	22	33	31	60	—	91	—	90	75	—
	12	4	16	150	65	—	215	—	90	180	—
Szentkozmadomján .	11	10	21	50	65		115	83	30	30	—
	4	6	10	49	49	—	98	35	30	37	—
	3	2	5	32	34	—	66	25	20	37	—
Toporď	13	10	23	36	20	—	56	—	48	142	—
	7	12	19	147	66	—	213	—	50	100	—
	6	3	9	60	160	—	220	—	31	60	—

A 39 falu mezőgazdasági termelése az 1550-es évekéhez képest, tehát már az 1570. évi összeírás szerint is emelkedett, igaz, hogy a lakosság száma is gyarapodott, bár igen meglepő módon: a családfők száma csökkent és a nőtlenek száma aránytalanul megnövekedett. Ezt az általános képet az egyes településekre vonatkozó adatok összegezéséből természetesen még világosabban láthatjuk:

Év	Családfők száma	Nőtlenek száma	Összeírtak száma	Búza-tized kilében	Kevert-tized kilében	Árpa-tized kilében	Gabona-tized összesen kilében	Must-tized cseberben	Méhkas-tized akcséban	Sertés-adó akcséban	Malom-adó akcséban
1550	789	473	1262	3086	1576	90	4752	438	1289	2557	375
1570	652	878	1530	3803	2033	74	5910	223	2983	3869	400
1579	586	373	959	4471	2515		6986	237	3742	4941	750

A több munkáskezet igénylő szőlőműveléstől eltekintve, a termelés fokozatos emelkedése egészen tisztán leolvasható ezekből az összesített adatokból, melyek közül talán legbeszédesebb a malomkerekek számának (minden malomkerék után 25, illetve 50 akcsét számítottak) növekedése, amely arányban áll a megkétszereződött gabonatermeléssel.

Ezen a virágzónak látszó képen azonban mégis a létért vívott nehéz küzdelmet kell látnunk, mert hiszen az eltelt 25 év alatt *Szigetvár környékének lakossága* nemhogy szaporodott volna, hanem inkább *25%-kal kevesebb lett.*

Az összeírások minden szempontból való részletes elemzésére természetesen nem vállalkozhattunk.[16] A fenti számszerű kimutatásokkal és néhány igénytelen megjegyzésünkkel csak az alább fordításban közölt török források bemutatását kívántuk elősegíteni.

A két összeírás párhuzamos közlésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy a települések sorrendje a szentlőrinci náhije kettéosztása után készült 1579. évi összeíráshoz igazodik.

A települések neveinek azonosításához, illetőleg fekvésük meghatározásához az alábbi szakirodalmat használtuk és idéztük: Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. Budapest, 1894. Follajtár Ernő: Baranya vármegye eltűnt helységei. A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei I. k. (1942) 293—320. p. Györffy György: Magyarország Árpád-kori történeti földrajza. I. k. Budapest, 1963. (Baranya megye térképmelléklete).

Szentlőrinci náhije a pécsi livában

1. Haraszti falu, Gilvánfa melletti terület (Follajtár 315).

1550-ben Antal Gergel nős, Antal Petre nőtlen, Bence Gergel nős, Antal Tomás nős, Lovas János nős, Boros István nős, Gorán Máté nős, fia István nőtlen, Sajgó Jakab nős, Boldis Benedek nős, Hegedűs Bertalan nős. A dzsizje-adót fizetők száma 5, mindegyiktől 50, összesen 250. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 1713.

Haraszti falu Cserdi pusztával együtt, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Antal Pál, fia Antal, testvére Benedek, a nevezett fia Petár, Sánta Pál, fia Imre, Méhös Miklós, Sajgó Demetör, Gorán Petár, Vajda Balás, fia Tomás, Csordás Tomás, Gorán Benke, fia Bálind, a nevezett fia János, Bondizs András, Nagy Lőrinc, fia János, Sarró György, Bondizs Lőrinc, fia Matiás, a nevezett fia Petár, Bondizs Bálind, fia Miklós, fia Mihál, Ruga Ferenc, Herszeg Benedek. A dzsizje-adót fizetők száma 15.

Cserdi puszta, Haraszti falu közelében, a nevezett falu lakosai kezében. Tapu-illetéke 750 akcse.

A jövedelem a tizedekből és az adókból a nevezett Cserdi pusztával együtt: 5000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 7, ötvenével	350	kapu 15	750
búza 85 kile	850	búza 111 kile	1443
kevert 25 kile	125	kevert 189 kile	1701
méhkas-tized	24	méhkas-tized	100
széna-tized	120	széna-tized	125
káposzta-tized	40	káposzta-tized	40
kender-tized	15	kender- és len-tized	35
sertés-adó	33	sertés-adó	80
fokhagyma- és hagyma-tized	50	fokhagyma- és hagyma-tized	115

[16] A minden részletre kiterjedő elemzéshez előbb fel kellene dolgozni az ismertetett négy kötet vilájet-összeírást teljes egészében.

1550-ben		*1579-ben*	
sarlópénz	10	sarlópénz	15
tapu-illeték	15	tapu-illeték	20
Miklós diák malma, kétkerekű, adója	50	kétkerekű malom adója	50
büntetéspénz, fele	35	büntetéspénz	129
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	187
kert-adó	—	kert-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	50
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	100

2. *Egörszeg* falu, ma Alsóegerszeg, Hegyszentmártonhoz tartozik.

1550-ben Szojka Balázs nős, Hegedűs Petre nős, Hegedűs Benedek nős, Vajda Petre nős, testvére Balázs nőtlen, Petri György (nős), fia Petre nőtlen, testvére István nőtlen, Simon János nős, fia Alberd nőtlen, Bakó Éliás nős, Kovács Máté nős, Balázs Máté nős, Donbi János nős, testvére Anbrus nőtlen, Donbi Petre nős, Berta Mihál nős, Palkó Ferenc nős, fia János nőtlen, testvére Gergel nőtlen, Nagy György (nős?), fia Gergel nőtlen, Tód Ferenc nős, fia Pál nőtlen, Nagy Lőrinc nős, Ebes (?) György nős. A dzsizje-adót fizetők száma 9, mindegyiktől 50, összesen 450. A jövedelem a tizedeken és az adókon kívül: 1068.

Egörszeg falu, ...-val együtt. 1579-ben Bíró András, fia Miklós, Szabó Gergel, testvére Miklós, fia Márton, Szabó Pál, testvére Szabó István, Tót György, Palkó Gergel, Bíró Márton, Donbi György, Tót Gergel, Szabó István, Szarka Márton, Tót Jakab. A dzsizje-adót fizetők száma 12. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 3500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 12, ötvenével	600	kapu 12	600
búza 10 kile	100	búza 150 kile	1950
kevert 14 kile	70	kevert 20 kile	180
méhkas-tized	20	méhkas-tized	40
széna-tized	80	széna-tized	50
káposzta-tized	30	káposzta-tized	25
sertés-adó	50	sertés-adó	25
kender-tized	8	kender-tized	—
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	15
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	10
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	20	tapu-illeték	7
büntetéspénz, fele	40	büntetéspénz	90
malomadó	—	malom, egykerekű	25
must-tized	—	must-tized 3 cseber	144
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	150
kert-adó	—	kert-adó	24
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	10
bírságpénz	—	bírságpénz	15

3. *Geredi* falu, ma Gerde.

1550-ben István János nős, fia Tomás nőtlen, Tód Balázs nős, fia Fábián nőtlen, testvére Pál nőtlen, ... Benedek nős, fia Fábián nőtlen, Bontó Máté nős, fia Petre nőtlen, testvére Tomás nőtlen, Füstös Demján nős, Sós Ferenc nős, fia János nőtlen, testvére Petre nőtlen, testvére Fábián nőtlen, Kis András nős, fia Bernád nőtlen, testvére Pál nős, testvére Matiás nőtlen, Szomor Kelemen nős, testvére Petre nőtlen, Tód Miklós nős, fia Petre nőtlen, testvére Bálind nőtlen, Tód Mihál nős, fia Gergel nőtlen, Bence Mihál nős, fia Miklós nőtlen, testvére Anbrus nős, Balok Tomás nős, fia György nőtlen, testvére Pál nőtlen, Bata Demján nős, Bojtor Demján nős, fia István nőtlen, László Dimitre nős, fia Fábián nőtlen, testvére György nőtlen, Szűcs

Benedek nős, testvére Balázs nős, fia Fábián nőtlen, Tód István (nős?), fia Gergel nőtlen, Szomor Bálind nős, fia Pál nőtlen, Gubacs Mihál nős, testvére Antal nős, Csima Matiás nős, fia Imre nőtlen, Őri Petre nős, fia Balázs nőtlen, Szűcs Petre nős, apja Miklós nős, Szűcs János nős, testvére Petre nőtlen, testvére György nőtlen, Varga Mihál nős, testvére Petre nőtlen, Fekete Orbán nős, fia Anbrus nőtlen, Borda Ferenc nős, Tód Jakab nős, veje Imre nős, Fekete Petre nős, testvére Kelemen nős, testvére Anbrus nőtlen, Hobó Gergel nős, Tód Anbrus nős, Antal György nőtlen, Baksa Antal nős — felmentett, szántója 60 zsáknyi, rétje 8 szekérnyi—, fia János nőtlen, Geredei Petre nős, fia András nőtlen, testvére János nőtlen, Baksa Tomás nős, fia Ferenc nőtlen, testvére Gergel nőtlen, Ozsvard János nős, testvére Orbán nőtlen, testvére Tomás nőtlen, testvére György nőtlen, Ozsvard Jakab nős — felmentett, szántója 15 zsáknyi, rétje 4 szekérnyi —, fia Gergel nőtlen, Kis Petre nős, Márton Benedek nős, fia István nőtlen, Tód István nős, fia Mihál nőtlen, Kan Gergel nőtlen, Bács Imre nős, fia Fábián nőtlen, Tód Benedek nős, Varga Pál nős, fia Antal nőtlen, Kan Tomás nős, Király Márton nőtlen, Tód András nős, Tód Petre nős. A dzsizje-adót fizetők száma 10, mindegyiktől 50, összesen 500. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 1400.

Geredi falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Eke Ferenc, fia Mihál, a nevezett fia Zakariás, Eke Benedek, fia János, Szolga György, Ozsvád Miklós, László Petár, fia János, Szűcs Petár, fia Miklós, Szomor Pál, Mágócs Fábián, fia Matiás, Mágócs János, Varga István, fia György, a nevezett fia János, Bence Miklós, fia Benedek, testvére Petár, Kis István, fia Mihál, Király Márton, fia András, Kis Miklós, fia András, Márkus Demetör, fia Bódizsár, Pócs Petár, fia György, a nevezett fia ..., Tur Matiás, Szűcs Pál, Szolga Tomás, Szűcs Tomás, fia Miklós, Szolga Pál, Nagy János, Füstös István, Gubacsi Fábián, Szolga Ferenc Antal (!), Szűcs András, Pócs Pál, Pócs Petör, ... özvegyasszony, Ilona özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 24.

Ón Petre és Bak Antal földbirtoka (bastina), most Hüszejn szpáhi kezén.

A jövedelem a tizedekből és az adókból: 5000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 15, ötvenével	750	kapu 24	1200
búza 11 kile	110	búza 150 kile	1950
kevert 12 kile	60	kevert 10 kile	90
méhkas-tized	40	méhkas-tized	125
széna-tized	92	széna-tized	150
káposzta-tized	20	káposzta-tized	50
sertés-adó	45	sertés-adó	107
kender-tized	20	len- és kender-tized	65
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma-és hagyma-tized	35
sarlópénz	12	sarlópénz	30
tapu-illeték	20	tapu-illeték	60
büntetéspénz, fele	20	büntetéspénz	90
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	300
kert-adó	—	kert-adó	48
hordó-adó	—	hordó-adó	50
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	40
must-tized	—	must-tized 10 cseber	720

Ökördi puszta, Szentlőrinchez tartozik, Geredi és Varjas falu közelében, 1579-ben Musztafa bég pécsi mirliva kezén, tapu-illetéke: 500. Jövedelme évenként, szabott átalány összegben, a régi defter szerint 200.

4. Sumon falu, ma Sumony.

1550-ben András pap, Erdős Máté nős, Csebej András nős, Szabó János nős, Tód György nős, Dénös Benedek nős, testvére Lukács nőtlen, Bak Petre nős, fia Gergel nős, Bata György nős, Bota Mihál nős, Szár Simon nős, fia Ferenc nőtlen, Tód Anbrus nős, fia Alberd nőtlen, Bence István nős, testvére Pál nőtlen, Bence Máté nős, fia Bálind nőtlen, Cság István nős, testvére Miklós nős, Éliás Gergel nős, testvére Gál

nős, Veres Balázs nős, Cság Benedek nős, testvére Demján nőtlen, Csák Lőrinc nős, Puton (?) Márton nős, testvére Máté nős, Timár Dienös nős, fia Imre nőtlen, Miklós Mihál nős, fia Bálind nőtlen, Vajda Borbás nős, testvére Antal nős, Hamvas János nős, Csák Petre nős. A dzsizje-adót fizetők száma 17, mindegyiktől 50, összesen 850. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 3800.

Sumonfaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Bence Andrács (!), Erős Gál, Csák Pál, fia Benedek, Víg János, fia Petár, Nagy Borbás, fia Matiás, Éliás Pál, fia Fábián, Éliás János, Hamvas János, fia Gecsi, Hamvas Mihál, Piros Gergel, Piros Bálind, fia Jancsi, Bata Benedek, fia István, Kovács Anbrus, fia Gecsi, Bost (Bosta) Márton, fia Imre, Timár Mihál, Bence Mihál, Fodor Matiás, fia György, Hata János, fia Benedek, Szabó Ferenc, Tód Alberd, Demös Benedek, fia Mihál, Demös János, fia Petár, Bak István, Garai Demetör, fia Alberd, Garai István, fia György, Feír András, Bata Kelemen, Tót György, fia Pál, Szabó Ferenc, Mónos Tomás. A dzsizje-adót fizetők száma 30. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 7500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 25, ötvenével	1250	kapu 30	1500
búza 150 kile	1500	búza 277 kile	3601
kevert 150 kile	750	kevert 30 kile	270
méhkas-tized	40	méhkas-tized	150
széna-tized	35	széna-tized	450
káposzta-tized	30	káposzta-tized	155
kender-tized	15	kender- és len-tized	30
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	50
sertés-adó	100	sertés-adó	200
sarlópénz	20	sarlópénz	15
tapu-illeték	30	tapu-illeték	20
büntetéspénz	20	büntetéspénz	122
must-tized	—	6 cseber	432
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	375
kert-adó	—	kert-adó	60
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	15
bírságpénz	—	bírságpénz	25

5. *Keménfalva* falu, Keményfalva, Sumony mellett feküdt.

1550-ben Damokos Mihál nős, Tócsi Mihál nős, fia György nőtlen, András György nős, testvére István nőtlen, Varga Petre nős, Vitáros Pál nős, Tód András nős, Albai János nős, fia Tomás nős, Albai Tomás nős, Pál János nős, Kozma János nős, Csorba György nős. A dzsizje-adót fizetők száma 1, ötvenével összesen 50. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 503.

kapu 4, ötvenével	200	kender-tized	10
búza 10 kile	100	sertés-adó	50
kevert 15 kile	75	fokhagyma- és hagyma-tized	8
méhkas-tized	16	sarlópénz	12
széna-tized	30	tapu-illeték	20
káposzta-tized	12	büntetéspénz fele	20

1579-ben Keménfaluja puszta, a nevezetthez (ti. Sumonfalujához) tartozik. A jövedelem a tizedekből: 500 (részletezve nincs).

6. *Szentgál* falu, ma Vásárosszentgál néven Királyegyházához tartozik.

1550-ben Tomás pap, Együdfi Matiás nős, Együdfi György nős, Kis Jakab nős, fia István nőtlen, Szabó János nős, Kanka Máté nős, fia Benedek nőtlen, Galambos István nős, Kis Petre nős, fia Bálind nőtlen, Szitás György nős, fia János nőtlen, testvére Fábián nőtlen, Nagy János nős, fia Pál nőtlen, Fejes Orbán nős, Pál György nős, testvére Fábián nőtlen, Somogyi Petre nős, fia Simon nőtlen, testvére Mihál nőtlen, testvére Matiás nős, testvére Gergel nőtlen, testvére Petre nőtlen, György

kovács nős, fia Gergel nőtlen, Barak István nős, fia Márton nőtlen, Nagy János nős, fia György nőtlen, testvére Pál nőtlen, Somogy Ferenc nős, fia András nőtlen, Szabó Bertalan nős, fia János nőtlen, testvére László nőtlen, testvére Petre nős, Íjártó Benedek nős, Orojai Tomás nős, Íjártó Gergel nős, Tód Miklós nős, Bodkai (Bogykai) Tomás nős, Tomás István nős, Gál János nős, testvére Benedek nőtlen, Csira István nős, fia Gál nőtlen, Fóris András nős, fia Miklós nőtlen, Varga András nős, Bodkai Pál nős, Kovács János nős, testvére Gergel nőtlen, Nagy Balázs nős, Nagy Alberd nős, Csóka János nős, Bodkai Petör nős, Gál János nős, testvére Borbás nőtlen, Gál Orbán nős, Kovács István nős, testvére Benedek nőtlen, Csóka György nős, Balog István nős, Kóta Imre nős, testvére János nőtlen, Kovács Gál nős, Fodor János nős, fia Pál nőtlen, Lukács Anbrus nős, fia Petre nőtlen, Szitás István nős, Ráda Éliás nős, testvére János nős. A dzsizje-adót fizetők száma 20, mindegyiktől 50, összesen 1000. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 2250.

Szentgál falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Együdfi (?) László, fia András, Ábrahán István, Kajsa János, fia Bálind, Bogykai Tomás, Szitás György, Bence Máté, fia Bence, Lukács Lőrinc, Túrós Tomás, fia Jancsi, Kosa János, fia Gyura, Hegedűs György, testvére Demetör, György kovács, Nagy János, testvére Matiás, Varga Kelemen, Gál Borbás, Kajsa Petár, Nagy György, Nagy Lőrinc, fia Petár, Kovács István, Kosa Dénös, testvére György, Tód István, Szolga Márton, Bogykai Pál, fia György, Varga János, fia András, Ráda Bálind, testvére Szolga András, Nagy János, testvére András, Bogykai Balás, Barics Mihál, Szabó László, Hegedűs András, testvére Istók, Bence István, Gál István, Ilona özvegyasszony, másik Ilona özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 31.

Dervis bég rétje, most Turhán kezén, 20 szekér.

Barics Benedek felmentett és testvére Ferenc felmentett — a régi defter szerint — szántója és rétje. Szántó: 60 zsák, rét 50 szekér.

A szentgáli templom alapítvány- (vakuf-) birtoka, a csapatvezér (szeraszker) vojvodájának, Kurdnak kezén. Rét: 10 szekér, szántó: 10 zsák.

Mehmed bég pécsi mirliva majorsága (csiftlik) Kovácsi pusztán, évenként szabott átalányösszegben 50, a régi defter szerint.

Timur bin Hüszejn és Behrám bin Abdullah majorsága, a nevezetthez (Szentgálhoz) tartozik, a jövedelem a tizedből: 125.

A tizedekből és az adókból az összes jövedelem: 5000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 20, ötvenével	1000	kapu 31	1550
búza 50 kile	500	búza 200 kile	2600
kevert 40 kile	200	kevert 6 kile	54
méhkas-tized	30	méhkas-tized	50
széna-tized	30	széna-tized	30
káposzta-tized	20	káposzta-tized	10
sertés-adó	50	sertés-adó	10
kender-tized	20	kender- és len-tized	20
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	10
sarlópénz	10	sarlópénz	12
tapu-illeték	20	tapu-illeték	20
rét-jövedelem	50	rét-jövedelem	50
büntetéspénz fele	100	büntetéspénz	44
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	387
kert-adó	—	kert-adó	62
hordó-adó	—	hordó-adó	15
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	20

7. *Högyiszentmárton* falu, ma Hegyszentmárton.

1550-ben Balázs pap, Hordós Jakab nős, testvére Pál nőtlen, Bota István nős, fia Petre nőtlen, testvére Miklós nőtlen, testvére Márton nős, fia Márton nőtlen,

Filip György nős, Veres Petre nős, Tód Petre nőtlen, Ágoston Matiás nős, fia Miklós nőtlen, Sebők György nőtlen, Csita (?) Mihál nős, fia Balázs nős, testvére Antal nőtlen, Sebők György (!), Tód Gergel (nős?), fia Tomás nőtlen, Kötő János nős, testvére György nős, Csopor László nős, Csopor Márton nős, fia Jakab nőtlen, testvére Tomás nőtlen, Csurgó László nős, fia György nőtlen, Lukács Dienös nős, fia János nőtlen, Csík Benedek nős, fia Berta nőtlen, Banka Máté nős, testvére Mihál nőtlen, Filip Anbrus nős, Száraz Pál nős, testvére Bálind nőtlen, Veres Berta nős, fia Petre nőtlen, Beke István nős, fia Petre nőtlen, Tód Lajos nős, Varga Petre nős, Szabó Vince nős, testvére Máté nőtlen, Szabó Gál nős, fia Borbás nőtlen, Csurgó Lukács nős, Lovász Alberd nős, Tód Gergel nős, fia György nőtlen, Merén (?) András nős, fia Fábián nőtlen, Tód Pál nős, Csapó Fábián nős, Kovács Miklós nős, Kazi György nős, Tód Matiás nős, fia Gergel nőtlen, Torma Balázs nős, testvére Benedek nőtlen, Nagy Petre nős, fia András nőtlen, Kaszó (?) Bálind nős, Szabó János nős, Szabó Berta nős, fia Borbás nőtlen, Szabó Petre nős, Botor Máté nős, fia Benedek nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 17, mindegyiktől 50, összesen 850. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 5250.

Hegyiszentmárton falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Csurgó György, fia Máté, Szabó Gál, Filip Máté, Tót Farkas, Csita Fábián, Csopord Ádán, Szabó Pál, fia Petör, Csopord Józsa, fia Pál, Danka István, Tót András, Kovács István, Tót Matiás, Péter János, Csita Antal, fia András, Száros Bálind, fia Bence, Verös Petör, Beke Petör, Sebő Bálind, Beke István, Sebők István, Kötő János, Varga Pál, Potro Bence, Deszpot Gergel. A dzsizje-adót fizetők száma 23. A jövedelem a tizedekből és az adókból 5500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 15, ötvenével	750	kapu 23	1150
búza 50 kile	500	búza 90 kile	1170
kevert 30 kile	150	árpa és kevert 17 kile	153
must-tized 100 akó cseber (sic!)	3600	must-tized 30 cseber	2160
méhkas-tized	30	méhkas-tized	50
széna-tized	35	széna-tized	65
káposzta-tized	40	káposzta-tized	35
kender-tized	25	kender- és len-tized	15
fokhagyma- és hagyma-tized	20	fokhagyma- és hagyma-tized	20
sertés-adó	25	sertés-adó	50
tapu-illeték	20	tapu-illeték	25
sarlópénz	5	sarlópénz	10
Tód Gergel egykerekű malma, adója	25	kétkerekű malom adója	50
büntetéspénz	30	büntetéspénz	164
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	287
kert-adó	—	kert-adó	46
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	20

8. Kistésöny falu, a mai Téseny (az akkori Nagytésöny) falutól D-re fekhetett. 1550-ben Katana Petre nős, testvére Benedek nős, fia Jakab nőtlen, testvére Matiás nőtlen, testvére Mihál nőtlen, Balga Borbás nős, fia Miklós nőtlen, testvére Tomás nőtlen, Lovas Mihál nős, fia Máté nőtlen, Lovas Lőrinc nős, fia Pál nőtlen, testvére Tomás nőtlen, testvére Berta nőtlen, Borbás Anbrus nős, testvére Matiás nős, Vági Petre nős, fia Imre nőtlen, Valkai Kozma nős, fia György nőtlen, testvére Mihál nőtlen, testvére Ádám nőtlen, testvére Kozma nőtlen, Kovács András nős, fia János nőtlen, testvére Márton nőtlen, Nád Antal nős, Kerekes Miklós nős, Varga ... nős, fia Mihál nőtlen, Modaras Pál nős, fia Benedek nőtlen, Dobon (?) Balázs nős, Kis Dimitre nős, fia Petre nőtlen, Forgás Pál nős, fia Máté nőtlen, Szép Éliás

nőtlen, Szép Máté nős. A dzsizje-adót fizetők száma 9, mindegyiktől 50, összesen 450. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 3200.

Kistésön falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Nagy Tomás, fia Istók, Kozma János, fia Matiás, Timár Pál, fia Mihál, Cserén Simon, Katana Alberd, fia György, Katana Mihál, fia Petár, Kovács János, fia Máté, Szűcs Tomás, Szűcs Máté, fia Balás, Kozma István, testvére András, Borda Mihál, fia Vince, János Máté, Lovacs (Lovas!) Vince, fia János, Dékán Petár, Tornos Pál. A dzsizje-adót fizetők száma 15. A jövedelem az adókból és tizedekből: 6000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 10, ötvenével	500	kapu 15	750
búza 180 kile	1800	búza 158 kile	2054
kevert 112 kile	560	kevert 145 kile	1305
méhkas-tized	12	méhkas-tized	250
széna-tized	95	széna-tized	273
káposzta-tized	25	káposzta- és répa-tized	150
fokhagyma- és hagyma-tized	13	fokhagyma- és hagyma-tized	30
kender-tized	30	kender- és len-tized	45
sertés-adó	98	sertés-adó	400
sarlópénz	12	sarlópénz	35
tapu-illeték	30	tapu-illeték	20
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	91
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	20
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	150
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	187
kert-adó	—	kert-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	35
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	75
bírságpénz	—	bírságpénz	40

9. Nagytésöny falu, ma Téseny.

1550-ben Hegedűs Józsa nős, Nagy Márton nős, fia György nőtlen, Tód Ferenc nős, fia István nőtlen, Dancsi Anbrus nős, Szabó Pál nős, testvére Dimitre nőtlen, Antal István nős, fia Kelemen nőtlen, Bertalan Mihál nős, Csira Imre nős, fia Gál nőtlen, Anta Berta nős, fia Pál nőtlen, Kalács Márton nős, fia Gyenös nőtlen, Bise János nős, testvére Tomás nőtlen, Bitó Pál nős, Kovács Gergel, Kovács Alberd nős, fia Máté nőtlen, testvére Gyenös nőtlen, Bölcs Máté nős, fia Bálind nőtlen, Gáter Jakab nős, fia Petre nőtlen, Csók János nős, Banga Kelemen nős, Gál Pál nős, fia Anbrus nőtlen, Csóka György nős, Matiás Miklós nős, fia Vince nőtlen, testvére Borbás nőtlen, Látó Bálind (nős?), fia István nőtlen, Borla Filip nős, fia Máté nőtlen, Talpas Anbrus nős, Ozsvard Márton nős, Váci Gergel nős, fia János nős, Csóka Bálind nős, fia Gyenös nőtlen, Tód Lukács nős, fia Anbrus nőtlen, Tód Mihál nős, fia Márton nőtlen, Szabó Borbás nős, Bánk Matiás nős, Pálfi Alberd nős, Szép Balázs nős, Piros Borbás nős, Kalla András nős, fia Pál nőtlen, Varga Pál nős, Varga Benedek nős, fia István nőtlen, Erős Petre nős, Tód Petre nős, Taras Antal nős. A dzsizje-adót fizetők száma 14, mindegyiktől 50, összesen 700. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 4000.

Nagytésöny, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Dani Ágoston, fia Petre, Tót Mihál, Bodor Petár, fia György, Csóka Ferenc, Csóka Mihál, testvére Simon, Ebes Berta, Bitó György, fia Gergel, Bitó István, testvére Gál, Tót Márton, fia Imre, Banga Kelemen, fia Petár, Garos Balás, fia György, Erős Petár, Kaláz Gyenis, testvére András, Bitó János, fia Matiás, Bitó György, Márton Mihál, Csóka Márton, Gara György, fia Pál, Banga Matiás, Talpas Ferenc, fia Miklós, Acsoka Anbrus, fia János, Antal Balás, fia János, Váci János, fia István, Tót Petár, fia Bálind, Szabó Bence, Dani György, fia Jancsi, Szabó Jancsi, fia Matiás, Csordás János, Szilas Gergel, Márton Imre, Balázs Gergel, testvére Benedek. A dzsizje-adót fizetők száma 32.

A nevezett falu határában van ... néven ismert szántó, Timur szeroda kezén. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 5000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 20, ötvenével	1000	kapu 32	1600
búza 220 kile	2200	búza 150 kile	1950
kevert 40 kile	200	kevert 11 kile	99
méhkas-tized	40	méhkas-tized	200
széna-tized	30	széna-tized	150
káposzta-tized	20	káposzta- és répa-tized	30
fokhagyma- és hagyma-tized	30	fokhagyma- és hagyma-tized	20
kender-tized	20	kender- és len-tized	25
sertés-adó	100	sertés-adó	150
sarlópénz	20	sarlópénz	10
tapu-illeték	30	tapu-illeték	20
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz	82
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	20
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	400
kert-adó	—	kert-adó	64
hordó-adó	—	hordó-adó	25
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási adó	—	makkoltatási-adó	50
bírságpénz	—	bírságpénz	55

10. Fizest falu, az 1542. évi adólajstrom Fyzesd alakban Osztró és Gerede közt sorolja föl (Csánki 484). Defterünk is a Geredéhez közel fekvő Nagytésöny faluval említi együtt.

1550-ben Tód Pál nős, Karancsi Pál nős, Vég János nős, Sil János nőtlen, Sil Éliás nős, fia Kelemen nőtlen, Sil Petre nős, testvére Vince nőtlen, Bise János nős, testvére Máté nős, testvére Matiás nőtlen, Mérges Mihál nős, Sil János nős, fia ... nőtlen, Fábián Benedek nős, fia Benedek nőtlen, Bán István nőtlen, Nagy Alberd nős, Pál István nős, fia György nőtlen, Feír Petre nős, Feír Alberd nős, Csordás Berta nős, Bak István nős, fia András nőtlen, Borbás bíró nős, fia Márton, Petös Mihál nős, Tód Lukács nős, Sárdi István nős, Füstös Fábián nős, Bata Berta nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 8, mindegyiktől 50, összesen 400. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 4230 (!).

Fizest falu, Szentlőrinchez tartozik.

1579-ben Sil András, Sil János, Sil Pál, fia Miklós, Karancsi Petör, Sil Ferenc, fia Mihál, Kossa Márton, fia Bence, Sil János, fia Laci, Sil Kelemen, Bata Berta, fia Jancsi, Lőrinc Mihál, testvére Tomás. A dzsizje-adót fizetők száma 10. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 3400.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 16, ötvenével	800	kapu 10	500
búza 150 kile	1500	búza 100 kile	1300
kevert 22 kile	110	kevert 78 kile	701
méhkas-tized	40	méhkas-tized	105
széna-tized	80	széna-tized	150
káposzta-tized	28	káposzta-tized	35
sertés-adó	73	sertés-adó	135
kender-tized	20	kender- és len-tized	50
fokhagyma- és hagyma-tized	15	fokhagyma- és hagyma-tized	30
sarlópénz	10	sarlópénz	10

1550-ben		*1579-ben*	
tapu-illeték	30	tapu-illeték	20
hordó-adó	60	hordó-adó	15
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz	13
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	125
kert-adó	—	kert-adó	20
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	15
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	71
bírságpénz	—	bírságpénz	55

Haszán aga majorsága Fizest falu közelében, a nevezetthez (Szentlőrinchez) tartozik. A jövedelem gabonából: 100.

11. Rugas falu, ma Rugasd néven Gerdéhez tartozik.

1550-ben Pap Antal nős, testvére Balázs nős, fia Fábián nőtlen, testvére István nőtlen, Pap Imre, Józsa Imre nős, fia Pál nőtlen, testvére Benedek nőtlen, Tar Balázs nős, fia Máté nőtlen, testvére Gál nőtlen, fia Pál nőtlen, testvére János nőtlen, Kis Petre nős, testvére Ferenc nős, testvére Lőrinc nőtlen, Tód Imre nős, fia Tomás nőtlen, testvére Damján nőtlen, Fodor Tomás nős, — felmentett, szántója 20 zsáknyi, rétje 5 szekérnyi —, fia János nőtlen, Bálind Ferenc nős — felmentett — szántója 20 zsáknyi, rétje 8 szekérnyi —, testvére Benedek nőtlen, testvére Bódizsár nős, Banka Mihál nős — felmentett, szántója 20 zsáknyi, rétje 8 szekérnyi —, fia János nőtlen, testvére Balázs nőtlen — felmentett, szántója 20 zsáknyi, rétje 5 szekérnyi —, testvére Pál nőtlen, Sánta Petre nős, fia Máté nőtlen, Bence Bálind nős, fia Petre nőtlen, Szűcs Balázs nős, Bata Tomás nős, Csonka György nős, Kis Antal nős. A dzsizje-adót fizetők száma 7, mindegyiktől 50, összesen 350. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 2352.

Rugas falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Fodor Matiás, fia János, testvére Bence, Bence Petör, testvére Mihál, testvére János, Nagy Máté, fia Petör, Nagy István, Szabó Anbrus, testvére János, Banka Balás, fia Mihál, testvére István, Kis Ferenc István, fia István, Banka György, testvére Gál, Csonka Balás, testvére Csonka Gál, testvére András, Bence Berta, Baraki Ferenc. A dzsizje-adót fizetők száma 7. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 1500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 7, ötvenével	350	kapu 7	350
búza 160 kile	1600	búza 46 kile	598
kevert 34 kile	170	kevert 3 kile	27
méhkas-tized	22	méhkas-tized	38
káposzta-tized	10	káposzta-tized	20
széna-tized	20	széna-tized	60
sertés-adó	120	sertés-adó	75
sarlópénz	10	sarlópénz	9
kender-tized	10	kender- és len-tized	20
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	25
tapu-illeték	10	tapu-illeték	25
büntetéspénz fele	20	büntetéspénz fele	22
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	15
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	87
kert-adó	—	kert-adó	14
hordó-adó	—	hordó-adó	15
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	70

12. Megyefalva falu, ma Megyefa néven Bükkösdhöz tartozik.

1550-ben Kula György nős, Asó Bódizsár nős, Kócián Mihál nős, fia János nőtlen, János Borbás nős, fia Alberd nőtlen, Vas Bertalan nős, fia Lukács nőtlen, Pál Pál (!)

nős, fia Tomás nőtlen, János Simon nős, Szabó Kelemen nős, testvére István nőtlen, Vas Petre nős, fia Imre nőtlen, Vajda Lukács nős, Vas János nős, fia Máté nőtlen, Borsos Tomás nős, fia Éliás nőtlen, Konok Petre nős, fia Tomás nőtlen, Vata Matiás nős, Varga Orbán nős, Ser Bálind nős. A dzsizje-adót fizetők száma 9, mindegyiktől 50, összesen 450. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 3275.

Megyefaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Hólád György, fia Imre, Vitéz Imre, fia Miklós, testvére Balás, Pap Máté, fia Tomás, fia Mihál, Tét Lőrinc, fia Pál, Borsos Mihál, fia Matiás, testvére Borsos Éliás, Vas Mihál, fia András, Varga Benedek, fia Mihál, testvére Anbrus, Bese Petör, Ágoda Borbás. A dzsizje-adót fizetők száma 11.

Kurd szpáhi rétje a nevezett falu határában: 4 darab (rét), 8 szekér.

A jövedelem a tizedekből és az adókból: 3090.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 12, ötvenével	600	kapu 11	550
búza 70 kile	700	búza 25 kile	325
kevert 35 kile	125	kevert 2 kile	18
must-tized 40 cseber	1440	must-tized 20 cseber	1440
méhkas-tized	20	méhkas-tized	30
széna-tized	130	széna-tized	100
káposzta-tized	20	káposzta-tized	15
kender-tized	10	kender- és len-tized	25
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	10
sertés-adó	60	sertés-adó	51
sarlópénz	20	sarlópénz	5
tapu-illeték	10	tapu-illeték	10
Dzsáfer vojvoda malma, három kerekű, adója	75	malom-adó öt kerék után	125
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	159
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	22
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	8
bírságpénz	—	bírságpénz	10

13. Mecske falu, ma Magyarmecske.

1550-ben Mihál pap, Tód Ferenc nős, testvére János nős, Bagol Ferenc nős, Bagol Miklós nős, Márton Balázs nős, fia Mihál nőtlen, Tód Tomás nős, fia István nőtlen, Keresztös János nős, fia Imre nőtlen, testvére István nőtlen, Balok György nős, Bakó Pál nős, fia Mihál nőtlen, Márton Borbás nős, fia Tomás nőtlen, Máté András nős, fia Petre nőtlen, Vajda Pál nős, fia Petre nőtlen, Varga Ferenc nős, fia Benedek nőtlen, Vajda Mihál nős, testvére Fábián nős, Csiszár Gergel nős, Barics György nős, fia Pál nőtlen, Lőrinc Mihál nős, fia Benedek nőtlen, testvére Balázs nőtlen, Nagy György nős, fia Mihál nőtlen, Tód András nős, fia Pál nőtlen, Bornemisza Máté nős, fia István nőtlen, Tód Éliás nős, Balok István nős, fia Bálind nőtlen, Bácsi István nős, Somogyi Benedek nős, fia Ferenc nőtlen, Tód János nős, fia Tomás nőtlen, Lukács Petre nős, Nagy Miklós nős, Eke Balázs nős, fia István nőtlen, Eke Petre nős, Sípos Gyenes nős, Csór Balázs nős. A dzsizje-adót fizetők száma 15, mindegyiktől 50, összesen 750. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori adón kívül: 4700 (!).

Dzsáfer vojvoda majorsága. A nevezett majorság szántója mintegy 25 zsáknyi és rétje 6 szekérnyi és van egy kertje. Ennek tapu-illetékét a fentnevezett a vilájet korábbi összeírásakor már megfizette és mivel a tized megfizetésének feltételével a régi defterben ráíratott, most az új szultáni defterben is ráíratott. A jövedelem a tizedekből: 200.

búza 10 kile	100
kevert 14 kile	70
széna-tized	30

Mecske falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Tót Pál, testvére Anbrus, Somodi Gergel, Somodi György, Páriz Mihál, Páriz Fábián, Balok János, Varga Benedek, fia Jancsi, testvére Lukács, másik testvére Mihál, Tót Ferenc, fia János, testvére Mihál, Tót Pál, fia Pál, Bornemisz (!) Ferenc, a nevezett veje Balás, Bornemisz Pál, fia Petör, fia Mihál, Balok Petör, fia Pál, Somogyi Pál (?), testvére Mihál, Bakó János, testvére László, Tót Tomás, fia Ferenc, Kovács Máté, Demetör Király, Tót Bálind, testvére Pál, Eke Mihál, Eke Ferenc, testvére Benedek, Barics Pál, fia János, fia Petör, Páriz Gáspár, fia János, Anbrus Kőrös, testvére Ferenc, Bakó Benedek, István Ferenc. A dzsizje-adót fizetők száma 24. A jövedelem a tizedekből és az adókból: 5500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 25, ötvenével	1250	kapu 24	1200
búza 150 kile	1500	búza 140 kile	1820
kevert 150 kile	750	kevert 89 kile	801
méhkas-tized	115	méhkas-tized	150
széna-tized	115	széna-tized	210
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	60
sertés-adó	280	sertés-adó	250
kender-tized	20	kender- és len-tized	75
sarlópénz	10	sarlópénz	15
tapu-illeték	40	tapu-illeték	60
büntetéspénz	30	büntetéspénz	54
káposzta-tized	—	káposzta-tized	55
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	45
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	45
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	300
kert-adó	—	kert-adó	48
hordó-adó	—	hordó-adó	90
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	90
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	50
bírságpénz	—	bírságpénz	82

14. Monyarós falu, ma Hernádfa határában dülő (Follajtár 317).

1550-ben. Nagy Ferenc nős, Monyarós Petre nős, Szabó Mihál nős, fia Miklós nőtlen, Boda Lőrinc nős — felmentett, szántója 20 zsáknyi, rétje 1 szekérnyi —, fia Tomás nőtlen, testvére János nőtlen, Szendienös Gál nős, fia László nőtlen, Petre diák nős, fia László nőtlen, testvére Mihál nőtlen, Kúcsár Ferenc nős. A dzsizje-adót fizetők száma 3, mindegyiktől 50, összesen 150. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 1740.

Monyarós falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Gerencs János, testvére István, Tóth János, fia Ferenc, Boda Mihál, Kúcsár János, Hegedűs István. A dzsizje-adót fizetők száma 5. A jövedelem a tizedekből és adókból: 1638.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 5, ötvenével	250	kapu 5	250
búza 80 kile	800	búza 60 kile	780
kevert 80 kile	400	kevert 20 kile	180
must-tized	—	1 cseber	72
méhkas-tized	120	méhkas-tized	20
széna-tized	14	széna-tized	50
káposzta-tized	10	káposzta-tized	25
kender-tized	26	kender- és len-tized	20
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	20
sertés-adó	54	sertés-adó	30

1550-ben		*1579-ben*	
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	26	tapu-illeték	15
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	19
lencse-tized	—	lencse-tized	15
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	62
kert-adó	—	kert-adó	10
hordó-adó	—	hordó-adó	15
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	15

15. Kismecske puszta és Borán István majorsága, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben a jövedelem a tizedekből: 300.

búza 9 kile	117
kevert 14 kile	126
széna-tized	57

16. Szentlőrinc „város", ma község.

1550-ben Bertalan Bálind nős, Kónya Bálind nős, testvére Tomás nőtlen, fia Máté nőtlen, Varga Bertalan nős, fia Antal nőtlen, Töttös Borbás nős, testvére Balázs nőtlen, Töttös György nős, Szenkirál György nős, fia István nőtlen, testvére Lőrinc nőtlen, Tód Dimitre nős, fia István nőtlen, Tód Matiás nős, Banka Tomás nős, fia Gergel nős, testvére Ferenc nőtlen, testvére Damján nőtlen, Lakos Lőrinc nős, fia Gergel nőtlen, testvére Orbán nőtlen, Pálfi Fábián nős, testvére Pál nős, fia Imre nős, Gere Matiás nős, testvére Imre nőtlen, Sinor István nős, Sípos Ferenc nős, fia István nőtlen, Pap János nős, Kacsodi Balázs nős, Szélös Bertalan nős, fia Éliás nőtlen, testvére Gergel nőtlen, Bence Pál nős, Ince András nős, Dús Máté nős, fia Benedek nőtlen, fia Simon nőtlen, Szántó Fábián nős, fia Tomás nőtlen, Szabó Gergel nős, Varga Tomás nős, fia Matiás nőtlen, Tód Tomás nős, fia Tomás nőtlen, Varga Lőrinc nős, Batosár (?) István nős, Tód Márton nős, Gondos (?) Pál nős, Tód András nős, Szabó Máté nős, Tód Imre nős, Nagy Gergel nős. A dzsizje-adót fizetők száma 15, mindegyiktől 50, összesen 750. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 4320.

Tahi Ferenc majorsága. Mivel a nevezett majorság ...-ja, szántói és rétjei üresek és puszták, a szultáni törvény szerint birtokba adni jogos. A birtokba vevés tapu-illetékét a timár-birtokosok közül Haszán kethüda megfizette, így a tized megadásának feltételével az új szultáni defterben ráíratott. A jövedelem a tizedből: 70.

búza 4 kile	40
kevert 4 kile	20
széna-tized	10

Szentlőrinc „város", Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Banka Ferenc, Tóth András a nevezett apja Tót Petör, Tar Bálind, Varga Matiás, Zeles (?) Dávid, fia Gyurkó, fia Balás, Gere Imre, Lakos Gergel, Velén András nőtlen, Varga Lőrinc, fia János, Verös Pál, Szenkiráli Pál, fia György, Szenkiráli György, fia János, Lakos Orbán, Varga János, Csordás Kis (?) Bálind, Simon György, Erdeli János. A dzsizje-adót fizetők száma 11.

Rét, Szentlőrinc „város" határában, a Szentlőrinc völgye nevű helyen, Bódizsár, ..., Sibók Petre, Tót Imre, Bence Petre és mások kezén Sötétkerek faluból: 30 szekér, tapu-illetéke: 760.

Zirin (?) fia szántója, most Durak bin Ali kezén.

Rét, a nevezett falu határában, Ahmed odabasi kezén.

Rét, a nevezett falu határában, a Szentlőrinc völgye nevű helyen, a Tarcsa faluba való Mikó Gál, Bács Jakab, Tót Izsák, Ág Tomás, Fóris István és a Bicsérd faluba való Keresztös Orbán kezén: 13 szekér, tapu-illetéke: 240.

A jövedelem a tizedekből és adókból (Szentlőrincről): 6000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 20, ötvenével	1000	kapu 11	550
búza 80 kile	800	búza 110 kile	1430
árpa 15 kile	75	árpa és kevert 80 kile	720
kevert 25 kile	125		
must-tized 40 cseber	1440	must-tized 28 cseber	2016
méhkas-tized	20	méhkas-tized	120
széna-tized	20	széna-tized	350
sertés-adó	30	sertés-adó	150
kender-tized	10	kender- és len-tized	25
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	8
a piaci és vásári vám jövedelme évenként	500	a piaci és vásári vám és az átkelési illeték jövedelme évenként	2000
a nevezett náhijében a szpáhik timár-birtokán adódó büntetéspénz fele évenként	150	a nevezett náhijében a szpáhik timár-birtokán adódó büntetéspénz fele évenként	—
büntetéspénz	30	büntetéspénz	120
káposzta-tized	10	káposzta-tized	24
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	20	tapu-illeték	28
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	22
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	50
hordó-adó	—	hordó-adó	10
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	50
malom-adó	—	malom adó 6 kerék után	150
		Tahi Ferenc majorsága a nevezetthez tartozik, jövedelme	100

Aszali (?) puszta, a nevezetthez tartozik. A jövedelem tizedből: 300.

17. Bükkös falu, ma Bükkösd.

1550-ben Szőke Benedek nős, testvére Máté nőtlen, Pósa Petre nős, Csere Miklós nős, veje Dimitre nős, fia Tomás nős, Sebestyén István nős, Sebestyén Petre nős, fia Máté nőtlen, Varga György nős, fia Lukács nőtlen, Cseri János nős, Tulok István nős, fia Lőrinc nőtlen, Kovács Lukács nős, fia Anbrus nőtlen, Cse Máté nős, fia Petre nőtlen, Kovács Matiás nős, fia Mihál nőtlen, testvére Balázs nőtlen, Tulok János nős, fia Berta nőtlen, Sebestyén Balázs nős, Fodor (?) Imre nős, Szőke András nős, testvére Gergel nőtlen, testvére Sebestyén nős, Szőke Dimitre nős, fia Benedek nőtlen, Sebestyén Márton nős, fia Éliás nőtlen, Tód Lőrinc nős, Tód Petre nős, fia István nőtlen, Benedek kovács nős, Szőke Petre nős, fia Imre nőtlen, Balok Benedek nős, Sós János nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 12, mindegyiktől 50, összesen 600. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 4200.

Bükkös falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Szőke Benedek, fia Imre, Kovács János, Boros Ferenc, Balog István, Szőke Alberd, fia Gál, Szőke Petör, fia András, Miklós Máté, fia (!) Turi Tomás, Cseri Orbán, fia András, Kovács Anbrus, fia Pál, Kovács Benedek, fia János, Fábián Albán (?), Dorgó György, Csehi Anbrus, fia Máté, Sebestyán Kelemen, fia Ferenc, Nagy Sebestyán, Varga Gyanis, Csatos Borbán, fia Imre, Laki Sebestyán, fia Petör, Cseri Tomás, fia Máté, Dorgó Mihál, Dorgó Benedek, másik Szőke Petör, Zsódos Gergel, Tulok Lőrinc, fia Máté, Tulok Máté, Csehi István, fia Balás. A dzsizje-adót fizetők száma 25.

Ahmed aga rétje, a nevezett falu határában: 10 szekér.

Rét, a nevezett falu határában, Mehmed vojvoda kezén: 1 darab.

A jövedelem az adókból és tizedekből: 6000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 15, ötvenével	750	kapu 25	1250
búza 90 kile	900	búza 100 kile	1300
kevert és árpa 80 kile	400	kevert és árpa 25 kile	225
must-tized 40 cseber	1440	must-tized 31 cseber	2232
méhkas-tized	40	méhkas-tized	100
széna-tized	100	széna-tized	68
káposzta-tized	20	káposzta-tized	10
kender-tized	20	kender- és len-tized	31
fokhagyma- és hagyma-tized	20	fokhagyma- és hagyma-tized	15
sertés-adó	100	sertés-adó	101
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	20	tapu-illeték	15
büntetéspénz	60	büntetéspénz	146
rét-jövedelem	300	rét-jövedelem	—
kosárpénz	—	kosárpénz	20
lencse-tized	—	lencse-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	312
kert-adó	—	kert-adó	50
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	25
hordó-adó	—	hordó-adó	15
malom-adó	—	malom-adó egy kerék után	25

18. Cserdi falu.

1550-ben Szúrt Matiás nős, fia János nőtlen, testvére Gergel nőtlen, Főső Miklós nős, testvére Gergel nőtlen, Nemes Ferenc nős, fia György nőtlen, Göcs Petre nős, fia Matiás nőtlen, Balasa Benedek nős, fia Petre nőtlen, Nemes Balázs nős, fia Borbás nőtlen, Göcs András nőtlen, Sánta István nős, testvére Benedek nőtlen, Borsos Ferenc nős, fia Gergel nőtlen, Nagy Imre nős, fia János nőtlen, Szabó Máté nős, fia Petre nőtlen, Májos Gergel nős, Kopasz Fábián nős, Szép Ferenc nős, fia Alberd nőtlen, Sebestyén Lőrinc nős, fia György nőtlen, Lik Gál nős, fia László nőtlen, Májos László nős, Nagy Benedek nős, Bogát János (nős?), Borda (?) Anbrus nős, fia Bódizsár nőtlen, Borbás Bálind nős, fia Pál nőtlen, Györfi Balázs nős, Borsos Imre nős, fia Máté nőtlen, Kis Ferenc nős, fia Máté nőtlen, Tód János nős, Tód Pál nős, János Kelemen nős, fia András nőtlen, Tód Miklós nős, fia Gergel nős, Cser Pál nős, fia Máté nőtlen, Varga Imre nős, fia Petre nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 12, mindegyiktől 50, összesen 600. A jövedelem az adókból és tizedekből, a filori-adón kívül: 5520.

Cserdi falu. 1579-ben Nagy Mihál, Nagy András, fia Jancsi, Cserőd (?) György, Tót Gergel, fia Jakab, Tót Mihál, fia János, Borda György, fia János, Főső Benedek, Turós Ferenc, Pölös Fábián, Berkös Lőrinc, fia Mihál, Vince kovács, János Bálind, Varga Petár, fia Pál, Túrós János, Varga Anbrus, fia Benedek, Fodor Gergöl, Borbás Bálind, fia Pál, Kis Ferenc, Borda István, Kerekes János, Korsós Máté. A dzsizje-adót fizetők száma 18. A jövedelem a tizedekből és adókból: 6700.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 16, ötvenével	800	kapu 18	900
búza 90 kile	900	búza 160 kile	2080
kevert 50 kile	250	kevert 60 kile	540
must-tized 90 cseber	3240	must-tized 25 cseber	1800
méhkas-tized	30	méhkas-tized	130
széna-tized	120	széna-tized	125
káposzta-tized	50	káposzta-tized	35

1550-ben		*1579-ben*	
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	25
sertés-adó	50	sertés-adó	185
kender-tized	20	kender- és len-tized	50
tapu-illeték	20	tapu-illeték	50
sarlópénz	10	sarlópénz	16
büntetéspénz	20	büntetéspénz	193
kosárpénz	—	kosárpénz	20
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	30
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	225
kert-adó	—	kert-adó	36
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	30
hordó-adó	—	hordó-adó	20
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	50
rét-jövedelem	—	rét-jövedelem	60
malom-adó	—	malom-adó két kerék után	50

Kiscserdi puszta, Cserdi falu közelében, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben: rét, a nevezett puszta határában, Mehmed vojvoda ziámet-birtokos kezén: 50 szekér.

A jövedelem a tizedből: 300

búza 11 kile	143
kevert 6 kile	54
széna-tized	103

19. Setétkerek falu, Sytethkerek alakban Tarcsa és Cserdi közt sorolja fel az 1542. évi adólajstrom (Csánki 521). Defterünk szerint is Cserdi mellett fekhetett.

1550-ben Tód Mihál nős, fia Imre nős, Vég Ferenc nős, fia Lőrinc nőtlen, Szabó Bálind nős, Bence Antal nős, fia Ádám nőtlen, Pálfi Alberd nős, Töttös Simon nős, Györ (?) Benedek nős, fia Gergel nős, Kór Éliás nős, fia Pál nőtlen, Varga Fóris nős, fia Lőrinc nőtlen, Hegedűs János nőtlen, Tar Matiás nős, fia Ágoston nőtlen, Bence György nős, fia Bertalan nőtlen, Farkas Petre nős, fia János nőtlen, Benedek László nős, fia Petre nőtlen, Sinor András nős, fia Gergel nőtlen, Pálfi György, Tas Máté nős, Tód Balázs nős, fia Pál nőtlen, Tód András nőtlen, Pálfi Bálind nős, Tód Balázs nős, Farkas Matiás nős, fia Vince nőtlen, Kór Tomás nős, Tód Benedek nős, testvére Pál nőtlen, testvére Balázs nőtlen, Kereki Pál nős, fia Miklós nőtlen, Kereki Balázs nős, György kovács nős, fia Benedek nőtlen, Nagy Jakab nős, fia János nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 15, mindegyiktől 50, összesen 750. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 5870.

Sötétkerek falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Ildomos István, Tót Márton, fia Mihál, Bence Antal, fia István, testvére Bence Márton, fia Petár, Baki Orbán, Nagy Simon, fia Miklós, Bence Máté, fia Pál, a nevezett fia István, Varga Máté, Tót Máté, Varga András, fia Istók, Tót Balás, Barics Anbrus, fia János, Ór Bódizs, fia Máté, Farkas Miklós, fia János, Mántok Petár, Tót Imre, fia György, Bence Berta, fia Pál, Bence Petár, fia Benedek. Bence Anbrus, fia Mihál, Farkas Tomás, fia István, Kór (?) Mihál, Barics János, Bence Pál, Ilona özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma. 23. A jövedelem a tizedekből és adókból: 8000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 16, ötvenével	800	kapu 23	1150
búza 200 kile	2000	búza 120 kile	1560
kevert 60 kile	300	kevert 110 kile	990
must-tized 60 akó cseber	2160	must-tized 36 cseber	2592

1550-ben		*1579-ben*	
méhkas-tized	50	méhkas-tized	170
széna-tized	50	széna-tized	155
káposzta-tized	40	káposzta-tized	150
fokhagyma- és hagyma-tized	25	fokhagyma- és hagyma-tized	105
kender-tized	15	kender- és len-tized	90
sertés-adó	120	sertés-adó	215
sarlópénz	30	sarlópénz	15
tapu-illeték	30	tapu-illeték	80
szőlő-jövedelem	100	szőlő-jövedelem	50
rét-jövedelem	100	rét-jövedelem	100
büntetéspénz	50	büntetéspénz	91
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	287
kert-adó	—	kert-adó	46
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	40
hordó-adó	—	hordó-adó	20
kosárpénz	—	kosárpénz	30

20. Szentiván falu, ma Magyarszentiván néven Királyegyházához tartozik.

1550-ben Gál pap, Varga András nős, fia Éliás nőtlen, Simoni János nős, fia István nőtlen, Hortos Antal nős, testvére Benedek nős, Füstös Matiás nős, fia Ferenc nőtlen, Nagy Pál nős, testvére Imre nős, Varga Ferenc nős, Simoni Anbrus nős, fia Anbrus nőtlen, Hamvas Antal nős, Tód Miklós nős, fia László nőtlen, Tód Ferenc nős, Bikes Gergel nős, fia Mihál nőtlen, testvére Orbán nőtlen, testvére Pál nőtlen, Kis Balázs nős, Kis Benedek nős — felmentett, szántója 32 zsáknyi, rétje 10 szekérnyi —, fia Tomás nős, testvére Gyurkó nőtlen, testvére János nőtlen, Kis Ferenc nős — felmentett, szántója 50 zsáknyi, rétje 20 szekérnyi —, Gábril János nős — felmentett, szántója 17 zsáknyi, rétje 8 szekérnyi —, Tód Jakab nős, Beránd András földbirtoka (bastina). A dzsizje-adót fizetők száma 9, mindegyiktől 50, összesen 450. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 1000.

Naszuh bin Hamza majorsága a (nevezett) faluban. Mivel az üres és puszta szántókat és réteket a szultáni törvény szerint jogos birtokba venni, a nevezett a tapu-illeték megfizetésével birtokba vette és a tized megadásának feltételével az új szultáni defterben ráíratott. A jövedelem a tizedből: 100 (mégpedig) búza: 6 kile 60, kevert: 4 kile 20, széna-tized: 20.

Szentiván falu, Töviske és Bogas (?) pusztával és Kovácsi pusztával, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Pál Pál (!), fia Fábián, Pál Matiás, Horvát Kristóf, Gergel szolga, Benedek szolga, Bosta János, fia György, fia Ferenc, Tót Miklós, Bíró ..., fia Gergel, Kis Bálind, testvére Pál, testvére János, a nevezett testvére Jancsi, Bosta Imre, fia György, Gyaka Éliás, testvére Pál, Gyaka János, a nevezett testvére István, Báta Mihál, Tót Miklós, testvére György, Tót Benedek, Szolga Mihál, Kis Mihál, testvére Mihál, Nagy György, Tót György. A dzsizje-adót fizetők száma 11.

Szántó, rét és kert (bosztán) a nevezett falu határában, most Ferhád odabasi kezén.

Ibrahim aga majorsága a nevezett falu határában és Töviske és Bogas pusztán. Mivel az említett Töviske és Bogas pusztán levő földbirtok (bastina) szántói és rétjei üresek és elhagyottak voltak, a nevezett Ibrahim agának tapu-illeték lefizetésével birtokba adattak. Tapu-illeték: 500.

A jövedelem a tizedekből és az adókból: 5000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 5, ötvenével	250	kapu 11	550
búza 30 kile	300	búza 150 kile	1950
kevert 20 kile	100	kevert 128 kile	1150
méhkas-tized	38	méhkas-tized	120
káposzta-tized	10	káposzta-tized	59

1550-ben		*1579-ben*	
széna-tized	50	széna-tized	250
fokhagyma- és hagyma-tized	20	fokhagyma- és hagyma-tized	30
sertés-adó	80	sertés-adó	122
sarlópénz	15	sarlópénz	25
tapu-illeték	15	tapu-illeték	45
büntetéspénz fele	20	büntetéspénz	150
kender- és len-tized	—	kender- és len-tized	150
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	22
hordó-adó	—	hordó-adó	50
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	40
		Ibrahim aga nevezett majorsága	100

Kápolna puszta, Szentiván falu közelében, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben a jövedelem tizedből: 200.

21. Kistelek falu, ma Magyartelek.

1550-ben Bakó János nős, fia Balázs nőtlen, Bakó Antal nős, Király István nős, fia Anbrus nőtlen, testvére Berta nőtlen, Király Petre nős, Király Tomás nős, fia Petre nőtlen, Tarró Pál nős, fia Kelemen nős, ... Tomás nős, fia Berta nőtlen, Bak Borbás nős, testvére Mihál nőtlen, Máté István nős, fia Márton nőtlen, Máté Pál nős, fia György nőtlen, Bak Miklós nős, Bak István nős, Márton Pál nős, Máté György nős, fia Pál nőtlen, Máté Anbrus nős, fia Alberd nőtlen, Máté János nős, Oran (?) Benedek nős, testvére Tomás nőtlen, Csipán Benedek nős, fia Mihál nőtlen, Denő György nős, Denő Máté nős — felmentett, szántója 25 zsáknyi, rétje 12 szekérnyi —. A dzsizje-adót fizetők száma 12, mindegyiktől 50, összesen 600. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 2000.

Kistelek falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Csipán Petör, fia Gyanis, Gál Máté, fia Jancsi, fia Pál, Csipán Józsa, Rubor (?) Benedek, fia András, fia Jancsi, Máté Tamás, Somos Lázár, Gál András, testvére Gál Ferenc, fia Jancsi, Bakó Borbás, testvére György, Márton Benedek, Lőrinc szolga, Bakó Mihál, Kovács Tamás, fia Benedek, Bak Ferenc, fia Tamás, fia Pál, Bondi Márton, fia György, fia Petör, Bondi Jankó, fia Vince, Király András, fia Izsák, Király Petör, Király Pál, fia András, Máté György, fia András, Király Orbán, Király Lukács, fia Jakab, Bakó Balás, Máté Pál, Csipán Bódis, Király Izsák, Bag István, Tót András, Lábodi Márton. A dzsizje-adót fizetők száma 26. A jövedelem a tizedekből és adókból: 8490.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 16, ötvenével	800	kapu 26	1300
búza 60 kile	600	búza 250 kile	2950
kevert 25 kile	125	kevert 120 kile	1080
must-tized	—	must-tized, 15 cseber	1080
méhkas-tized	30	méhkas-tized	209
széna-tized	150	széna-tized	378
káposzta-tized	20	káposzta-tized	130
kender-tized	60	kender- és len-tized	40
sertés-adó	120	sertés-adó	300
fokhagyma- és hagyma-tized	20	fokhagyma- és hagyma-tized	40
sarlópénz	35	sarlópénz	20
tapu-illeték	20	tapu-illeték	40
büntetéspénz	20	büntetéspénz	51
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	325
kert-adó	—	kert-adó	52
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	60

1550-ben		*1579-ben*	
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	10
hordó-adó	—	hordó-adó	150
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	60
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	155

22. Hídvégtelek falu, Magyartelek mellett feküdt.

1550-ben Simon Imre nős, testvére Máté nőtlen, Márton Mihál nős, fia Pál nőtlen, Ónocs Ferenc nős, Máté Jakab nős, fia János nős, Pere Borbás nős, testvére Petre nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 2, mindegyiktől 50, összesen 100. A jövedelem az adókból és tizedekből a filori-adón kívül: 400.

kapu 4, ötvenével	200	kender-tized	2
búza 10 kile	100	fokhagyma- és hagyma-tized	5
kevert 5 kile	25	sarlópénz	5
méhkas-tized	5	tapu-illeték	5
káposzta-tized	5	büntetéspénz	23
sertés-adó	20		

Hídvégtelek puszta, a nevezett (Kistelek) falu közelében. 1579-ben a jövedelem: 482 (részletezve nincs).

23. Száraszeg puszta, talán azonos lehet Szárakiszeg pusztával, melyet Csánki szerint (523) Vaiszló, Paprád stb. vidékén kereshetünk. Defterünk szerint is ezen a vidéken, Gilvánfa és Kistelek környékén fekhetett.

1579-ben, mivel üres és elhagyott volt, Haraszti falu (lásd fent az 1. sz. alatt) lakosai a földesúrnak járó tized megadása feltételével, a tapu-illetéket megfizetve birtokba vették és ez az új szultáni defterbe feljegyeztetett. Tapu-illeték: 400. A jövedelem a tizedből: 450.

búza 23 kile	299	kevert 9 kile	81
széna-tized	45	malom-adó, egy kerék után	25

24. Bogát puszta, Szentlőrinchez tartozik. A mai Bogádmindszent területén feküdt. 1579-ben a jövedelem a tizedekből: 500.

búza 28 kile	364
kevert 8 kile	72
széna-tized	64

25. Kisasszonfalva falu, ma Kisasszonyfa.

1550-ben Alberd pap, Máté pap, Petrös Ferenc nős, fia Petre nőtlen, Petrös János nős, Nagy Mihál nős, Sós Balázs nős, Cigán Gál nős, fia András nőtlen, Sánta Anbrus nős, Vajda Gergel nős, fia Máté nőtlen, Hegedűs Petre nős, Ferenc diák nős, fia János nőtlen, Máté András nős, fia Máté nőtlen, Pozsega Benedek nős, Varga Jakab nős, fia Tomás nőtlen, Pap Tomás nős, fia Pál nőtlen, Nagy János nős, fia Petre nőtlen, Csorba Gergel nős, testvére Tomás nőtlen, Máté Miklós nős, fia Pál nőtlen, Sós Petre nős, Szabó István nős, fia Máté nőtlen, Jancsi Lukács nős, Csipán János nős, Jancsi Antal nős, Hal Petre nős, fia Gergel nőtlen, Hegedűs Petre nős, Bíró Imre nős, testvére Kelemen nőtlen, Varga Jakab nős, fia Tomás nőtlen, másik Varga Jakab nős, Vince Petre nős, Tód Benedek nős, fia Bertalan nőtlen, Nagy Máté nős, Kuka Pál nős. A dzsizje-adót fizetők száma 21, mindegyiktől 50, összesen 1050. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 3110.

Musztafa vojvoda majorsága. Mivel a nevezett majorság szántóját, amely mintegy 40 zsáknyi, rétjét, amely 40 szekérnyi és kétkerekű malom-építményét, a fentnevezett a vilájet régebbi összeírásakor a tapu-illeték megfizetésével birtokba vette és

így a tized megadásának feltételével a régi defterben ráíratott, most az új szultán defterben is ráíratott. A jövedelem a tizedből: 150.

búza 10 kile	100	kevert 5 kile	25
széna-tized	25		

Miklós diák majorsága. Mivel a nevezett majorság szántóját, amely mintegy 40 zsáknyi, rétjét, amely 20 szekérnyi és kétkerekű malom-építményét a fentnevezett a vilájet régebbi összeírásakor a tapu-illeték megfizetésével birtokba vette és a tized megadásának feltételével a régi defterben ráíratott, most az új szultáni defterben is ráíratott. A jövedelem a tizedből: 150.

búza 10 kile	100	kevert 5 kile	25
széna-tized	25		

Kisasszon falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Borz bíró, fia Miklós, fia Matiás, Balog Tomás, fia Márton, Mészáros Mihál, Hegedüs Kelemen, fia Jancsi, fia János (!), Petrös János, Bata Anbrus, fia János, Gulai István, testvére Mihál, Tót Gyanis, fia Benedek, fia István, Szabó János, fia János, Sánta Petör, testvére Pál, Vince Petör, fia András, Máté Berta, fia Máté, fia Jancsi, Máté András, fia Jancsi, Hegedűs Petör, fia Bálind, fia Máté, Zsódos Balás, fia Matiás, Csipán Petör, fia Pál, Nagy István, fia Ferenc, fia Ábrahán, fia Matiás, Márton Lukács, fia János, fia Együd, Vajda Mihál, fia Tamás, Tere Márton, Tere Máté, fia Mihál, Laki Máté, Tót Balás, fia Pál, Nagy István, Csipán János, András kovács, fia Izsák, Kuka Máté, fia Együd, Tere György, fia János, Tere Mózsa, Girota Matiás, fia Lőrinc, Baga György, Dorkó özvegyasszony, Kata özvegyasszony, másik Dorkó özvegyasszony, Zsófia özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 30.

Rét és szántó, a nevezett falu határában, Iszkender vojvoda kezében.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 7214.

Musztafa vojvoda majorsága a nevezett falu határában. Mivel a nevezett majorság rétjei és szántói és az Istvánfi Pál nevéről ismert kert, a fentnevezett Musztafa vojvoda fiainak, Alinak és Haszánnak a birtokában találtattak, az új szultáni defterbe (nevükön) bejegyeztetett. A jövedelem a tizedből: 100.

Haszán írnok majorsága a nevezett falu közelében. A jövedelem a tizedből: 103.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 22, ötvenével	1100	kapu 30	1500
búza 80 kile	800	búza 215 kile	2795
kevert 60 kile	300	kevert 60 kile	540
méhkas-tized	30	méhkas-tized	250
széna-tized	150	széna-tized	350
káposzta-tized	60	káposzta-tized	155
kender-tized	20	kender- és len-tized	70
fokhagyma- és hagyma-tized	60	fokhagyma- és hagyma-tized	60
sertés-adó	100	sertés-adó	350
tapu-illeték	20	tapu-illeték	50
sarlópénz	20	sarlópénz	40
büntetéspénz	100	büntetéspénz fele	34
Musztafa vojvoda malma, kétkerekű, adója	50	háromkerekű malom adója	75
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	50
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	375
kert-adó	—	kert-adó	60
hordó-adó	—	hordó-adó	310
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	90

26. Hatvan falu, Újmindszenttől Ny-ra feküdt (Follajtár 311).

1550-ben Sajtó Demetör nős, fia Bódizsár nőtlen, Vajda Márton nős, fia Ádám nőtlen, Sakó Gergel nős, fia Mihál nőtlen, Benő István nős, Varga András nős, Sajtó János nős, Katana Mihál nős, Antal Lőrinc nős, Merén Anbrus nős, Bak János nős, ... István nős, Sakó Máté nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 7, mindegyiktől 50, összesen 350. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 1551.

Hatvan falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Nagy Ádán, fia Miklós, fia Ádán, másik (!), Varga András, fia Gyanis, Vajda Szilos, testvére Máté, fia Miklós, másik fia György, Szabó Mihál, Herszeg Lőrinc, fia Lukács, Sajtó István, testvére György, Sánta Peti, Pető Petör, Orzon (?) Gergel, Vajda János, Tamás Kocsis, Herszeg Gál, Vajda Pál, Borbás Berta. A dzsizje-adót fizetők száma 11.

Hüszejn aga rétje, a nevezett falu határában: 3 szekér.

A jövedelem az adókból és tizedekből: 1887.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 8, ötvenével	400	kapu 11	550
búza 80, kile	800	búza 45 kile	585
kevert 15 kile	75	kevert 18 kile	162
méhkas-tized	26	méhkas-tized	32
káposzta-tized	35	káposzta-tized	70
kender-tized	15	kender- és len-tized	10
fokhagyma- és hagyma-tized	60	fokhagyma- és hagyma-tized	15
sertés-adó	45	sertés-adó	50
sarlópénz	20	sarlópénz	10
tapu-illeték	10	tapu-illeték	20
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz fele	29
széna-tized	50	széna-tized	90
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	22
hordó-adó	—	hordó-adó	15
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	40
bírságpénz	—	bírságpénz	20

27. Batamindszent falu, ma Újmindszent néven Bogádmindszenthez tartozik.

1550-ben Menő Gergel nős, fia János nőtlen, Vaka Bálind nős, fia András nőtlen, Török Benedek nős, fia Petre nőtlen, Deres András nős, fia Imre nőtlen, Bocskor György nős, fia Petre nőtlen, Zóga Matiás nős, Demján Fábián nős, Cserde Mihál nős, Fábián János nős, fia Matiás nőtlen, Zóga Mihál nős, Demján Pál nős, Piroska András nős, fia Ádám nőtlen, Zóga Dienös nős, Demján Lőrinc nős, Bátai Mihál nős — felmentett, szántója 40 zsáknyi, rétje 20 szekérnyi —, Keszüi Tomás nős — felmentett, szántója 30 zsáknyi, rétje 20 szekérnyi —, fia Gáspár nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 8, mindegyiktől 50, összesen 400. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 2000.

Batamindszent falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Orbán István, testvére Pál, Piroska Márton, Török János, Bata Mihál István, Bocskor Ferenc, Cserdi András, Dacsi András, Demján Kálmán, Zóki Alberd. A dzsizje-adót fizetők száma 2. A jövedelem a tizedekből és adókból: 1000.

Bogos Sebestyén majorsága, most Hüszejn szpáhi kezén. A jövedelem a tizedből: 100.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 8, ötvenével	400	kapu 2	100
búza 118 kile	1180	búza 30 kile	390
kevert 40 kile	200	kevert 23 kile	207
méhkas-tized	15	méhkas-tized	20
széna-tized	50	széna-tized	24

1550-ben		*1579-ben*	
káposzta-tized	18	káposzta-tized	15
kender-tized	10	kender- és len-tized	15
fokhagyma- és hagyma-tized	50	fokhagyma- és hagyma-tized	25
sertés-adó	40	sertés-adó	60
sarlópénz	16	sarlópénz	7
tapu-illeték	20	tapu-illeték	5
büntetéspénz fele	25	büntetéspénz fele	23
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	25
kert-adó	—	kert-adó	4
hordó-adó	—	hordó-adó	10
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	15
bírságpénz	—	bírságpénz	25

28. Páprád falu, Szentlőrinchez tartozik. 1550-ben a seléni (sellyei) náhijéhoz tartozott, de Szigetvár elfoglalása után Szentlőrinchez csatolták.

1579-ben Nagy Bálind, Somos Berta, fia Matiás, Suta Petör, Szabó Máté, fia Keresztös, Restás Petör, fia Matiás, Jankó Tamás, Jankó Matiás, fia János, fia Matiás, Nagy Mihál, Barád János, fia Petör, Pap János, fia Izsák, Katus János, fia Tamás, fia Borbás, Bús Jakab, Nagy Pál, fia András, Restás Peter, Vajda András, fia István, Lőrinc Petör, testvére Borbás, Kucsér Petör, Katus Tamás, Mihál Kucsér, fia István, Restás János, Ádán Pál, Fazokas Máté, Fazokas István, Kis Borbás, Tót Pál, Diák Petör, fia István. A dzsizje-adót fizetők száma 20. A jövedelem a tizedekből és adókból: 5900.

kapu 20, ötvenével	1000	tűzifa-adó	250
búza 150 kile	1950	kert-adó	40
kevert 100 kile	900	sarlópénz	10
méhkas-tized	189	tapu-illeték	50
széna-tized	350	hordó-adó	25
káposzta-tized	200	menyasszony-adó	10
fokhagyma- és hagyma-tized	180	kender- és len-tized	65
gyümölcs-tized	45	makkoltatási-adó	125
sertés-adó	301	bírságpénz	35
büntetéspénz fele	145		

Tótfaluja puszta, Paprád falu közelében, Szentlőrinchez tartozik. A jövedelem a tizedből: 100.

29. Áktelek falu, Ágtelek, Mónosokortól K-re fekvő terület (FOLLAJTÁR 313).

1550-ben Pünkös Antal nős, Csira Gergel nős, fia Petre nőtlen, Nagy Mihál nős, Varga Bálind nős, fia Ferenc nőtlen, Vámos András nős, Szabó Tomás nős, fia Dimitre, Kelemen György nős, Pünkös Bálind nős. A dzsizje-adót fizetők száma 6, mindegyiktől 50, összesen 300. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 960.

Áktelek falu. A nevezett falu ráját annak fejében, hogy a pécsi vár hídjait javítják és a szükséges szenet behordják, csak a vojvodáknak járó szolgálat és a nehéz munka alól mentesek. Így jegyeztetett fel az új szultáni defterben. 1579-ben Nagy István, fia István, testvére Ágoston, a nevezett fia Jakab, Pünkös Ferenc, fia Balás, Gilai Pál, Csimasz Benedek, Varga Ferenc, Kassa István, fia Gál, Nagy Petör, Kódus Fábián, Varga Máté, Petár (?) János, fia Máté, Tót András (?), Gilai Bálind, Tót Petör, Pünkös Gál, Varga Matiás, Varga Lőrinc, Varga György, Nagy Jakab, fia Jancsi, Nagy Miklós, Nagy Ferenc, másik Varga Máté, fia Pál, Tót Ivanes, Csiszár Imre, Csiszár András, testvére Pál, Gilai János, Görény Gergel, Békös Fábián, Pünkös István, Pünkös Balás, Dóra özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 8.

Vámos Andriás és Bálind rétje, a nevezett falu határában, Hüszejn kezén.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 3700.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 6, ötvenével	300	kapu 8	400
búza 25 kile	250	búza 100 kile	1300
kevert 10 kile	50	kevert 78 kile	702
méhkas-tized	40	méhkas-tized	210
széna-tized	40	széna-tized	150
káposzta-tized	20	káposzta- és répa-tized	50
fokhagyma- és hagyma-tized	50	fokhagyma- és hagyma-tized	55
kender-tized	10	kender- és len-tized	65
sertés-adó	70	sertés-adó	215
sarlópénz	5	sarlópénz	10
tapu-illeték	5	tapu-illeték	30
büntetéspénz fele	10	büntetéspénz	27
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	40
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	100
kert-adó	—	kert-adó	16
hordó-adó	—	hordó-adó	20
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	25
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	50
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	150
malom-adó	—	malom-adó, egykerekű	25

30. Csoboka falu, ma Csobokapuszta néven Mónosokorhoz tartozik.

1550-ben Nagy György nős, fia Petör nőtlen, Király Éliás nős, testvére Tomás nőtlen, apja Dimitre nős, Berei Miklós nős, fia Ferenc nőtlen, Nagy György nős, testvére Benedek nőtlen, Botos György nős, apja Márton nős, Kovács István nős, Petre kovács nős, testvére Márton nőtlen, Jó Balázs nős, fia Pál nős, Csoboka Mihál nős — felmentett, szántója 6 zsáknyi, rétje 2 szekérnyi —, Csoboka Tomás nős — felmentett, szántója 20 zsáknyi, rétje 6 szekérnyi —, Csoboka Gergel nős — felmentett, szántója 5 zsáknyi, rétje 1 szekérnyi —, fia Márton nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 7, mindegyiktől 50, összesen 350. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 1700.

Csoboka falu, Hüszejn bin Abdullah majorságával, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Nagy Berta, Király Éliás, testvére Máté, fia Petör, Varga Petör, fia Gergel, Csoboka Mihál, Nagy Balás, Nagy Benedek, Jó László, testvére Máté, Nagy György, Nagy Petör, Nagy Pál, Nagy Jakab, Nagy János. A dzsizje-adót fizetők száma 9. A jövedelem a tizedekből és adókból: 4000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 9, ötvenével	450	kapu 9	450
búza 95 kile	950	búza 150 kile	1950
kevert 13 kile	65	kevert 65 kile	—
méhkas-tized	30	méhkas-tized	90
széna-tized	50	széna-tized	150
káposzta-tized	17	káposzta-tized	50
kender-tized	15	kender- és len-tized	60
fokhagyma- és hagyma-tized	16	fokhagyma- és hagyma-tized	30
sertés-adó	50	sertés-adó	180
sarlópénz	12	sarlópénz	10
tapu-illeték	20	tapu-illeték	35
büntetéspénz fele	25	büntetéspénz	55
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	30
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	112

1550-ben		*1579-ben*	
kert-adó	—	kert-adó	18
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
hordó-adó	—	hordó-adó	15
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	100

31. Szentkozmadomján falu, ma Bükkösdhöz tartozik.

1550-ben Matiás pap, testvére István nőtlen, Benő Vince nőtlen, Jó Pál nős, fia Kelemen nőtlen, Nagy Ferenc nős, Pölöske Dienös nős, fia Orbán nőtlen, Bence Tomás nős, Hajda Máté nős, fia László nőtlen, Pölöske György nős, fia Gergel nőtlen, Kovács Dienös nős, Nyulacs (Nyulas) Mihál nős, fia György nőtlen, Varga Petör nős, Varga György nős, fia István nőtlen, Márkus János nős, fia Gergel nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 7, mindegyiktől 50, összesen 350. A jövedelem a tizedekből és az adókból a filori-adón kívül: 4495.

Szentkozmadomján falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Hegyszeg Mihál, Nyulas Mihál, fia Petár, a nevezett fia Máté, Varga Imre. A dzsizje-adót fizetők száma 4. A jövedelem a tizedekből és adókból: 3000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 10, ötvenével	500	kapu 4	200
búza 50 kile	500	búza 32 kile	416
kevert 65 kile	325	kevert 34 kile	306
must-tized 83 akó cseber	2988	must-tized 25 cseber	1800
méhkas-tized	30	méhkas-tized	20
széna-tized	30	széna-tized	15
káposzta-tized	30	káposzta-tized	25
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	10
kender-tized	10	kender- és len-tized	20
tapu-illeték	12	tapu-illeték	50
sarlópénz	10	sarlópénz	5
sertés-adó	30	sertés-adó	37
büntetéspénz	30	büntetéspénz	73
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	50
kert-adó	—	kert-adó	8
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	25
bírságpénz	—	bírságpénz	10

32. Topord falu, Egerszegtől ÉNy-ra feküdt (Györffy).

1550-ben Doroc (?) Pál nős, testvére Balázs nőtlen, Koldus Dimitre nős, testvére Gergel nőtlen, András György, testvére Vitári nőtlen, Márton Lőrinc nős, fia Pál nőtlen, Török János nős, Jó Anbrus nős, fia Pál nőtlen, Cse Vince nős, Jakab Pál nős, fia János nőtlen, Hamar Balázs nős, fia Imre nőtlen, Szabó Kelemen nős, fia Lőrinc nőtlen, Topordi Bálind nős, Csüres Petre nős, fia Ferenc nőtlen, Ugron Márton nős, Mikó Ferenc nős. A dzsizje-adót fizetők száma 8, mindegyiktől 50, összesen 400. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 1363.

Topord falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Nemes Petör, Ugron Lőrinc, fia Simon, Jó Máté, fia Benedek, Csúz Balás, fia János, Csüres László, Jakab Máté. A dzsizje-adót fizetők száma 5.

Szántó és rét, a nevezett falu határában Behrám és Kurd Abdullah kezén. Rét: 32 szekér, szántó: 40 zsák.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 3000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 10, ötvenével	500	kapu 5	250
búza 36 kile	360	búza 60 kile	780

1550-ben		*1579-cen*	
kevert 20 kile	100	kevert 160 kile	1440
méhkas-tized	48	méhkas-tized	31
széna-tized	100	széna-tized	80
káposzta-tized	22	káposzta-tized	20
sertés-adó	142	sertés-adó	60
kender-tized	15	kender- és len-tized	15
fokhagyma- és hagyma-tized	16	fokhagyma- és hagyma-tized	30
sarlópénz	10	sarlópénz	7
tapu-illeték	20	tapu-illeték	60
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	70
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	62
kert-adó	—	kert-adó	10
hordó-adó	—	hordó-adó	30
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	25

33. Molnosokor falu, ma Mónosokor.

1550-ben Feketŏ Petre nős, fia István nős, Dani Pál nős, fia Matiás nőtlen, Dani András nős, testvére Mihál nős, Dani Alberd nős. A dzsizje-adót fizetők száma 2, mindegyiktől 50, összesen 100. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 1700.

Molnosokor falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Dani Pál, fia Anbrus, Dani Jakab, fia Ábrahán, Dani Benedek, Feír János. A dzsizje-adót fizetők száma 4. A jövedelem a tizedekből és adókból: 2000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 5, ötvenével	250	kapu 4	200
búza 90 kile	900	búza 58 kile	754
kevert 60 kile	300	kevert 50 kile	450
méhkas-tized	15	méhkas-tized	35
széna-tized	15	széna-tized	100
káposzta-tized	20	káposzta-tized	30
kender-tized	5	kender- és len-tized	31
fokhagyma- és hagyma-tized	5	fokhagyma- és hagyma-tized	20
sertés-adó	10	sertés-adó	85
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	15
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	10	tapu-illeték	25
büntetéspénz fele	20	büntetéspénz	65
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	50
kert-adó	—	kert-adó	8
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
hordó-adó	—	hordó-adó	12
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	15
malom-adó	—	malom-adó 3 kerék után	75

34. Bogát falu, ma Bogádmindszent.

1550-ben Bíró András nős, testvére Mihál nőtlen, Menhár (Menyhárt?) Mihál nős, Koldus Máté nős, fia György nőtlen, Szabó Máté nős, fia András nőtlen, Ferenc Máté nős, Bogádi Ferenc nős — felmentett, szántója 50 zsáknyi, rétje 3 szekérnyi —, Bogádi János nős — felmentett, szántója 12 zsáknyi, rétje 3 szekérnyi —, Hernát Mihál nős, fia László nős, Királ Matiás nős, Tód István nős, Tód Márton nős, Ferenc Benedek nős, veje Lukács nős, Baráta Antal nős, felmentett, szántója 50 zsáknyi,

rétje 8 szekérnyi. A dzsizje-adót fizetők száma 4, mindegyiktől 50, összesen 200. A jövedelem a tizedekből és adókból: 1711.

Bogát falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Szabó András, fia Tamás, Petör szolga, Hernád Máté, fia Petör, Varga Tamás, Peti (?) András, Balás szolga, Rugan Máté, fia Vidák, Ferenc Máté, Fábián szolga, Bata Pál, fia Tamás, Matiás szolga, Kis Máté, fia András, Hernád János, Tót János, Kis János. A dzsizje-adót fizetők száma 11.

Timur kethüda majorsága, a nevezett falu határában.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 2157.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 10, ötvenével	500	kapu 11	550
búza 92 kile	920	búza 55 kile	715
kevert 20 kile	100	kevert 34 kile	306
méhkas-tized	32	méhkas-tized	91
széna-tized	30	széna-tized	95
káposzta-tized	30	káposzta-tized	20
sertés-adó	30	sertés-adó	50
kender-tized	12	kender- és len-tized	20
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	21
sarlópénz	17	sarlópénz	5
tapu-illeték	20	tapu-illeték	15
hordó-adó	15	hordó-adó	25
büntetéspénz fele	20	büntetéspénz fele	35
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	20
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	22
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	10

35. *Gilvánfalva* falu, ma Gilvánfa.

A nevezett falu rájái a hadi-adó és a rendkívüli-adó és a várépítési munkák fejében, amikor a pécsi vár hídjai és a várárok partjai javításához fa szükséges, azt küldenek. Amennyiben e nevezett szolgálatukat továbbra is így teljesítik, a fent említett szolgáltatások alól mentesek legyenek. Mivel ez a régi defterben feljegyeztetett, most az új szultáni defterbe is bejegyeztetett.

1550-ben Vég Ágoston nős, fia Ádám nőtlen, Kata István nős, fia Bálind nőtlen, Hercsik Mihál nős, fia Petre nőtlen, Vég Bálind nős, testvére Bercik nőtlen, Nagy Kelemen nős, testvére Márton nőtlen, Kovács András nős, Horvát Máté nős, fia Anbrus nőtlen, Bence István nős, fia László nőtlen, Vajda Tomás nős, fia Benedek nőtlen, Vajda Jakab nős, Vajda András nős, Vajda Ferenc nős, Tód Kelemen nős, Tód Imre nős, Tornoz Ádám nős, fia Máté nőtlen, Vég András nős, fia István nőtlen, Tód János nős, fia Antal nős, Kata Mihál nős. A dzsizje-adót fizetők száma 11, mindegyiktől 50, összesen 550. A jövedelem a tizedekből és adókból a filori-adón kívül: 1659.

Gilván falu, Szentlőrinchez tartozik. Az említett falu rájái kiváltságuk szerint régóta a pécsi vár hídjait szokták javítani, de ez a régi defterbe (az 1570. évibe sem) nem lett feljegyezve. Amikor az udvarhoz előterjesztetett, hogy a nevezett várnak szolgálatukra az említett módon szükség van, az a fenséges rendelet érkezett, hogy amennyiben a szolgálatukat teljesítik, a termény-tizedek és adók megfizetése után, a hadi-adó és a rendkívüli-adók fizetése alól mentesek legyenek. Ez így az új szultáni defterbe is feljegyeztetett. — 1579-ben Vég Ferenc, fia Ágoston, testvére János, Éliás Benedek, fia Pál, Kata Mihál, Pál Mihál, fia János, a nevezett fia Ferenc, Tót György, fia Ádán, Bence Mihál, Vajda Petár, fia György, Kata Ádán, Vajda Mihál, testvére Pál, Vajda Mihál (!), testvére Ferenc, Kata Tomás, Vég Miklós, Vajda György, testvére István, Horvát István, Vég ..., Bence András, Tornocs (Tornos!) Pál, Vajda János. A dzsizje-adót fizetők száma 18. A jövedelem a tizedekből és adókból: 8000.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 17, ötvenével	850	kapu 18	900
búza 50 kile	500	búza 300 kile	3900
kevert 15 kile	75	kevert 170 kile	1530
méhkas-tized	22	méhkas-tized	130
széna-tized	60	széna-tized	350
káposzta-tized	50	káposzta-tized	46
sertés-adó	39	sertés-adó	230
kender-tized	20	kender- és len-tized	60
fokhagyma- és hagyma-tized	30	fokhagyma- és hagyma-tized	42
bírságpénz	—	bírságpénz	50
sarlópénz	15	sarlópénz	25
tapu-illeték	20	tapu-illeték	45
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz	106
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	30
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	30
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	225
kert-adó	—	kert-adó	36
hordó-adó	—	hordó-adó	35
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	150
malom-adó	—	malom-adó, két kerék után	50

36. Szentdienös falu, ma Szentdénes.

1550-ben László pap, Fóris János nős, Együd Balázs nős, Pálfi Gál nős, Nagy Máté nős, fia Orbán nőtlen, Boros Benedek nős, Bak Lukács nős, Szakál Dienös nős, Szakál György nős, Erdeli Tomás nős, fia Orbán nőtlen, Nagy Borbás nős, testvére Gál nőtlen, Szilvás Tomás nős, Tód Máté nős, fia Bálind nőtlen, Turcsin János nős, testvére Gergel nőtlen, Miklós diák nős, fia Gáspár nőtlen, Parragi János nős — felmentett, szántója 14 zsáknyi, rétje 5 szekérnyi —, fia Gergel nőtlen, Csér Imre nős, fia Dimitre nőtlen, Szabó Gergel nős, testvére Balázs nőtlen, Imre Balázs nős, Szabó Bálind nős — felmentett, szántója 10 zsáknyi, rétje 4 szekérnyi —, fia Benedek nőtlen, Tálos János nős, Duzmán Pál nős — felmentett, szántója 16 zsáknyi, rétje 4 szekérnyi —, fia Farkas nőtlen, Kalács Vince nős, testvére Petre nőtlen, Horvát Alberd nős, felmentett, szántója 8 zsáknyi, rétje 4 szekérnyi. A dzsizje-adót fizetők száma 10, mindegyiktől 50, összesen 500. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filoriadón kívül: 1400.

Szentjános falu, Szentlőrinchez tartozik. (Több azonosítható családnév alapján feltehető, hogy 1579-ben Szentdienös falut Szentjános néven írták össze, mert az ekkor készült defterben még csak Szentdienös puszta sem található.) 1579-ben Török Ferenc, testvére Török Balás, fia Istók, Halas Ferenc, fia Jancsi, Tarnai Imre, fia Gáspár, Fórus Ágoston, Kis Petár, fia Együt, Tarna Gergel, fia Benedek, másik fia György, Turcsin Gergel, fia János, Parragi Petár, Duzmán Martin, fia Miklós, Vince Pál, Hata Imre, fia Dimitri, másik fia György, Duzmáni István, testvére Petár, Szabó Imre, Cséri György, Vég Petár, fia Ferenc, Toka Bálind, fia István, Sós Petár, Margit özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 16.

Kis Petör rétje, most fia Kis Gergör kezén: 4 darab, tapu-illetéke 125.
Balázs bíró és Gübör Jancsi rétje, most Duzmán Márton kezén.
Vince Pál rétje, a nevezett falu határában: 2 darab.
Cseglő György rétje, a nevezett falu határában.
Rét, most Vak Petre kezén.
Bodor Keresztös rétje, a szpáhi kezén.
Kis Lukács és ... Máté rétje, most Turcsin Ferenc kezén.
Szakál György földbirtoka (bastina).
Pap András földbirtoka (bastina), most a szpáhi kezén: 4 szekér.
A jövedelem az adókból és tizedekből: 7100.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 15, ötvenével	750	kapu 16	800
búza 40 kile	400	búza 211 kile	2743
kevert 15 kile	75	kevert 212 kile	1908
méhkas-tized	15	méhkas-tized	150
széna-tized	40	széna-tized	250
káposzta-tized	10	káposzta-tized	90
sertés-adó	75	sertés-adó	175
kender-tized	10	kender- és len-tized	125
fokhagyma- és hagyma-tized	20	fokhagyma- és hagyma-tized	105
sarlópénz	10	sarlópénz	19
tapu-illeték	20	tapu-illeték	85
büntetéspénz fele	25	büntetéspénz	128
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	200
kert-adó	—	kert-adó	32
hordó-adó	—	hordó-adó	150
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	90
bírságpénz	—	bírságpénz	50

37. *Egéd* falu, ma puszta Szentlőrinctől É-ra.

1550-ben Ferenc Balázs nős, fia László nőtlen, Radván Gergel nős, Vince Jakab nős, fia Gergel nőtlen, Bak Gergel nős, fia Márton nőtlen, Fekete István nős, fia János nőtlen, testvére István nőtlen, Bogdán Petre nős, fia Dienös nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 4, mindegyiktől 50, összesen 200. A jövedelem a tizedekből és adókból: 1940.

Egédfaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Ferenc Máté, testvére Ferenc László, fia Lőrinc, Erdős Bódizsár, fia Petör. A dzsizje-adót fizetők száma 3.

Palló István földbirtoka (bastina), most felesége ... kezében.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 1800.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 3, ötvenével	150	kapu 3	150
búza 44 kile	440	búza 60 kile	780
kevert 34 kile	170	kevert 30 kile	270
must-tized 25 cseber	900	must-tized 7 cseber	504
méhkas-tized	40	méhkas-tized	15
széna-tized	82	széna-tized	60
káposzta-tized	16	káposzta-tized	15
kender-tized	30	kender- és len-tized	18
fokhagyma- és hagyma-tized	12	fokhagyma- és hagyma-tized	16
sertés-adó	30	sertés-adó	25
sarlópénz	10	sarlópénz	8
tapu-illeték	40	tapu-illeték	5
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	53
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	37
kert-adó	—	kert-adó	6
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	8

38. *Györgyfalva* falu, Mónosokor környékén fekhetett.

1550-ben Boglár János nős, fia Borbás, nőtlen, Tód István nős, Fóris Balázs nős, testvére Máté nőtlen, Tardi Pál nős, fia Orbán nőtlen, Kondis Balázs nős, Bánk István nős, Sípos Antal nős, Tód Benedek nős, ... Máté nős, Nagy Borbás nős. A dzsizje-adót fizetők száma 3, mindegyiktől 50, összesen 150. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 700.

Györgyfaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Sípos Petör, Kondizs Gergel, fia Miklós, Kondizs András. A dzsizje-adót fizetők száma 3. A jövedelem a tizedekből és adókból: 1123.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 3, ötvenével	150	kapu 3	150
búza 30 kile	300	búza 60 kile	780
kevert 10 kile	50	kevert 1 kile	9
méhkas-tized	15	méhkas-tized	20
széna-tized	20	széna-tized	10
káposzta-tized	5	káposzta-tized	5
kender-tized	10	kender- és len-tized	11
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	6
sertés-adó	40	sertés-adó	20
sarlópénz	10	sarlópénz	4
tapu-illeték	10	tapu-illeték	11
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz fele	11
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	37
kert-adó	—	kert-adó	6
hordó-adó	—	hordó-adó	6
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	7

39. Kőhíd falu, Kisasszonyfa területén ma határrész (Follajtár 316).

1550-ben Ersi György nős, fia Balázs nőtlen, Kis János nős, testvére Márton nőtlen, Gergel Bertalan nős, Bán Ferenc nős, fia Petre nőtlen, Bán Pál nős, Nagy György nős, Duna Pál nős, fia Balázs nőtlen, testvére Ádám nőtlen, Karácson Petre nős, testvére Balázs nős, Ozsvard Petre nős, fia Ádám nőtlen, Kőhídi Ferenc nős, testvére Pál nős, Kis György nős, Dancsó Pál nős, fia Berta nőtlen, György Benedek nős, fia Petre nőtlen, testvére György nős, Sas István nős, Duna Bendek nős, Duna Petre nős, fia Tomás nőtlen, Nagy Ferenc nős, Orbán Benedek nős, fia Bálind nőtlen, testvére István nőtlen, Borgyán (?) Máté nős, Kódus Pál nős, Tód Balázs nős, Kőhídi György nős, Csatos István nős, Ozsvard Márton nős, fia Petre nőtlen, Sándor István nős, Szakács István nős, Koca István nős, Kőhíd Balázs nős, fia István nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 11, mindegyiktől 50, összesen 550. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 2298.

Kőhíd falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Pócs Berta, Halas Imre, fia Máté, testvére András, Dáza Ferenc, Pozsega István, Jancsó Márton, Mónár Miklós, fia Jancsi, Szabó Mihál, Bercik Miklós, Margit özvegyasszony. A dzsizje-adót fizetők száma 5.

Szántó és rét Bence Márton és Kóna Ferenc kezén. A szántó 70 zsáknyi, a rét két darab.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 3500.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 18, ötvenével	900	kapu 5	250
búza 70 kile	700	búza 116 kile	1508
kevert 22 kile	110	kevert 110 kile	990
árpa 15 kile	75	árpa	—
méhkas-tized	45	méhkas-tized	50
széna-tized	150	széna-tized	120
káposzta-tized	60	káposzta-tized	50
kender-tized	6	kender- és len-tized	45
fokhagyma- és hagyma-tized	16	fokhagyma- és hagyma-tized	30
sertés-adó	100	sertés-adó	150

1550-ben		*1579-ben*	
sarlópénz	16	sarlópénz	10
tapu-illeték	30	tapu-illeték	60
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz fele	45
Kis János malma, kétkerekű, adója	50	malom-adó, 2 kerék után	50
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	62
kert-adó	—	kert-adó	10
hordó-adó	—	hordó-adó	25
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	15

40. Kőrös falu, ma Kőrispuszta néven Kisasszonyfához tartozik.

1550-ben Balázs diák nős, Tód Mihál nős, testvére Markó nős, Serös Pál nős, Máté kovács, Miskó György, testvére Alberd nőtlen, testvére Lukács nőtlen, Bota Józsa nős, testvére István nős, testvére Tomás nőtlen, Tardi János nőtlen, Tengöri Bálind nős, fia Márton nőtlen, testvére Matiás nőtlen, testvére Lukács nős, Tód Tomás nős, Tód Benedek nős, Tód Balázs nős, fia Mihál nőtlen, Tód Demetör nős, fia Markó nőtlen, Tód Matiás nős, fia András nőtlen, Márton kovács nős, testvére Kelemen nőtlen, fia István nős, Tód Iván nős, Tód Petre nős, fia Pál nőtlen, Tód ... nős, Tód Pál nős, testvére Jakab nős. A dzsizje-adót fizetők száma 10, mindegyiktől 50, összesen 500. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 2000.

Hüszejnnek, Kászim pasa emberének majorsága. Mivel a nevezett majorság szántóját, amely mintegy 40 zsáknyi és rétjét, amely 23 szekérnyi és kétkerekű malomépítményét, a nevezett vilájet régebbi összeírásakor, a fentemlített a tapu-illeték megfizetésével birtokba vette és a tized megadásának feltétele mellett a régi defterben feljegyeztetett, most ez az új szultáni defterben is ráíratott. A jövedelem a tizedből: 400

búza 30 kile	300	kevert 15 kile	75
széna-tized	25		

Kőrös falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Vinkó Gál, fia György, fia Bálind, Vinkó Lukács, fia Pál, Boti Tomás, fia Jakab, fia Gál, Tót Márton, fia György, fia Bódis, Tót János, fia Jancsi, Tót Petör, fia Bendek, fia György, másik Tót János, fia Petör. A dzsizje-adót fizetők száma 8. A jövedelem a tizedekből és adókból: 3450.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 15, ötvenével	750	kapu 8	400
búza 57 kile	570	búza 80 kile	1040
kevert 30 kile	150	kevert 74 kile	666
méhkas-tized	40	méhkas-tized	150
széna-tized	50	széna-tized	170
káposzta-tized	20	káposzta-tized	120
kender-tized	10	kender- és len-tized	50
fokhagyma- és hagyma-tized	25	fokhagyma- és hagyma-tized	20
sertés-adó	38	sertés-adó	210
sarlópénz	22	sarlópénz	10
tapu-illeték	30	tapu-illeték	60
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	100
büntetéspénz fele	40	büntetéspénz	93
Hüszejn vojvoda malma, kétkerekű, adója	50	Kászim bég majorsága, tizedváltsága átalányban, a régi defter szerint, évenként	30
a nevezett falu piaci vámbevétele évenként	500	a nevezett falu piaci vámbevétele évenként	—
kert-adó	—	kert-adó	16

1550-ben		*1579-ben*	
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	15
gyümölcs-tized	—	gyümölcs-tized	15
hordó-adó	—	hordó-adó	25
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	60

41. Hernádfalva falu, ma Hernádfa, Gyöngyfa községhez tartozik.

1550-ben Hernád György nős, fia István nőtlen, testvére Ferenc nőtlen, Nagy Filip nős, Tód Ferenc nős, Tód István nős, Tód Antal nős, Tód Lőrinc nős, másik Tód Antal nős, Tód Pál nős, Tód Kelemen nős, fia István nőtlen, Józsa Gál nős, Tód Petre nős, Tardi Lukács nős, fia Mihál nőtlen, Tardi Matiás nős, Hánó János nős, fia László nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 9, mindegyiktől 50, összesen 450. A jövedelem az adókból és tizedekből a filori-adón kívül: 1500.

Hernádfaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Eke János, Tót Petör, fia Máté, Demján János, fia Tamás, Bojtos Petör, Hernád Ferenc, Tót Mihál, Fazekas Matiás, fia Matiás, Zsuzsa Gergel, Tót Petre, Tót István. A dzsizje-adót fizetők száma 11. A jövedelem a tizedekből és adókból: 3550.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 13, ötvenével	650	kapu 11	550
búza 42 kile	420	búza 120 kile	1560
kevert 50 kile	250	kevert 145 kile	1386
méhkas-tized	14	méhkas-tized	60
széna-tized	60	széna-tized	180
káposzta-tized	20	káposzta-tized	80
kender-tized	9	kender- és len-tized	35
fokhagyma- és hagyma-tized	5	fokhagyma- és hagyma-tized	22
sertés-adó	20	sertés-adó	72
sarlópénz	10	sarlópénz	10
tapu-illeték	15	tapu-illeték	25
büntetéspénz fele	15	büntetéspénz	140
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	137
kert-adó	—	kert-adó	12
hordó-adó	—	hordó-adó	27
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	10
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	15

42. Ózd falu.

1550-ben Pető György nős, testvére Borbás nős, Boltor György nős, testvére Alberd nős, Zsáti Dienös nős, Pető Tomás nős, Balázs Dienös nőtlen, Boti Imre nős, Gergel Dimitre nős, Varga Márton nős, Nagy István nős, testvére Fábián nőtlen, Varga Jakab nős, fia Mihál nőtlen, Vajda Benedek nős, Ruga János nőtlen, Vasad István nős, Kasza András nős, Hőke Borbás nős, Pető János nős, testvére Petre nőtlen, Bakó Máté nős, Táka István nős. A dzsizje-adót fizetők száma 10, mindegyiktől 50, összesen 500. A jövedelem a tizedekből és az adókból, a filori-adón kívül: 2780.

Ózd falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Pető Petár, Pető Tamás, fia Gyurkó, Bodor Demetör, Vas Gergel, fia Vas György, fia Jancsi, Szente Antal, fia Gecsi, Varga Balás, fia Gyurkó, Nagy Vince, fia Jancsi, Pető Lőrinc, fia Istók, Varga Berta, Nagy Petör, fia Alberd, Pető Petár (!), fia Bence, Kalács Gergel, fia Balás, a nevezett fia Jancsi, Boti Lázár, fia Gecsi, Dácsa Anbrus, Gergel Miklós, fia Bálind, Varga István, Vas Anbrus, fia Bence, Hőke István, Varga Jakab, fia Tomás, Nagy János, Potron (?) Miklós, Benda György. A dzsizje-adót fizetők száma 20.

Újfalva puszta, a nevezett falu vetés-földje.

A jövedelem a tizedekből és adókból: 5650.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 17, ötvenével	850	kapu 20	1000
búza 130 kile	1300	búza 200 kile	2600
kevert 24 kile	120	kevert 149 kile	1341
méhkas-tized	40	méhkas-tized	150
széna-tized	160	széna-tized	285
káposzta-tized	60	káposzta-tized	50
kender-tized	25	kender- és len-tized	65
fokhagyma- és hagyma-tized	40	fokhagyma- és hagyma-tized	70
sertés-adó	110	sertés-adó	155
sarlópénz	25	sarlópénz	30
tapu-illeték	20	tapu-illeték	100
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	174
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	30
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	250
kert-adó	—	kert-adó	40
hordó-adó	—	hordó-adó	125
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	60
bírságpénz	—	bírságpénz	25

43. A *„másik" Lórándfalva* falu. Az egyik Lórándfalva, Szenterzsébet és Nagyváty vidékén feküdt (Csánki 503), ez 1579-ben a szigetvári náhijéhoz tartozott. A „másik", Ózd és Bogádmindszent környékén fekhetett.

1550-ben Démes László nős, fia Benedek nőtlen, Dömös Pál nős, Kan Gergel nős, fia Tomás nőtlen, Hamvas Pál nős, Nagy Balázs nős, Fóris Gergel nős, fia Mihál nőtlen, testvére István nőtlen. A dzsizje-adót fizetők száma 3, mindegyiktől 50, összesen 150. A jövedelem a tizedekből és adókból, a filori-adón kívül: 1000.

A „másik" Lórándfaluja falu, Szentlőrinchez tartozik. 1579-ben Kan Gergel, fia Tomás, fia Istók, Górizs István, fia Jancsi, Nemös Máté, fia Gergel, a nevezett fia Ferenc, Hamvas Petár, fia Istók, Fóris Gyenös, fia Istók, Goris Gergel. A dzsizje-adót fizetők száma 5. A jövedelem a tizedekből és adókból: 2700.

1550-ben		*1579-ben*	
kapu 6, ötvenével	300	kapu 5	250
búza 21 kile	210	búza 82 kile	1066
kevert 49 kile	245	kevert 59 kile	531
méhkas-tized	40	méhkas-tized	81
széna-tized	51	széna-tized	115
káposzta-tized	20	káposzta-tized	55
kender-tized	15	kender- és len-tized	25
fokhagyma- és hagyma-tized	10	fokhagyma- és hagyma-tized	36
sertés-adó	40	sertés-adó	181
sarlópénz	15	sarlópénz	6
tapu-illeték	20	tapu-illeték	25
büntetéspénz fele	30	büntetéspénz	63
lencse- és borsó-tized	—	lencse- és borsó-tized	22
tűzifa-adó	—	tűzifa-adó	62
kert-adó	—	kert-adó	10
menyasszony-adó	—	menyasszony-adó	30
hordó-adó	—	hordó-adó	22
makkoltatási-adó	—	makkoltatási-adó	30
bírságpénz	—	bírságpénz	90

Borbács puszta, Szentlőrinchez tartozik. Lórándfalva mellett fekhetett. 1579-ben a jövedelem a tizedekből: 300.

SOMOGY MEGYE PUSZTULÁSA SZIGETVÁR ELESTE UTÁN

T. MÉREY KLÁRA

Szigetvár eleste, a vár török uralom előtti utolsó kapitányának, Zrínyi Miklósnak és harcostársainak tragikus halálba rohanása még négyszáz év elmúltával is megrendülést kelt bennünk. Akkor is tudta az ország népe, hogy e vár elestével nemcsak egy fából és földből épült erősség került a török félhold uralma alá, hanem egy egész vidék lakossága, aminek nyomor, baj és pusztulás járt a nyomában. Nem könnyű feladat annak bemutatása, hogy *valóban* mit jelentett Szigetvár eleste a körülötte és a mögötte fekvő Somogyország, Somogy megye lakosai számára.

Megjelent feldolgozások már rámutattak — a megyénkből ránk maradt globális adatok alapján — azokra a mérhetetlen veszteségekre, amelyek ezt a területet sújtották. A kép azonban kiegészítésre szorul. Több tanulmány — elsősorban Acsády Ignác alapvető és szorgos kutatásának eredménye[1] — sok részletre kiterjedően mutatja meg a XVI—XVII. században az egész országon belül ennek a vidéknek a pusztulását is. Az adatok azonban hézagosak, csupán egy-egy egymástól távoleső időszakot világítanak meg. Ez nem a feldolgozó hibája, hanem a források alapvető hiányossága.

Kis tanulmányunk nem tehette azt feladatává, hogy az országos képnek azt a töredékét, amelyet egy megye élete jelent, maradéktalanul feltárja, csupán a mai forráskritikai módszerek alkalmazásával kíván kísérletet tenni arra, hogy a megye pusztulásának *mértékére* rámutasson. Meg kell jegyeznünk, hogy a források, amelyeken e tanulmány alapul (mint minden e korból való összeírás) nem teljesen megbízhatóak. Forráskritikai tanulmányok egész sora (legutóbb Bakács István fontos elemzése) mutatott rá arra,[2] hogy a dicalis conscriptio, mint összehasonlító alap, mennyire kezdet-

[1] ACSÁDY IGNÁC: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526—64). Bp., 1888. Uő.: A jobbágyadózás 1577—97-ben. Bp., 1896. Uő.: A magyar adózás története 1598—1604. Bp., 1906. PÁKAY ZSOLT: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém, 1942. (Veszprém vármegyei füzetek.)

[2] JUHÁSZ LAJOS: A porta története 1526—1648. Bp., 1936. BAKÁCS ISTVÁN: A dicális összeírások. A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp., 1957. 51—81. p. ACSÁDY i. m. Itt kell megjegyeznünk, hogy az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones (továbbiakban U et C) anyagában a nyitrai püspökség községeinek urbáriuma rendelkezésünkre állt. Minthogy azonban ennek az 1560-ban kelt urbáriumnak Somogy megyei községeit az 1557. évi adóösszeírásban nem találjuk, s az 1564. évi conscriptio pedig már a háborús események miatt összehasonlításra nem alkalmas, el kellett tekintenünk e két forrás egybevetésétől. Hasonlóképpen az időbeli eltérések miatt nem hasonlítottuk össze az Urbariumok XVI—XVII. sz. (Szerk. MAKSAY FERENC Bp., 1959.) c. munka 133—148. p.-n közölt — a kanizsai uradalomhoz tartozó néhány somogyi község — urbáriumban és dicális conscriptióban szereplő adatait.

leges. A porta bizonytalan adóegység, tartalma korszakonként változott, ezt minden alkalommal figyelembe kell vennünk. A porták számának változása és az összeírások kritikai vizsgálata azonban némi eligazítást és támpontot adhat abban a nagy sötétségben, amely történelmünknek egyik legtragikusabb, és — talán azt is bátran állíthatjuk, hogy — legvitatottabb szakasza: a török uralom éveiben.

Pusztulás a XVI. században az adóösszeírások alapján

Somogy megye területe a XVI. században sokkal nagyobb volt mint ma. Azok az összeírások, amelyek ránk maradtak, nemcsak Szigetvár környékét, hanem Zala megye egy részét is a megyéhez tartozónak mutatják. Így kutatási területünk nem tapad szorosan a mai megyehatárhoz, hanem nagyjából Szigetvár környékétől Kanizsáig, illetve a Drávától a Balatonig terjedő terület vizsgálatát jelenti.

Az első dicalis conscriptio, adóösszeírás, amely a megye területéről a XVI. századból fentmaradt, 1534-ben kelt. Ebben az esztendőben a megyét öt kerületre osztva írták össze. Az összeírt helységek nevét és számát egybevetettük a Hunyadiak korában megállapított Somogy megyei helységek nevével és számával.[3] Megállapítható, hogy míg Csánki kiváló munkája 939 helységet tartott nyilván a megye területén, az 1534. évi adóösszeírás 607 különböző adózó helységet tüntet fel. Ezek közül 51 település nem szerepel név szerint Csánki kimutatásában, köztük olyan helységek mint Lencsen, Tótváros, Sámson, Gyöngyösmellék stb., amelyek a XIX. században is élő települések voltak, s amelyek közül több ma is mint puszta vagy község — a dicalis conscriptio helységösszeírási sorrendje szerint megállapíthatóan — az akkori helyén fekvő település.

1534-ben az összeírás szerint 607 helységben 5576 ½ adózó porta volt, amelyből leégettnek jeleztek 121 portát; a szegények száma 2724, a pusztatelkeké pedig 1044.

A következő adóösszeírás 1536-ból maradt ránk, amikor is 602 helységben 4879 ½ portát írtak össze. Ebben az összeírásban nem tüntették fel külön a szegényeket és a pusztatelkeket.[4]

Ennek az összeírásnak az esztendejében, 1536-ban Török Bálint, a megye legtekintélyesebb földesura János király pártjára állott, és ezzel kivonta a megyét a királyi adózás alól. Török Bálint az 1542. évi adólajstrom szerint a megye 6536 ½ portájából mindössze 660 portával rendelkezett (Báthori András kezén ugyanakkor 1750 porta volt!), mégis nagyobb hatalma volt Somogyban bármelyik gazdagabb földesúrnál, mert ő birtokolta Szigetvárt. Ennek a várnak jelentősége évről évre emelkedett. Amellett Török Bálint-

[3] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. Bp., 1894. 567—707. p.

[4] OL—Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye, megfelelő évek. A „szegények" a portás jobbágyok és a zsellérek közötti jobbágyréteg. L. Szabó István: Ugocsa megye. Bp., 1937. 149—152. p.

nak 1536-ban nagyszámú lovas és gyalogcsapatával Csurgó várát is — rövid ostrom után — sikerült hatalmába keríteni.[5]

1543-ban Siklós, majd Pécs elestével a megyét már félkörben vette körül a török, és portyázásaik állandó nyugtalanságot jelentettek Somogy megye népének. Az 1546. évi töredékesen ránkmaradt összeírás mindössze 183 települést tart nyilván; ezekben összesen 643 adózó porta volt és 628 szegény (pauperes) élt. A pusztatelkek száma (deserta sessio) 1425 ½, ezeket az összeírás szerint mind a török pusztította el.

A következő esztendőben, 1547-ben Ferdinánd király békét kötött a törökkel, közben azonban állandóan folytak a nyugtalanító portyázások. Az 1548. évi összeírás 255 helységben 971 ½ portát, 1022 szegényt és 668 pusztatelket tartott nyilván. E 225 helységből teljesen elpusztultnak jeleztek 33-at, részben elpusztultnak 12-őt. A következő esztendőben, 1549-ben újból összeírták Somogy megyét, de most már nemcsak az előző évben összeírt községeket. 271 helység lakosainak vagyoni helyzetét mérték fel, és ezek közül már csak 17 települést jeleztek teljesen elpusztultnak, míg 23 további helység részlegesen ment tönkre. Csoknya (ma Csokonyavisonta, a barcsi járásban) ez évben újonnan települt községként szerepel. Az összeírt adózó településekben a porták összes száma 1087, a szegényeké 1500, pusztatelek pedig 84 községben 300 volt. A megye területén 26 szabados élt, 29 zsellér, — a gyors regenerálódást mutatja, hogy előző év óta 32 községben 129 új ház épült, és két malmot is nyilvántartottak.[6] Ez az adóösszeírás (mivel nagyjából ugyanazok a községek kerültek összeírásra, mint egy évvel előbb) arra mutat, hogy ezen a területen, a török által közvetlenül fenyegetett Somogy megyében is ekkor még bámulatosan rugalmasan regenerálódott a lakosság, illetve a közvetlen veszély elmúltával újból visszatelepültek, építkeztek, művelték a földet. Kétségtelen, hogy ennek alapvető oka az lehetett, hogy a termelőerők pusztulása még nem volt olyan nagymértékű, hogy az élet folytatását lehetetlenné tette volna. A súlyos károkat szenvedett paraszt számára jobb megoldás volt gazdaságát újjáépíteni, mint földönfutóvá válnia. Ezenkívül azonban úgy hisszük, bátran állíthatjuk, hogy ezt a gyors újratelepülést és újrakezdést nem kis részben megkönnyítette az a bizalom, amelyet a lakosság végvárai és az azokat védelmező várőrségek, elsősorban a tekintélyes Szigetvár védői iránt érzett.

1550-ben a török nagyobb haddal indult Somogy ellen portyázó kirándulásra. Ennek nyomai azonnal megtalálhatók az ez évben kelt adóösszeírásban. Ez a hadjárat a török vereségével végződött ugyan, mégis igen nagy emberveszteséggel járt. Az összeírásra került községek közül mindössze 114 somogyi községet írtak össze be nem hódolt, tehát töröknek nem adózó településként. Ezek közül a helységek közül is azonban 17 teljesen, 2 pedig részlegesen üres, pusztahely volt. A további 83 községben összesen 300 adózó porta, 22 községben 80 új porta volt, amely nem adózott. 34 község-

[5] Somogy vármegye története. Szerk. Csánki Dezső Bp., é. n. 431—461. p. (Magyarország vármegyéi és városai.)

[6] OL—Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye, 1548. 1549.

ben 91 pusztatelket és 95 községben 560 szegényt írtak össze. Élt ezenkívül e községekben 22 zsellér és 21 szabados (libertinus).

A községek másik, nagyobb csoportja, összesen 173 helység behódolt, vagyis a töröknek is adózott. Ezekben összesen 895 portát, 83 új portát, 988 szegényt és 337 pusztatelket írtak össze. A pusztatelkek többségénél feltüntették, hogy azokat tulajdonosai elhagyták. Három helységnél külön feljegyezték, hogy a török pusztította el őket teljesen (Bolhó, Heresznye, Pettend). Az összeírás még 14 községet általában pusztának, illetve feldúltnak tüntet fel, s két további községet, Beleznát és Vrászlót nagy részben elpusztultnak említ.

Az 1552. évi török hadjáratnak Somogy megyéből Görösgál esett áldozatul, amely palánk elfoglalásával a Szigetvárra vezető út veszélyessé vált. Ebben a palánk-várban 1552—53-ban már 167 emberből álló török csapatot találunk.[7]

Ettől az időtől kezdve egyre sűrűsödnek a törökök támadásai Somogy legnagyobb erőssége, Szigetvár ellen. 1554-ben a szigetvári őrség még feltartóztatta őket, de vezérük, Perneszy Egyed hősi halált halt. A következő esztendőben — a Ferdinánddal kötött fegyverszünet ellenére — ismét török hadak lepték el Somogyot, és Kaposvárt is hatalmukba kerítették. Ennek hírére Korotna őrsége szökdösni kezdett a várból, úgyhogy az végül is teljesen üresen, ágyúlövés nélkül a török kezére került. Szenyér vára hősiesen ellenállt, a török nem tudta bevenni. A had ekkor Bajomot és Berényt felégetve Babócsa ellen fordult. E fontos végvár maroknyi őrsége külső segítségben nem bízhatott, elcsüggedt, és harc nélkül feladta a várat. Így 1555-ben majdnem egész Somogy a török félhold uralma alá került.

1556-ban az új budai basa már Szigetvár ostromára készült. Ekkor megmozdult a királyi Magyarország katonai ereje is, és nemcsak Szigetvárt, hanem Berzencét és Babócsát is sikerült felmenteni, majd Koroknya, Kaposvár és Görösgál is magyar kézre került. 1557-ben nagyobb hadjáratra nem került sor, de kisebb összecsapások most is napirenden voltak. Ebben az esztendőben ismét összeírták az adózó portákat. Megyénk területén ekkor 81 helységet jegyeztek fel, amelyek Szigetvárhoz tartoztak, és összesen 499 portával adóztak. E települések közül 64-ben 504 szegény élt és 9-ben pedig 244 puszta telek volt. Ugyanakkor 102 olyan helységet is összeírtak, amely a töröknek is adózott, s melyekben összesen 300 porta volt.

A következő esztendőkben a helyzet egyre inkább romlott. 1558-ban a megye szakadatlan harcok színtere volt. Ez mutatkozott meg az 1564-ben összeírt adólajstromokban. 268 olyan helységet tüntetnek ott fel, amely a töröknek adózott, és 64-et, amely a töröknek nem adózott. A töröknek is adózó helységek portaszáma 765, míg a nem adózóké 183 portát tett ki. Ez már maga is mutatja az erőviszonyok alakulását két esztendővel Szigetvár eleste előtt. Ugyanakkor 129 puszta portát írtak össze, amelyeknek egy részével kapcsolatosan az összeíró megjegyezte, hogy az tűz martaléka lett.

Szigetvár 1566. évi hősies küzdelme és eleste után a megye teljesen török kézre jutott. 1566-tól 1572-ig a kamara kimutatásaiban Somogy megye nem

[7] Velics—Kammerer: Magyarországi kincstári defterek. I. k. Bp., 1886. 86—87. p.

szerepel. Ezután — a drinápolyi béke következményeként — a számadásokban ismét feltűnik Somogy megye néhány községe. Az 1568. évi drinápolyi béke ugyanis pontosan meghatározta nemcsak a két birodalom határát, hanem a török—magyar condominium területét is. Azt a területet tudniillik, amely kétfelé adózott: magyar részről töröknek is, illetve török részről a magyarnak is. 1576-ban Somogy megyében 45 töröknek alávetett helység neve maradt fent, 79 ép és 29 ½ elpusztult portával. 1582-ben 156 helységben 280 ½ portát írtak össze, míg 1596-ban 72 helységben 144 ½ porta szerepel, köztük 30 helység adós maradt, mely utóbbiakban összesen 48 ½ porta volt.

Ezek a helységek ekkor már a nagyobb váraknak, erősségeknek adóztak. Ebben az esztendőben az adóösszeírás már feltünteti, hogy az összeírt helységek közül tíz—21 portával — a csurgói Zrínyi várnak adózott, három —5 ½ portával — Kanizsa várának, tizenhárom—17 ¼ portával — Berzence várának és negyvenhat helység — 101 ½ portával — Babócsa, Komár és egyéb kisebb erősségeknek tartozott adóval. Más forrásból értesülünk arról is, hogy 1572-től Somogy megye hat helysége Tihany várának adózott.[8]

1598-ban változás állott be az adórendszerben. Az eddigi portális adózás helyére a nagyrészt elpusztult országban a házankénti adózást vezették be. Megyénkben 1598-ban a csurgói uradalomhoz tartozó 52 helységben 474 házat írtak össze, a következő esztendőben pedig — ugyancsak nagyrészt Zrínyi birtokok területéről — 182 községben 2043 házat tüntettek fel, amelyek közül a későbbi ellenőrzés 159 házat (22 községben) „elégettnek" jegyzett fel. Egy összegezett kimutatás szerint megyénk jobbágyai 1598-ban 1797 hódolt ház után annak fele értékére, tehát 998 ½ házra voltak kötelesek adót fizetni. A következő esztendőben 1353 ½ adózó házat tüntettek fel. 1600 óta Somogy az országos összeírásokban nem szerepelt.[9]

Köztudomású, hogy az adóösszeírások adatait igen nehéz helyesen értékelni, és a számok egymásutánja nem ad megfelelő képet a korszakról. A számok azonban önmagukban is sokat mondhatnak, ha megfelelően viszonyítjuk őket. Alábbi táblázatunkban ezt a viszonyítást próbáltuk összefoglalni, hogy valóban konkréten megállapítható legyen, melyik az az időpont, amelyben a megye lakosságát a legnagyobb veszteség érte.

Ez az áttekintés azt mutatja, hogy az 1536 után következő török betörések folyamányaként a helységek átlagos portaszáma a felére csökkent, a szegények száma viszont megnövekedett. Az elpusztult helységek aránya ugyancsak 3%-ról 24%-ra nőtt, vagyis 1546-ban az adó alá összeírt helységek ¼-e teljesen puszta, 1564-ben pedig már több mint 1/3-a elhagyatott. 1548-tól 57-ig a porták és a szegények átlagos száma nem változott lényegesen, egy községre 4—5 porta, 3—4 szegény, 3—6 pusztatelek jutott.

[8] OL—Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye, megfelelő évek. Erdélyi László: Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585—1589. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (továbbiakban MGSz), 1905. 177. p.

[9] Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598—1604. Bp., 1906. 44—53. p. Acsády felhívja a figyelmet arra, hogy Somogyban 1599-ben az *összes* házak számát írták össze, tehát nemcsak az adózás alá kerülő házak számának felét.

Az 1557. évi viszonylagos magas portaszám feltehetően az 1556. évi szigetvári ostrom sikertelensége következtében egyrészt az adóztató magyar államapparátus megerősödést jelzi, másrészt ismét a gyors regenerálódásra ad kitűnő példát. Az 1557 után szaporodó, sikeres török betörések következményeként azonban 1564-ben, a Szigetvár ostromát megelőző években már három porta sem jutott egy községre.

A pusztulás mértéke Somogy megyében

(X = nem írták össze)

Év		Egy helységre eső			Az elpusztult helységek száma az épen maradottak %-ában
		ép porták	szegények	puszta telkek	
		s z á m a			
1534		9,2	4,6	1,7	3,3
1536		8,1	×	×	×
1546		4,6	4,5	7,7	24
1548		4,3	4,6	3	12,9
1549		4,2	5,9	1	6,2
1550	töröknek nem adózó	3	5,7	0,9	×
	töröknek adózó	5	5,5	1,9	×
1557	töröknek nem adózó ...	6,1	6,2	3,01	×
	töröknek adózó	2,9	×	×	×
1564	töröknek nem adózó ...	2,8	×	2,01	34,7
	töröknek adózó	2,8	×	×	×
1576	töröknek adózó	1,7	×	×	×
1582		1,7	×	×	×
1596		1,9	×	×	×

Felmerülhet az a kérdés, hogy 1564 után a portaszám nagy esése nem azt jelenti-e, hogy a meglevő porták számának felét írták csak össze? A drinápolyi béke értelmében ugyanis a hódolt községek a királynak csak a fele adót tartoztak fizetni. E kérdés eldöntésére egy kis számítást kell végeznünk. Megyénkben 1582-ben az egy helységre eső ép porta 1,7, 1596-ban 1,9. 1598-ban az egy községre eső házak számának átlaga 10, 1599-ben11. A házak száma tehát az első esetben, 5,8-szor, a második esetben 5,7-szer nagyobb mint a porták száma. Ez pedig kisebb eltérést mutat a porták és a

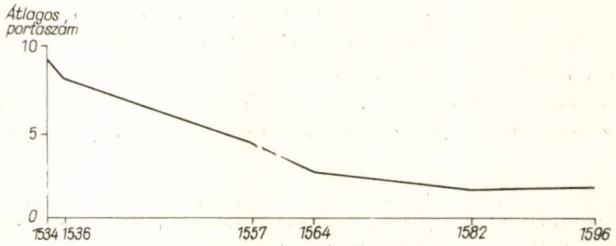

A Somogy megyében összeírt ép porták átlagos számának alakulása a XVI. század folyamán

házak száma között megyénk területén, mint amit a más vidékeken végzett összesített számítások végeredményei adnak.[10] Ez a tény, az összeírt porták és házak száma közötti csekély eltérés pedig majdnem tökéletes biztonsággal mondathatja ki velünk azt, hogy a megyénk területén összeírt porták száma 1568 után nem azért olyan alacsony, mert az összeírás csak a fele portaszámot tüntette fel, hanem mivel a *megye termelő erőinek hanyatlása* a fentiekben bemutatott *rohamos mértékben következett be.*

A házak száma szerinti adóztatással már nemcsak a portás jobbágyokat, hanem a házas zselléreket is az adózók közé sorolták. 1599-ben — mint már említettük — 11 ház jutott egy helységre, de az ugyanebben az évben felfektetett és az időközbeni pusztulást bemutató jegyzék szerint a házak száma még ebben az esztendőben 7%-kal csökkent, ezeket felégették.

Ezek a viszonyító adatok természetesen csak tájékoztató jellegűek lehetnek, jelentőségüket semmiképpen sem szabad túlbecsülnünk. Kitűzött célunk eléréséhez talán közelebb hoz minket az, ha áttekintjük, miként változott 1534 és 1596 között a megyénk területén összeírott helységekben a porták száma, illetve aránya?

Az elszegényedés mértéke a portaszámok csökkenése alapján

Év	Összeírt helységek száma																Csak szegények által lakott	
	Összesen		½—4		5—10		11—20		21—30		31—50		50-nél több		Puszta			
	portával rendelkezik																	
	sz	%	sz	%	sz	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%
1534	607	*100*	272	*45*	175	*29*	101	*17*	26	*4*	11	*1,7*	—	—	20	*3*	2	*0,3*
Töröknek nem adózó helységek																		
1564	64	*100*	36	*56*	14	*22*	7	*11*	—	—	—	—	—	—	6	*9*	1	*2*
Töröknek adózó helységek																		
1564	349	*100*	204	*58,4*	24	*6*	9	*1*	—	—	—	—	1	*0,3*	121	*34*	1	*0,3*
1582	156	*100*	153	*98*	—	—	3	*2*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1596	75	*100*	75	*100*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Ez a kimutatás is bizonyítja, hogy milyen rohamosan süllyedt a porták, illetve ép porták számaránya a háborús időkben. Természetesen ezek a számok önmagukban nem mondanak sokat, mivel a mögöttük levő tartalom is elmosódott, változott. Csupán a megye tönkremenetelének rohamos tempóját érzékeltetik. Egyre azonban fel kell figyelnünk. Az összeírások közül mindössze 1564-ben szerepel egy 50 portánál többel rendelkező helység (Kálmáncse vagy Kálmáncsehi mezőváros, ma Kálmáncsa). Általában ebben az összeírásban már több helységet összevontak (ezeknek portaszámát kimutatásunkban átlagértékben közöltük). Ez a tény arra mutat, hogy a tömörülés — az ellenséggel szemben a védekezésnek ez a legelemibb módja — megyénk területén már a Szigetvár eleste előtti években kialakult.

[10] DÁVID ZOLTÁN: A házak száma és a népesség XVI—XVII. századi forrásainkban. Történeti Statisztikai Közlemények, 1958. II. évf. 3—4 sz. 82—84. p.

Somogy megye XVI. századi adóösszeírásokban nyomonkövethető helységei

A terület beosztásánál az adóösszeírások és a török hódítás menetét vettük figyelembe. A térképen nem szerepelnek a következő helységek: I. kerületben: Ágy, Görösgál és Gyöngyösmellék, melyek ma Baranya megyéhez tartoznak. II. kerületben: Csente, mely Alsokkal összeépült, Farkasfalva és Mindszent, mely a berzencei uradalomhoz tartozott, Galambók és Ormánhida, melyek Zala megyében vannak. IV. kerületben: Falkos, Karos és Komár, melyek ugyancsak Zala megyéhez tartoznak.

Az összeírásnak ez a módja azonban bizonytalanná tesz minden számítást. Előfordul, hogy egyes összeírásokban egy- egy községet különböző szomszédaival írnak össze más-más esztendőben, természetesen különböző portaszámokkal. Egyes összeírásokban pedig tulajdonosok szerint írták össze egyes községekben a portaszámokat, és így ugyanaz a község többször szerepel. Újabb problémát jelentett a szöveg rossz olvashatósága,

illetve helyenként a nevek elferdítése. Az 1534. évi összeírásban fordult elő például, hogy a Balaton partján fekvő Szemes, Szárszó, Szamárdi (Zamárdi) és Endréd között egy Kemzelhegh nevű helységet tüntettek fel, amely feltehetően Kőrösheggyel azonos. Itt az elírás világos. Lehetne még szaporítani a példákat arra, hogy az ez évi összeírást vagy lemásolták egy rosszul olvasható eredetiről, vagy pedig a rovó a helységek nevét félreértette. Mindezek óvatosságra intenek akkor, amikor egyes helységek adatait akarjuk összevetni. Az összegyűjtött nagy anyagból tehát viszonylag kis töredéket hasonlíthatunk csak össze konkréten, egyáltalán nem a teljesség igényével, de azzal a gondossággal és pontossággal, amelyet XVI. századi kevés és töredékes megyei anyagunk megérdemel.

Az adóösszeírásokban feltüntetett helységek nagy tömegéből mindössze 104 helységben állnak rendelkezésünkre — de itt sem mindig megszakítás nélkül — 1534-től 1599-ig a porták, illetve házak számai. E helységek az egész megye területén szétszórtan feküsznek. Az alábbiakban megkíséreljük, hogy e községek adótabelláiban feltüntetett adatai alapján az egész megye népességi, gazdasági és társadalmi helyzetének alakulására következtessünk, illetve azt bemutassuk.

A megyét — a török pusztítás menetének megfelelően — négy területrészre osztottuk. Az első terület (I.) a Szigetvár körül és attól nyugatra elterülő adózó községeket foglalja magába, ahol 1534-től 1596-ig az átlagos portaszám 14,12-ről 2,75-re zuhant. 1599-ben egy helységre mindössze 19 ház esett. Ezek között a települések között volt olyan, azelőtt igen népes mezőváros is, mint Kálmáncse és Hedrehely.

A Drávától északra elterülő kerületről, tehát a megye délnyugati részéről (II.) van a legtöbb összefüggő adatunk. Itt az átlagos portaszám 12,38-ról 2,05-ra zuhant és 1599-ben átlag 17 ház jutott egy településre. A Balatontól délkeletre levő területen (III.) 18-ról 3,14-re zuhant az átlagos portaszám, és egy helységre mindössze 16 ház jutott. A nyugati részen (IV.) 13,61-ről 2,05-re esett a portaszám átlaga és 1599-ben 13 ház jutott egy településre. Szemléletesen ezt az alábbi grafikonon mutatjuk be.

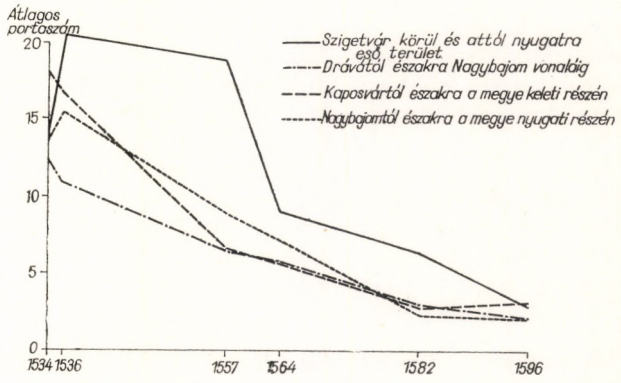

A XVI. századi adóösszeírásokban nyomonkövethető somogyi helységekben összeírt porták számának alakulása

Ezek szerint tehát a grafikon azt mutatja, hogy a Balatontól keletre elterülő rész mellett Szigetvár környéke őrizte meg még legjobban gazdasági erejét, bár itt is nyomon kísérhető először az 1550-es évek török háborúinak, majd 1566-ban a kulcspozíciónak, Szigetvár elvesztésének szomorú hatása. Feltűnhet mégis, hogy a törökök állandó betörése, sőt folyamatos megszállása alatt levő Dráva menti és Szigetvár környéki terület házainak száma 1599-ben magasabb átlagot mutat (19, illetve 17 ház esett átlag egy településre), mint a Balatontól délre elterülő vidék házainak átlagos száma. (E két kerületben mint láttuk 16, illetve 13 házból állt egy-egy település.) Ezen nem csodálkozhatunk. A török megszállta terület is sokat szenvedett, de mi volt ez azoknak a részeknek szenvedéseihez képest, amelyek állandóan ki voltak téve a „kalandos kedvű basák és bégek" támadásainak, portyázásainak és a végvári vitézek harci kicsapásainak!

Kísértetiesen rajzolódik ki előttünk e korszak népességének tragikus sorsa, ha Pecsevi Ibrahim írását olvassuk. Szelim szultán uralkodása idején (1566—74) a szigetvári bégnek, aki több mint ezer ember felett rendelkezett, „a hitetlenek országába való portyázás volt a szenvedélye. A végeken a háborúskodás színterén fekvő falvakat többnyire behódoltatta, néhány várat és palánkát pedig váratlanul megrohant és mivel a béke idején azokat el nem foglalhatta, tehát felgyújtotta és felégette."[11] Pecsevi egyike volt azoknak a török történetíróknak, akik általában ragaszkodtak az igazsághoz. Előfordult, hogy ingadozott és mesemondóvá vált, de saját kiskörű tapasztalatai leírásánál megközelíti a nyugati történeti előadásmódot, és így adatai értékesek. Minthogy tudjuk, hogy Pecsevi Pécsen született és életét nagyrészt Délkelet-Dunántúlon élte le, fel kell tételeznünk, hogy ez a beszámoló a valóságot és nem a török történetírói sablont tükrözi. A végbeliek szokásai gyermekkora óta éltek benne, s így lehetetlenség, hogy stilizáltan, elferdítve adta volna vissza azokat. Az általa rajzolt képet egyébként tökéletesen kiegészíti és más oldalról is megerősíti Takáts Sándornak a bécsi levéltár anyagán alapuló történeti munkája.[12] Pecsevi tudósításai és a magyar végvári vitézek kirohanásairól szóló más beszámolók érthetővé teszik azt a rohamos pusztulást, amelyet az összeírásokból nyomon kísérhettünk.

Felvetődhet az a kérdés, hogy vajon az 1564-től 82-ig, illetve 96-ig eltelt időben a portaszámokban bekövetkezett rohamos hanyatlás mennyiben tükrözi a valóságot, nem lehet-e ezt a magyar adózó hatalom ereje gyengülésének betudni, valóban olyan katasztrófálisan alacsony-e a települések gazdasági ereje, mint az a dicákból kiolvasható? Minthogy megyénk területén nem áll módunkban a dicák megbízhatóságát uradalmi vagy dézsmaösszeírásokkal ellenőrizni, megkíséreljük, hogy a török adóforrások adataival egybevetve állapítsuk meg e dicális conscriptiók forrásértékét. Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a törökök uralmuk során, a XVI. század folyamán, egyre csökkentették a dzsizje-adó határát (fejadó), vagyis míg a megszállás első időszakában még 300 akcse (6 forint) kellett az adózáshoz, addig

[11] Pecsevi Ibrahim. Ford. *Karácson Imre* Bp., 1916. 82—83. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)

[12] Szekfű Gyula: A hódoltságkorabeli török történetírók. Történeti Szemle, 1916. 475. p. Thury József: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. Századok, 1892. 475. p. Takács Sándor: Rajzok a török világból. I—III. k. Bp., 1915—1917.

a század haladtával már ez az adóhatár egyre szűkült, és egyre többen estek bele az adózásba. Így összehasonlításunk is csak kritikailag kezelhető, csupán viszonylagos eligazítást ad.[13] Összeállításunkban (lásd 168—169. p.) a már átvizsgált községek közül emeljük ki azokat, amelyeknek dicalis adatait egybe tudjuk vetni a török források adataival.[14]

A megye északi felére vonatkozólag sajnos nem áll rendelkezésünkre török adóösszeírás, amely alkalmat adna a dicák porta adatainak és az adózók számának egybevetésére, úgyhogy e két különböző típusú adatból máris levonhatjuk következtetéseinket. Mind a két területen, tehát a Szigetvártól nyugatra és a Drávától északra elterülő és a megye déli felét magábafoglaló részen is az átlagok alapján feltűnik az 1550. évi dica portaszáma és az 1554. évi török defter adózó száma közti nagy különbség. Ez nem adódhatott csupán a két adórendszer közötti különbségből, hanem kétségkívül a két időpont között lezajlott és a megyének ezt a részét elsősorban érintő török hadjárat egyenes következménye volt. A portaösszeírás és a defterben szereplő adózók összeírása nem azonos népréteget érintett, mert a törökök ekkor még a nemeseket is megadóztatták és mindazokat, akik magyar részről mentességet élveztek (bírák, egyházi személyek stb.). Ennek alapján az 1554. évi defter és az 1557. évi dica közötti eltérés nem is tekinthető jelentősnek. Nyilvánvaló azonban, hogy a törökök, akik a vagyon alapján adóztattak, nemcsak a portás gazdákat vették fel a listára. Ha kimutatásunkat az átlagok mellett részleteiben is megtekintjük, feltűnik, hogy a gazdag Kálmáncse mezővárosban 117 adózó fizetett a töröknek adót 1554-ben, de 1557-ben már csak 62 porta után adóztak a királynak. Kadarkúton hét adózóval 5 porta állt szemben, így az átlagos eltérés nem is fejezi ki eléggé a végbement változásokat. A második kerületben ugyanez a kép, bár itt az átlagok közti eltérés kisebb, az egyedi esetek azonban még kiugróbb különbségeket mutatnak. Hat községben közel 50%-os vagy azon felüli eltérés van a dzsizje defter adózóinak száma és a dica portaszáma között, az előbbi javára. Ez kétségtelenül azt jelenti, hogy a török arra törekedett, hogy minél szélesebb körre terjessze ki fegyverre támaszkodó adóztató hatalmát. Mindamellett ez nem mond ellent annak, hogy a tényleges gazdasági erő e területen a dicálisokban visszatükröződő mértékben csökkent. Ezt támasztja alá az 1564. évi adóösszeírás is, amely más vonatkozásaiban is egy teljesen tönkrement terület képét adja, sok elpusztult, felégetett és üres községet tüntet fel. Bizonyos tehát, hogy a következő évben megtörtént török adóösszeírás már erősen kiterjesztette az adózók körét, s itt a defterekben több fejadót fizető adózó szerepel, mint ahány portás gazda ezen a területen élt, tehát nyilvánvalóan a házas, sőt valószínűleg a házatlan zsellérek is tömegesen szerepeltek benne. Ez a következtetésünk megerősítést nyer, ha ezt az adatot az 1582. évi dica eredményei-

[13] KÁLDY-NAGY GYULA: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása. VII. p. Uő.: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. (Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 108—117. p.)

[14] Porták és az 1599. évi házak számadatai: OL—Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye, megfelelő évek. Adózók száma: KÁLDY-NAGY i. m. Az 1565. évi házak száma VELICS—KAMMERER i. m. I. k. 327—329. p.

A török és magyar részről összeírt porták, adózók, illetve házak számának alakulása

I. kerületben:

A helység neve	1550	1554	1557	1564	1565	1571	1582	1565	1599
	DICA porta	DEFTER adózó	DICA porta		DEFTER adózó		DICA porta	DEFTER	DICA
								házak száma	
Ágy	—	4	3	—	8	23	—	—	8
Gige	4	10	—	—	—	—	4	21	26
Görösgál	—	4	—	1½	10	10	—	10	4
Gyöngyösmellék	—	13	—	3½	9	21	1½	9	9
Hedrehely	10	7	—	2½	—	—	—	14	—
Kálmáncse	200	117	62	50	180	220	12	160	44
Hobol	—	3	—	—	11	23	—	—	10
Kadarkút	4½	7	5	3	3	22	3	3	9
Kisasszond	3	3	—	3	14	20	—	14	5
Szentbalázs	2	6	—	—	11	19	—	—	—
Szentborbás	—	10	20	10	—	10	—	—	—
Összesen	223½	184	90	73½	246	368	20½	231	115
Átlag	*37,25*	*16,72*	22,5	*10,5*	*30,75*	*40,88*	*5,12*	*33*	*14,37*

II. kerületben:

Babocsa	8	4	—	—	3	2	—	3	—
Baráti	6	1	—	1	—	—	—	6	—
Csoknya	25	11	7	8½	38	83	2½	—	39
Görgeteg	6	7	5	5	—	17	3	—	44
Jákó	12	6	11	4	—	—	3	35	18
Kisbajom	8	6	3	4	—	—	2½	16	8
Komlósd	15	9	5	4	15	20	2	—	5
Korpád	7	11	—	—	31	—	—	8	12
Kutas	—	3	4	2	16	26	3	16	22
Lábod	25	25	13½	20	60	98	10	60	29
Nagybajom	11	7	8½	11	—	—	5½	4	39
Segesd	—	12	33	31	—	80	5	69	54
Szob	—	5	1	1	17	10	1½	—	12
Tarany	—	-	1	—	—	3	6	—	15
Tarnóca	—	11	3	3	28	42	2	28	20
Újlak	—	5	4	5½	11	29	2½	11	—
Újnép	—	10	—	3	—	12	3½	1	2
Visonta	8	7	3	4	17	40	1½	—	19
Zsitva	6	2	1	—	—	—	—	—	—
Összesen	137	142	103	107	236	462	54½	256	338
Átlag	*11,41*	*7,88*	*6,86*	*7,13*	*23,6*	*35,53*	*3,63*	*23,27*	*22,53*

vel vetjük egybe. Alapjában véve tehát a defter és a dica összehasonlítás sem erősít meg egy olyan feltevést, mintha ekkor a portaszám fele szerepelt volna csak az adóösszeírásokban. Minthogy azonban az összeírás portaszáma mögött álló lakosság számát nem ismerjük, e két adótípus összehasonlításából sem vonhatunk le további következtetéseket.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy egyes vidékeken mikor következett be a tényleges, nagyarányú anyagi romlás? Ennek megállapítására legcélszerűbbnek az 1565—66. évi kincstári defterben és az 1599. évi megyei házösszeírásban szereplő házak számának összehasonlítása látszik. Minthogy ebből a megye északi felének egyes községeiben is rendelkezésre állnak adatok, így — szórványadatokkal bár, de — az egész megye területére kiterjeszthetjük vizsgálódásunk körét.

A házak száma Szigetvár eleste előtt és után

Helység neve	Házak száma		
	1565	1598	1599
III. kerület. A Balaton mellett a megye keleti részének területe			
Aszaló	29		20
Endréd	17		12
Hetes	73		40
Jád	25		24
Karád	34		4
Kőröshegy	35		17
Öszöd	3		10
Somodor	60		28
Zics	9		6
Összesen	285		161
Átlag	*31,66*		*17,88*
IV. kerület. A Balatontól délre a megye nyugati része			
Kéthely	20	8	
Marcali	56		44
Nagymarót	8		6
Sámson	5		5
Tapsony	9		13
Tikos (Hollád)	4		6
Összesen	102		82
Átlag	*17*		*16,4*

Ha a területek átlagait megnézzük, feltűnik, hogy a megye nyugati részén viszonylag lényegesen kevesebb az eltérés az 1565-ben és az 1599-ben összeírt házak száma között. A legnagyobb különbség Szigetvár körzetében látszik, és nem sokkal marad el mögötte a tőle északra fekvő területen levő házak számának csökkenése sem. Feltételezhető, hogy a szigetvári kerületben Szigetvár eleste okozta a két összeírásból kiolvasható igen nagy anyagi romlást. Ez annál inkább így áll, mert lényegileg Szigetvár elestével egész

Somogy megye, a Drávától a Balatonig és Szigetvártól Kanizsáig török kézre jutott, sorra elestek a kis várak, és a megye hadszíntérré vált. Az 1584. évi békekötés után évenként portyáztak a törökök és pusztítottak a magyar végbeli katonák. 1591-ben Segesdet pusztították el és Komár várát támadták meg a törökök. Somogy megyében egyébként a külön magyar közigazgatás az 1596. 41. tc.-kel szűnt meg hivatalosan. E törvény szerint a Somogy megyében elkövetett vétkeket a Zala vármegyei közigazgatási hatóság bírói jogkörébe utalták. E törvény alapján Somogy megyét „amig annak helyreállítása bekövetkezik" Zala megye kebelezte be, minthogy Somogy ekkor már — Babócsa és Komár kivételével — egészen török uralom alatt állott.[15]

1597-ben a török Kanizsa ellen vezetett nagy hadjáratot a megyén keresztül, amely végül is 1600-ban Kanizsa elestével végződött.[16] Ezzel már egész Somogy megye török kézre került, Szigetvár megszűnt végvár lenni, és a török most már mint sajátján kezdett e területen berendezkedni. A török uralom megerősödését, berendezkedésének lehetőségét tehát Szigetvár eleste teremtette meg, ez tette lehetővé, hogy Somogy megye felvonulási területté és hadszíntérré válhatott.

Ha most összegezni szeretnénk a megye lakosai helyzetének alakulását a század elejétől a XVI. század végéig, a számokból kialakuló kép még tragikusabb, mint ami a leíró forrásokból kielemezhető. A török támadásaitól már érintett megye 1534. évi adóösszeírásában 607 helység szerepelt, amelyben 5576 1/2 adózó porta volt, 2724 szegény és 1044 pusztatelek mellett. A porta mögött ekkor önálló jobbágygazdaságok állottak, vagyis egy egész jobbágytelek a hozzátartozó földdel, réttel, pertinenciákkal, utilitásokkal, amely után a földesúrnak egész cenzust fizettek, függetlenül attól, hogy két vagy több család élt-e rajta. Szükséges feltétel volt még ezen kívül az is, hogy a telken élő az egész országra általánosan 3 forintban megállapított vagyon feletti értékkel rendelkezzék. Ezt a vagyoni minimumot 1547-től 6 forintban állapították meg. A szegények (pauperes) sorába azokat írták össze, akik 3 forinton aluli értékkel rendelkeztek.[17] Itt most nem kívánunk arra kitérni, hogy mennyiben volt a dicális összeírás pontos. Ismeretes, hogy a földesurak néhol nemcsak figyelmeztették a rovókat, hogy ne erősen rójanak, hanem pl. Nádasdy Tamás magához is kérette a registrumok (adóösszeírások) másolatát, és csak megfelelő ellenőrzés után engedte az adó végrehajtását. Feltételezhető tehát, hogy Somogy megyében is kevesebb adózót írtak össze, mint amennyi valójában dézsmázott vagy földesurának adózott.[18] Alapvető következtetéseinken azonban nem változtathatnak az

[15] Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1526—1608. évi törvényczikkek. Bp., 1899. Milleneumi kiadás. 799—800. p.

[16] Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. 294—303. p.

[17] Juhász i. m. 13. p.

[18] Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. Levéltári Közlemények. 1926. 111. sz. levél. 116—117. p. Komoróczy György: Nádasdi Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. 48.—49. p. A dicális conscriptiók konkrét bírálatát l. Bakács István: Vas megye XVI. századi jobbágynépessége kiszámításának kérdéséhez. Történeti Statisztikai Közlemények, 1957. 2—4 sz. 15. p. Veress Miklós: Szabolcs megye adózó népessége a XVI—XVII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960. Bp., 1960. 31. p.

esetleges eltérések, minthogy itt elsősorban nem a népesség, hanem a *gazdasági erő* tönkremenetelét tesszük vizsgálat tárgyává, és erről a dicális conscriptiók — hibalehetőségeik ellenére is — használható képet adnak.

A történettudományban ma már elfogadott megállapítás, hogy a XV. század végén a jobbágygazdaságok átlagos nagysága a fél telek, azaz minden egész telken, amely ekkor még azonos a portával, két jobbágycsalád élt. Ez azt jelenti, hogy minden portán legalább két önálló ház állott. Ezt a feltevésünket az is elfogadhatóvá teszi, hogy Somogy megyében is, akár csak Veszprém megyében az egytelkes nemesektől 1549-ben és 1550-ben háztartásonként 50 dénár taksát szedtek be ugyanakkor, amikor egy egész porta adója 1 forint volt. Ez az adat is azt bizonyítja, hogy egy egész telken legalább két jobbágyháznak kellett állnia.[19] Eszerint tehát 1534-ben legkevesebb 10 153 ház volt Somogy megyében. Ezt egybevetve az 1599. évi 1353 1/2 háznak a számával, a csökkenés 1534-hez képest 86% !

Feltehető, hogy mivel 1599-ben csupán a házak számának összege áll rendelkezésünkre, esetleg néhány nagyobb települést más megye területén álló várak adóztató körébe utaltak, és így azok más megyék összeírásaiban szerepelnek. Minthogy azonban a szomszédos Veszprém és Zala megyékben hasonlóan nagyarányú portaszám-esést, illetve a házak számának fogyását figyelhetjük meg ugyanazokban a forrásokban, amelyekből Somogy megyei adatainkat merítettük, ez a hiányosság nem módosíthatja lényegesen előbbi megállapításainkat.

A lakosság, illetve népesség számában beállott változás megállapítását, a számszerű csökkenés bemutatását a fenti adatok alapján nem merjük megkísérelni. Nem áll rendelkezésünkre e területről sem olyan dézsmajegyzék, sem urbárium, amelynek alapján a porta, illetve házak száma mögött álló népesség tényleges számára következtetni lehetne, s így túl nagy a hibalehetőség. A gazdasági erők vázolt nagymértékű hanyatlásából következtetve — és Pest megye analógiájára hivatkozva[20] — úgy véljük, mégis megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy Somogy lakossága 1534-től 1599-ig kb. *1/4-ére csökkent.*

Ez a becslés reálisnak látszik, ha a számadatokat az akkori élet eseményeivel illusztráljuk. Rablancra fűzött vagy lemészárolt lakósok nagy tömegéről szólnak forrásaink.[21] S az embervesztességet, anyagi kárt nem írhatjuk mindig a törökök számlájára. A végvárakból ki-kitörő harcosok zsákmányolása is fenyegette a lakosságot, amely teljes létbizonytalanságban élt. 1583. július 3-án a budai Ali basa Rudolf császárhoz írott levelében többek között azt panaszolta, hogy Nádasdy és Zrínyi a szigetvári szandzsákban „Berzence, Babócsa, Segösd allyát, az hatalmas császár végeit mind szüntelen

[19] Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 26. p., továbbá OL—Conscriptiones portarum Somogy megye, 1549. és 1550. évi dicai.

[20] Makkai László: Pest megye története. I. k. Bp., 1958. 108. p. (Pest megye műemlékei)

[21] Vö. az előbb felsoroltakon kívül Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. Heckenast Gusztáv kiad. 418. p. Somogy vármegye története. 455—460. p.

ságulgya és nagy károkat, dulást teszön az tartományban".[22] A végváriak nemegyszer rá voltak szorulva arra, hogy rablással szerezzék meg élelmüket.[23]

Megyénk területén semmi nyoma sincsen annak, hogy a gazdasági élet bármilyen formában kibontakozhatott volna, mint erre az Alföld szerencsésebb területén volt példa.[24] Ez a terület Szigetvár eleste után hadszíntér volt annak minden nyomorúságával, örökös zaklatással, állandó létbizonytalansággal. Megítélésünk szerint *a megye népességének és gazdasági életének alakulása szempontjából* a XVI. század folyamán a *Szigetvár elestétől*, 1566-tól *Kanizsa elestéig*, 1600-ig *tartó időszak jelentette a mélypontot.*

A termelőerők helyzete a XVII. században

Kanizsa várának elestével a teljesen török uralom alá került megye területén még 1608-ig voltak csatározások, Rudolf több kísérletet tett Kanizsa visszafoglaltatására. Végül is a Bocskai eredményes hadjáratát befejező bécsi, majd az azt követő zsitvatoroki békével Kanizsa végleg török kézre jutott, amivel Somogy sorsa is megpecsételődött.

Somogy megye népének XVII. századi életéről igen keveset tudunk. Egy eredeti adólajstromok alapján készült és kritikailag a kamarai összeírások alapján kiegészített kimutatás szerint:[25]

Somogy megyében a XVII. század folyamán összeírt, hódolt porták száma:

1609	1610	1613	1618	1622	1626	1630	1635	1638	1648
?	130 1/2	?	164 1/4	?	108 1/4	x	151 1/4	?	?

(x = 1630-ban rendi kezelésben állott az adóügy, számadatai nem maradtak ránk.)

Ezt az adatsort 1622-ben összeírt 235 1/9 és 1671-ből ránkmaradt 106 3/4 porta számával egészíthetjük ki.[26]

Az adatok értékeléséhez tudnunk kell, hogy 1609-ben a törvény a portának már más tartalmat adott. Elrendelte ugyanis, hogy egy kapura 12 zsellérházat kell számítani, vagy pedig 4 olyan jobbágyházat, amelynek gazdája saját ekét tud kiállítani. Az 1647: 36. tc. ezt már aképpen módosította, hogy egy portát 4, egyenként saját ekével és 4—6 igával rendelkező jobbágy alkot; egy portára eső adóösszeggel tartozik továbbá 4 fél ekével rendelkező jobbágy, vagy 16 olyan jobbágy, akinek igás marhája nincs,

[22] A budai basák magyar nyelvű levelezése. Szerk. Takáts Sándor—Eckhart Ferenc—Szekfű Gyula. I. k. Bp., 1915. 264., 289. p.

[23] Vö. Takáts S. i. m. III. k. 136—180. p. Uő.: Bajvívó magyarok. Bp., 1956. 12—19. p.

[24] Takáts S. i. m. III. k. 1—37. p.

[25] Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605—1648. Századok, 1929—30. 726—727. p.

[26] Okányi Pál: Somogy vármegye közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. A kaposvári Állami Főgimnázium Értesítője az 1891—1892. iskolai évről.

illetve 16 zsellér.[27] A pusztulás mértékét tehát e szerint kell szemlélnünk. 1599-ben 1353 1/2 házat írtak össze a megye területén. 1610-ben 130 1/2 porta szerepel az adóösszeírásban. Ha feltételezzük, hogy e portaszám mögött fele részben zsellér s fele részben jobbágy házak állottak, tehát 65,75 porta egyenként 12, 65,75 porta pedig egyenként 4 házat jelöl, akkor e portaszám kb. 1052 háznak felel meg, s ez anyagi romlásról tesz tanúságot. Ehhez képest a következő évek lassú emelkedést mutatnak. Kiugró az 1622. évi portaszám, amelyhez képest az 1626. és 1635. évi adatok ismét hanyatlást jeleznek. Meg kell említenünk, hogy a megyénkhez hasonló sorsú Veszprém megyében a portaszám ugyancsak erős hullámzást mutat, 1609-ben 125 3/4 porta volt e megye területén, amely 1618-ra 204 2/3-ra növekedett, majd 1635-ben ismét hanyatlott (184 1/4-re), 1648-ban pedig 163 1/2 portára szállott le. Zala megye hódolt portái esetében 1626-tól 1648-ig a portaszám töretlen növekedést mutat (202-ről 218-ra), ámde ugyanakkor a szabad porták száma nagyon lecsökkent (112-ről 72-re !).[28]

Ezek az összesített számok, amelyek mögött álló összeírt helységeket mindössze e conscriptiók egyikében tudjuk megállapítani, csak egy tendenciát, mégpedig ellentmondásokkal teli, *fejlődésből és visszaesésből összetevődő irányvonalat adnak.*

A való helyzet megállapítására az 1626. évi portaösszeírás községenkénti lebontását használhatjuk fel közelebbi vizsgálat céljaira.[29] Ez az összeírás — mint a 173. paginán lévő táblázat mutatja — 108 1/4 portát tüntet fel a megye területén. Az összeírt községekből megállapíthatjuk, hogy ekkor az összeírás a megye egész területére kiterjedt, mivel az összeírt 92 helység az egész megye területén szétszórtan fekszik. A rovók azonban az összeírás végén megjegyezték, hogy több falut nem róhattak meg, mert azok török uralom alatt vannak, és sem ők oda nem mehettek, sem pedig azok „parancsolatunkra föl nem jöttek". Ez az adóösszeírás tehát semmiképpen sem tekinthető teljesnek, annak ellenére, hogy a megye legkeletibb pontjáról (Mozsgó, Csertő, Almamellék) is összeírták a portákat. Legtöbb összeírt helység természetesen a királyi végvárakhoz legközelebb eső nyugati részen volt. Minthogy azonban az összeírás végén levő megjegyzésből kitetszően az összeírt adatok „parancsolatra feljött" községi elöljárók bemondásain alapultak, nyílt kérdés, hogy mennyiben tekinthetők ezek az adatok reálisaknak. A megye Veszprém megyével szomszédos részein fekvő néhány helységét Veszprém megye adólajstromában találjuk.[30]

Az összeírt községekben a porta mögött álló tényleges gazdasági erőt csak akkor állapíthatnánk meg viszonylag pontosan, ha lehetőségünk lenne ezeket az adatokat urbáriumok adataival összehasonlítani. Sajnos, területünkön a családi levéltári anyag XVI—XVII. századra vonatkozó iratanyagából ilyen vonatkozású adat mind ez ideig nem került elő. Alkalmunk nyílott

[27] Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1608—1657. évi törvényczikkek. Bp., 1900. Milleneumi kiadás. 1609. 62. tc. (72—75. p.) és 1647. 36. tc. (454—455. p.) — Idézik JUHÁSZ i. m. 66—77. p., BARÁTH i. m. 641. p. BAKÁCS A dicalis összeírások. i. m. 73. p.

[28] BARÁTH i. m. 726—727. p.

[29] OL—Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye 1626—27.

[30] PÁKAY i. m. 163. p.

azonban arra, hogy a Somogyban a török uralom előtt és után is jelentős birtokkal rendelkező Lengyel családnak a nyitrai levéltárban megmaradt XVII. századi anyagából néhány somogyi község összeírott portáit az említett dica adataival községenként egybevessük. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az adatok igen szórtak, s minthogy a családi levéltári anyag 1636-ból való, tíz éves különbség is van adatai és a dicális összeírás adatai között. A Lengyel család 1636-ban elkészíttette Somogy és Zala megyei javainak regiszterét, amelynek egy 1667. évi másolatát volt módunkban használni. Az összeírás felsorolta a községekben élő egésztelkes gazdákat és zselléreket a földesúrnak fizetendő dézsmájukkal együtt.[31]

Porta- és telekszám a megyei és földesúri nyilvántartásban

Helység neve	Portaszám 1626-ban	Telkek száma 1636-ban
Gige	1	6
Kápolnásvisnye	2/4	5
Felsővisnye	1	1
Alsóvisnye	2/4	2
Széplak	1/4	2

Meg kell jegyeznünk, hogy a megyei összeírásban a négy utóbbi helységnél „több nemesi tulajdonos" szerepel mint földesúr, és így a portaszám nemcsak a Lengyel család portáira vonatkozik.

A Lengyel családnak nagyobb birtoka volt még a Balaton mellett, de összeírt helységei közül csak Buzsák adatait tudjuk egybevetni a dicában szereplő portaszámmal, mert a többi település — noha olyan népes helységek is voltak közöttük, mint Lengyeltóti és Túr — nem szerepelt az adóösszeírásban. Buzsák négy portával rendelkezett 1626-ban, az 1636. évi családi összeírás pedig itt 29 telkes gazdát és 13 adózó zsellért tartott nyilván.

Ha ezeket a szórvány adatokat áttekintjük, azonnal kiviláglik, hogy az 1626. évi portaösszeírásban szereplő, négy telket magában foglaló portaszám és a földesúri összeírás telkeinek száma között jelentős eltérés volt. Ez konkréten Buzsák és Gige adataiból állapítható meg. Lehet, hogy ez a különbség csupán a tíz év alatt bekövetkezett fejlődést regisztrálja — hiszen ekkor béke volt —, de országos analógiák alapján feltételezhetjük, hogy az uradalmi összeírás pontosabb, mint a megyei dicák. Eszerint tehát az adóösszeírás adatait a XVII. században is kritikával kell fogadnunk.

Rendelkezésünkre áll még egy urbárium ebből a korból, amely 1664 májusában kelt összeírást tartalmaz. Az összeírásban szereplő községek azonban hiányoznak az 1626. évi adójegyzékből (Telek, Vámos Endréd, Nagy- és Kis-Kapoly).[32] Ekkor, 1664-ben a megye területén már újból folytak a harcok, de ezt az északi területet még nem érintették közvetlenül.

[31] Statny archiv v Bratislave probocku v Nitre (továbbiakban SAN) — Mednyánszky család lt. O. Nr. 259. 1636.
[32] OL—U et C 92/11.

Ezeknek a családi levéltáraknak anyaga elsősorban nem a telek- és a zsellérszám szempontjából értékes, hanem mivel kézzelfoghatóan alátámasztanak egy számbeli adatokból megsejthető és az egész megyére jellemző sajátosságot. Már a statisztikai adatok is sejtetik ugyanis, hogy Somogyban vagy nagyarányú összetelepülés történt, vagy pedig a népesség csökkenésével egyidejűleg hallatlan nagymértékű pusztásodás. Ma már felderített tény, hogy a török földesúr számára nagyobb hasznot hajtott a pusztán hagyott falu, mint a megtelepített, ezért nem is akadályozta a sok teher miatt elvándorló lakosság eltelepülését. Az 1627. évi országos panaszok között ez is felmerült. A szpáhiknak ugyanis a puszta határok úgy hajtottak hasznot, hogy más helységek azt haszonbérbe vették vagy pedig legeltetése után adót fizettek, s így a török földesúr nem tartozott a puszták utáni jövedelme arányában fegyverest kiállítani. Így ha kevesebb volt is a jövedelme, mivel kevesebb lakosság élt ott, ez a jövedelem legalább tiszta jövedelem volt.[33]

Az 1636. évi, a Lengyel család egyik ága számára készített összeírás erre a problémára is fényt derít.[34] Összeírtak összesen 80 helységet, amelyek közül üresnek az összeírás csak egy helységet jelez, 21 helységet pusztának említ, amelynek hasznosításával kapcsolatban nem tesz megjegyzést. További 24 pusztát a szomszéd községbeliek „élik", vagyis ott legeltetnek, és földjét adó ellenében használják. A 80 összeírott helységből mindössze 30 helységben élt összesen 152 telkes gazda és 44 zsellér. Két pusztáról az összeíró megjegyezte, hogy azt rácok kezdték el szántani. Közösen fizet adót 3 községben a lakosság, de ezek telekszámát nem jegyzik fel, nyilván házatlan zsellérek lakták. Az összeíró a községek előszámlálása után azt a megjegyzést teszi, hogy Somogyban még van 24 pusztájuk és kb. 20 falujuk (praedium), amelyeket azonban — nem lévén meg a regiszter — nem tudott név szerint felsorolni. Ha ezt az utóbbi megjegyzést nem is vesszük figyelembe, meg kell állapítanunk, hogy a 80 helységnek közel 2/3-a a század 30-as éveiben puszta volt. További 30 községben mindössze 196 adózó család lakott, s így a valamelyes vagyonnal bírók száma összesen nem lehetett több mint ezer lélek.

Hasonló képet mutat a tihanyi apátságnak 1664. május 17-én kelt összeírása,[35] amely Somogyban négy faluban összesen 46 1/2 telket és 7 zsellért tüntet fel. Ezenkívül felsorolja 8 „puszta falu" nevét, amelyek közül ötöt azonosítani is tudunk a XVI. századi összeírásokban több portával szereplő községekkel (Nezde, Lullya, Két Szamárd, Kis Endréd). Ez esetben tehát a pusztásodás kimutathatóan nem az allodizálás természetes folyamata, hanem a háborús események közvetlen hatása, akárcsak az előbbi esetben is.

1667-ből maradt ránk egy másik összeírás, amely a keszthelyi javakat sorolja fel. Itt „Somogysághoz tartozónak" tüntet fel 31 helységet, ezek közül 11-ben név szerint is felsorolt telkes jobbágyok éltek összesen 38 telken és 20 zsellér.[36] Több helység neve mellett szerepel az a megjegyzés,

[33] Salamon i. m. 221—222. p.
[34] SAN—Mednyánszky család lt. O. Nr. 259. 1636.
[35] OL—U et C 92/11.
[36] OL—U et C Irreg. Fasc. 4. Nr. 54.

hogy a jobbágyok neveinek utána kell járni, minthogy csak a helység által együttesen fizetett összeget ismerik. Gige községnél pedig feljegyezték, hogy utána kell nézni, megszállták-e már. Kilenc helység és puszta neve mellett szerepel az a megjegyzés, hogy lakói egy vagy több pusztát bérelnek, vagyis azt élik és az után adót fizetnek.

E források egybehangzó tanúsága szerint bátran állíthatjuk, hogy a XVII. század folyamán megyénk területén nagyarányú pusztásodás indult. Ezt a pusztásodást nemcsak az állandó nyugtalanító portyázások, a magyar végvári vitézek újabb és újabb támadásai idézték elő, akik nem honfitársaikat, hanem az idegennek adózó renegátokat láttak a megmaradottakban és pusztították őket, hogy ne legyen anyagi erejük a török segélyezésére.[37] Egyes helységek megüresedése nemcsak a háborús pusztítások miatt következett be, hanem igen valószínű, hogy e harcoknak kitett területről el is telepítettek lakosokat. Erre Ferhát budai basa egyik 1589-ben kelt és Ernő főhercegnek írott levele is utal, amelyben közli, hogyha Koppány (Törökkoppány) város megmaradhatását és a török császár számára addig fizetett adóját a végváriak támadásától másképp biztosítani nem tudja, akkor „a mi hatalmas császárunk parancsolatjára kit Budára, kit Pestre, kit azon felöl levő városokba elküldünk, hová az felségtek embereinek kezek el nem érhet".[38] S e források mellé tegyük oda Somogy megye 1802. évi térképét, amely megmutatja, hogy a megye területének nagyobb része erdőség volt; s idézzük fel az 1700-as évek harmadik évtizedében e területen járt Bél Mátyás leírását a megyéről, amely szerint az olyan, mint egy nagy sziget, tele van lappal, az eliszaposodott folyók mocsaraival.[39] Mindezt átgondolva megérthetjük, hogy a pusztásodás itt nem gazdasági tömörülés vagy védekezés céljából következett be, hanem azért, mert e területen a *termelőerők meggyengültek és tönkrementek, illetve az életben maradt lakosság egy része nádasokban, erdőkben élt.*

A török uralom alatt a megye mezőgazdaságilag művelt területe megcsappant. A középkori Somogy területén folyó mezőgazdasági munkákról, illetve a terület művelési ágak szerinti megoszlásáról nem sokat tudunk. Az az okleveles anyagból világosan kitetszik, hogy a lakosság fő foglalkozása a földművelés, az állattenyésztés és a szőlőművelés volt. A Hunyadiak korában még meglevő sok település arra mutat, hogy megyénkben a földművelés igen nagy szerepet játszott. Ennek nem mond ellent a sertéstenyésztés elterjedtsége, amit onnan tudunk, hogy királyi kanászoknak igen nagy csapata élt a megyében. Ez utóbbi arra mutat, hogy már akkor a megye területén nagy erdőségek voltak, melyeket azonban települések tarkáztak, sza-

[37] Takáts Sándor: A török hódoltság korából. Bp., é. n. IV. k. 408. p. idézi Zrínyi György szigeti béghez intézett levelét, amelyben a bégnek kijelenti, ha a falvak és városok nem fizetik meg a király adóját, akkor lakosait levágják, hogy egyik félnek se adózhassanak. Takáts: Rajzok a török világból. i. m. II. k. 113. p. A bécsi követ 1641-ben ugyancsak a hódoltság teljes felégetésével fenyegette meg a törököt. A török részről történt emberrablásra, gyilkosságra l. OL–Batthyány család körmendi lt. Török rabok, károk.

[38] A budai basák magyar nyelvű levelezése. i. m. I. k. 397. sz. 452—453. p.

[39] Bél M.: Notitia Comitatus Simeghiensis. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratt ára. Fol. Lat. 3374.

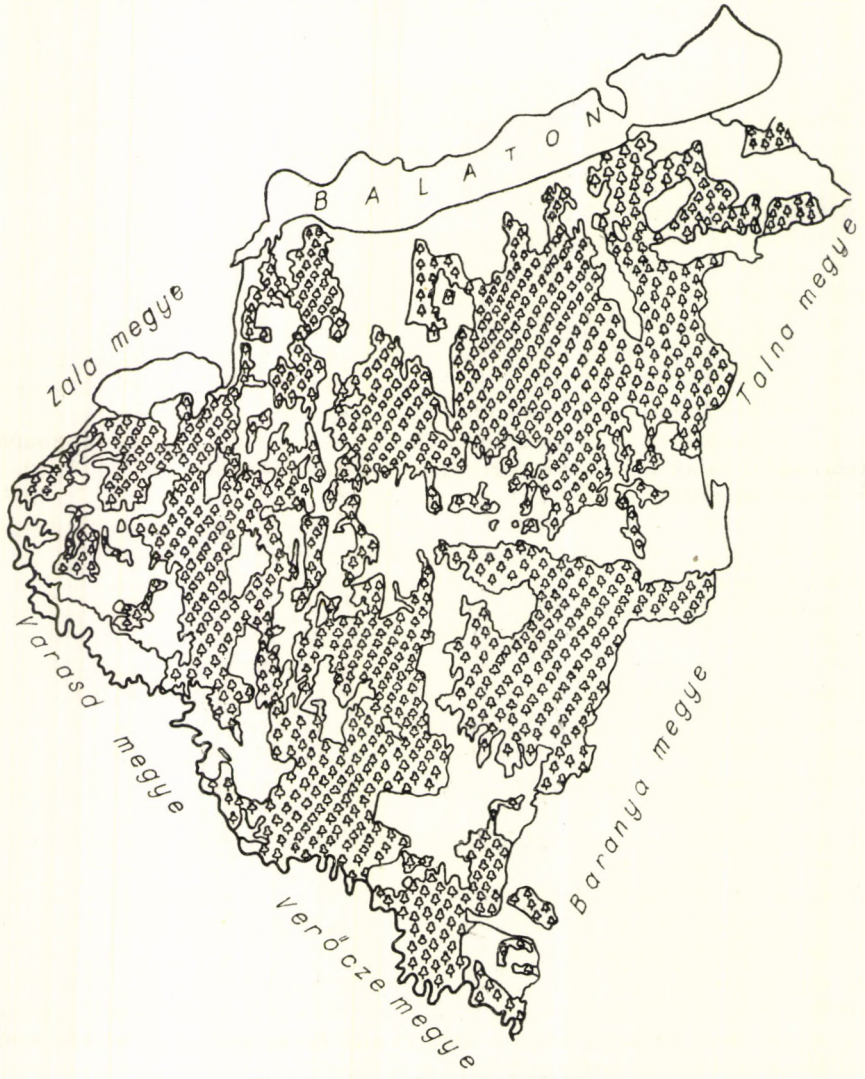

Erdők Somogy megyében 1802-ben

(A térképet gróf Széchényi Ferenc rendelése alapján NAGY JÓZSEF készítette. A fenti vázlaton csak a megyehatárt és az erdők konturjait jelöltük.)

kítottak meg. Az oklevelek számos olyan helységről emlékeznek meg, amelyekben a XIII. és XIV. században szőlőműveléssel és borászattal foglalkozó szolgálmányosok laktak.[40] 1494-ben a megye területén 11 012 porta adózott, a dunántúli 12 megye portái számának közel 20%-a.[41]

[40] Somogy vármegye története. 432. p. SINKOVICS ISTVÁN: Mezőgazdasági viszonyok. Magyar Művelődéstörténet 2. k. Szerk. *Domanovszky Sándor*. Bp., é. n. 143—159. p. BELÉNYESY MÁRTA: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Bp., 1955. 77., 81. p.

[41] ACSÁDY IGNÁC: Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598. Bp., 1894. 19., 27—28. p.

A megye mezőgazdasági művelés alatt álló részének arányáról a török megszállás időszakából nincsenek adataink, de egy 1720—21 között a bécsi udvari kamara számára Magyarországról készített Warhafte Beschreibung Somogy megye területének mindössze 25%-át jelzi megműveltnek, 1%-át szőlővel beültetettnek, a többi erdő, cserje, illetve 10% megművelhetetlen. Minthogy ez a leírás általában sokkal derülátóbban, mondhatni nagyítva írt le mindent (megyénk területét pl. 41,12%-kal nagyította és a lakosság számát is túlbecsülte), feltehető, hogy a műveletlen terület becslésében tévedett, mert Bárándy XVIII. századvégi állapotokat tükröző leírása a megye 20%-át mondta megművelhetetlen, mocsaras és iszapos területnek.[42] Közismert egyébként, hogy a sok mocsár, iszapos folyó miatt a XVIII. század közepén Somogy megye levegője igen egészségtelen volt, ami betelepítését is nem kis mértékben hátráltatta. Az előbb említett leírás egyébként a felszabadító háborúk és a Rákóczi szabadságharc utáni állapotot tükrözi, kérdés tehát, mennyiben írható ez a kedvezőtlen művelési megoszlás a török uralom és mennyiben a közismerten igen pusztító hadjáratok számlájára?

Megítélésünk szerint a természetnek ez az „átalakítása", a táj ilyen nagymértékű elvadulása nem lehetett csak 50 év munkája, ez hosszú, legalább két évszázados folyamat volt, amelybe az emberi kéz romboló munkája többször is belejátszott. Tudjuk, hogy Kanizsa eleste után a fontos végvárrá vált Zalavár őrsége a balatonhídvégi átkelőhelyet csak a vidék elmocsarasításával volt képes megvédeni. Ez az elmocsarasítás azonban rendszerint nem szántszándékkal történt, hanem minthogy hiányzott a munkáskéz, amely az árkokat tisztítsa, a szervező erő, amely a gátépítési munkákat elrendelte volna, a folyók eliszaposodtak, s a vidék elmocsarasodott.[43] A bujdosók, akik a sarcoló török és az éhező s rablással élelmet kerítő végvári katonák fosztogatásai elől menekültek, menedéket találtak a nádrengetegben, ahol akkor már a farkasok, a hiúzok, sőt a medvék is tanyát ütöttek. Az egykori adózó települések helyén egymásba folyó erdőségek jelennek meg, amelyekben csak a XVIII. század építő munkája kezd újból irtásfalvakat létesíteni (Sand, Miklósi stb.).[44]

S miként éltek ekkor az adózó lakósok, hogyan élt a megkevesbedett falvaknak népe? A török XVII. századi adóztatásáról nincsenek adataink, annyit azonban tudunk, hogy a királyi adó beszedését a lehetőség szerint akadályozta, s így az adóösszeírások nem jelentik azt, hogy az adó ténylege-

[42] Metzner Károly: A Dunántúl gazdasági és népességi leírása a XVIII. század elejéről. Föld és Ember, 1929. Bárándy János: Magyarország statisztikai összes átnézete. Bécs, 1842—1844.

[43] Iványi Béla: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő. A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960. 161—179. p. Bendefy László: Vízmérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII—XIX. században. Agrártörténeti Szemle, 1964. 3—4. sz. 437—440. p. Takáts Gyula: A somogyi Nagyberek. Pécs, 1934.

[44] Vö. Kaposvári Állami Lt. — Úrbéri peres anyag, Sand, Miklósi. — Érdemes megemlítenünk, hogy a ladi úrbéri perben az uradalom ügyvédje 1837-ben azt állította, hogy Somogy megyében a török uralom előtt 900 helységnél is több virágzott és szinte minden erdő ki volt irtva. Állítását az akkor az erdőkben még látható barázdákkal, puszta templomokkal, szőlőkkel és gyümölcsfákkal bizonyította. (Uo. Lad)

sen be is folyt.[45] A földesurak számára is adózni kellett. 1636-ban a Lengyel család azon ágának birtokain, amelynek összeírása ránk maradt, a következőképpen adóztak a jobbágyok: a telkes jobbágyok általában mindenütt 3 forint készpénzzel, a zsellérek pedig 2 forint készpénzzel tartoztak, s a kötelező dézsmáikat 10—15 forint körüli összegben váltották meg, míg a legeltetés fejében beadásra kerülő hízlalt sertések helyett fejenként 4—6 forintot fizettek. Előfordult azonban az is, hogy a dézsma helyett hízót adtak (Lengyeltótiban), vagy pedig vajat (Osztopánban). Ez arra mutat, hogy Somogy megye területén is ekkor az állattenyésztés állt első helyen és háttérbe szorította a földművelést. Az természetes, hogy a háborús pusztításnak állandóan kitett Somogy népe szívesebben tenyésztette a könnyebben menthető, elhajtható állatokat, mint a tűznek és rablóknak martalékul eső és nehezen elrejthető gabonaneműeket. Feltűnik, hogy több helységben egy-egy pár karmazsin csizma volt a község együttesen fizetett adója, másutt pedig pl. egy pár papucsot adtak 12 forint készpénzen kívül (Taba, ahol 12 telkes gazdát írtak össze, Rád, Atád stb.). A szomszédos puszták bérleteként a bérlő faluközösségek terménytizedet és egy-egy pár csizmát adtak, Gárdony pusztáért azonban pl. csak 5 forintot fizettek a vityaiak. A malmok bére egy-egy pár papucs volt kapcástul, míg a makkos erdő után sertéseket adtak. Több helység neve mellett szerepel az a megjegyzés, hogy az üresen maradt településeket rácok szállták meg, akik semmiféle adót sem fizetnek.[46]

Ugyanez a kép bontakozik ki előttünk, ha egy másik XVII. századi regisztert nézünk. A keszthelyi javakhoz tartozó falvakban 1667-ben telkenként ugyancsak 2—3 forint, zselléreknek 2 forint volt a készpénz adója. Az összeírott községek adózási adatai közt alig volt eltérés. A jobbágyoknak itt is a termény tizedét kellett a puszták bérletéért fizetniük, de előfordult az is, pl. a látrányiak esetében, hogy Lelle, Péntekhely és a két Gamás használatáért (Nádasdy birtok) 4 pár karmazsin csizmát kellett adniuk a tizeden kívül. A hetesiek esetében pontosan megmagyarázza a szöveg, hogy az állatok számára bérelt puszta után „az mikor vetés vagyon rajtok" tizeddel tartoznak a bérlők, de ha nem vetik be, akkor két pár karmazsin csizmát kell fizetniük. Még hozzá teszi, hogy e pusztákon minden második és harmadik évben van vetés, és akkor pár köböl termés jön be utána. A malombér változatlanul egy pár papucs. A hegyvám ugyancsak kijár a földesúrnak. 1667-ben a Lengyel birtokokon általában 4—6 vödör bor, két cipó és kappan járt a földesúrnak.[47]

A fehérvári őrkanonokság Somogy megyei birtokain a XVII. század második felében már tallérban szedték be az adót. Egy-egy község 10—15—25—44 tallért fizetett, míg a malombér egységesen mindenütt 1 forint volt. A Zselicségben fekvő 14 helység összesen 35 forintot fizetett. Itt is, akárcsak a Lengyel család birtokain, több helységben rácok laktak, akik „hatalmasul élik földjét", s az összeíró felhívja az ispánok figyelmét arra, hogy tőlük

[45] A budai basák magyar nyelvű levelezése. i. m. V. k. 17., 28., 264. sz.
[46] SAN—Mednyánszky család lt. O. Nr. 259. 1636.
[47] OL—U et C Irreg. Fasc. 6. Nr. 54.

is szedjék a járandóságot, „rájok is vigyázni kell". Gyakori, hogy egy-egy pusztát három falu lakossága is „él".[48]

Megjelentek tehát már az új telepesek is, de egyelőre általában még a földesúrnak nem fizettek adót, mint az őslakók, bár a földesurak mindent elkövettek, hogy őket is megadóztassák.

Az előbbiekhez hasonló Zrínyi Ádám jobbágyfalvainak (Pagus Rusticus) 1675-ből származó összeírása, amely a szigeti kerületben 12 Somogy megyei falu urbáriumát közli. Ugyanakkor felsorolja név szerint a Kanizsa és Babócsa környéki Zrínyi falvakat is. Négy helység (Bodics, Ormánhida, Csefalkos, Sokoro), mely Kiskomárom alatt volt, és ma Zala megye területére esik, de a XVI. században Somogy megye portális összeírásaiban szerepel, összesen 15 forintot fizetett, míg a megye délkeleti részén levő Lad 6 forinttal adózott, egy másik helység (Füzér) karmazsin csizmát és 7 forint 30 dénárt adott, Szabás 4, Veresfalu 10, Egeralja 2 forint földesúri adóval tartozott, míg a szigeti kerületben levő Kákics és Okorág 13—13 forint évi adót fizetett. Ezekben a kerületekben egyébként az urbárium 19 teljesen puszta helységet sorol fel, amelyek között olyan, azelőtt igen népes helységek is voltak, mint Babócsa, Keresztúr és Liszó.[49]

A hódoltság népe számára nehéz terhet jelentett, hogy a királyi adót egy-egy végvárnak kellett beadni. Ez további visszaélésekre is vezetett. Elegendő, ha a galambóki „polgárok" levelét elolvassuk, amelyben előadják, hogy a kérdéses esztendőben már csak 26 házban laktak gazdák, zsellérek és özvegyek, míg a község 206 házánál pusztán állott a telek. A jobbágygazdák 36 magyar forint készpénzzel adóztak, 20 köböl abrakot, 20 kappant, gabona- és bortizedet adtak. A vár kapitánya ezeken kívül még 100 tojást és 32 kenyeret kívánt húsvétra és megkövetelte azt is, hogy „szükség szerint" szántsanak számára, a termést learassák és behordják. Naponként fát is hordatott a kapitány a várban levő németek számára, sőt még más munkát is kívánt, hatalmaskodott rajtuk. Egyik télen 100 ártányt hajtatott fel a várba, majd „tetszésük szerint" fizették ki azokat a jobbágyok nagy kárára.[50] — De egyéb természetű munkát is kívántak a jobbágyoktól. 1650-ben pl. Pethő László Komár várából a hídvégi komp összeállítása céljából Batthyánytól 300 vagy 400 fegyverest kért, s ha ezt megkapja, akkor Somogyságból „annyi polgárt hajtunk reájok, hogy harmad napigh elkészítjük"[51] — írta.

A jobbágyság tehát nemcsak pénz és terményadóval szolgált négy hatalmat, a török államot és földesurat, a magyar királyt és földesurat, hanem még robotmunkáját is igénybevették.

A török követeléseire mind ez ideig konkrét adat alig van. Az átvizsgált levéltári anyagban egy 1643 decemberében kelt levelet találtunk, amelyben

[48] Uo. Nr. 58. Consignatio bonorum ad custodiatus Albensem spectantium. Taszáron zimányi rácok éltek, s külön említi Rácz Inámot, Rácz Attalát, Magyar Inám és Magyar Attala mellett.

[49] Uo. Nr. 90/32.

[50] Uo. Irreg Fasc. 6. Nr. 54. Az iraton csak a tizes évek szerepelnek, vagyis 88; az írástípus 1588-ra vallana, a pénz és a terményadó viszont már a XVII. század sajátja.

[51] OL—Batthyány család körmendi levéltárából idézi Iványi i. m. 171. p.

a kanizsai végvár pasája és a várhoz tartozó terület fő beglerbégje felszólította a szentpéteri bírót és a „Szentpéterhez tartozó tartománybeliek" bíráit, hogy minden város és falu 4—5 nap alatt „a maga pasájának vagy subpasájának 100—100 pénzt fizessen", másképp lovasokat küld rájuk, orrukat és fülüket levágatja. A későbbi határjárási perekből arról is értesülünk, hogy a falu határában talált minden holttest után a török pasa az illető helységtől 60—60 forint büntetést szedett.

E néhány adatból nem vonhatunk le konkrét következtetéseket. Ugy véljük azonban, hogy ezeket az adatokat kiegészítő, hasonló sorsú, más megyékből fentmaradt levéltári anyag, főként Pest megye török földesurainak részletesen ismert követelései és visszaélései napfényre került, hosszú listája alapján (amely szerint a jobbágyoktól pénzadót, robotot és egyéb szolgáltatásokat is követeltek, sőt igen gyakran erőszakos eszközökhöz is nyúltak) feltételezhetjük, hogy a megyénk területén élő jobbágyoknak legalább háromszor akkora terhet jelentett a török földesurak és a török kincstár anyagi követelése, mint amekkora terhet az ország nem hódolt területén élő jobbágyok viseltek.[52]

A török uralom mérlege

A török uralom mérlegét a megye termelőerőinek helyzete szempontjából — a forrásokban rejlő nagyszámú hibalehetőség miatt — nem tudjuk pontosan megállapítani. A XVII. századi, 1661-ig viszonylag békés időszak vizsgálatára csupán a már említett összesített portaösszeírás áll rendelkezésünkre, amely egy meglehetősen hullámzó, lényegében azonban inkább a termelőerők stagnálására, semmint növekedésére mutató görbét ad. Kétséges azonban, hogy ezek az adatok mennyiben tekinthetők reálisaknak, mennyiben tükrözik a tényleges állapotokat. De ha volt is fejlődés a XVII. század folyamán, a megye területén nagy erővel dúló 1663. évi hadjárat és az azt nyomon követő felszabadító háborúk pusztításai azt is tönkretették, elnyelték. S noha Zrínyi maga ellensége volt mindenféle rablásnak, az adott

[52] OL—Batthyány törzsanyag P. 1313. 566. f. Kaposvári Állami Lt. — Metalia. Fasc. 1. 1454—1820. Nr. 49. 1768. évi tanúvallomás. A török adók nagyságára következtethetünk Zala megye több településének 1629-ben fizetett mérhetetlenül nagy adójából. Keszthely város pl. évi 450 forint készpénzt fizetett sarcként, a császár adója külön még 110 forint volt. A tapolcaiak 400 forint sarcot, 150 forint császári adót és 40 forint kocsi-pénzt fizettek. Lesence falu 100 forint sarcot, 15 forint császári adót, 15 pint vajat és mézet adott, továbbá 3—3 kila szilvát, diót, gesztenyét és almát. Rezi falu 150 forint készpénz sarcot, 24 forint császári adót fizetett és 25 pint vajat adott. (A zalai hódoltság adója 1629-ben. MGSz, 1904. 363—389. p. Az Esterházyak kismartoni levéltárából közli *Merényi Lajos.)* — Sajnos e települések porta-, illetve lélekszámát nem ismerjük, de feltehető — minthogy ezek is hódoltsági területen feküdtek — nem lehettek sokkal népesebbek és tehetősebbek, mint a Somogy megyei helységek. A pénz értékének illusztrálására közöljük, hogy Zala megye generális congregatiója 1598-ban szabályozta az árakat, és ekkor egy fekete szattyán száras csizmát 1 forintért, papucsot 50 dénárért, egy férfi ködmönt 2 forint 25 dénárért, egy szűrt pedig 2 forintért árusítottak. (Árusok regulája 1598-ból. Uo. 61—63. p. Közli *Kiss Ernő).* A pesti viszonyokra l. Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények, 1958. 173—199. p.

viszonyok között a hadsereg ellátása nem volt megoldható másképpen.[53] A nagy anyagi veszteség illusztrálására csupán a Zala és Somogy megyei rendeknek 1661 novemberében kelt beadványára hivatkozunk, amelyben a következőket írták: „a sok német s magyar vitézlő rendek köztök való föl s alá járásával, rajtok megszállásával és kéméletlenül való javak tékozlásával már annyira jutottak, hogy ezen két vármegyékben csak esztendő elforgása alatt pusztult több száz ép faluknál el, melyekben most csak egy ember sem lakik, s ahol laknak is, alig vagyon csak a szájokba való falat is."[54]

Somogy megye területén több éven át folytak a felszabadító harcok, különösen Szigetvár tartotta magát sokáig. 1690-ben Kanizsa megadásával ért véget megyénkben a török uralom. Ekkor azonban már igen nagy volt a területen élők vesztesége. Babócsa „tartományból" ránk maradt az ottani török parancsnok 1674. április 14-én kelt levele, amely szerint azokban a falvakban, ahol azelőtt 50 ház volt, most jó ha 15—20 ház áll. 1669-ben Somogy és Zala megye helységeiből készített jelentésben az áll, hogy a házak rombadőltek, a lakosságot levágta vagy elhajtotta a török, a maradék azután „naturali morte mintegy pestisben" meghalt. Zala megyének Somogy felé eső két járásában ebben az évben mindössze 21 lakott falut sorolt fel a szolgabíró.[55]

A megye területén élő adózó népesség és javainak összeírására 1696-ban került először sor, azonban ez az összeírás rendkívül szűkszavú. Csak azt tünteti fel, hogy mennyi vetésterülettel kellene rendelkezni a községben egy-egy portának, mennyivel emelik ezt a termelést gátló tényezők miatt, majd megadják a község teljes vetésterületét és a hányadok alapján a portaszámot.[56] Ez az összeírás megyénk területén csupán szántóföldből 720 köbölt számított egy portára, ami 360 hold. Minthogy egy portát 4 teleknek kell venni, ez idő tájt tehát 90 hold szántóföld, vagyis — kétnyomásos gazdálkodással számolva — 45 hold vetésterület esett egy telekre. A még ehhez számított rét és erdő, az áradásos terület egy-egy község határában közel 1000 vagy még több köbölnek tüntet fel egy-egy portát, s ugyanakkor az összeírás nem veszi figyelembe a föld megművelésére rendelkezésre álló igaerőt. Az így kialakuló községenkénti portaszám tehát igen nehezen megfogalmazható valóságot takar. Összehasonlítás szempontjából sokkal célszerűbbnek látszik egy, a századforduló 3 évében, 1699-ben, 1701-ben és 1702-ben kés ült megyei összeírást alapul vennünk, amely 3 kerületre osztva tünteti fel a megye akkori összes településének nevét, adózóinak számát, azok állatait és vetésterületüket, illetve az általuk megművelt szőlők területét.[57] Az ekkor

[53] Vö. PERJÉS GÉZA: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1711) Bp., 1963. 175—176. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 29. sz.)

[54] Kaposvári Állami Lt.—Protocollum 1661. 32. p.

[55] ACSÁDY IGNÁC: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp., 1886. 20—28. p.

[56] OL—Conscriptio portarum. Somogy megye. 1696. évi összeírás. Vö. BAKÁCS i. m. 1957. 76. p. A köböl megyénkben ekkor is 2 hold (L. ACSÁDY IGNÁC: Magyar mértékek az 1715—1720 évben. MGSz, 1895. 376. p.)

[57] Zalaegerszegi Állami Lt. Zala megyei lt. Conscriptiones universales 37. sz. ö. 2. (1699), ö. 4. (1701), ö. 7. (1703). Az összeírás értékelésére l. T. MÉREY KLÁRA:

felfektetett adóösszeírások országszerte pontosabbak és teljesebbek voltak, mint a későbbi országos összeírások.[58] Ebben a 3 esztendőben a megye területén 209 települést írtak össze és azokban 3468 gazda és 621 zsellér élt. (37 falu zselléreit nem írták össze). A jobbágyok kezén levő vetésterület 35 137 hold, vagyis egy jobbágygazdára kb. 10 magyar hold vetésterület esett.

Felmerülhet az a jogos észrevétel, hogy ezek a késői összeírások már aránylag konszolidálódott viszonyokat feltüntető adatsort adnak, ami megtévesztő lehet. Közvetlenül a török uralom alóli felszabadulás után kialakult helyzetre azonban csak 28 község adatai állnak rendelkezésünkre, amelyekben az Esterházy uradalom 1691-ben mérte fel gazdasági erőit. Ezen összeírás tanulmányozásából egy háborúban elgyengült és kifosztott vidék képe tárul elénk. A 28 község közül mindössze 11-ben írtak össze 1—4 házas embert 1—2 marhával vagy a nélkül, míg további 17 helység teljesen pusztán állott. A lakott helységek közül is Csokonyában az összeírás 4 házas, Sántoson pedig 1 házas embert erdőlakónak jelez.[59] Az összeírt települések közül Aszalóban, amelyet 1564-ben egy másik helységgel közösen 1 1/2 portával írtak össze, 1626-ban 2 1/4 porta volt, vagyis itt ekkor 9 telkes jobbágynak vagy pedig 27 zsellérnek megfelelő gazdasági erővel kell számolnunk. A háborús állapothoz képest 1626-ra a jobbágyság gazdasági ereje megnőtt, ámde 1691-ben már csak 4, marha nélküli zsellért találtak itt a földesúr emberei. Hasonló volt a helyzet Csokonyán (ez a mai Mezőcsokonya a kaposvári járásban), ahol 1576-ban 3 régi porta volt, 1599-ben 10 ház adózott, 1626-ban pedig 1 portát írtak össze, ami 12 házas zsellérnek vagy 4 telkes jobbágynak gazdasági erejét jelentette. 1691-ben csupán 4 házas zsellér tartozott ehhez a helységhez, akik minden marha nélkül erdőben éltek. Szólád helység, amelyben 1564-ben ugyancsak egy másik községgel együtt 1 1/2 portát tartottak nyilván és ahol 1599-ben 10 ház állott, 1626-ban 1 2/4 porta volt, vagyis 6 telkes vagy pedig 18 házas zsellér, illetve ezeknek megfelelő anyagi erő volt a községben. 1691-ben ezt a települést a földesúr összeírása teljesen pusztának jelzi.

Közvetlenül a XVI. századi háborús pusztítás után, tehát még a török uralom alatt is volt lehetőség némi gyarapodásra, az előbbi kevés példa alapján azonban ennek mértékére semmi következtetést nem vonhatunk le, éppen az előbb már áttekintett nagymértékű pusztásodás miatt.

A lakosság azonban hamarosan ismét visszatért szülőföldjére, ahonnan elbujdosni kényszerült. Az 1699—1702. évi megyei összeírás ugyanabban a 28 községben, amelyről 1691-ben olyan sötét képet kaptunk, már lényegesen kedvezőbb állapotot mutat be. A kérdéses 28 község közül 16-ban 7—14 gazdát jegyeztek fel, akik általában fejenként 10—12 hold vetésterülettel és

A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században. Bp., 1965. Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1964.

[58] Vö. Kosáry Domokos: A paraszti „familia" kérdéséhez a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1963. 1—2. sz. 128. p.

[59] OL—Eszterházy hercegi lt. Rep. 35. Fasc. V. Nr. 592. Idézi Hoss József: A kaposvári plébánia története. Veszprém, 1948. 215. p. Uo. Constriptiones portarum. Somogy megye. Megfelelő évek.

ennek megműveléséhez megfelelő igaerővel is rendelkeztek. Az előbb említett községek közül Csokonyában az 1691. évi összeírás szerint négy, fejenként 1 ökörrel rendelkező és erdőben élő zsellér helyett 7 évvel később már 27 jobbágygazdát és 2 zsellért találunk, akik 360 hold szántóföldön gazdálkodtak, és 136 ökrük, tehenük, illetve lovuk volt. Az ugyancsak 4 házas zsellér által lakott Aszalóban 1691-től 1699-ig 19 jobbágygazda és 5 zsellér települt, akik 266 hold szántóföldet műveltek és 110 ökör, tehén, illetve ló állatállománnyal rendelkeztek. Az 1691-ben még puszta Szóládon 1699-ben 32 jobbágygazdát, 10 zsellért és 1 kereskedőt találunk, akik 220 hold vetésterülettel rendelkeztek és 187 ökrük, tehenük, illetve lovuk volt.

Ez a gyors regenerálódás csak úgy képzelhető el, ha feltételezzük, hogy a lakosoknak egy része csupán elbujdosott, illetve kényszerűségből nádasban vagy erdőben élt az 1691. évi összeírás idején, s a háborús események elmúltával visszatért szülőföldjére. Ha erre az alapra helyezkedünk, akkor — megítélésünk szerint — az 1699—1702. évi megyei összeírások adatainak használata nem lehet megtévesztő, hanem általános következtetéseink számára legalábbis útmutatóul felhasználható.

Módunkban állott 54 adózó helységben az 1626—27. évi portaösszeírások eredményeit az 1699—1702. évi megyei adóösszeírás eredményeivel egybevetni. Ebben az 54 helységben 1626—27-ben 76 2/4 portát írtak össze, a századfordulói megyei adóösszeírás pedig ugyanitt 859 telkes gazdát és 167 zsellért tartott nyilván, akiknek 11 130 1/4 soproni köböl, vagyis 5565 hold föld volt a kezén. Ha 76 2/4 porta számát néggyel szorozzuk, akkor 308 telekszámot kapunk. Egy-egy telken azonban feltehetően ekkor is legalább két család osztozott, és ez a családfők számát 616-ra emeli. A századfordulói összeírás a jobbágygazdák számát 859 főnek jelzi, a kezükön levő vetésterület azonban alig üti meg a fejenkénti 12 holdat, azaz — az 1696. évi összeírás számítása szerint — a negyed telket.

E települések közül 43-ban módunkban állott a porták számának csökkenését már a török uralom megkezdése előtti időben megvizsgálni. A kérdéses településekben 1534-ben 683 portát, 256 szegényt és 92 üres telket írtak össze. Ez a szám 1626—27-ben 64 portára, vagyis — a négyes szorzószámmal — 256 régi portára csökkent. Az illető községekben tehát a jobbágygazdák *gazdasági ereje az elmúlt 90 esztendő alatt 1/3-ára zuhant.* A XVII—XVIII. század fordulóján ugyanebben a 43 helységben 683 jobbágygazda és 137 zsellér élt 2224 2/4 soproni mérő vetésterületen gazdálkodva. Ha előbbi számításaink szerint az 1534. évi porták mögött két jobbágyháztartást számítunk, akkor az 1534. évi 1622 jobbágyháztartással szemben a századfordulón 820 jobbágyháztartás áll, ami azt jelenti, hogy az *eltelt 160 év alatt itt a jobbágyság gazdasági ereje a felére csökkent.*

A lélekszám megállapítására a portális összeírás adatainak összehasonlítása nem kielégítő, mert sok olyan népcsoportot elhallgat, amelynek nem volt adózáshoz gazdasági ereje, de ezen a területen élt. Ezeket sajnos más forrásból sem állott módunkban nyomonkövetni.[60] Minthogy azonban forrásaink

[60] Vö. Dávid Zoltán: Magyarország népessége a 17—18. század fordulóján. (Népességtörténeti forrásaink értékelése. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961—1962. Bp., 1962. 217—251. p.

más vonatkozásban munkaerőhiányról, a táj elvadultságáról és lakosainak szűkölködéséről beszélnek,[61] feltehető, hogy a népesség számának csökkenése ezen a területen gazdasági erejének fogyásához hasonló arányban mehetett végbe.

Összegezve eredményeinket úgy véljük, hogy a török uralom alatt, a béke idején ezen a területen lehetett bizonyos gyarapodás, amely azonban mindig esetleges volt, és nehezen nyomonkövethető. A táj elvadultsága, a nádasok, erdők kialakulása és általában a pusztásodás nagy mértéke azonban arra mutat, hogy ez a gyarapodás rendkívül korlátozott volt, és messze elmaradt a török által meg nem szállt országrészek fejlődésétől. Az újabb és igen nagyarányú pusztulást erre a vidékre az 1686—87. évi hadműveletek zúdították és ez a csapás további évtizedekre vetette vissza a vidék fejlődését. Ehhez járult még a kuruc—labanc világ és a nyomában járó pestis járvány, mely utóbbinak pusztításait itt csak egy példával illusztráljuk.

Esterházy herceg egyik birtokösszeírásának készítője jegyezte meg Koppány mezővárossal kapcsolatosan, hogy ott 1702-ben 24 gazda élt 24 ökörrel, 9 lóval és 33 tehénnel. Ez a vár azelőtt a töröknek „nagy, erős és híres praesidiuma volt", amelyet a felszabadító háború után rácok, magyarok és tótok szálltak meg. Ekkor még több száz ház volt ebben a helységben „de azután — hangzik az összeírás szövege — a sok utonjáró miatt és a vármegye terhe miatt elkölletik pusztulnia".[62]

Úgy látszik, a török uralom utáni korszak emberveszteségе *aránylag* még nagyobb volt, mint az előző időszaké és ebben valóban nagy felelősség terheli az 1686—87. évi hadjárat csapatait éppen úgy, mint a bécsi udvar nemzetgyilkos politikáját.

Az előzőkben az egész megyére kiterjesztett becsléseink realitásának ellenőrzése céljából az e munkában megvizsgált települések közül 30-ban módunkban állott az 1599. évi házak számát az 1784—87. évi összeírás házadataival egybevetni. Míg 1599-ben átlag 15 ház esett a kérdéses községekre, addig 200 évvel később átlag 191 ház állott ugyanezekben a községekben. Ha e 15 házhoz még az adó alól felmentettek — a könnyebb számítás végett 20%-nak — három házát hozzáadjuk, akkor is a háztartások számának növekedése lényegesen nagyobb itt a 200 év alatt, mint az ország más vidékein.[63] Ez pedig ismét arra enged következtetni, hogy e terület pusztulása igen nagy, s e pusztulás már a XVI. század végén elérte a mélypontot.

[61] Minuta M. Belii co(mi)a(t)us Békés(iensem), Veszprém(iensem), Ugocsa(iensem)' Simig(iensem), Szala(diensem), Albensem ac Tolnensem concernentia. (Cod. Sec. XVIII. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 277.) — Bél Mátyás Somogy megyében összesen 124 lakott helyet jegyzett fel ekkor, megemlítve, hogy a települések olyan jelentéktelenek, hogy alig 10—15 házból állott egy-egy falu. E munka a 255. p.-án így ír Somogy lakóinak helyzetéről (a szöveget magyar fordításban közöljük): „Oly nagy a szegénység... hogy még nekünk idegeneknek is szívünk összeszorul a nagy szűkölködés láttán, mintha részesei lettünk volna nyomorúságuknak, velük együtt magunk is sokszor elszomorodtunk." A XVIII. század-eleji települések részletes feldolgozását l. T. Mérey i. m.

[62] Az ozorai uradalom 1702-ben. MGSz, 1902. 313. p.

[63] Dávid Z. i. m. 1958. 85—86. p.; Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) Bp., 1960. Közp. Stat. Hiv. kiadása. 138—147. p.

A megye *gazdasági* pusztulása azonban főként a török uralom időszakára esik. 160 év alatt a települések 2/3-a eltörlődött a megye területéről. Hajdani virágzó falvak helyét benőtte az erdő, ellepte a víz, a nádas. Egy teljes század termelő munkájára és sok, az ország különböző vidékéről érkező munkáskézre volt szükség ahhoz, hogy Somogy megye népe be tudja hozni azt az évszázados elmaradást, amelyet ezen a területen a török uralom okozott. Népességének, földjének történetében azonban — minden későbbi idealizálási kísérlet ellenére — mindenkor fekete lap maradt a török uralom időszaka.

*

(A 188—198. paginán következő *Függelék* részletesen mutatja, hogy Somogy megyében a porták és házak száma a XVI. században mint alakult.)

Somogy megye XVI. századi összeírásokban nyomon követhető községeiben a porták és házak számának változása

(d = deserta)

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
I. Szigetvár körül és attól nyugatra elterülő adózó helységek												
Ágy												
Porta	4	10					3					
Pauper	5											
Deserta	4											
Házak sz....												8
Darány												
Porta	49	26			5	10	4	9		2		
Pauper					3	9						
Deserta					4	8						
Házak sz. ...												49
Dombó												
Porta	1						4	2				
Pauper												
Deserta												
Házak sz. ...												18
Gige												
Porta	9	12½				4			4	1½		
Pauper	3					5						
Deserta						9						
Házak sz....												26
Görösgál												
Porta	7	6						1½				
Pauper												
Deserta												
Házak sz....												4
Gyöngyösmellék												
Porta	8	16*	3½						1½			
Pauper	2											
Deserta												
Házak sz. ...											9	9
Istvándi												
Porta	31	37					20	9	4	1½		
Pauper	9											
Deserta												
Házak sz. ...												30
Hedrehely												
Porta	14	24½		7	3	10		2½**				
Pauper	6			7	5	6						
Deserta	6			11								
Házak sz. ...												

* Három másik pusztával írták össze.
** 1564-ben Hedrehelyt más községgel írták össze.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Kálmáncse												
Porta	37	49		52		200	62	50	12	6		
Pauper												
Deserta									2			
Házak sz. ...												44
Hobol												
Porta	6	16										
Pauper	5											
Deserta	5											
Házak sz. ...											10	10
Kadarkút												
Porta	12	16							3			
Pauper	6											
Deserta												
Házak sz. ...												9
Kisasszond												
Porta	11					3		3				
Pauper						5						
Deserta	1											
Házak sz. ...												5
Mérő												
Porta	10	18½										
Pauper	8											
Deserta												
Házak sz. ...												16
Szentbalázs												
Porta	6	10				2						
Pauper												
Deserta	11					4						
Házak sz. ...												
Szentborbás												
Porta	4	37½					20	10				
Pauper	5											
Deserta	7											
Házak sz. ...												
Taszár												
Porta	17											
Pauper	10											
Deserta	9											
Házak sz. ...											12	12

II. A Dráva vonalától északra Nagybajom vonaláig

Alsok												
Porta	5	7	5	5	3	2½	2	3	2½	2		
Pauper	9		3	2	10	10	2					
Deserta			4	10			12					
Házak sz. ...											10	10
Atád												
Porta	42	36½	24	7		11		6				
Pauper	26		22	18		19						
Deserta			57	22		9						
Házak sz. ...											8	9

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Babócsa												
Porta	4		6		8	8	d					
Pauper			4		15	11						
Deserta			16									
Házak sz. ...												
Barcs												
Porta	7	6		14	13	13	11	12				
Pauper	4			12	12	8						
Deserta				6		6						
Házak sz. ...												17
Baráti												
Porta	6	5					d	1				
Pauper	4											
Deserta												
Házak sz. ...												
Bélavár												
Porta	17	18	17	15	13 ½	13 ½	5					
Pauper	17		11	16	16	16	8					
Deserta			14	22	9	5						
Házak sz. ...												
Bükkösd												
Porta	7			5	6	6	3		2	1 ½		
Pauper	1			2	7	8						
Deserta				8	1	1	10					
Házak sz. ...												
Bolhás												
Porta	14	15	6	6		3	d		4	1 ½		
Pauper	13		1	10		3						
Deserta			23 ½	13								
Házak sz. ...												7
Csököly												
Porta	21			19		19		14	14			
Pauper	24			16		15						
Deserta	2			4		7						
Házak sz. ...												44
Csente												
Porta	6	7	1		1	1	1	2	2 ½*			
Pauper	17		2		2	3	3					
Deserta			26				8					
Házak sz. ...											12	17
Csicsó												
Porta	27	10	4	5	3			5				
Pauper			3	3	8	9	3					
Deserta			8		4	4	20					
Házak sz. ...												
Csoknya												
Porta	10			23		25		8 ½	2 ½			
Pauper				13		19						
Deserta				10		8						
Házak sz. ...												39

* Alsokkal együtt írták össze.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Csurgó												
Porta	18		19	10	8*		10**	5**				
Pauper	15		3	18	10		6					
Deserta			22				4					
Házak sz. ...											19	19
Farkasfalva												
Porta	3	15	d									
Pauper	5					4						
Deserta						3						
Házak sz. ...												
Galambók												
Porta	20	27	5	8	10	10	19	7	2½	3		
Pauper	17		8	15	21	26	13					
Deserta	17		18	14	8							
Házak sz. ...												18
Görgeteg												
Porta	5	8½				6	5	5	3	2		
Pauper	4					14						
Deserta												
Házak sz. ...												44
Iharos												
Porta	16		2	3	3	3	3	4	1½	1½		
Pauper	4		3	5	6	7						
Deserta			12		4	4	13					
Házak sz. ...												27
Inke												
Porta	17	11	2	1	1½		d	1	1½			
Pauper	8		3	5	5							
Deserta	6		14	3	4							
Házak sz. ...												14
Jákó												
Porta	22	16		12	13	12	11	4	3	1		
Pauper	9			9	17	13	7					
Deserta				1	2	10	7					
Házak sz. ...												18
Kakonya												
Porta	18	4½	3	2	3	3	5	1				
Pauper	17		2	2	2	3						
Deserta			9	2			4					
Házak sz....												
*Kétnyár****												
Porta	9	7		2	2	2	d	1½	1½	2½		
Pauper.....				4	4	4						
Deserta				1								
Házak sz. ...												8
Kisbajom												
Porta	22	8				8	3	4	2½	3		
Pauper	3					11						
Deserta												
Házak sz. ...												8

* Csurgó Almáddal szerepel.
** Csurgó és Nagymarton együtt szerepel.
*** Udvarhellyel együtt szerepel.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Komlósd												
Porta	8	10		15*		15	5*	4*		1		
Pauper	7			9		22						
Deserta				6								
Házak sz. ...												5
Kónyi												
Porta	10	15	2	1	1	1		d				
Pauper	6		5	2	4	4						
Deserta	3		11	1	2							
Házak sz. ...											10	10
Korpád												
Porta	14	5				7						
Pauper						14						
Deserta						15						
Házak sz. ...												12
Kutas												
Porta	16	18½										
Pauper	6											
Deserta												
Házak sz. ...												22
Lábad												
Porta	30	31		22				20				
Pauper	17											
Deserta												
Házak sz. ...												29
Liszó												
Porta	1	4	2	4	4	4	2	1				
Pauper	6		3	4	5	5						
Deserta			4	3	2	1	2					
Házak sz. ...												
Martonfalva												
Porta	13	6½				1½	d	d				
Pauper	4					4						
Deserta	1					4						
Házak sz. ...												5
Mike												
Porta	3	6½				2		3				
Pauper	3					8						
Deserta						10						
Házak sz. ...												
Mindszent												
Porta	25				d							
Pauper	17											
Deserta												
Házak sz. ...												
Nagybajom												
Porta	13					11	8½	11	5½			
Pauper	13					25						
Deserta	9					14						
Házak sz. ...												39

* Komlósd Szederittel együtt szerepel.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Nagymarton												
Porta	6	6½	6	5	3	3			3	3		
Pauper			4	6	5	4						
Deserta			4	4	2	1						
Házak sz. ...											15	15
Ormánhida												
Porta	6	5	d	d								
Pauper	7											
Deserta												
Házak sz. ...												
Páld												
Porta	3	6	d	d								
Pauper	4											
Deserta												
Házak sz. ...												
Pat												
Porta	1	14½	d	1	1		d					
Pauper	3			4	5							
Deserta				7	7							
Házak sz. ...												
Péterhida												
Porta	3				1			2				
Pauper	7			4	3							
Deserta				7	5							
Házak sz. ...												
Ság												
Porta	5	4	4	4	4½	4½	4	2½				
Pauper	5		6	5	9	10	6					
Deserta			7	5	2	2						
Házak sz. ...												
Sand												
Porta	4	5½	2		2	2	d					
Pauper	6		2		5	5						
Deserta			5		2	2						
Házak sz. ...												
Sarkad												
Porta	9	9½	5	d		d	3	2½	1½	1		
Pauper	10		3		23		6					
Deserta							9					
Házak sz. ...												5
Segesd												
Porta	36			25			33	35	5	4		
Pauper	39			40			18					
Deserta	27			37								
Házak sz. ...												54
Surd												
Porta	3					8	5	8	2	2		
Pauper	8					15	8					
Deserta						7	2					
Házak sz. ...												15

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Szenta												
Porta	8			4	5	5	d	1	1½	4		
Pauper	10			4	10	10						
Deserta				12	6	6						
Házak sz. ...											25	25
Szob												
Porta	13		2	2	3			1	1½			
Pauper			8	8	8							
Deserta			18	6	3							
Házak sz. ...												12
Tarany												
Porta	13	18					d					
Pauper	6											
Deserta												
Házak sz. ...											15	15
Tarnóca												
Porta	14	14		7	7		3	3	3	2		
Pauper				8	1							
Deserta					3							
Házak sz. ...												20
Újlak												
Porta	6	3		7			4	5½	2½	1½		
Pauper												
Deserta												
Házak sz. ...												
Újnép												
Porta	6	10½*			15			3	3½**	2***		
Pauper	8											
Deserta												
Házak sz. ...												2
Visonta												
Porta	21	12			8	8	3	4	1½			
Pauper					14	14						
Deserta					5	2						
Házak sz. ...												19
Vése												
Porta	13	7½	d		2		d		1	1	.	
Pauper					6							
Deserta					6							
Házak sz. ...												6
Zsitva												
Porta	7	5	d	1	6	6	1					
Pauper					7	14	2					
Deserta				9								
Házak sz. ...												

* Több községgel együtt.
** Könyöködöddel együtt.
*** Aracsal együtt.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
III. Balatontól délre a megye keleti része												
Aszaló												
Porta	2	2		3	4	2		1½*				
Pauper	14			2	5	10						
Deserta				2								
Házak sz. ...												20
Csicsal												
Porta	7	3					1		1½	1		
Pauper												
Deserta	13											
Házak sz. ...												
Fonó												
(ma Fonyód)												
Porta	16						4	4				
Pauper	4											
Deserta												
Házak sz. ...												
Endréd												
Porta	11	18							3	3		
Pauper	6											
Deserta	7											
Házak sz. ...											12	12
Hetes												
Porta	43			8	4	4	6	4	5	5½		
Pauper	27			12	6	8						
Deserta				10		15						
Házak sz. ...												40
Hídvég												
Porta	34	26						7				
Pauper												
Deserta								4	12			
Házak sz. ...												
Jád												
Porta	20				6	6	6					
Pauper	3											
Deserta	17											
Házak sz. ...												24
Karád												
Porta	12	45					8	4	2	1½		
Pauper	11											
Deserta	4											
Házak sz. ...												4
Köröshegy												
Porta	24	17½					8	5½	4	4		
Pauper	1											
Deserta	6											
Házak sz. ...											12	17
Mocsolád												
Porta	5	12			1	2	6	4				
Pauper					1							
Deserta	1				3	6						
Házak sz. ...												

* Több községgel együtt.

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Öszöd												
Porta	14	8					1		1			
Pauper	3											
Deserta												
Házak sz. ...												10
Ságvár												
Porta	17	17							8			
Pauper	8											
Deserta	4											
Házak sz. ...												
Somodor												
Porta	29	27½		18	17		20	20		6		
Pauper	14			9	12							
Deserta	4			9								
Házak sz. ...												28
Teleki												
Porta	13	13½					d		1			
Pauper	6											
Deserta												
Házak sz. ...												3
Túr												
Porta	32	19½						1	1			
Pauper	15											
Deserta												
Házak sz. ...												
Zics												
Porta	6	8							1	1		
Pauper												
Deserta	3											
Házak sz. ...												a

IV. Balatontól délre a megye nyugati részén

Alsóbattyán												
Porta	10	3½	d		2		4	d				
Pauper	8					2	4					
Deserta	2											
Házak sz. ...												
Bize												
Porta	7	8	2	3	4	1	d		1½			
Pauper				10	6	6						
Deserta			5									
Házak sz. ...												
Csákány												
Porta	29	28	14	12	13		d			4		
Pauper	12		20	16	16							
Deserta			9	10								
Házak sz. ...												
Dávod												
Porta	12			3	4	4	d		2½	2		
Pauper	8			4	7	4						
Deserta	15			3		15						
Házak sz. ...												7

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Fajsz												
Porta	14	12						d				
Pauper	5											
Deserta	7											
Házak sz. ...												
Falkos												
Porta	7		5	3	3	3	3	1½				
Pauper	10		3	4	6	6	8					
Deserta			14									
Házak sz. ...												
Fancsberény (ma Balaton-berény)												
Porta	6	9½			1		2½	5	1½	1½		
Pauper	12				12	8	5					
Deserta	7											
Házak sz. ...												6
Felsőbattyán												
Porta	17	5½	d		3		2½					
Pauper						2	1					
Deserta	7											
Házak sz. ...												
Gadány												
Porta	4	3	d					d				
Peuper												
Deserta												
Házak sz. ...												
Horvátkút												
Porta	3			4	1	1		d				
Pauper					4	2						
Deserta												
Házak sz. ...												
Karos												
Porta	20	26	d	5	6		20	6		2		
Pauper	25			12	12		12					
Deserta	10											
Házak sz. ...												14
Keleviz												
Porta	1			d	1	1	d	d				
Pauper					4	4						
Deserta	7			3	3							
Házak sz. ...												
Keresztúr												
Porta	19*		d		2	2	3	4½	2	1½		
Pauper	14				8	6	1					
Deserta	7											
Házak sz. ...												
Kéthely												
Porta	16	34	15	9	8½	8½	9		2	1½		
Pauper	14		12	12	13	28	20					
Deserta	14		34	2		3	8					
Házak sz. ...											8	

*Oszlárral írták össze

	1534	1536	1546	1548	1549	1550	1557	1564	1582	1596	1598	1599
Komár												
Porta	22	34	d	8	11½	11½	23	20	4½	3½		
Pauper	5			3	20	20	18					
Deserta	12											
Házak sz. ...												22
Marcali												
Porta	44	25½	15	12	15½	16	21	18	6	2½		
Pauper	15		8	4	5	25	17					
Deserta	7		20									
Házak sz. ...												44
Marót												
Porta	17	10	20	7	7	7	12½	8½	2	1½		
Pauper	17		8	7	12	14	18					
Deserta	7	26			2							
Házak sz. ...												9
Merke												
Porta	8		7			8	6	3	1	2		
Pauper	6		5			8	9					
Deserta	3		3				6					
Házak sz. ...												7
Sámson												
Porta	14	10	d				4½	1½	2½	1¼		
Pauper	1						4½					
Deserta	6											
Házak sz. ...												5
Tapsony												
Porta	10		7	8	8	8	7½		2	2		
Pauper	11		8	6	12	14	17					
Deserta	7		4	8			3					
Házak sz. ...												13
Tikos (Hollád)												
Porta	6	6	1	d	1	1	6	3½	½	1½		
Pauper	6		1				2					
Deserta	3		6									
Házak sz. ...												6

VÁROSI FEJLŐDÉS A DUNÁNTÚLON A XVI—XVII. SZÁZADBAN

RÚZSÁS LAJOS

Magyarországon — történelme folyamán — a polgári osztály gyenge, csenevész volt. Mindazok a tevékenységek, amelyeket a polgárság gyakorolt, az ipar, a kereskedelem, a fejlődésben elmaradtak. A kapitalista, majd a szocialista társadalom kifejlődésében a városok nagy szerepet játszottak és játszanak. *A magyarországi polgárság kialakulásának kérdését tanulmányunkban a hazai városi fejlődéssel összefüggésben próbáljuk vizsgálni.* A városok és a polgárság kialakulása a társadalmi fejlődés során Európában egyenetlenül haladt előre. Nyugat-Európa (Franciaország, Anglia és Itália) megelőzte Közép-Európát (Németország), Németország viszont a tőle keletre fekvő területeket. A fejlődésben előbbre járó tájakról beköltözők az elmaradottabb gazdasági és társadalmi fejlődésű területeken meggyorsíthatták a városi fejlődést és a polgári osztály kialakulását, de egyedül létre nem hozhatták. A német történetírás több képviselője mégis vallja ezt, amikor Délkelet-Európa városait és azok fejlődését egyedül a bevándorló német polgárok művének és érdemének tekintik. Ahhoz ugyanis, hogy város keletkezzék, a város mellett falvakra, vidékre és a kettő termelési kapcsolatára van szükség. A városalakulást a fejlődésben alacsonyabb fokon álló terület társadalmának a saját erejéből kell megindítania, mert a gazdasági és társadalmi folyamatok egy másik társadalomba a termelőerők megfelelő fejlettségi foka nélkül át nem vihetők.

A városfejlődés Magyarországon a XIII—XIV. században indult meg. A települések egy kisebbik csoportjában a kereskedelem, sokhelyütt a borkereskedelem, a bányászat és az ipar révén olyan termelés alakult ki, amelynek munkamegosztása kiemelte őket a környezetükből.

Voltak azonban olyan települések, amelyek termelése a munkamegosztás ilyen fokát nem mutatta. Kereskedelmük (bor, marha, gabona) kialakult ugyan, de iparuk a falvakétól nem különbözött. Ezek voltak a mezővárosok.

Használt rövidítések

HKA — Rote Nr. = Hofkammer Archiv Wien — Conscriptiones Fasc. 3. — Rote Nummelr 42 — Konv. 68 A. —Relatio commissariatus Szigethiensis 1565.

HKA—HU Rote Nr. = Hofkammer Archiv Wien — Hoffinanz Ungarn — Rote Nummer 10 — Instructio pro Nicolao Zrinyi Capitaneo Szigethiensi, 1561. X. 3.; Ua — rote Nummer 12. — Instructio pro commissariatu Szigethiensi, 1565. IV. 23.

LÁL II.—Horváth—Stansith = Lőcsei Állami Levéltár II. (Statny Ustredny Archiv Levoča) — Horváth-Stansith család levéltára.

Jogilag, autonómia terén e mezővárosok közt nagy különbségek állottak fenn. Amikor tehát oppidumról, mezővárosról beszélünk, mindig figyelembe kell vennünk, hogy az tartalmilag széleskörű fogalom. Az a vonásuk azonban közös, hogy a mezővárosok földesúri joghatóság alatt álló települések voltak. *A marha- és gabonakereskedő mezővárosok a városfejlődésnek külön típusát képviselik.* Ha később, a kapitalizmus folyamán, állattartásuk és szántóföldi gazdálkodásuk intenzívvé tudott válni — kedvező közlekedési viszonyok mellett — közülük néhány Európában elérte gazdaságilag az agrárváros funkciót, jogilag pedig azt a helyzetet, amit nálunk a törvényhatósági joggal felruházott városok foglaltak el.

A Dunántúlnak a keleti felében, a Duna, a Balaton és a Dráva által határolt területen, azaz azon a területen, amely a XVI—XVII. században török uralom alá került, a városfejlődés Székesfehérvár kivételével eddig, azaz első fokáig jutott. Idegen a mezőváros és a falu közötti különbséget sokszor nem is tudta megállapítani. Szigetvár bukása után, 1568-ban Verancsics Antal esztergomi érsek kíséretében Don Antonio Pigafetta átutazott a Duna menti Laskón. Pigafetta például Laskóról útinaplójába a következőket jegyezte be: „nagy falu, de a magyarok szerint város. Ez az ő városuk nincs falakkal kerítve. Nagyon szép és jó házai vannak. Majd mind szalmával fedve, de kőfalakkal és magyar módra készült kályhákkal. Ezek a házak a rácokéhoz és a bulgárokéhoz képest igen szép paloták."[1] Megemlíti Laskó iskoláját is, és papjainak és tanítóinak kapcsolatait Béccsel és Wittenberggel. Nem a település forgalma, nagysága vagy külseje miatt tartotta Laskót falunak, hanem azért, mert nyugati szemmel a városi rang ekkor a városfalakkal kezdődött.

A mezővárosok gazdasági fejlődése a török uralom első évtizedeiben

A továbbiakban a városfejlődésnek ez utóbbi válfaját, *a mezővárosi fejlődést kívánjuk bemutatni a XVI. és XVII. században Magyarország e darabján, a Dunántúlnak török uralom alá jutott részén.* A török megszállás alá került dunántúli mezővárosok sorsában döntő szerepet játszott *Sziget* vára. Fejlődésüknek első, 1566-ig terjedő szakasza csakis e várral kapcsolatban érthető meg, és Sziget bukása e mezővárosok életében döntő fordulatot hozott.

A török hódítás a Dunántúlt a XVI. században kettéosztotta. 1543-ban Fejér, Tolna, Baranya megyék egészen, Esztergom, Komárom, Veszprém és Somogy megyék pedig részben török fennhatóság alá kerültek.

A Hunyadiak korában mezővárosok *Fejér megyében* a következők voltak: Adony, Keve, (Ráckeve), Martonvásár és Velence. *Tolna megyében :* Báta, Börd (később Simontornyába olvadt), Dalmad, Döbrököz, Fadd, Földvár (Dunaföldvár), Gyánt, Györköny, Máré, Nádasd (e két utóbbi hely ma Baranyához tartozik), Ozora, Paks, Simontornya, Szakcs, Szék (Cikádor), Szekszárd, Széplak, Szil (ma Somogy megyéhez tartozik), Tamási, Tolna és

[1] Matković P.: Itinerario di Marc Antonio Pigafetta. London, 1585. Bácskai Vera: Mezőgazdasági árutermelés és árucsere a mezővárosokban a XV. században. Agrártörténeti Szemle, 1964. 1—2. sz. 2. p.

Varasd. *Baranya megyében:* Babarc, Bajcs, Baranyavár, Beremend, Bodolya, Danóc, Csele, Csemény, Garé, Karancs, Laskó, Lippó, Mohács, Nagyfalu, Pécs, Pécsvárad, Siklós, Szeglak, Szekcső és Váralja. *Somogy megyében :* Atád, Babócsa, Bonnya, Csurgó, Hedrehely, Hetes, Igal, Kálmáncsehi (ma Kálmáncsa), Komár, Köröshegy, Lábad, Marcali, Mesztegnyő, Nagyszakácsi, Pata, Segesd, Somogyvár, Szentpál, Szenyér, Sziget, Tur, Valkó és Zákány.

Mivel naturális gazdálkodás folyt, a fejletlen munkamegosztás mellett a kisméretű árucserét kis helyek is le tudták bonyolítani. E kis helyek nem mindegyike fizette szolgáltatásait pénzben a földesúrnak. A pénzfizetés pedig magában még nem is elég ahhoz, hogy egy település a mezővárosok közé tartozzék. A felsorolt helyek nem mindegyike volt tehát igazi mezőváros. A falvaktól némelyiket csak az különböztette meg, hogy vásárokat tartottak benne. A XV. század végén mezővárosnak nevezett helyek közül több a XVI. századra már jelentőségét elvesztette, egészen faluvá hanyatlott vissza. A kamara 1565-ben egy vizsgálóbizottságot küldött ki Szigetbe. A bizottságot többek közt arra is utasította, hogy a Szigethez tartozó mezővárosokat írja össze. A biztosok, Ujlaky János váci püspök, kamarai prefektus és Mezőlaky Ferenc zalavári apát ekkor, 1565-ben nem vették oppidumnak, mezővárosnak Nádasdot (Mecseknádasd) Tolna megyében, Váralját (Máriakéménd mellett) és Beremendet Baranyában, továbbá Hedrehelyt Somogyban. Pedig ezek a Hunyadiak korában még közéjük tartoztak. A török forrásokban viszont Szakcs, Baranyavár, Babócsa és Somogyvár vannak falvakként feltüntetve. A magyar bizottság valószínűleg, a törökök pedig egészen biztosan azért nem számították az említett helyeket mezővárosnak, mert azok úgy tönkrementek, hogy nem lehetett mezővárosoknak tekinteni őket.[2]

A középkor fő közlekedési útvonala a vízi út volt. Ráckeve, Dunaföldvár, Paks, Tolna, Szekszárd, Báta és Mohács vízi út, a Duna mellett feküdt. A kedvező közlekedési és piaci viszonyok serkentették lakóikat arra, hogy árutermelést folytassanak. A szabad királyi városok egy részének legjelentősebb termelési ága Európában (Franciaország déli és keleti részén, Németországban a Rajna és a Neckar mentén) a középkor folyamán nem az ipar, hanem a szőlőművelés volt. A borárutermelés révén gazdagodtak meg annyira, hogy önkormányzatot biztosító jogokat tudtak kivívni meguknak. Ezen az úton járt a dunántúli mezővárosok egy része is. *Bortermelést* folytattak. Közülük Tolna már 1526 előtt annyira megerősödött, hogy V. László királytól pecsét-, sőt címerhasználati jogot is nyert. Az előbbit, a pecséthasználat jogát minden mezőváros megkapta. A címerhasználat azonban már csak a szabad királyi városokat illette meg. A megerősítő oklevél ki is

[2] Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadyak korában. Bp., 1890—97. Tolna, Baranya, Somogy, Fejér és Esztergom megyékre vonatkozóan. HKA — Rote Nr. 42.; HKA — HU — Rote Nr. 10; HKA — HU — Rote Nr. 12. OL. Kam. 2658 — Dica Somogy 1526. és 1544. OL — U et C 153 : 9. Inquisitio universorum oppidorum, possessionum et villarum ad arcem Szigeth pertinentium. Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. (Vidéki városaink. Szerk. *Boros József* Bp., 1961.) 45. p. Velics A.—Kammerer E.: Magyarországi kincstári defterek 1543—1699. Bp., 1886—90.

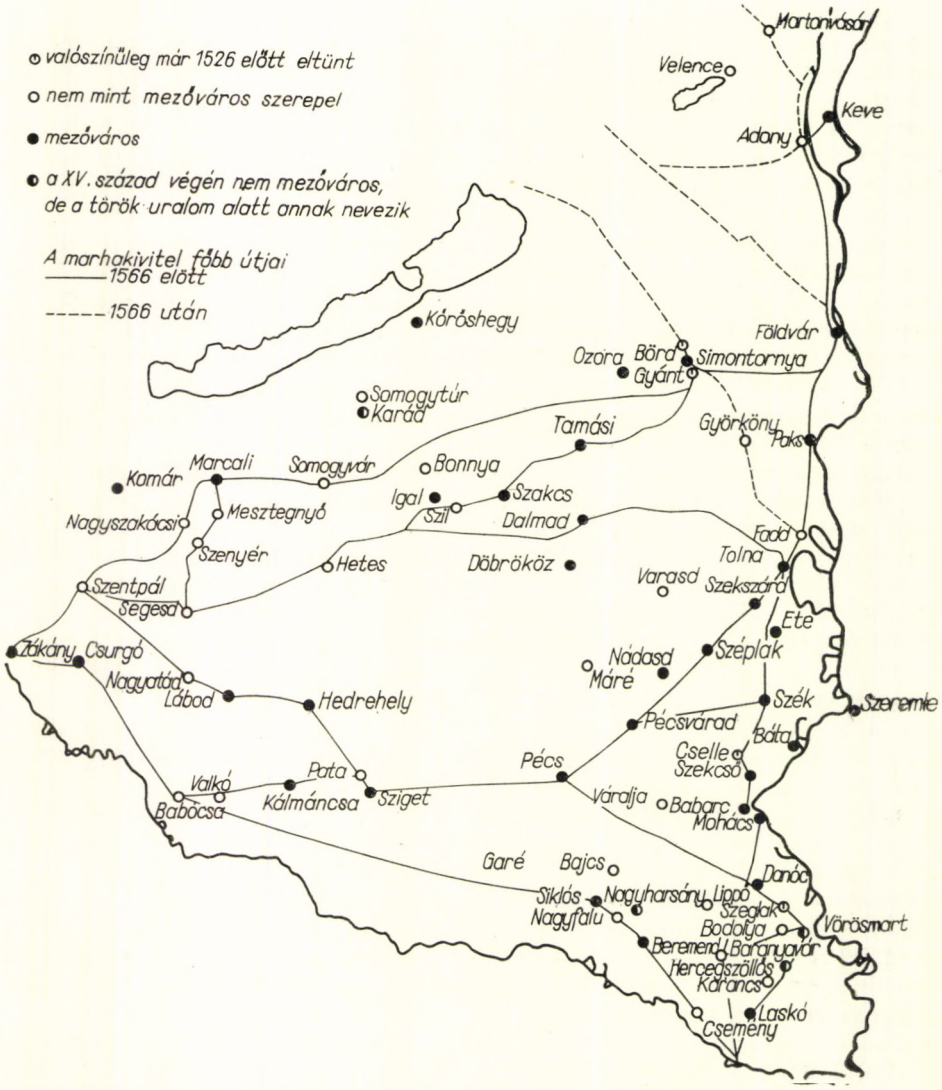

Dunántúli mezővárosok a török uralom alatt

mondja, hogy a címert Tolna a szabad királyi városok módjára élvezheti. E mezővárosnak nyílt a legtöbb lehetősége a további emelkedés felé. Helyzetét megkönnyítette az a körülmény, hogy birtokosa nem valamelyik földesúr, hanem a királyné volt.[3]

A dunántúli mezővárosok bortermelése a török megszállás után tovább folyt. Tolna gazdasági emelkedése is egy ideig továbbtartott. A mező-

[3] Holub József: Pécs város pecsétei. (Klny. A pécsi Janus Pannonius Múzeum 1958. évi évkönyvéből. 138. p.)

városok *szőlőterülete* ugyanis *növekedett*. A magyar földesurak elmenekültek. Szőlőiket a török elkobozta. A mezővárosok polgárai e szőlőkből a török kincstártól sokat megvettek. Így jutottak a tolnaiak a Beleki-, a Závodi-, illetve a Cibrádi- és a Harabocsi-szőlőhegyek birtokába. Az előbbiek Szerecsen Jánosé, az utóbbiak az elmenekült murgai nemeseké voltak. Belekért meg Závodért Kobak Miklós és Bosnyák Márk szigeti vitézeknek évi 200 forint hegyvámot fizettek. A Cibrád- és a Harabocs-hegy minden szőlőskertje után Medvey Benedek szigeti hadnagy kapott évi 70 dénárt tőlük. Az etei polgárok ugyanígy jutottak hegyükön a váci káptalan szőlőjéhez. A tolnaiak ezen kívül szőlőket vásároltak a szomszédos falvak határában is. Még Szekszárd mezőváros szőlőinek jelentős részét is ők birtokolták. A tolnaiaknak ez az extraneus birtoklása kétségtelenül mutatja azt, hogy a Duna menti mezővárosok közül ennek polgárai kezén gyűlt össze a legtöbb pénz. Ez a pénzmennyiség tette lehetővé számukra, hogy a szomszédos helyek szőlőiből sokat felvásároljanak, és jelentőségben föléjük kerekedjenek.

Tizeddel a tolnaiak a pécsi püspöknek tartoztak. A pécsi egyházmegye tizedét a király 1543 után a püspöktől bérbe vette, és a szigeti várnak adta, hogy annak fenntartását biztosítsa. A tolnaiak bordézsmájukat a szigeti vártól évi 500 forinton megváltották. A megváltást úgy értelmezték, hogy ezzel, bárhol is legyenek szőlőik, minden tizedfizetési kötelezettségtől megszabadultak. A kamara azonban nem osztotta ezt a véleményt. Álláspontja szerint a tolnaiak az 500 forinton csak a saját határuk bordézsmáját váltották meg, de nem egyszersmind azokét a szőlőkét is, amelyeket a fehérvári, a szekszárdi, a pécsváradi apátságok, továbbá a budai, a váci és a titeli káptalanok falvaiban birtokoltak. Ezek után továbbra is kötelesek dézsmát, hegyvámot, illetve a kilencedet adni. Vele nem is a szigeti várnak, hanem magának a királynak tartoznak. Az uralkodó ugyanis e megüresedett apátságokat és káptalanokat sohasem csatolta a pécsi püspökséghez, és így azokhoz nincs Szigetnek semmi, de semmi köze. A kamara nem nézheti el, hogy évenként mintegy 8539 köböl borral megkárosítsák. Mivel kilencedről és tizedről van együttesen szó, az össztermelés ennek az ötszöröse, 42 695 köböl körül volt.[4] A kassai köblöt 13,60 liternek számítva e mennyiség 580 652 liternek felel meg. Egy magyar hold szőlőterületen ebben az időben legfeljebb 800 liter bor termett. Ez alapon a tolnaiak az 1560-as években saját határukon kívül — mert erre nincs adat — még 725 hold körüli szőlőbirtokkal rendelkeztek. A többi mezőváros ehhez viszonyítva sokkal kisebb szőlőterületet, 15—40 holdat vallhatott a magáénak. A szőlőművelés a Duna mentén a következő: a XVII. században is virágzott. Evlia Cselebi török és Ottendorf Henrik osztrák utazó az 1660-as években egyformán megemlékeznek az itteni „jó megművelt szőlőkről, melyek fehér és vörös bort teremnek".[5]

A Duna menti mezővárosoknak azonban volt egy más árujuk is, amellyel kereskedtek: a *marha*.

[4] HKA. — Rote Nr. 42. A tolnaiak dézsmakötelezettségéről.

[5] Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. (Tolna vármegye múltjából. Szerk. *Holub József*. 47. p.)

WOLFGANGUS LAZIUS *térképe Magyarországról*
ABRAHAMUS ORTELIUS: Theatrum orbis terrarum. Jelzéssel kiemelve, hogy az Alföld szarvasmarhatartó terület

A marhakereskedelembe nemcsak a Duna menti bortermelő mezővárosok, hanem más mezővárosok is belekapcsolódtak. A legnagyobb jelentőségre Kálmáncsehi (ma Kálmáncsa) emelkedett. Kálmáncsehi Szigetvár és Babócsa között feküdt. Orosztonyi Péter szenyéri tiszttartó 1560 szeptemberében levelet írt Csányi Ákos kanizsai tiszttartónak. Ebben jelezte, hogy híreit, amiket közöl, kálmáncsehiektől vette: „. . . az Tisza mellől jöttek vala kálmáncsehiek, kik barmot oda gyűjtöttek. Debrecenből Koszorús Ambrus [és] többek is hozának barmot, két ezernél többet egynéhány százzal. Az szentpáli [Alsólendva mellett] vámra hajtják." Alig zárta le levelét, máris újabb kálmáncsehi érkezett újabb hírekkel Szenyérbe: Mészár Miklós, aki négyszáz barmot terelt az Alföldről Kálmáncsehibe.[6] Nagy szerepet játszottak a kálmáncsehiek mellett a marhakereskedelemben még a ráckeveiek, akik szintén az Alföldön szedték össze a marhát. A Rácalmás és Kövin (Ráckeve) közti réven szállították át a Dunántúlra, és a tolna—báta—szigetvár—babócsai úton terelték nyugatra. Maroldy László ráckevei kereskedő 1559-ben sokallta a „sok hamis harmincadot Szigetben", aztán a babócsaiak meg a csurgóiak vámjait, amelyeknek nem győzött fizetni. Ezért

[6] SZALAY ÁKOS: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861. 376 p. (Magyar Leveles Tár.)

kérte Csányi Ákost, a kanizsai tiszttartót, hogy Nádasdy Tamás nádortól eszközöljön ki számára egy menlevelet: „. . . uraságtok földére akarok szakadni, marhámmal járni, akarnám, hogy uraságod levelével és az nagyságos nádorispán uraméval magamat oltalmaznám, és ti nagyságtok oltalma alatt volnék. . .”[7] Ahogy a borárutermelésben, a marhakereskedelemben is a dunántúli mezővárosok polgárai közt a tolnaiak vezettek. Szinte az egész országban tevékenykedtek. Kiterjedt kereskedelmi kapcsolataik érdekében 1559-ben arra kérték Horváth Márk szigeti kapitányt: „adna levelet minden várakba, hogy higyjék meg beszédünket. Eger várába Zoltay Istvánnak, Gyulába Bornemisza Benedeknek, Palotába Thury Györgynek, mert ezek nem hiszik, hogy mi a király őfelsége oltalma alatt vagyunk, és fizetést teszünk őfelségének”.[8]

A török területről e mezővárosok polgárai a bor és a marha mellett gyapjút és marhabőrt szállítottak külföldre. Onnan viszont textilt és vasárukat hoztak be.

A Duna menti mezővárosok borát legtávolabbra nem e városok lakói, hanem a szegedi és a makói hajósgazdák vitték el, akik sóval jártak fel idáig a Dunán. Útjukra visszafelé tolnai, baranyai és szerémségi borokkal rakodtak meg. A vízi út kedvezőbb volt ugyan mint a szárazföldi, de itt is akadt nehézség bőven. Szóljon erről Verancsics Antal, aki 1553-ban járta végig a Duna e szakaszát, amikor követségbe ment a fényes portához Isztambulba: „. . . miközben a folyó rövidebb ágait kerestük, szigetek közt siklottunk el, amelyeken nem volt semmi más, mint néma, félelmetes erdő. Igen gyakran forogtunk életveszélyben, amikor a folyó szűk medrében kerülgettük a sebes örvényeket meg a fatörzseket, amelyek itt is, ott is kiálltak a vízből, és mint ellenséges dárdák meredtek velünk szembe. Az út nappal mégsem volt oly félelmetes, mint éjjel. Végül épségben megúsztuk.”[9] Ezt az utat vállalták a hajósgazdák, akik e borokat nemcsak Szegedig és Makóig, hanem fel a Tiszán egészen Szolnokig szállították.[10] Onnan rakományukat fuvarosok vitték tovább Debrecenbe, Kassára és a Szepességbe. Bátán a szigeti kapitány minden borral terhelt hajótól kormánypénz címen 12 dénárt szedett. E vámot később emelték: 90—100 köböl bort követeltek, ami bizony már 45—65 forint súlyos terhet jelentett. Szabó Péter bátai bírót egyszer 56 napra a szigetiek börtönbe is vetették, mert a szegedi és makói hajókat úgy engedte el, hogy azok nem adták meg a vámot.[11] De nemcsak vízi úton, hanem a szárazföldi úton is sok bor jutott el az Alföldre. A vámbevételek hívják fel erre figyelmünket.

[7] Uo. 143—144. p. Ráckeve nem dunántúli mezőváros ugyan, a dunántúli mezővárosokkal és főleg azok marhakereskedelmével való kapcsolata, továbbá hasonló fejlődése miatt történik róla említés. Ugyanez az eset Szeremlével kapcsolatban, amely Szigetvárhoz tartozott.

[8] Uo. 351. p. LÁL II. — Horváth-Stansith — 3 Capsa — Fasc. 15. — No. 3.: A tolnaiak levele, 1559. júl. 4.

[9] Koller, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Tom. V. Posonii et Pestini, 1801. Landerer. 341. p. Verancsics Antal levele 1553-ból.

[10] Reizner János: Szeged története. 3. k. 84 p. Cimer Károly: Szeged múltja. Bp., 1927. 7. p. (Magyar városok monográfiái.)

[11] HKA — Rote Nr. 42.

Tolna, Szekszárd, Báta, Bátaszék a szabályozás előtti Duna mentén
ALOYSIUS FERDINANDUS MARSIGLI: Danubius. Tom. I. Amsterdam, 1726. Tab. X.

E mezővárosok réveinél lefizetett borvám 1544-ben a következőképpen alakult:

Tolnán	14 170	akcse
Bátán	2 639	,,
Pakson	2 392	,,
Domboriban	137	,,
Összesen	19 338	akcse

A borral kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a Tolnánál, Bátánál, Paksnál és Domboriban a Duna bal partjára átszállított bor egy része a környező bortermelő helyekről is származhatott. Nagyobb része azonban a főleg bortermeléssel foglalkozó felsorolt mezővárosok termése volt.

A marhákat a mezővárosok lakói az Alföldön vásárolták össze, és mezővárosaik révhelyein keltek át velük a Dunántúlra. A szarvasmarhák vámja címén 1544-ben a Duna menti révhelyeken a következő összegeket rótták le:

Domboriban	7 632	akcsét
Bátán	5 344	„
Tolnán	3 947	„
Pakson	1 440	„
Összesen	18 363	akcsét

A szarvasmarhának darabonként 2 akcse volt a vámja. 1544-ben tehát 9326 marhát hajtottak a Duna menti mezővárosokon át az Alföldről nyugat felé.[12]

A Dunántúlról három *útvonal* vitt ebben az időben Stájerországba, Karintiába és Krajnába. Az egyik a vörösmarti révtől Siklóson, Babócsán át Pettauba vezetett. A másik a Duna mentén a Sárvizen át Bátáig jött. Itt, a bátai révnél egyesült az Alföldről jövő úttal. Továbbhaladva keresztülment Pécsen, Szigetváron és Babócsánál vagy még feljebb, Szentpált érintve Kanizsánál beletorkollt az elsőbe, a pettauiba. A harmadik a Simontornyán és Hetesen át a Balaton partját érintve tartott Kanizsának. Ott szakadt bele a pettauiba vagy egyesült azzal az úttal, amely Kanizsáról jőve Körmenden keresztül vezetett Bécsbe.

A paksi, a dunaföldvári, de különösen a tolnai és a kálmáncsehi *vásárok* nagyon forgalmasak voltak. Az itt kötött üzletek szálai Debrecentől Pettauig nyúltak. A bor- és marhakereskedelemből Tolnán, illetve Kálmáncsehiben számottevő érték halmozódott fel. A magyar adószedő Tolna adófizetőképességét 1564-ben 150, Kálmáncsehiét 50 portára becsülte fel.[13] Ennél ugyan kevesebbet mond, de a település térbeli nagyságáról segít fogalmat alkotni, ha tudjuk, hogy Tolnán akkor 150 jobbágytelket számoltak, illetve írtak össze.

E mezővárosok polgárai tudtak alkalmazkodni a török megszállással rájuk szakadt új világ viszonyaihoz is. Sőt igyekeztek is kihasználni az újfajta lehetőségeket, amelyeket a török államigazgatás nyújtott. A *török kincstár* adóit és vámjait nem maga kezelte. Beszedésükre mindig annak adott megbízást, aki arra vállalkozott, hogy a megjelölt jövedelemforrásból a legnagyobb összeget teremti elő. E vállalkozók az adó- és vámjövedelmekből azonban nem részt, hanem csak napidíjat kaptak. A megjelölt összeg beszedéséért mindig egy, legfeljebb két személy volt a felelős, de az üzlethez rendszerint többen társultak.[14]

[12] Daróczy Aladár: Tolna vármegye közgazdasági leírása. 1. rész. 3., 20—21. p. (Klny. Közgazdasági Szemle, 1908. szept. — dec. sz.)

[13] *T. Mérey Klára* szóbeli közlése.

[14] Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Közzétette Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula. Bp., 1962. 598—601. p.

A mezővárosok polgárai ezekben a pénzügyi vállalkozásokban eleinte élénk részt vettek. 1543-ban például Tolnán a török fejadónak, a kilencednek, a kikötő vámjának, aztán a Tolnához tartozó Uzuntó, Hosszútó, Karkató és a holt Duna halászatáért járó összegnek beszedésére Vanda István tolnai bíró, Bokor László és Vida Antal tolnai polgárok jelentkeztek. Azt ígérték, hogy három év alatt a kincstár javára a felsorolt jövedelmi forrásokból 300 000 akcsét szednek be. Később azonban egy Isza nevű török katona 350 000 akcse beszedésére ajánlkozott. A bérletet Vandától és társaitól erre elvették, és neki adták. Nikola fia Pável Focsából és Vak Andrea Dimitrofcseból azonban rája licitáltak. Vállalták, hogy ők ugyanezekből a forrásokból három év alatt még többet, 350 000 akcse helyett 400 000 akcsét hoznak ki. A bérletből Sah Ali budai timárióta ütötte ki őket, aki 470 000 akcse bevételt ígért. 1545 áprilisában Kéri Balázs, Rác Antal, és Rác Pável 650 000 akcse összeg beszedésére kötelezték magukat. Azért merték vállalni, hogy a jócskán megnövekedett összeget előteremtik, mert a felsorolt jövedelemforrásokhoz még a sárvízi híd és a tolnai rév vámját is hozzácsapták. Ez év decemberében már, hogy bérletüket megtarthassák, 750 000 akcséra voltak kénytelenek felemelni ajánlatukat. 1546 júniusában a bérletet mégis elvesztették, mert egy vállalkozó társaság 750 000, illetve 760 000 akcsével rájuk ígért. Ebben Egyed bíró, Antal bíró, Martin bíró, Vanda István bíró, Dienös Gergely, Farkas Kristó, Fekete Mátyás, Fodor László, Fonó István, Gara Bálint, Gara István, Kéri Balázs, Rácz Antal, Rácz Gyurkó tolnai lakosok vettek részt.[15] Az összegért kezességet vállalt: Egyed bíró, Martin bíró, Vanda István bíró, Bertalan István, Dombos Gregor, Fodor László, Kaszó István, Vagna Mátyás, Rác Antal és Rác Gyurkó. A tolnai, foktői, paksi és rigoli (regölyi) kikötők átkelési jövedelmeinek beszedésére 1545—46-ban Nikola fia Pável és Báli bin Musztafa jelentkeztek. 290 000 akcse beszedését ígérték, ha a felsorolt jövedelmek mellett még Monostor, Ják, Pataj, Regöly és Szeremle falvak jövedelmeit is kezelhetik. E vállalkozásban kezeseik, tehát nyilván társaik voltak: Miklós laskói bíró, Kis Bálint, Pál diák és Mozdos Mihály vörösmarti polgárok, továbbá Kéri Balázs, Rác Antal és Rác Pável.[16]

Szigetvár és a mezővárosok önállóságának növekedése

A borárutermelés, a marhakereskedelem és a török kincstári bérletek révén Tolna és a többi Duna menti mezőváros gazdagodott, erősödött. Kedvező körülmények között minden mezőváros azon igyekezett, hogy földesurától mentől jobban *függetlenítse* magát, minél nagyobb mértékben vegye át saját belső életének igazgatását. Ezt a földesurak nem is tudták megakadályozni azoknál a mezővárosoknál, amelyek török megszállás alá jutottak. A dél-dunántúli mezővárosok életében különben is a földesúri viszony tekintetében óriási változás következett be. A Tolna, Baranya és Somogy megyékben levő mezővárosok ugyanis a XVI. század közepére jórészt *Sziget kapitányainak és tisztjeinek földesúri joghatósága alá kerültek.*

[15] Velics—Kammerer i. m. 2. k. 11—13. p.
[16] Uo. 2. k. 40—41. p.

I. Ferdinánd király megkísérelte az osztrák örökös tartományokból és Magyarországból befolyó jövedelmeit központosítani. A kísérlet csak részben sikerült. A központosítás fejletlensége, elégtelensége következtében az uralkodó a magyar védelmi vonal várainak kiadásait központilag fedezni teljes egészében nem tudta. Ezért arra törekedett, hogy a végvárakat minél nagyobb mértékben helyi jövedelmekből lássa el. Ennek első lépéseként Perényi Gábortól átvette annak valpói és siklósi uradalmát. A valpói domínium területét ekkorra már egészen, a siklósit pedig részben elnyelte a török hatalom. Perényi csak fegyveres erővel tudta őket megközelíteni, és csak így tudott jövedelmeinek egy részéhez hozzáférni. Ezért jobbágyainak seregét a siklósiból sárospataki uradalmába költöztetve, itteni birtokait átadta a királynak. I. Ferdinánd e két uradalmat Szigethez csatolta, hogy annak eltartását megkönnyítse. Az egyházi birtokok urai is csakhamar abba a helyzetbe jutottak, mint Perényi. A pécsi püspök egy ideig például megpróbálkozott azzal, hogy a jövedelmeit maga kezelje. Amikor azonban látta, hogy nem boldogul, egyházmegyéje dézsmáját a királynak adta bérbe, aki azt szintén Szigetvár ellátására rendelte. Szigetvár kapta meg Tolna, Baranya, Bodrog, Verőce és Valkó megyék állami adóját teljes egészében, Somogy megyéét pedig részben. A király kezdeményezett, a szigeti kapitányok pedig továbbmentek az úton. A megszállt területen önhatalmúlag újabb meg újabb birtokokat foglaltak le, csatoltak a várhoz, és így növelték helyi jövedelmeit. Ezeket a birtokokat *„occupatia bona"* névvel jelölték. Horváth Márk lefoglalta a vár számára elődjének, Kerecsényi Lászlónak, majd Móré Lászlónak a falvait. Aztán köznemeseknek: Pethe Ferencnek, Bogár Lukácsnak, Mekcsey Lászlónak, Izsák Mihálynak, Ráskay Balázsnak a birtokaira tette rá a kezét. Majd az egyházi birtokokat kerítette sorra: a fehérvári, a pécsváradi, a bátai, a szekszárdi apátságok javaival gyarapította az occupatia bonákat. Végül *a vár ditiója felölelte a Dunántúlnak azt a darabját, amely a Dunaföldvártól Babócsáig húzott vonaltól keletre feküdt.* Így kerekedett ki az a hatalmas terület, amelyből Szigetvár élt. S mivel a király a szigeti kapitány és katonái fizetésével állandóan hátralékban volt, Horváth Márk, majd Zrínyi Miklós egyes birtokokat a maga számára foglalt le, másokat pedig zsold fejében tisztjeinek osztott ki. Ily módon kerültek kapcsolatba a megjelölt terület mezővárosai Szigetvárral. Tolna, Báta és Vörösmart földesura Horváth Márk lett, Etéé Zrínyi. Zrínyi Szekszárdot csurgói tiszttartójának, Pap Antalnak adta, Beremendet, a pécsi káptalan mezővárosát Szekcsői Máté szigeti vajdának juttatta. A dézsmát belőlük — a királyi rendelkezésnek megfelelően — a vár javára szedték be.

Az a kérdés, ez a változás előnyt vagy hátrányt hozott a ditio, a vártartomány mezővárosaira. Könnyült vagy nehezedett ezzel terhük?

A szigeti várkapitányoknak gondoskodniuk kellett az őrség élelmezéséről. Az 1561 októberében kelt szigeti kapitányi utasítás Zrínyinek lelkére kötötte, hogy előre nem látott esetekre, ostromokra készüljön fel. Annyi élelmet tartalékoljon, amennyi másfél évre elegendő. A vár majorgazdálkodást is folytatott. Zrínyinek meghagyták, hogy gondja legyen az allódiumra, amelyet előde, Horváth Márk fejlesztett ki.

Azokon a mezővárosokon, amelyeknek a földesura a vár volt, az egyházi tizedet, a kilencedet és az ajándékokat természetben vették meg. Pécsvárad

adózott így például. Az allódium céljaira kíméletlenül behajtották a robotot is. Babarc mezőváros lakói szántottak, arattak, kaszáltak, csépeltek, fát hordtak és barmokat őriztek. A szigeti provisor mégsem volt velük megelégedve. Panaszolták, hogy majd halálra verette őket. A földesúri pénzadót a mezővárosok megegyezés szerint, „pactatim" fizették. Ennek összegét a szigetváriak mindenütt emelték. Egy polgár Babarcon a földesúrnak régen 20 dénár censust adott. A vár azonban 50 forintot követelt. 1564-ben 27 polgár élt itt. Rájuk már fejenként az eddigi teher hétszerese, 1 forint 51 dénár esett.

Egészen másként alakultak azoknak a mezővárosoknak a terhei, amelyek a vártól távolabb feküdtek. Az egyházi tizedet itt is természetben szedték. Csak a Duna túlsó partján fekvő Szeremlével kivételeztek, ahonnan már nehéz lett volna a dézsmát beszállítani, és ezért megváltatták. A földesúri terhekből azonban a vártól távolabb a mezővárosoknak csupán csak a censust kellett megfizetniük. De ez a „pactatim" fizetendő összeg aztán hatalmasra ment fel. Báta és Ete valamikor földesurának fejenként 60, illetve 100 dénárt adott. Szigetnek az előbbi 200, az utóbbi 100 forinttal adózott. A bátaiak 1563-ban 30 jobbágytelket jelentettek be. Az etei bíró csak a jobbágyok számát jelölte meg 61 főben. A szigetiek adóztatása alapján Bátán minden telekre 6 forint 50 dénár, Etén pedig 1 forint 63 dénár census esett. Ahol előzőleg is egy összegben fizette a mezőváros a censust, ilyen összehasonlítást tenni nem tudunk. Közéjük tartozott Nagyharsány évi 22, Szekszárd 30, Danóc 108, Szeremle 165, Tolna 500 forint pactatim fizetett censussal. Zrínyi Miklós mint szigeti kapitány élt a földesúri módszerekkel is. Bátán 1563-ban 32, 1564-ben 37 köböl bort foglalt le. Ezeknek ára mindkét esetben 23 forintra rúgott. Rendelt itt Zrínyi 5 mázsa faggyút is. A bátaiak be is szerezték, mégpedig mázsánként 4 forint 25 dénáron. Zrínyi azonban csak 3 forintjával vette e faggyút át. Az is szokásba jött, hogy valahányszor a bírót Bátáról Szigetbe rendelték, mindig 10 forintot érő ajándékkal kellettneki megjelennie. Az ajándékok, amit a tolnaiak borban és szőnyegben Zrínyi Miklósnak adtak, 4 év alatt 600 forintra mentek fel. Ehhez jöttek még Bátán és Szigetvárott a vámok.

A boroshordókkal megterhelt kocsik régebben egy összegben fizették a *vám*ot. A szigetiek az 1560-as években azonban már nem kocsinként, hanem hordónként vették a vámot. A gyapjúszállító kocsik valamikor, ha nagyon meg voltak terhelve 12, ha csak közepesen, 6 dénár vámot fizettek. 1565-re a szigetiek ezeknek vámtarifáját is magasabbra emelték. Minden kocsi után egyformán 50 dénárt követeltek, és nem nézték többé, hogy mennyire volt az megrakva. Ugyanez történt a marhabőrrel is. 300 marhabőr régi vámja 12, 150 marhabőré 6 dénár volt. 1565-re a vámot tizenkétszeresére emelték, 100 marhabőr vámja 50 dénárra ugrott fel. A marha után 10 dénár volt a vám.

Magyarország fő behozatali cikkei ebben az időben a *textil-* és a *vas*áruk voltak. A kereskedők ezeken az útvonalakon is szöveteket, süvegeket és vasárut hoztak be a török területre. A korábbi évtizedekben egy szöveteket szállító kocsi után, ha 8 ló vonta és színültig meg volt rakva 12, ha csak félig volt megrakva vagy 4 ló húzta, 6 forintot tett ki a vám. Az 1560-as években a szigetiek ebből a forgalomból is több hasznot akartak látni. Nem

kocsik, hanem végek után állapították meg a vámot: 1 vég stamernek (vászon) 10, 1 vég purgamalnak (posztó) 10, 1 vég karasianak (durva posztó) 8, 1 vég nurisleniensisnek (?) 15 dénár, 1 vég karatinusnak (?) 1, 1 vég granátnak (posztó) szintén 1 forint lett a vámja. Száz süveg után 8 dénárt kellett leróni. A vámokat a szigetiek olyan magasra emelték, hogy a szlavóniai harmincadjövedelmek fiókjainak, Muraszombatnak, Nedölcének (Nedelic) és Varasdnak a bevételei nem apadni, de zuhanni kezdtek. A kamara 1565-ben Ujlaky János váci püspök kamarai prefektust és Mezőlaky Ferenc zalavári apátot, Erasmus Mager udvari kamarai és Weichardus Aursperg hadi tanácsost kiküldte, hogy Szigetvár helyzetét megvizsgálják. Ők állapították meg, hogy a szigetiek vámjai túlzottak, a külföldi kereskedőkre egyenesen elriasztók.[17] Hogy a földesúri adó megnehezedett, azt az erősen kereskedő mezővárosok el tudták viselni. Volt azonban egy teher, ami még súlyosabb volt számukra. A Szigetvár uralma alatt álló területre behatoltak más várak katonái is. Hiába hajtogatták a mezővárosok polgárai, hogy ők censusukat Szigetnek fizetik, azért csak megsarcolták őket. Etét például egy esztendőben hat végvári csapat is meglátogatta. Összesen 519 forint készpénzt és temérdek „ajándékot" vittek el tőlük. „Már az városnak jobb része elpusztult — írta Horváth Márk szigeti főkapitánynak az etei bíró —, és az kik rajta laknak is, annyira jutottak, hogy az kinek tíz ökre vót, négy maradott benne, az kinek hat ökre vót, kettő vagyon benne. Az kinek [egy] ökre vót, egy sincsen benne, annyi sok fizetések miatta. Pusztán kell hagynunk a várost, mert soha ennyi fizetést el nem győzünk."[18]

A Szigetvártól távolabb fekvő mezővárosok a török megszállta területen megérték terheik növekedése mellett, hogy *a magyar feudalizmussal szemben belső életükben függetlenebbekké váltak.* A szigeti kapitány és annak tisztjei abba nem szóltak bele, hogy mint választja a mezővárosok népe bíráit és tanácsát, vagy hogy mint osztják fel egymás közt a pactatim fizetett terheket, és hogy intézik ügyeiket.

A mezővárosok a török megszállás alá került területen nemcsak nagyobb önállósághoz és nemcsak az egy összegben való adófizetéshez jutottak hozzá, hanem a *kegyúri jog*hoz is. Papjaik felől azelőtt a földesúri hatalom döntött. A földesúr azonban a török miatt kénytelen volt védett helyre menekülni. Egy-egy pap nyerte meg a mezővárosok népét a hitújításnak. Ráckeve, Simontornya, Tolna, Mohács, Hercegszöllős, Laskó, Vörösmart így csatlakozott — sokszor heves küzdelmek után és néha csak lassan — a reformációhoz. Pécsett is így keletkezett az unitárius egyház. A török megszállás alá került területen a kegyúri jogot a városok bírái és tanácsa gyakorolták. „1600 pünkösdben — írja Tolna város jegyzőkönyve — prédikátor uramat, Buzás Mihályt fogadta meg bíró uram."[19] A mezővárosok papjaikért, tanítóikért nagy áldozatokat hoztak. Templomaikban, iskoláikban negyműveltségű, külföldet járt, országos nevű emberek tanítottak: Sztárai Mihály, Szegedi Kis István, Skaricza Máté, Szigethy Imre, Monostori Miklós és Tolnai Fabricius Bálint. Tolnán és Kálmáncsehiben református teológiai főiskola,

[17] HKA — Rote Nr. 42.
[18] Az eteiek levele Horváth Márkhoz. Magyar Nyelv, 1954. 202. p.
[19] Holub József: A tolnai reformáció történetének vázlata. Szekszárd, 1911. 11. p.

Pécsett, Decsen, Nagyharsányban, Vörösmarton és Laskón pedig neves középfokú iskolák működtek.

Mivel a török megszállás alatt álló dunántúli mezővárosok fölött a földesúri hatalom nem érvényesült, itt terjedni tudott a király fennhatósága alatt álló területen üldözött antitrinitarizmus. Nagyharsány polgárai például egészen, Pécsé részben csatlakoztak hozzá. A református és antitrinitáriusok közti két nagy hitvitának is e mezővárosok voltak a színterei: Nagyharsány (1574) és Pécs (1588). A harcot az antitrinitarizmus ellen a megszállt Dunántúlon Szegedi Kis István tolnai rektor, laskói, kálmáncsehi, majd ráckevei prédikátor, illetve püspök irányította. A református egyház szervezete a török területen minden földesúri támogatás nélkül jött létre. A zürichi egyház törvényeit idéző hercegszőllősi kánonoknak már az első pontja kiemeli a terület egyházainak polgári vonását, amikor ezt mondja: „... az hitnek és az üdvösségnek dolgaiban minekünk az világi hatalmasokkal nem kell gondolnunk ..."[20] A reformáció a Dunántúl török megszállta részén társadalmilag nézve feltűnően mezővárosi jellegű mozgalom volt. Nyugaton a városokból, itt a mezővárosokból sugárzott ki a falvakra.

Ahhoz, hogy a magyarországi reformációnak ez a feudalizmustól menten fejlődő része hazai viszonyainkhoz alkalmazott polgári elveket alakíthasson ki, hogy a mezővárosokban kialakult neves protestáns iskolák a tolnai, a decsi, a pécsi, nagyharsányi, a vörösmarti, a laskói és a kálmáncsai iskolák ezeknek az elveknek terjesztőivé válhassanak, a mezővárosok számára értelmiséget, iskolát végzett kereskedőket, deákokat neveljenek, e mezővárosoknak további gazdasági erősödése lett volna szükséges.

A török megszállás alá került dunántúli mezővárosok árutermelése az 1570-es évekig — ha háborús pusztulás nem érte őket — megmaradt, folytatódott. Mellettük néhány falué is. A jobbágyokban 1514 után égett az a vágy, hogy az örökös jobbágyi sorból kiemelkedjenek, elérjék a nagyobb személyi és vagyoni szabadsággal rendelkező mezővárosi polgárok helyzetét. A körülmények a török megszállta területen úgy alakultak, hogy néhány falu előtt az emelkedés útja meg is nyílt.

A magyar földesúri hatalom a Dunántúl déli, török megszállta területén először meggyengült, aztán pedig a szigeti kapitányok kezére került. Azzal, hogy az adót Szigetvár részére egy összegben kellett leróni, a mezővárosok helyzete emelkedett. De még inkább emelkedett az adót egy összegben fizető falvaké. Egy vonalba kerültek a mezővárosokkal. Néhány falut a török pénzügyigazgatás nem osztott ki timárbirtoknak, hanem belőlük kincstári birtokot formált. E helyek így nem a török földesúrral, hanem csak a kincstári jövedelmek bérlőivel ismerkedtek meg. Ezzel szerencsésebb helyzetbe kerültek, mint több egykori mezőváros. Némelyik ezen felül a reformáció során vezető szerephez jutott, egyházilag központi hellyé vált, iskolája hírnévre tett szert. Az egyházaikat igazgató tanács az igazi mezővárosok tanácsának mintájára működött. Ez a tanács intézkedett — a földesúri

[20] VÁRKONYI ÁGNES: A három részre szakadt Magyarország története Mohácstól 1711-ig. 201. p. (Magyarország története. Szerk. MOLNÁR E.—PAMLÉNYI E.—SZÉKELY GY. Bp., 1964. I. k.) MOKOS GYULA: A hercegszőllősi kánonok. Bp., 1901. 1. pont. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai.)

hatalmat gyakorló Szigetvár kapitánya és tisztjei nélkül — közigazgatási és igazságszolgáltatási kérdéseikben, és ezzel a tanáccsal váltak tulajdonképpen e falvak mezővárosokká. Mezővárosi címet nem adott nekik senki. Jogilag nem is váltak azzá, de ténylegesen ezt a szerepet játszották. Hasonló emelkedési vágy hajtotta lakóikat, mint Magyarország és Erdély határán a Sajó és Hernád melléki hajdútelepeket, a szabolcsi kisebb hajdúvárosokat és a körösköz-bihari hajdútelepeket, amelyeket Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna hajdúkiváltságokban részesített. E kiváltságokra hivatkozva fordultak szembe e hajdútelepülések az állammal, a megyével és a földesúri hatalommal (lásd 1535. évi 68. tc.). A feudalizmustól való szabadulás vágyától fűtve csendben emelkedtek mezővárossá Baranyában Vörösmart, Hercegszőllős és Nagyharsány, Somogyban pedig Karád. Arról adatunk nincs, hogy bíráik, tanácsuk településüket oppidumnak nevezte volna, de arról van, hogy lakóik állandóan így emlegették őket.

A török uralom alá került dunántúli mezővárosok helyzete annyiban hasonlított a Duna—Tisza közének városaiéhoz, hogy a magyar feudalizmus ereje meglazult felettük. Sorsuk azonban másként alakult.

A mezővárosok gazdasági helyzete és a török-balkáni betelepedés

Az a gazdasági és autonómiabeli fejlődés, amelyet a Duna melléki mezővárosok a XVI. században elértek, a század végén megállt, sőt visszájára fordult. Mintha ugyanazt a filmet visszafelé pergetnénk le, úgy vesztették el sorjában először autonómiában, aztán gazdaságilag és kulturálisan mindazt, amit addig nyertek.

A török hatalom őrségeket helyezett a Dunántúlon a kezére került szabad királyi városokba: Esztergomba és Székesfehérvárra. De került török katonaság a mezővárosokba, így Dunaföldvárra, Simontornyára, Tolnára, Szekszárdra és Mohácsra is. Hogy a buda—belgrádi útvonalat biztosítsa, a török még olyan kisebb helyeken is épített palánkot és helyezett el őrséget mint Érd, Ercsi, Adony, Dunapentele, (Dunaújváros), Újpalánk és Baranyavár. Ugyanezen okból, azaz hogy a Bátaszék—Pécs, a Pécs—Kaposvár és a Vörösmart—Siklós—Babócsa közti utakat biztosítsa, török helyőrség tanyázott Nádasdon (Mecseknádasd), illetve Szentlőrincen, Sásdon és Kaposvárott.

A városokba betelepített katonaságot követte a polgári elem. A török birodalom vezetői a XVI. században belátták, hogy a gazdasági élet, az árutermelés csak belső biztonság, szilárd pénzrendszer, jó utak mellett nem esik vissza. Ennek érdekében az intézkedések egész sorát adták ki. Először is Isztambulból jó utakat építettek Szófiába, Szalonikibe, Belgrádba, Mostarba és az Adria tengerpart kikötőibe. Mellettük a kereskedők számára hanokat (fogadókat) emeltek. A török történetírás szerint e politika nyomán Drinápoly, Szófia, Athén, Larissza, Trikala, Sarajevo, Skopje, Monastir népessége 1525—75 közt 68%-kal növekedett. A XVI. században elsősorban mohamedánok (törökök, bosnyákok), raguzaiak és Spanyolországból kiüldözött

zsidók telepedtek meg a balkáni városokban, a XVII-ben erősödött bennük a görögkeleti elem.[21]

Az árutermelés, a kereskedelem, a városok fejlesztése a török birodalom vezetőit arra kényszerítette, hogy tanuljanak a legyőzött bizánci császárság fejlettebb közigazgatási és pénzügyi rendszerétől és átvegyék annak számos elemét. A feudális török állam így fejlesztette ki Nagy Szolimán korára az állandó hadsereg mellé jó közigazgatását. Elsősorban pénzügyi közigazgatását. Bizáncban a hűbéri birtokokat a kincstár nem terjedelmük, hanem jövedelmük alapján értékelte. Ez felelt meg annak a fejlett pénzgazdálkodásnak, amely itt már ekkor kialakult. E tekintetben a kelet-római császárság messze megelőzte Nyugatot, ahol egy-egy birtok értékét még terjedelmével mérték. A timár-hűbérrendszer a bizánci birodalom találmánya volt, az Oszman-uralkodóház csak azt másolta le, és fejlesztette tovább.

A bizánci államigazgatástól azonban csak úgy lehetett valamit is átvenni, hogy teret kellett engedni azoknak, akik a bizánci birodalom gazdasági rendjének mechanizmusában gyakorlottak voltak, Azaz teret kellett engedni a gazdasági életben, sőt a hatalomban is a *görög*öknek. E tény magyarázza meg azt a fontos szerepet, amelyhez az oszmán birodalomban több görög család jutott. Számuk a XVI. században oly nagyra emelkedett, hatalmuk úgy megnőtt, hogy a szultáni udvar nyelve Nagy Szolimán korában már a török mellett a görög volt. Előtérbe nyomulásuk nem tetszett a török vezető réteg egy részének. Maradtak fenn olyan iratok, amelyekben panaszkodtak, hogy főleg az idegenek boldogulnak. A görögök mellett a másik elem, amely segített, hogy a török birodalom gazdaságilag fejlődjék, a *raguzai* volt. A raguzai köztársaság meghódolt a török túlereje előtt, és évi adó fizetésére kötelezte magát. A szultán ennek fejében megengedte, hogy a köztársaság polgárai a birodalomban szabadon tevékenykedhetnek. Meg is voltak találhatók a raguzai kolóniák az oszmán birodalom nyugati felének majd minden városában.[22]

Végül a török városok életében szerepet játszottak még a *szerb*ek. A szerbek is élvezték a török bizalmát, amit annak köszönhettek, hogy görögkeletiek voltak, és az isztambuli orthodox patriarcha egyházi fennhatósága alatt állottak. A vallás nemcsak elválasztotta, hanem egyenesen szembe állította a szerbeket a katolikus horvátokkal, illetve a katolikus vagy protestáns magyarokkal. Amikor Brown Eduard angol utazó 1670-ben a Balkán városaiban járt, észrevette, hogy a görögkeletiek milyen ellenszenvvel néznek a katolikusokra: „Törökország európai részében rendkívül sok keresztény lakik, ugyanis a *nagy városokat* és a katonákat *kivéve* csaknem minden keresztény. Legnagyobb részük azonban görög vallású, és elég jó életük van a török uralom alatt. Ha valami belháború törne ki Törökországban, ezek

[21] Stojanovich, Traian: The conquering Balkan orthodox merchant. The Journal of Economic History, Vol. XX. (1960) No. 2. 242—244., 249. p. The New Cambridge Modern History, Vol. 2. Cambridge, 1958. 533. p.

[22] Vernadsky, George: On some parallel trends in Russian and Turkish history. Kissling, Hans Joachim: Die Türkenfrage als europäisches Problem. Südostdeutsches Archiv, 1964. Bd. VII. 46—47. p. Matl, Josef: Die Kultur der Südslawen. Innsbruck, 1965. 27—35. p.

bizonyára békén és nyugodtan maradnának, és azt hiszem, nem vennének részt. Sőt ha a római vallású fejedelmek uraivá akarnának lenni e tartományoknak, nem mozdítanák elő azoknak célját és szándékát, hanem ellenkezőleg a törökkel tartanának."[23] A Balkán városainak lakói tehát a törökök mellett görögökből, raguzaiakból, továbbá szerbekből és macedónokból állottak. Amennyiben ezek a városok városi szerepet tudtak játszani, azt az utóbbiaknak, nem a töröknek köszönhették.

Ez a városi elem megjelent az új határszéli tartomány, a megszállt Magyarország dunántúli városaiban, illetve mezővárosaiban is. Az összetételében persze eltérés mutatkozott. Magyarországon, a török birodalom határszéli tartományában a városokba betelepülők legnagyobb része katona volt. Mohamedán vallásuk igen különböző nemzetiségi hovatartozást takart. Legtöbb volt köztük a mohamedánná vált *bosnyák*, akiket poturoknak is neveztek. Székesfehérvárról ezt írja Evlia Cselebi: „A város népe bosnyák, de magyarul és németül szépen és jól tudnak, törökül azonban nem igen tudnak, csak imígy-amúgy beszélnek." Szekszárddal kapcsolatban megjegyzi: „népe határszéli bosnyák emberekből áll." Szigetvárnál: „A lakosságnak arcszíne fehér, a lakosok bosnyákok, de magyarul és horvátul tudnak." Kanizsa „lakossága — továbbra is ő a tanúnk — bosnyák, s a bosnyák, bolgár, szerb nyelvet tudják, de magyarul is... jól és szépen tudnak, hogy talán még egy magyar sem tud annyira."[24] Tolnán 1553-ban 553 kapu 25 akcse, 18 kapu pedig 12 1/2 akcse adót fizetett. Ez azt jelenti, hogy a mezőváros minimum 571 házból állott, és így a nagy helyek közé számított. Tizenkét év múlva, 1565-re az 571 házból körülbelül 200 ház már török kézre került. Dur Ali iszkenderiai szandzsak bég 1564-ben ezért fogalmazta így jelentését: „Tolna városában a muzulmánok már annyira sokasodtak, hogy a jövő-menők számára szállóház van, s fürdőre is szükségük van."[25] A bosnyákok mellett szerbek költöztek a dunántúli városokba. 1573-ban utazott át Magyarországon Ungnád Dávid. A bécsi udvar küldte követségbe Konstantinápolyba. Kíséretéhez tartozott Gerlach István evangélikus pap, aki naplójában Tolna lakóiról ezt írja — nyilván, mert a török bizalmát élvezték — „némi gonosz és áruló, orozó nép lakik közöttük, az innen majdnem Bolgárországig elszórt rácok, kik horvátul beszélnek, mert Horvátországból valók". Van azonban ennél közelebbi értesülésünk is arról, hogy mint költöztek be a szerbek a XVI. század harmadik harmadában a Dunántúlra. Baranya északkeleti sarkában fekszik egy Grábóc nevű falu, ahol Mohács előtt a bencés szerzeteseknek kolostora állott. Grábócot a XVI. század végén szerbek szállották meg. Az éhinség Dalmáciában számos görögkeleti papnak vándorbotot nyomott a kezébe. Közülük néhány 1584-ben e faluban telepedett le. A budai pasa a rom-kolostort, melynek falain még látszottak a szentek képei, nekik adományozta. A grábóci kolostor háztörténete szerint Szerbiá-

[23] Brown Eduard utazása 1669—70. (Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1504—1717. Bp., 1891. 390—391. p.)

[24] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—66. Ford. *Karácson Imre*. 2. k. 49., 206. p., 1. k. 494., 511. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek.)

[25] Karácson Imre: Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Bp., 1914. Stephaneum. 60. p. Káldy-Nagy Gyula: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. 584. p.(Klny. Agrártörténeti Szemle, 1962. 3—4.sz.)

ból, Boszniából, Szlavóniából és Dalmáciából „sokan jöttek szerbek ebbe a Magyarországba követve a törököket, saját földesuraikat, a török császár parancsára, aki akkor uralkodott, és *benépesítették egész Győrig a városokat* és falvakat és településeket teremtettek, templomokat, épületeket emeltek: így a koppányi mezőn a Kapos mellett és magában Kaposvárott is; a mi kereszténveink Dalmáciából eljöttek és letelepedtek, és itt leginkább szerettek lakni. Közülük néhányan visszatértek, hogy lássák hazájukat, és értesítettek bennünket, hogy . . . ez a magyar föld nagyon szép, gabonatermő és termékeny, Dalmáciában pedig akkor . . . nagy éhség uralkodott, hogy eljöjjünk erre a földre az éhség miatt." A szerbek ekkor még élvezték a török bizalmát, a Balkánon egyelőre nem fordulhattak szembe vele. Papjaik igyekeztek erősíteni egyházaikat, és összetartani híveiket: „A világ teremtésének 7110. és Krisztus születésének 1602. esztendejében, a két évvel előbb Moszkva földjére küldött Geraszim nevű szerzetes visszaérkezett, és onnét templomdíszeket, könyveket, egyházi ruhákat és egyebeket hozott."[26] Szekszárdról e rácok egy része a török kiűzése után sem menekült el, hanem helyben maradt.[27]

Nem hiányoztak a dunántúli városokból a raguzaiak sem. Tolnán is megtelepedett néhány, mert tudjuk, hogy a katolikus templom köré temetkeztek.

A városokba betelepedett török-balkáni népesség új, speciális igényeket, új piacot jelentett. Ennek igényeit a katonák és a betelepült iparosok elégítették ki. A török hadsereg katonáinak ugyanis meg volt engedve az iparűzés. Ezért találunk a pécsi boltbérlők között például számos iparűző katonát. Az volt a helyzet, hogy e városokban rendszerint *két azonos iparág élt egymás mellett ;* egy magyar és egy török. Magyar molnárok, fazekasok, tímárok, kovácsok, szabók mellett török molnárok, fazekasok, tímárok és kovácsok dolgoztak a mezővárosokban. Az utóbbiak a fazekas és a tímár iparban mázaikkal, illetve cserzési eljárásaikkal felül is múlták magyar társaikat, egyébként azonban nem. A színes mázaknak az ismerete a kerámiában és a színes bőrök előállításáé a tímáriparban kétségtelen haladás volt. Hogy a magyar ipar mellett egy török-balkáni is kialakult a megszállott dunántúli városokban, azt legjobban Pécs és Esztergom emlékei mutatják.[28]

A mezővárosokra — mint rámutattunk — az volt a jellemző, hogy elsősorban nem ipari, hanem *mezőgazdasági termelésük*ből éltek. Ezért, ha a török uralom alá került dunántúli mezővárosok gazdasági helyzetét a török-balkáni népesség betelepülése után le akarjuk mérni, akkor mezőgazdaságukat kell vizsgálnunk. A forrásviszonyok a török területre vonatkozóan rendkívül kedvezőtlenek. A XVI. századból remélhetünk még további defterekt. A következőből, a XVII. századból a török államapparátus bomlása következtében már igen keveset. Szerencse, hogy egy mezővárosra, éppen

[26] Holub i. m. 16. p. Kraszity, Vladimir: Monastir Grabovac. Letopis Matice Srpske. Kniga 127. 1881. A grábóci görögkeleti kolostor historia domusának részletei.

[27] Holub József: Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedben. Szekszárd, 1936. (Klny. Tolnamegyei Újság, 1935. dec. 24. és 1936. jan. 1.)

[28] Szabó Pál Zoltán—Rúzsás Lajos: A török Pécs. Pécs, 1958. Pécs Város Tanács Művelődési Osztálya. 37. p.

Tolnára vonatkozóan a XVI. századból legalább két összeírással rendelkezünk. Ezeket 23, illetve 19 év választja el egymástól. Így segítségükkel két évtizednyi fejlődést be tudunk mutatni.

Tolna gabonatermeléssel foglalkozó gazdái 1553-ban 17 334 kereszt gabonát takarítottak be. 1576-ban 12 790-et.[29] Egy kereszt kb. 37 liter gabonát adott. A fent jelzett számok tehát 1553-ban 12 044, illetve 1576-ban 8886 pozsonyi mérő szemtermést jelentettek. Mivel pedig az elvetett mag akkoriban legfeljebb háromszorosával fizetett, a tolnaiaknak 1553-ban 3014 pozsonyi mérő, 1576-ban pedig 2962 pozsonyi mérő vetésterületük lehetett. Egy magyar holdba 2 pozsonyi mérő gabonát vetettek. Eszerint Tolnán a szántóterület a következőképpen alakult:

1553-ban	2007	magyar hold
1576-ban	1481	„ „

A gabonatermő terület a jelzett 23 év alatt tehát 26%-kal csökkent.

Több mint 100 kereszt gabonával rendelkező, tehát árutermelő gazdát 1553-ban 56-ot számolhatunk össze Tolnán. 1576-ban már csak 22-őt. 23 év alatt tehát nemcsak a gabonatermő terület fogyott, hanem fogyott az árugabonatermelők száma is. Ugyanakkor a szegény vagy önellátó gabonatermelőké viszont nőtt.

A mezővárosok elszegényedésének folyamatát bizonyítják Földvár (Dunaföldvár) és Ráckeve török összeírásokból vett számai is (újólag hangsúlyozzuk, hogy Ráckevét gazdasági szerepe alapján soroljuk a dunántúli mezővárosok közé):

	Földvár		*Ráckeve*	
	1562	1590	1562	1590
Családfők száma	105	120	630	240
Búza-tized	650 kile	600 kile	200 kile	60 kile
Vegyes gabona-tized	300 kile	260 kile	100 kile	—
Must-tized	5000 pint	4000 pint	—	—
Sertések száma	275	242	278	315
Méhkasok száma	110	—	—	100
Malmok száma	10	5	19	20

Az adatok[30] azt mutatják, hogy a Duna menti mezővárosok régi lakóinak a száma fogyott, gazdasági ereje gyengült. A beléjük költöző balkáni népesség, mivel katonai szolgálatot teljesített, nem került bele az összeírásokba.

A szőlőművelés és az árubortermelés a XVII. században tovább folyt a Duna mentén. Amikor Ottendorf Henrik 1663-ban Budáról Belgrádba utazott, Dunapentelénél, Tolnánál és Bátaszéknél megemlékezik a szőlőkről, amelyeket látott. Tolnáról ezt írja: „A vidék Földvártól idáig igen kellemes

[29] Káldy-Nagy i. m. 580. p.
[30] Uo. 583. p.

és kies, mert a jobb oldalon mindenütt erdőségekkel, szőlőkkel és szántóföldekkel van tarkítva, a bal oldalon pedig a Duna folyik. A másik oldalon Óvárig jól megművelt szőlők vannak, melyek fehér és vörös bort teremnek, de szántóföldekkel és kertekkel is jól el van látva, s ezek a máskülönben nyílt és cölöpökkel el nem látott városi oldalt mintegy lezárják."[31]

Ha most már azt vizsgáljuk, hogy kinek a kezében volt a mezővárosok szőlőterülete, akkor itt ugyanazt a *kettősség*et állapíthatjuk meg, amit az iparnál láttunk. A magyarság kezéből e szőlőtermő terület kicsúszott, és átment a török-balkáni polgárokéba. A török közeledésének hírére ugyanis sok polgár hagyta el e városokat. Székesfehérvári menekülők vetették meg pl. az alapját Győr-Újvárosnak. De menekültek Székesfehérvárról Ráckevére is.[32] A török uralom alatt is számosan szöktek meg a dunántúli városokból. Javaikat a török kincstár lefoglalta és eladta. Ezért találkozunk a török defterekben gyakran ilyen feljegyzésekkel, mint Simontornyán az 1546. évből: „Pécsi László . . . hitetlen eltűnt, házát és kertjét . . . Ozmán beslüodabasi tartotta meg 800 akcséért, zsoldjából fizet, ha úgy engedi az Úr." „Péter pap szőlőkertje. A nevezett pap eltűnt, házát és kertjét . . . Hüszein beslü odabasi tartotta meg 6000 akcséért, zsoldjából fizetendi, ha úgy akarja Allah." Vagy Szekszárdon: „Eznödi István háza kert és réttel Mohmed szekszárdi müsztahfiz által vétetett meg 340 akcséért."[33] Az ilyen birtokcseréknek Pécsett például az lett a következménye, hogy a magyar szőlőbirtokosok a város szőlőterületének keleti, kevésbé értékes peremére szorultak ki.

Magyarországon Mohács előtt túlnyomórészt fehér bort termeltek. A vörös bor termelését nálunk a balkáni betelepülők terjesztették el, akik a vörös bort szolgáltató szőlőfajtákat délről hozták magukkal. A Duna menti mezővárosokban is elterjedt a vörös bor termelése, ami azt jelenti, hogy a mezővárosok szőlőhegyein megjelentek a szerb szőlőművelők. Ezeknek a szőlőit osztotta szét 1710-ben például a szekszárdi apát, miután a szerbek Rákóczi hadai elől a Száván túlra menekültek.[34]

1553-ban Tolnán 24 180 négyszögölnyi kertet írtak össze. 1576-ra a kertek területe 52 160 négyszögölre emelkedett, ami 115%-os növekedést jelent. Ugyanakkor a gyümölcstized 46 akcséról 679 akcséra ugrott fel.[35] A kertészkedés terjedése a szegénység terjedését jelentette. Így nemcsak gazdasági, hanem társadalmi jelenség volt. A város gabona-, illetve szőlőtermelő magyar gazdái és a zsellérek miután elszegényedtek, ebből voltak kénytelenek megélni. Hogy az őslakosság helyzete a török-balkáni elemek beköltözésével párhuzamosan romlott, az ebből is világosan kitűnik.

A marhakereskedelem megmaradt a magyar mezővárosi polgárok kezén. A török-balkáni betelepülők szerepe e téren még tisztázásra szorul.

[31] Hermann i. m. 47. p.

[32] Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. 2. rész. (Klny. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1963. 6. p.)

[33] Velics—Kammerer i. m. 2. k. 54. p.

[34] Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. (Klny. Néprajzi Értesítő, 1957.)

[35] Káldy-Nagy i. m. 584. p.

Szigetvár elestével a marhakereskedelemben döntő fordulat állott be. Kálmáncsehi, amely a dunántúli marhakereskedelemnek Tolna és Ráckeve mellett a harmadik központja volt, hamarosan török uralom alá került. Vásárait ugyan még a 80-as években is látogatták, de jelentőségük, forgalmuk egyre csökkent. Az 1550-ben még 200 portával adózó mezőváros a magyar adóösszeírásban 1564-ben csak 50, 1582-ben pedig már csupán 12 portával szerepelt. 1596-ra ez is 6, 1627—28-ra pedig 1 2/4 portára olvad le.[36] Kálmáncsehi Szigetvár ostroma miatt óriási csapásokat szenvedett. Lehanyatlását az pecsételte meg, hogy a marhakivitel útvonala Szigetvár bukásával teljesen megváltozott. A szlavóniai harmincadok a kamara jövedelmei közt az 1630-as évekre jelentéktelenné váltak.[37] A változás azonban jóval korábban következett be. Kiviláglik ez Ozmán aga váci török fővámtiszt egy 1581-ben kelt leveléből. Ebben megállapítja, hogy 1569 óta a Győr felé irányuló marhakivitel 15 000-ről 30—40 000 darabra emelkedett.[38] Ezt ugyan a saját tevékenységével magyarázta, a valóság azonban az, hogy Szigetvár bukásával a marhakereskedelem Győr felé terelődött. A tolnai kereskedők győriekkel kerültek kapcsolatba. Van is több adatunk erről. Tolna mezőváros tanácsa például egy ízben kéréssel fordult a győri szenátushoz, hogy egy elhalt tolnai kereskedőnek ottani követeléseit fizettesse ki. A tolnai tőzsér ugyanis török társainak adósa maradt. Családját, ha az adósságot rendezni nem tudja, a törökök eladják rabszolgának. Segítsen hát a győri tanács megmenteni őket. 1639-ben Zákány Péter mosonmagyaróvári tőzsér Kocsis Gergely tolnai polgártól, valószínűleg Győrött, 137 ökröt vett. Előzőleg, 1636-ban egy másik tolnaitól 21 darabot. A kiskomáromi vitézek is több esetben léptek kapcsolatba a XVIII. században tolnai tőzsérekkel.[39]

A török kincstárral kapcsolatos pénzügyletekből 1566 után kikoptak a magyar mezővárosi polgárok. Ekkor már nemhogy mint vállalkozók, de még azok csendes társai vagy kezeseiként se igen szerepelnek. Az állami és földesúri adók, a vámok és különböző illetékek bérletei tisztára a török-balkáni polgárok kezére kerülnek. A váci, ráckevei, paksi, tolnai, bátai és vörösmarti marhavám bérlete pedig egy kézben összpontosult. Csakhogy a vállalkozó már török volt: 1559-től Abdurahman, a budai helyőrség egyik katonája.[40] A 80-as években Szulejmán hodzsa váci és Oszmán aga bátai lakosok óriásira növelték e vállalkozás méreteit. Nemcsak az összes dunai rév marhavámját bérelték, hanem a török—magyar határ valamennyi vámját. A felsoroltak mellett tehát a simontornyai, a koppányi és a szigetvári

[36] *T. Mérey Klára* szóbeli közése.

[37] Ember Győző: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. 6. p.

[38] A budai pasák magyarnyelvű levelezése. Szerk. Takáts Sándor—Eckhart Ferenc—Szekfű Gyula. 1. k. Bp., 1915. 227. p.

[39] Lengyel Alfréd: XVII. századbeli magyarnyelvű levelek Győr szab. kir. város levéltárából. Győri Szemle, 10. évf. (1939) 187—189. p.: Tolna keresztyén tanácsának levele Győr városa tanácsához Vida Mihály adóssága ügyében, 1640. Makkai László: Zákány Péter mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplója 1630—39. Agrártörténeti Szemle, 1957. 248., 257. p. Zimányi Vera: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti Szemle, 1961. 1. sz.

[40] Budai török számadáskönyvek 1550—1580. i. m. 438. p.

vámokat is.[41] Így a mezővárosok marhakereskedelméből eredő vámhaszon e két vállalkozó, török polgárok kezén összpontosult. Ezeknek a vállalkozóknak ügyintézői közt már csak két magyar nevet találunk: egy László nevűt és egy Farkas nevűt, mindkettő tolnai volt. *A magyar mezővárosi polgárok kezén az állami jövedelmek bérlete révén már pénz nem gyűlt.* Pedig tudjuk, hogy a polgárság kereskedelmi tőkéjének a felhalmozódásában mindenütt nagy szerepet játszott az, ha az állami jövedelmek bérleteit megkaparinthatta.

Az önkormányzat összezsugorodik, kulturális hanyatlás

Nemcsak *gazdaságilag* romlott azonban a dunántúli városok, illetve mezővárosok őslakosságának a helyzete a török-balkáni lakosság beköltözése révén, hanem *jogilag* is. A városok a török megszállás következtében a magyar földesurak hatalmától megszabadultak ugyan, de autonómiájuk erősödése már nem ettől a ténytől függött, hanem attól, hogy török-balkáni lakosság települt beléjük. Thuri Pálnak, a tolnai iskola rektorának szavai mutatnak rá erre. A török eleinte azt hangoztatta, hogy neki csak az adó a fontos. Csak ezt fizessék rendesen a mezővárosok lakói, és akkor úgy élhetnek tovább, ahogy eddig. Rövid ideig ez így is volt. Hamarosan beleavatkoztak azonban a mezővárosok belső életébe. A török a városokat felekezetek szerint igazgatta. A magyar bíró hatásköre nem terjedt ki a moszlimokra vagy a görögkeletiekre. Ezeknek külön előljáróik voltak. Így a török-balkáni lakosság megjelenésével a magyar bírák és a mezővárosi tanács jogköre szűkült, az autonómia zsugorodott. A keresztények felett, tekintet nélkül arra, hogy magyarok, horvátok, vagy raguzaiak voltak, egyetlen bíró állott. Pécsett például 1588-ban Kis Farkas a főbíró. A tizenötéves háború végén, 1605-ben pedig Korsós János. Tolnán a bírói tisztet 1588-ban Eötvös Imre viselte. Ráckeve valamennyi törökkori bírájának nevét ismerjük. A városok fejévé a török bíró, a kádi vált, aki altisztjeivel a legkisebb dologba is beleavatkozott. Tette azt főleg azért, hogy a keresztényekből kifacsart büntetéspénzekkel a török kincstár jövedelmét növelje. Megbüntette még azt is, akinek a kutyája egy törököt megugatott. De nem büntette a rablógyilkost sem, ha mohamedánná lett.[42] Mellette a magyar bírák tanácsukkal együtt csak egyszerű végrehajtó közegeivé váltak. „Csak arra voltak jók, hogy ide-oda szalasztva mások rendelkezéseit kövessék."

A mezővárosok gazdasági fejlődését különösen előmozdította az, ha a török kincstártól egy összeg ellenében bérelhették saját jövedelmeiket. A bérletösszeget a város maga osztotta fel, illetve rótta ki polgáraira. Ilyen sors jutott osztályrészül a Duna—Tisza köze mezővárosai mellett például Nagymarosnak, Jászberénynek vagy Gyöngyösnek.[43] A dunántúli mezővárosokat

[41] Velics—Kammerer i. m. II. k. 556—557. p.

[42] Thuri Pál: Idea Christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. Cassoviae, 1613. Holub: Pécs város pecsétei. i. m. 141. p. Magdics István: Diplomatarium Ráczkeveiense. Székesfehérvár, 1888.

[43] Budai török számadáskönyvek 1550—1580. i. m. 539. p.

a kincstár tartotta meg magának. E kincstári városok azonban nem tudták, mint a Duna—Tisza közén, árendába venni jövedelmeiket. Ezek a kincstári jövedelmek bérlői kezére kerültek, akik, hogy a mezővárosok jövedelmeit megkaparinthassák, egymásra licitálva mind több bevételt ígértek belőlük, amit aztán lakóikból ki is préseltek. Ennek következtében a mezővárosok terhe gyorsan nehezedett.

A XVI. század harmadik harmadától még alig érezhető, a XVII. század elejétől azonban szembetűnő változás következett be a mezővárosok *egyházai*nak sorsában is. Az egyházak életébe a török, ha a megszálló hatalommal vagy egymással összeütközésbe nem jutottak, és ezzel a beavatkozásra alkalmat nem adtak, nem szólt bele. Amennyiben azonban ilyenre sor került, döntéseiben kezdetben hatalmi érdek és esetenkénti személyes ellenszenv vagy rokonszenv vezette. Eleinte a XVI. században úgy látszott, mintha a Habsburg-hatalmat támogató katolikus egyházzal szemben a protestánsoknak kedvezne. De a török hatalom képviselői ehhez az elvhez következetesen már ekkor sem tartották magukat. Szegeden például már a XVI. században egy hitvitán, amely a katolikusok és a reformátusok közt zajlott le, a bej (bég) a katolikusoknak adott igazat.

A török birodalom a XVII. század kezdetére belsőleg gyengült. A vallás és a vele kapcsolatos kérdések tisztára pénzkérdéssé váltak. A pasáknak, bégeknek és kádiknak juttatott pénzé lett a döntő szó. Nem néztek már politikai szempontra, ha katolikusok vagy protestánsok ügyében kellett dönteniük. A laskói reformátusok például a XVI. században a budai basától egy oltalomlevelet eszközöltek ki, amelynek védelmében vallásukat szabadon gyakorolhatták. Ezt a védlevelet azonban évről évre meg kellett újítaniuk.[44] Ez azt jelentette, hogy évről évre kihúztak belőlük egy csomó pénzt. A XVII. században nyilvánvalóvá vált, amit a XVI. század kavargó, egymással ellentmondó jelenségei közepette még csak oly kiváló elme, mint Bornemisza Péter látott meg: a törökök „*adóért* való örömükbe megengedik, hogy Krisztus igéje akarattyok ellen is hirdettessék az országban".[45] A XVII. század elején így meggyengült az egyházak nagy *kulturális* szerepe is. A pécsi katolikusok papja, István 1581-ben azt írta a pápának: „szegény, nélkülöz, sőt koplal, és naponként újabb meg újabb támadásoknak van kitéve."[46] Tolnáról a református főiskola 1597-ben a hadak elől Kecskemétre menekült. A tolnaiak később visszatértek, az iskola azonban nem, életét Kecskeméten folytatta tovább.[47] Laskó és Kálmáncsehi iskolái a mezővárossal együtt a XVII. század elején megsemmisültek. Skaricza Mátét, a tudós ráckevei papot — aki 1566-ban szomorúan írta, hogy Sziget „soha helyre nem hozható szerencsétlenségünkre a török kezére jutott" — a tizenötéves háború idején a törökök otthonában döfték le,[48] elhamvadt iskolája csak 1618-ra épült újjá. Az egykori mezővárosi kultúrának már csak a marad-

[44] Koller i. m. Tom. VII. 41. p.
[45] Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Bp., 1940. 179. p.
[46] Koller i. m. Tom. VI. 338. p.
[47] Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. Kozma V. ny. Kecskemét címszó.
[48] Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 75. p.

ványával találkozott Ottendorf 1663-ban a félig rom Mohácson. „Akik a városban laknak — írta a mezőváros polgárairól — kálvinista vallásúak, és a latint legalább annyira értik, hogy *szükségből* el lehet velük beszélgetni, mert egy latin iskolát tartanak fenn benne."[49] A XVI. században a Duna menti mezővárosok még hangosak voltak a hitvitáktól (Tolna, Pécs, Nagyharsány), ahol az ellenfelek kezükben a legújabb könyvekkel csatáztak. Az európai könyvnyomtatás friss termékei eljutottak a Dunántúl legdélibb részébe, a Duna—Dráva szögében fekvő Laskó mezővárosába is. A laskói iskola akadémikus-rektorai, azaz hazai theológiai főiskolát végzett és külföldi egyetemre készülő protestáns tanítói könyveiket — Pigafetta idézett naplója a tanunk rá — ekkor Bécsből és Wittenbergből kapták. Hogy hova jutott fél évszázad alatt e téren a Duna mente, azt elmondják egy 1651-ben kelt levél sorai. Amikor a baranyai Mányok lakói megküldték adójukat földesuruknak, Péchy András kanonoknak Pozsonyba, vele Péchy e szellemi nyomorúságot kiáltó könyörgést vehette kézhez: „Tisztelendő, becsületes, édes András uram, én mányoki tanító, Decsi János kovács fia, István szeretettel szolgálok kegyelmednek és kérem uraságodat, hogy énnekem kegyelmed küldjön egy hasznos könyvecskét, kivel tudom az kegyelmed tárháza meg nem fogyatkozik, melyért kívánok uraságodnak áldást."

Az egyházaknak a *társadalmi szerepe* azonban megmaradt. *A mezővárosok önkormányzata leszűkülve itt élt tovább.* Ennek emlékét őrzi a simontornyai egyházi rendtartás 1669-ből, ahol a főbíró és az esküdtek minden szombaton összejöttek, hogy igazságot szolgáltassanak. „A panaszt mindenektül igazán meghallgassák — mondja ki e rendtartás —, akinek mi büntetése következik a fejére, azt közönségesen egyaránt szolgáltassák ki, [a szerint, hogy az illető] vagy külső büntetést érdemel, vagy belsőt, templombélit." Aki pedig lopást, tolvajlást, árulást, vérontást, szitkozódást, paráznaságot, követ el „. . . azokon kívül, melyeknek az Isten könyvében nyilvánvaló büntetések leírattatott, mely szerint ő is bűnhődjék, az pellengérbe tétessék, és ott egy kevéssé tartassék akár férfiú, akár asszonyi állat, akár gazda, akár szolga légyen . . . Ha pedig az gonoszságban megátalkodván mégis azokat szüntelen cselekszi, . . . az ekklesiátul kiűzettessék, mint arra nem méltó személy."[50]

A török-balkáni kultúra nyomai a mezővárosokban

Hogy a mezővárosok magyar lakossága gazdaságilag, jogilag és kulturálisan Szigetvár bukása után az 1570-es évektől kezdett visszaszorulni, ez kifejeződött a városok *külsején* is. A török ugyanis nemcsak közigazgatásilag, hanem térbelileg is elkülönítette a városokban egymástól a moszlimokat és a meghódított lakosságot. Ennek nyomai ma is megvannak a Balkánon. Skopjeban és Sarajevóban például most is látható a két városrész: a moszli-

[49] Hermann i. m. 54. p.

[50] Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 87—89. p. Felsmann József: Mányoki levelek a tizenhetedik századból. Bp., 1913. 12. p.

Esztergom látképe a XVI. századból
HOEFNAGEL metszete. A Rácváros C-vel jelölve

moké és mellette külön a meghódítottaké.[51] Az utóbbit, amely persze külváros volt, a Balkánon a magyar nyelvből vett szóval városnak vagy városinak nevezték. A XVII. században a törökök emberanyagban súlyos veszteségeket szenvedtek. IV. Mehmed szultán ezért 1669-ben megengedte, hogy az elnéptelenedő moszlim belvárosokban a nem moszlimok is lakhatnak.[52] A balkáni városok belsejébe a görögkeletiek (görögök, szerbek, bolgárok, vlachok) ekkor nyomultak be.

Így különültek el a hódítók a legyőzöttektől a dunántúli városokban is. Azok belső részét a mohamedánok (főleg bosnyákok) és a szerbek együtt szállták meg. A török 1543-ban foglalta el Esztergomot. Ekkor „az egész világnak szóló parancs alapján — írja Dselazade Musztafa török történetíró — a hitetleneket még aznap kihajtották a várból, és így ez a paradicsomhoz hasonló erősség megtisztíttatott a hitetlenek testének szennyétül."[53] A magyarság azonban nemcsak a várból, hanem még az Esztergom—Szenttamás városrészből is tisztulni volt kénytelen, mert ide mohamedánok és szerbek telepedtek be. Azon a metszeten, amelyet Esztergomról Hoefnagel 1595-ben készített, ez a városrész már Raitzenstadtnak, Rácvárosnak van jelölve. Ugyanez történt Székesfehérvárott is. Sibmacher XVI. századi metszetén itt éppen úgy megtaláljuk a Rácvárost, mint Esztergomban. Pécsről ilyen metszetünk nincs, de Evlia Cselebi közli, hogy a falakkal körülvett belsővárosban keresztény egy szál sem lakik. Nem is lakhatott, mert onnan kitiltották. Simontornyán, Szigetvárott és Siklóson a magyarság a török és rác lakosság miatt hasonlóképpen a település szélére szorult.[54] Kisebb helyeken ez az elkülönülés úgy történt, hogy a mezőváros mellett emelt erődítményben, a palánkban laktak a moszlimok. A városban pedig a szerbek, a cigányok, a raguzaiak és a magyarok. Dunaföldváron, Pakson, Tol-

[51] SHACKLETON, M. R.: Europe. Regional Geography. 5 edition. London, 1956. 356. p.
[52] STOJANOVICH i. m. 249. p.
[53] DERCSÉNYI DEZSŐ—ZOLNAY LÁSZLÓ: Esztergom. Bp., 1956. 31. p.
[54] KISS I. i. m. 286. p. EVLIA i. m. 2. k. 481. p.

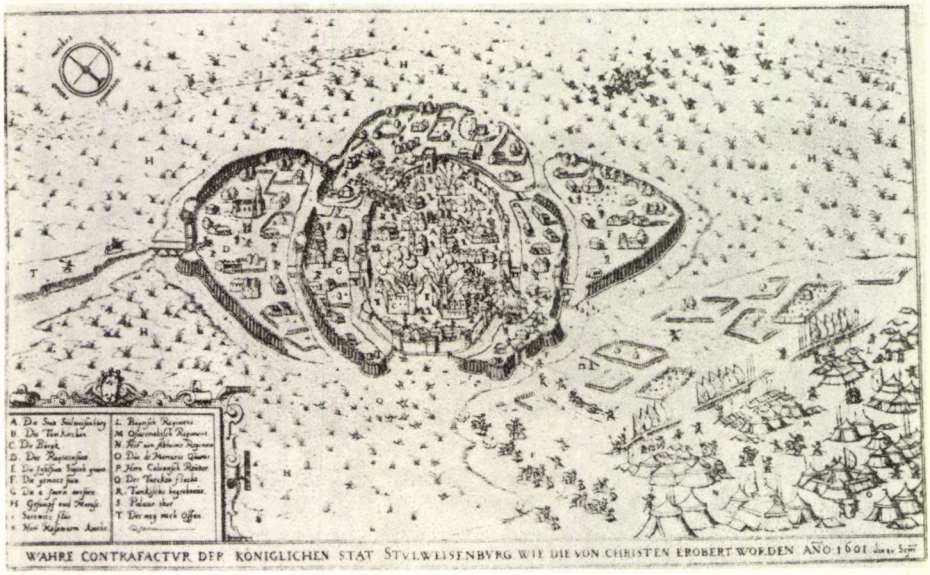

Székesfehérvár a XVI. század végén
SIBMACHER metszete A Rácváros D-vel jelölve

A pécsi Budai külváros bosnyák házai
ANDRÁSFALVI BERTALAN felvétele

nán és Mohácson ez volt a helyzet. A már idézett Ottendorf Henrik erre is tanúnk.[55]

A moszlim, főleg bosnyák betelepülők a mezővárosok belsejét, különösen a főteret formálták át. A keresztény templomok kisszerű dzsámikká és mecsetekké váltak. Csak Pécsett építettek egy nagyszabású dzsámit. Ezt is a lerontott magyar várostemplom köveiből. A törökség alkotásai közül még kettő emelkedik ki: Jakovali Hasszan mecsetje Pécsett és Ali pasa dzsámija Szigetváron. Fürdőik már mind kisebb épületek voltak. Egy-egy hán (fogadó) épület Szigetváron és Siklóson mutatja még, hogy mit kaptak a mezővárosok a balkano-bizánci kultúrától. A középületekkel szemben a magánosok hajlékai olyan gyengén voltak megépítve, hogy belőlük semmi sem maradt. Hogy e házak mifélék voltak, arról Evlia Cselebi tudósít bennünket, aki a kanizsaiakat leírta: „Ezer egészen fából épült, deszkatetejű ház van itt . . . Udvaruk nincs, a földszinten van az istálló, a felső rész . . . lakás."[56] E balkáni jellegű faépületek elpusztultak. De a szilárdabb anyagból, a kőből és sárból épített török házak is csak piszkos vityillóknak tűntek fel Bél Mátyás munkatársának, Matolay Jánosnak a szemében, aki a XVIII. század elején Pécsett még látta őket. Így érthetjük meg, hogy Pécsett és Szegeden csak egyetlen egy házról tartja a hagyomány — és valószínűleg azt is tévesen —, hogy a török építette. Hogy milyen volt a török építkezés és milyen volt a városok török-balkáni részeinek képe, arról segít fogalmat alkotni az a pécsi városrész, amelyben a házak egy részét a török kiűzése után a XVIII. században Pécsre bevándorló bosnyákok építették.

A magyar városrészek, amelyeket elpusztított a háború, és amelyeknek lakóházait a szegényedő lakosság helyreállítani, felépíteni nem tudta, templomait pedig a török nem is engedte, egyre romlott. Bennük léptennyomon kőrakásokba és romokba ütközött az utazó. Ottendorf 1663-ban így festi le Tolnát: „. . . valaha szép helynek kellett lennie." Mohácsot: „. . . régen talán jól lakott helység volt, amint ez ma is látható egyes kőrakásokból, néhány régi épületből és rombadőlt templomokból, melyek közül az egyik, amint az ember bejut, az úttól jobbra még áll, most azonban a legnagyobb része puszta és beépítetlen."[57]

Nem minden török megszállás alá került városban játszódott le ez a folyamat, mert nem mindegyikbe települt be balkano-bizánci polgárság. Tolna megyében a XVI. század végén 19 mezőváros volt. Ebből kilencbe került török helyőrség, és vele moszlim, illetve szerb lakosság. Baranyának hasonló számú XV. századi mezővárosából öt elpusztult és ötbe települtek be moszlimok, illetve szerbek. Szigetvár bukásával Somogy megye mezővárosai is török kézre kerültek. A bosnyákok és szerbek beköltözéséről azonban részleteket nem tudunk. De hogy itt is történt ilyen betelepülés, azt az említett grábóci görögkeleti kolostor háztörténete mutatja.

[55] Hermann E. i. m., l. a megjelölt helyek leírását.
[56] Evlia i. m. 2. k. 507. p.
[57] Hermann E. i. m. Ottendorf útleírása Tolnára és Mohácsra vonatkozóan.

A háborús pusztítások és a mezővárosok bukása

A török megszállás alá került dunántúli mezővárosokról Thuri Pál, a tolnai iskola rektora a XVI. században megállapította, hogy két csoportba tartoznak. Látta, hogy nehezebb sors jutott osztályrészül azoknak a mezővárosoknak, amelyekbe betelepült a török, és könnyebb azoknak, ahol ez nem történt meg.

A balkáni elemek betelepülésével az első csoportba tartozó mezővárosokban a régi lakosság kisebb-nagyobb mértékben kiszorult a kereskedelemből és az iparból. Vetés- és szőlőterülete zsugorodott. Gazdálkodásának súlypontja az állattenyésztésre tolódott. E mezővárosok régi lakossága szegényedett és fogyott. Gazdasági kapcsolata a környező falvakkal gyengült. A gazdasági élet hanyatlásával hanyatlott a mezővárosi önkormányzat és a mezővárosok kulturális jelentősége is.

De azoknak a mezővárosoknak a sorsa is romlott, amelyek a másik csoportba tartoztak, abba, amelyikbe nem fészkelte be magát a török. Mindkét esetben ugyanis a legnagyobb gyengítőjük a *hadiállapot* volt, ami e határszéli tartományban egy pillanatra sem szűnt meg.

A török hatalom terjeszkedési módszeréhez tartozott, hogy a neki adózó terület határait egyre előbbre tolta. Közben az ellenfél várait kis erősségekkel, palánkokkal vette körül. Ezzel a magyar védvonal várainak eltartó területét összezsugorította, és végül is bevette őket. 1544-től 1566-ig Szigetvárért, majd annak eleste után 1566-tól 1600-ig Kanizsáért folytatta így a harcot.[58] Eleinte kisebb csapatok száguldoztak, dúltak, raboltak, gyújtogattak a magyar területen. Előkészítő munkájukat aztán befejezte az 1566. évi hadjárat, illetve a század végén a tizenötéves háború.

Ezekben az előkészítő harcokban a rendes katonaság mellett nagy szerep jutott a martalócoknak. A *martalócok* a balkáni népek fiaiból kerültek ki. Nem alkották a török hadseregnek rendes alakulatát. Szabad rablást, fosztogatást engedtek nekik, és így használták fel őket. Néha gazdáik sem bírtak velük, és fel kellett lépni ellenük.[59]

A dunántúli mezővárosok lakói tudták, hogy e harc az ő sorsuk felől is dönt. Kalamár Péter kálmáncsehi polgár például a csurgói tiszttartó útján 1551-ben kérve kérte Nádasdy Tamást — az ország nádorát, „Sziget várára gondot viselne . . ., mert . . . elvesztik, a töröktül gonosz szándék vagyon rá".[60] Szigetvárra és Kanizsára elfoglalásuk után török-balkáni lakosság települt be. A többi mezőváros Somogy megyében 1566-tól 1600-ig annyit szenvedett és annyira elpusztult, hogy faluvá, illetve pusztává süllyedt le. A török kiűzése után nem tudták egy újra kezdődő városi fejlődésnek az

[58] Rúzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére. 1543—1686. 75. p. (Klny. Kisebb tanulmányok. Pécs, 1961. Dunántúli Tudományos Intézet.)

[59] Szabó P. Z.—Rúzsás: A török Pécs. i. m. 17. p. Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. 2. k. Bp., 1899. 294. p. (Monumenta Hungariae Historica.) Elezovics, Glisa: Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme Defteri. Beograd, 1950. II/176. p.

[60] Szalay Ákos: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861. 79—80. p. (Magyar Leveles Tár.)

alapját sem alkotni. Ez az egyik oka, hogy város Somogy megye területén kialakulni nem tudott.

De ugyanígy szenvedtek és pusztultak a török megszállás alatt álló terület mélyén fekvő mezővárosok is. A magyar védvonal katonái állandóan behatoltak erre a területre. Ahogy Dervis pécsi bég írja, egyik lábukkal mindig ott voltak. Szedték az adót. Ha kisebb török csapatokkal találkoztak, azokat megtámadták. Az összeköttetést a török várak közt megszaggatták, különösen a buda—belgrádi szárazföldi és vízi utat tartották szemmel.[61] Ezekben a portyázó harcokban nagy szerepet játszottak a magyar védvonalnak azok a katonái, akiket *haramiák*nak vagy *szabad hajdúk*nak neveztek. A magyar várak kapitányainak rengeteg bajuk volt a haramiákkal. Ha nem kapták meg zsoldjukat, vagy ha szükség nem lévén rájuk szélnek engedték őket, akkor a saját szakállukra folytatták a harcot. A végeken temérdek volt miattuk a panasz. A kapitányok nem tudtak rendet teremteni. Horváth Márk, Szigetvár parancsnoka Zrínyi csurgói haramiáira igyekezett tolni a felelősséget, az meg viszont Horváth Márk szigeti haramiáira. A király Szigetre küldött vizsgálóbizottságainak meghagyta, hogy vessenek véget a haramia-hajdú garázdálkodásnak. „A Sziget várával szomszédos területeken — hangzik Miksa 1559-ben kelt utasítása — azoknak a rablóknak a tömege megsokszorozódott, akik magukat haramiáknak szokták nevezni. Ezek ott a szerencsétlen népet válogatott követelésekkel, mindenkit felülmúló erőszakossággal és kegyetlenséggel sújtják." Ezért Horváth Márk ezeket a csavargó fosztogatókat, akik a török területen élő kereszténveknek rettenetes károkat okoznak, azonnal küldje fel Bécsbe.[62] Intézkedéseinek azonban nem lett semmi foganatja. Az országgyűlés bele is törődött a helyzetbe. „Úgy látszik — mondja az 1563: 23. tc. 2. pontja —, hogy a véghelyek ezeket semmiképpen nem nélkülözhetik abból az okból, mivel a töröknek alávetett jobbágyoknak engedelmességben és ő felsége joghatósága alatt való megtartására és visszatartására az ilyen gyalogosokat szokták küldeni."

Tolna mezőváros főbírája 1559-ben súlyos panasszal fordult Horváth Márkhoz, Sziget kapitányához. A tolnaiakra, amikor Kevibe (Ráckevére), a boldogasszonynapi vásárra igyekeztek, végvári katonák csaptak le. Egyet közülük megöltek. A többitől elvettek másfélezer forintot, és tetejébe még kocsijaikat is lovastul. A portyázók Csobánc várából jöttek. Kálóczy András vezette őket.[63] De még el sem ért a panasz Horváth Márkhoz, amikor meg az egri vitézek fogták el a tolnai kalmárokat, posztókészítő mestereket és szabókat, amint a dunapataji vásárról hazafelé tartottak, és elvették minden portékájukat.[64] A gyulai hajdúk is meglátogatták őket: 125 lovat ragadtak el a város alól.[65] De mindezt felülmúlták a csurgói hajdúk. A csurgóiak már nem is a mezőváros körül rajzottak, hanem egy este betörtek Tolnára, és minden marhát, hajtóikkal együtt, elvittek. „Tudtára adjuk — írta a tolnai

[61] Rúzsás: Pécs hadi helyzetének hatása . . . i. m. 74. p.
[62] LÁL II. — Horváth-Stansith — 3 Capsa — Fasc. 15. No. 49. — 1559. I. 24. Uo. — 3. Capsa — Fasc. 15 — No. 29. — 1560. II. 6.
[63] Uo. — 116 Capsa — Fasc. 20. — No. 27. — 1559. V. 22.
[64] Uo.
[65] Uo.

bíró — mi nagy sok nyomorúságunkat, mellyel mi sokfelől szenvedünk az gonosz tolvajoktól; mi sem magunk, sem jószágunk városunkból ki nem mer kelni csak egy mérföldig is, azon túl elragadják. Azért könyörgünk te Nagyságodhoz, kicsinytől fogva nagyig, hogy te Nagyságod viselje gondunkat, ne hagyjon ilyen nagy ínségben. Nem az a te Nagyságod fogadása, hogy mindentől meg akar . . . oltalmazni minket az felséges király uram? Ezért abban bízván könyörgünk, . . . adna levelet minden várakba, hogy higyjék beszédünket. Eger várába Zoltay Istvánnak, Gyulába Bornemissza Benedeknek, Palotába Thury Györgynek, mert ezek nem hiszik, hogy mi király ő felsége oltalma alatt vagyunk és fizetést teszünk ő felségének, hanem ugyan bizonyos levelet várnak. De mindezeknek fölötte az mi sok nyomorúságunk Csurgóból és Zákányból vagyon. Annak után azt is tudtára adjuk, . . . miképpen vagyon az mi szövetségünk és szerződésünk . . . titkon, nem aképpen vagyunk, mint az kiföldiek, [külföldiek] mert ha mi királhoz . . . emberünket küldenénk . . . ha ez az mi közöttünk való fejedelmeknek tudására esnék, . . . akkor ezek rabolnának el minket, akár te Nagyságod . . . fejünket vágatná."[66] Hiába tartottak kapcsolatot a tolnaiak titkon a magyar királlyal, hiába adóztak, hogy megmentsék magukat, javaikat, egész városukat, nem értek célt. A végvári katonákat, különösen a haramiákat nem lehetett féken tartani. De még maga Horváth Márk is harcolt néha úgy a török ellen, hogy a magyarok siratták azt meg. 1561-ben valami sérelmét akarta megtorolni a szekszárdi bégen (bejen): katonái Szekszárdot körülfogták, kirabolták, a polgárok gabonáját felgyújtották, borait kifolyatták, tizenöt szekszárdit pedig magukkal hurcoltak. Úgy kellett a szekszárdiaknak pénzen kiváltani őket. Már akiket tudtak, mert kettő — nem bírva az utat és a fogságot — kiszenvedett. A szigetiek ez alkalommal annyi barmot hajtottak el, hogy a mezőváros határát egy évig megmunkálni nem tudta.[67]

A sok veszteség, pusztulás arra a gondolatra vezette a mezőváros polgárait, hogy ha a haramiák és szabad hajdúk ellen nem oltalmazza őket a király, akkor a töröktől kérnek védelmet. 1600-ban a szabad hajdúk elhajtották a baranyai Nagyharsány mezőváros minden marháját. A nagyharsányiak erre Szigetvár török parancsnokához, majd egyenesen Ibrahim nagyvezérhez fordultak, hogy szerezze vissza állataikat. Örsy Péter esztergomi kapitány kémeitől már úgy értesült erről az esetről, hogy a pécsi és szigetvári polgárok 20 000 aranyat adtak ajándékba Ibrahim pasának, csak foglalja már el Pécs és Szigetvár környékén a várakat, amelyek olyan sok kárt és bajt okoztak nekik.[68]

A legnagyobb csapást azonban a *hadjáratok* mérték a török terület mez városaira. Szigetvár lakóinak egy része 1556-ban az ostrom elől elköltözött, és nem tért többé vissza. Mohácsot a tizenötéves háború folyamán a hajdúk lepték meg. A lakosság a Mohácsi szigetre menekült, a város elhamvadt. Tolna népe 1600 júniusában a hadak közeledtének hírére Kecskemétre,

[66] Uo. 3 Capsa — Fasc. 15. — No. 3.

[67] Brüsztle, Josephus: Recensio universi cleri dioecesis Quinqueeclesiensis. Quinqueecclesiis, 1880. Madarász. 305—306. p.

[68] Rúzsás: Pécs hadi helyzetének hatása. . . i. m. 79. p.

Esztergomba és Komáromba rebbent szét.[69] Nádasdy Ferenc és Pográny Benedek el is foglalták ekkor a várost. Sőt vele együtt Adonyt, Földvárt és Paksot is. Valamennyit felperzselték. A lakosság egy része visszatért ugyan beléjük, de Tolna e csapást már nem heverte ki. Jelentőségét elvesztette. Brown Eduard angol utazó még 1669-ben is látta felperzseltetésének nyomait.[70] Hasonló sors jutott osztályrészül Ráckevének is. A tizenötéves háború füstös rommá változtatta, lakói pedig szétfutottak. Később ugyan visszatértek, újra „megszállták" a várost, és nekiláttak az újjáépítésnek. De az új Ráckeve már nem a régi gazdag Ráckeve volt. Lakói 1618-ban kezdték a városházát építeni. Csak 1653-ban jutottak el addig, hogy befejezhették. A kerítés köréje 1657-re készült el. Még lassabban tudták helyreállítani templomukat. 1611-ben fogtak hozzá, és 36 év múlva, 1647-ben rakták fel tetejére az utolsó zsindelyt. Toronyra már nem is futotta a pénzük, ezért a templom mellé egy haranglábat ácsoltak össze. Pécset nem a tizenötéves háború tette tönkre, hanem Zrínyi téli hadjárata 1663-ban. Belső és külvárosa ekkor a lángok martalékává vált.

A tizenötéves háború után a somogyi mezővárosokban nem, de a Duna mentiekben még újra sarjadt az élet. De az árutermelésnek, a kereskedelemnek vége volt. E dunántúli mezővárosok falvakká hanyatlottak vissza, és úgy éltek tovább. A *törököt kiűző háború* azonban még ezen a fokon sem hagyta meg, hanem még mélyebbre taszította őket. Tolna lakói 1686-ban újra szétfutottak. Ráckevéé szintén. „Budát megszállották — mondja a ráckevei krónika —, mely miatt az város pusztulásra, és lakosai bujdosásra jutottak, s az bírái számadatlanul holtanak akkor az futásba meg."[71] Pécs 1687-ben úgy elpusztult a török kiűzésekor, hogy a bécsi udvar már azt mérlegelte, érdemes-e egyáltalán sorsával törődni, és nem volna-e célszerűbb a lakott helyek sorából egyszerűen törölni.

A tizenötéves háború 1591—1606 közt a megszállott Dunántúl mezővárosainak árutermelését tönkretette. Bukásukat 1686-ban a törököt kiűző hadjárat fejezte be, amikor vagy a visszavonuló török csapatok, vagy az előrenyomult császári hadak megsemmisítették őket. Sorsukra jellemző Tolnáé. Az előző században még nagy dunántúli mezőváros népe hajlékait odahagyva ekkor másodszor menekült. Most a Duna mocsarai közé. Futásában harangját is magával vitte ide, egy ártéren meglapuló faluba, Bogyiszlóra. Az ott szolgált tovább.[72] Lakóhelyeire többnyire visszatért menekített holmijával a megmaradt nép. Visszavitte harangjait is. De azok hajnalonként többé már nem mezővárosok, hanem csak falvak népét serkentették munkára, mert a török megszállás alá került dunántúli mezővárosok nagyobb része a sok nyomorúság következtében faluvá hanyatlott vissza.

Hogy a dunántúli mezővárosok sorsa így alakult, abban nagy szerepet játszott az a tény, hogy Szigetvár 1566-ban elveszett. Míg az magyar kézen volt, a török számára nem volt biztonságos még a Duna sem, nemhogy a

[69] Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. Bp., é. n. 41—43. p.
[70] Szamota i. m. 333. p.
[71] Magdics István: Diplomatarium Ráczkeveiense. Székesfehérvár, 1888.
[72] Holub: A tolnai reformáció történetének vázlata. i. m. 32. p.

Duna menti út, amely Budát kötötte össze Belgráddal. 1568-ban, Szigetvár eleste után két évvel az Isztambulból visszatérő Pigafetta kiemelte, hogy a Drávát átlépve nem látott török karavánszerájokat (fogadókat), mint a Balkánon, és mindjárt hozzáfűzte: nyilván azért, mert a terület nemrég került a török kezére.

Az elpusztult vagy falvakká visszaesett dunántúli mezővárosok közül egy-kettő — ha török uralom nem jön közbe — idővel meg tudta volna magát váltani, és el tudta volna érni a szabad királyi városi jogállást. E mezővárosoknak és a bennük összegyűlt vagyonnak a pusztulása következtében városhálózatunk fejlődése, polgári osztályunk kialakulása a török megszállta területen nemcsak másfélszáz évet vesztett, hanem nem állott a XVII. század végén ott, ahol a XVI. század elején. A kereskedő-kupeckedő réteg, a kereskedelmi tőke úgy elpusztult, hogy a török kiűzése után még száz évig a kereskedelmet az egykor török megszállta területen görögök és szerbek bonyolították le. A Dunántúlon elsősorban a szerbek töltötték be azt a kereskedelmi szerepet, amelyet előzőleg a mezővárosok polgárai játszottak.[73]

Egyetlen dolog azonban megmaradt a török uralom minden megpróbáltatása, szenvedése, nyomorúsága, kínja és pusztulása ellenére, sőt erősödött. A mezővárosok polgárai szabad parasztok voltak. A török uralom alatt maguknak kellett intézniük sorsukat, öntudatuk keménnyé vált, önkormányzatuk megerősödött. A visszatérő feudalizmus a XVIII. században ettől az önkormányzattól a legyengült mezővárosokat megfoszthatta és polgárait örökös jobbágyi sorba taszíthatta. De nem foszthatta meg öntudatuktól őket. A mezővárosok polgárai nem adták meg magukat. Amint némileg megerősödtek, megindították a harcot, hogy elvett önkormányzatukat, szabadabb életformájukat visszaszerezzék. E szabadságvágy miatt a töröktől visszafoglalt terület népét úgy tekintették, mint amely „durva, üdvösségével nem törődik, és — ami a legfájdalmasabb — engedetlen és nyakas, nagy része az arianismusból (unitarizmus) tért vissza, tévelygésének nyomait még máig is magán viseli, a török nevelés szülötte".[74] A török nevelés nem adta, de megerősítette a mezővárosok népében a szabad paraszti sors iránti vágyat, amellyel először, a XVIII. században régi jogállásuk visszaszerzéséért, a XIX. század első felében a feudalizmus megszüntetéséért, majd második felében a feudalizmus maradványainak felszámolásáért, a földbirtokreformért folytattak. Példájukkal pedig a falvak népét is erre serkentették. A mezővárosok a parasztság politikai harcában a Dunántúl e részén 1867-ig, a kiegyezésig, gazdasági kultúrájának fejlesztésében pedig 1945-ig, a nagybirtok felszámolásáig döntő szerepet játszottak.[75]

[73] Stojanovich i. m.

[74] Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp., 1964. 61. p.

[75] Rúzsás Lajos: A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Bp., 1961. 173—177. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1960. és Klny. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 30. sz.)

A magyar történettudomány egyik nagy problémája, hogy a városfejlődés Magyarországon már a XV. század végétől torpant-e meg vagy csak a XVII. században.[76]

Anyagunk alapján megállapíthatjuk és kimondhatjuk, hogy a mezővárosok fejlődésének elkanyarodása a nyugat-európai városfejlődéstől a Dunántúlnak a töröktől megszállott darabján *a török-balkáni lakosság betelepülése és a háborúk miatt a XVI. század második felében következett be.*

*

(A török uralom alá került dunántúli mezővárosok gazdasági és népességi viszonyaira lásd a 132—233. paginán közölt kimutatásokat.)

[76] Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp., 1963. 242., 251. p. Makkai L.: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung im XVI—XVII. Jahrhundert. Szücs J.: Das Städtewesen im Ungarn in XV—XVII. Jahrhundert. (La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn. 1450—1650. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53. Bp., 1963.) Kubinyi András: A XV—XVI. századi magyarországi városi fejlődés történetéhez. Századok, 1965. 514. p.

A mezőváros neve	Telkek	Jobbágyok	Zsellérek	Elhagyott telkek	A falu cenzusa		Egy telekre, vagy egy főre jut		Régen fizettek	
	s z á m a				frt	d	frt	d	frt	d
Babarc	—	27	—	39	50	—	1	85	—	20
Báta	30	—	16	60	200	—	6	66	—	60
Bátaszék—Nyék együtt	12	—	16	43	100	—	—	—	—	25
Beremend	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Danóc	—	34	—	—	108	—	—	—	—	—
Ete	13	61	24	8	100	—	1	63	—	100
Nagyharsány ...	—	41	—	—	22	—	1	86	—	—
Nádasd (Mecseknádasd)	10	—	—	—	36	—	—	—	—	—
Pécsvárad	3	17½	7	—	—	—	—	—	—	—
Szekszárd	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Szeremle	25	50	—	—	165	—	6	60	—	—
Szigetvár.....	107	107	—	—	—	—	—	—	—	—
Tolna	150	—	—	—	500	—	3	33	—	—
Vörösmart	10	6	—	—	—	—	—	—	—	—

[1] A táblázat forrása: Hofkammer Archiv Wien — Conscriptiones Fasc. 3. — Rote Nummer 42 — Konv' köblöt ugyancsak mint kassai köblöt 13,60 liternek vettük. (LEDERER EMMA: Régi magyar űrmértékek. Századok. Közlemények, 1958. 3—4. sz.)

mezőváros szolgáltatásai[1]

Gabonatized, köböl				Bortized, köböl				Malom	Vám	Rév	Porták száma	Ez után adó		Vetés-terület	Szőlő-terület
1561	1562	1563	1564	1561	1562	1563	1564					frt	d	kb. m. hold	
—	37	37	37	—	123	100	81	—	—	—	4	4	20	81	13
—	—	50	40	—	—	150	100	2	2	—	12½	18	75	88	25
—	12	12	12	—	48	48	48	—	—	—	16	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	48	55	37	—	43	150	60	—	—	—	25	25	—	—	16—26
89	77	81	64	232	176	78	60	—	—	—	13	26	—	—	30—39
—	—	—	17	—	—	—	80	—	—	—	7	10	50	—	14
—	—	—	—	—	23	18	33	—	—	—	9	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	59	59	—	244	244	244	—	—	—	6	9	—	—	40
—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	—	25	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	150	225	—	—	—
28	28	28	28	187	187	187	187	—	—	—	9	18	—	—	32

68 A. — Relatio commissariatus Szigethiensis 1565.; A gabonás köblöt mint kassai köblöt 83 liternek, a bor

1923—24. 143., 317. p. HOLUB JÓZSEF: Ete város története. Bp., 1958. 9—10. p. Klny. a Történeti Statisztika

A mezővárosok népessége és szőlőterületük pusztulása Baranyában

A mezőváros neve	1544[4]	1554[1]	1565[1]	1571[1]	1582[1]	1583—1584[3]	1631[5]	1641[6]	1696[7]		1696[8]		
	családfő								családfő	kapás szőlő	családfő	művelt kapás szőlő	rossz
Babarc	—	32	—	55[2]	—	—	38	38	3	37	10	158	500
Beremend	—	45	—	90	82	—	—	—	—	—	—	—	—
Danóc (Danofcza)	154	122	—	109[2]	—	109	46	37	—	—	—	—	—
Dunaszekcső	—	28	—	63[2]	—	55	29	34	26	32	—	—	—
Görcsöny	—	25	26	—	27	—	—	—	—	—	6	—	—
Hercegszőllős	—	57	—	90[2]	—	100	115	137	19	30	28	500	?
Laskó	195 306	256	—	289[2]	—	270	85	75	44	40	36	—	—
Mohács	195	239	—	153[2]	—	122	87	81	90	63	26	63	?
Nagyharsány	—	63	—	125	120	—	—	—	25	133	26	174	70
Pécsvárad	—	60	74	—	111	—	—	—	13	31	45	2000(?)	—
Siklós	—	73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vörösmart	120	53	—	56[2]	—	55	87	—	21	83	26	282	2000
Pécs	249	200	—	—	195 152	—	—	—	—	—	171	871	—

[1] 1554, 1565, 1571, 1582. évekre vonatkozó adatok KÁLDY-NAGY GYULA: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. (Magyar Nyelvtudományi Társaság, 103. sz.) VELICS—KAMMERER: Magyarországi török kincstári defterek. 1. k. Bp., 1830. 344. p.

[2] 1571-ben a 2-vel jelölt adatok VELICS—KAMMERER i. m. 2. k. Bp., 1880. 393. pp.

[3] 1583—84. évi adatok VELICS—KAMMERER i. m. 2. k. 605. p.

[4] VELICS—KAMMERER i. m. 1. k. 28. p.

[5]—[8] *Káldy-Nagy Gyulának* köszönöm ezeket az adatokat, amelyeknek forrása: Wien, Nationalbibliothek. Türk. Hss. Mxt. 611. (Flügel 1355).

[7] OL — Kincstári o. — Conscr. Portarum Tom. III., 1696, másolata PÁL—Bm. lt. — Conscr.

[8] TABA ISTVÁN: Baranya megye népessége a XVIII. század végén. Pécs, 1941. 25. p. A szerző táblázatait 1695 és 1701 közt készült több összeírás alapján állította össze.

Mivel a török az adó alá vontak körét 1570—1580 közt kiterjesztette, a családfők száma 1580-ig növekedett. A hanyatlás csak ezután szembetűnő.

III.

MAGYARORSZÁG HONVÉDŐ HARCA ÉS EURÓPA

MAXIMILIAN II., DER WIENER HOF UND DIE BELAGERUNG VON SZIGET

GEORG WAGNER

Das Problem und die Quellen

Es geht im folgenden nicht um den Versuch einer Entschuldigung der enttäuschenden Haltung Kaiser Maximilians II. und seiner Räte im Jahre 1566. Vielmehr handelt es sich um eine objektive Untersuchung der Ursachen, die dazu führten, daß ein starkes Hauptheer unter dem Befehl des Monarchen bei Ungarisch-Altenburg (Magyaróvár), dann bei Raab (Győr), nahezu untätig verharrte (August bis Oktober 1566), während ein tapferer Mann und General und seine Gefolgschaft in einer mittelstarken Festung, wie es Sziget war, über einen Monat lang, unter dem Einsatze ihres Lebens, für Ungarn und Österreich, ja für Mitteleuropa, wenn nicht Europa, im Abwehrkampfe aushielten und zuletzt einen heroischen Tod auf sich nahmen. Die Verhältnisse, die das Verhalten der Verantwortlichen des Hauptheeres bestimmten — ein Verhalten, das bereits den Zeitgenossen als schmählich erschien, erfordern eine nähere Untersuchung und Klärung. Um den Vorwürfen über Nichteinsatz des Hauptheeres und den versäumten Entsatz von Sziget zu begegnen, sah sich bereits Maximilian II. mittels der Feder seines tüchtigen Feldhauptmanns und Kriegsrates Lazarus Schwendi genötigt, den 1567 zu Erfurt versammelten Kreisobersten (Fürsten) des Reiches eine apologetische Darstellung über seine Kriegführung zu unterbreiten: »Summarischer gemeiner Bericht von dem anno [15] 66 bis in das 67. verloffnen Hungarischen Kriegswesens wider den Erb veind«.[1]

Diese vom Kaiser ausgehende Rechtfertigung wirft einiges Licht auf die Verhältnisse und Persönlichkeiten, die sein Zögern und seine Unschlüssigkeit mitbestimmten. Freilich muß dazu, um ein einigermaßen treffendes Bild zu gewinnen, die Persönlichkeit des Herrschers selbst untersucht werden, d. h. seine Korrespondenz mit den im Feldzuge agierenden Brüdern Karl und Ferdinand, die zum größten Teil im Haus-Hof- und Staatsarchiv und im Kriegsarchiv zu Wien aufliegt. Auch der Briefwechsel mit den vertrauten Fürsten

[1] Nach dem Original im Stuttgarter Staatsarchiv ediert von MATHIAS KOCH in: Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II. (Leipzig 1857), Bd. I. 86—105. p. Es handelt sich hier um eine Erweiterung jenes bereits 1566 verfaßten Elaborats: »Summarischer Auszug über das Kriegswesen, so sich im Jahre 1566 verloffen. Sub Maximiliano II. 1566« im Umfang von 30 fol., das sich im Wiener K[riegs] A[rchiv] F[eld] A[kten] T[ürken] K[rieg] 1566/XIII, ad 3. Lit. a, befindet. Manches was hier erwähnt wird, erscheint im »Summarischen gemeinen Bericht«, der auch Kriegshandlungen von Anfang 1567 einschließt, weggelassen, wie z. B. die Nachricht vom Schicksal des Hauptes Zrinyis: »Des graven von Serin haubt hat der passa von Ofen herrn Eggen graven zu Salm zue geschickht, und ist in der Kay. Mt. veldleger gebracht, von dannen mit großen ehren, als ainen so ritterlichen und hochberüembten man gebüert, an den ort, da sein begrebniss ist, gefurt worden«.

insbesondere mit seinem Schwager, dem Herzog Albrecht V. von Bayern, im Allgemeinen Staatsarchiv in München,[2] muß ebenso herangezogen werden, wie sein bisher noch nicht berücksichtigtes Notiz- und Vormerkbuch (Tagebuch) vom 5. August 1566 bis Dezember 1567.[3] Sind dies alles Selbstzeug-

[2] Die Schreiben Max. II. an Albrecht V. von Bayern wurden, nachdem sie bereits Freyberg teilweise und unzulänglich ediert hatte, von VIKTOR BIBL in den 2 Bänden seiner »Korrespondenz Maximilians II« (Juli 1564—Dez. 1567), Veröff. d. Komm. f. Neuere Gesch. Osterr. Bd. 14 (Wien 1916) u. Bd. 16 (Wien 1921) veröffentlicht. Doch berücksichtigt Bibl weitgehend nur die Familienkorrespondenz, bringt so manche zum Kriegsgeschehen 1566 wichtige Schriftstücke militärischen Inhalts, wie z. B. den wichtigen Rechenschaftsbericht vom 21. Sept. 1566, den Max. II. an die Kurfürsten und vornehmsten Reichsfürsten sandte, nicht. Die politische und militärische Korrespondenz des Kaisers im weiteren Sinne findet sich in wichtigen Stücken zerstreut im Wiener H[aus] H[of] u. St[aats] A[rchiv], insbesondere in St[aaten] A[bteilung] Hungarica (Allgemeines) 92, 93, 94, in Hungarica (Specialia, Kriegsakten) 375; Turcica 17 bzw. Turcica Kart. 1566. wichtige Stücke finden sich zum Kriegsjahre 1566 auch im Wiener K[riegs] A[rchiv] FA TK 1566, so z. B. die Originalschreiben Erzherzog Ferdinands an Max. II. Prag, 21. Feber 1566, und Prag, vom letzten Feber 1566. Es handelt sich um »guetbedunckhen« an den Kaiser über die kommende Kriegführung; dazu ein Schreiben Erzherzog Karls vom 26. April 1566 aus Wien an den in Augsburg weilenden Kaiser. Karl meldet darin Max. II.: »Der graff von Serin wurde dies täg, als er mich bericht, mit den neuen tausennt Ungerischen fuessknechten völlig ausskommen, und ist die zallung auf dasselb alte kriegsvolckh und ihne graven, sambt dem geschütz und munition, so hie neben verzaichnet, ungeacht das auch one das Zigeth, viel kriegs verständiger leuth mainung nach, statlich versehen gewöst, alles unndterwegen. Und die weill in der haubtberatschlagung auch von Teütschen knechten, so in Zigeth gelegt werden sollen, anmeldung beschicht, und aber der graff deren in kainem schreiben gedenckht, und sonst auch wissenlich, das sy in solchen orten bald erkranckhen, auch mit der profiandt etwaß schwärer dan die Hungerischen knecht underhalten werden, hab ich ihme dem graven dise umbständt zueschreiben lassen, mit beger, mich des zu berichten, ob er Teütsche knecht bey sich haben, oder aber lieber mit der ainigen Ungerischen nation hausen wölle. Underdessen werden nichts weniger die haubtleüth, die solche Teütsche knecht werben, bestöllt und abgeferttiget. Und so man deren in Zigeth nit notdurfftig, mag man sy anderen orten geprauchen. Darauf wollen E. Mt. die zalung ordnen«. Daraus ergibt sich eine vernünftige Versehung von Ziget mit allem Notwendigen, wobei durch Erzherzog Karl und den Kaiser auf die Wünsche des Grafen Zrínyi vollauf Bedacht genommen wurde. Natürlich finden sich auch im Wiener Hofkammer-Archiv zahlreiche wichtige auf die Finanzierung des Feldzuges bezügliche Stücke der Herrscherfamilie und ihrer Räte. In den Landesarchiven, NÖLA, OÖLA und im LRA Innsbruck finden sich über die Steuer- und Mannschaftsbeiträge der Stände, über die böhmischen Länder im Prager Archiv aufschlußreiche Dokumente.

[3] Besonders aufschlußreich ist das Notiz- und Vormerkbuch (V. BIBL. sagt Tagebuch) Max. II. im HHStA Familien-Korrespondenz 88, das 98 fol. umfaßt, bisher nicht ausgewertet bzw. ediert wurde (V. Bibl hatte nur die Absicht dies zu tun) und über des Kaisers großes Arbeitspensum (Überbürdung) während seiner Anwesenheit beim Hauptheer (15. Aug. bis 23. Okt. 1566) ebenso Aufschluß gibt, wie über seine Entschlüsse und die einkommenden Nachrichten vom Kriegsschauplatz und ganz Europa. Es handelt sich um kurze Notizen über eben Durchgeführtes oder Vorgefallenes und Vormerkungen über Anzuordnendes, aber auch Kurzbeurteilungen der jeweiligen Lage innerhalb und außerhalb seines Bereiches. Es gliedert sich mehr oder weniger in Monate. Wenn Notizen mit dem Datum versehen sind, dann sind sie teils am gleichen Tage oder ein bis zwei Tage später eingetragen. Wichtig sind auch die von ihm festgehaltenen Itinerare seiner Reisen zum Hauptheere und zurück nach Wien etc. Kurzauszüge aus wichtigen erhaltenen bzw. auszusendenden Schreiben an die Häupter Europas, Bestellungsabsichten; zusammenfassende Notizen über Kriegsratsbeschlüsse insbesondere auch über Ratschläge der Ungarn, aber auch gelegentlich vertrauliche Beurteilungen und Mitteilungen (wie solche seiner Schwester Katharina) bieten ins-

nisse, so wurden sie doch meist unmittelbar unter dem Eindruck der Ereignisse und nur zum internen Gebrauch verfaßt, und sind deshalb von bedeutendem Quellenwert. Die unerläßlich zu konsultierenden venezianischen Gesandschaftsdepeschen (Dispacci di Germania) vom Wiener Hofe und dem jeweiligen Feldlager stellen ein unschätzbare Ergänzung dar, die zur Korrektur und Kontrolle, bzw. zur Erhärtung der Angaben des Monarchen umso eher dienlich ist, als Venedig eine unparteiische kritische Haltung einnahm. Wertvolle Nachrichten enthalten auch die Schreiben und Relationen des spanischen Gesandten Thomas Perrenot Herrn zu Chantonay, der mit dem Kaiser im Feldlager war, nach Madrid, an König Philipp II. von Spanien. Der diesbezügliche Briefwechsel, nicht zuletzt auch die Korrespondenz Maximilians II. mit seinem gleichaltrigen Vetter Philipp II., zeigen die zunehmende Bedrückung, ja Bedrängnis des Kaisers durch den zu gleicher Zeit entbrannten Aufstand der Niederländer, die Solidaritätsforderungen des spanischen Königs, indes Maximilian das unabwendbare Unheil einer rigorosen Strafexpedition (Albas) gegen die Remonstranten voraussah, andererseits aber durch die beachtliche spanische Truppen- und Geldhilfe im Türkenkrieg 1566 zur Dankbarkeit verpflichtet war.[4]

Erfuhr der Kaiser und sein Kriegsrat bereits den Tadel der Zeitgenossen, so erwies sich die Nachwelt womöglich noch strenger in der Zurechnung der Schuld. Insbesondere die ungarische, aber auch die österreichische und deutsche Geschichtschreibung — nicht zuletzt jene des 19. und 20. Jahrhunderts — haben seither die Schuld des für die Hauptarmee so unrühmlichen Türkenjahres 1566 hauptsächlich der Untätigkeit Maximilians II. zugeschrieben. In der jüngeren Geschichtschreibung Österreichs findet sich z. B. bei

gesamt einen untrüglichen, wenn auch oft sehr lakonischen Spiegel seiner Tätigkeit, Einsichten, Absichten und Unternehmungen in der entscheidenen Phase des Feldzuges 1566. — Was die venezianischen »Dispacci di Germania« betrifft, so wurde im folgenden absichtlich stets auf die zuverlässigen Abschriftenbände in HHStA zurückgegriffen, da eine nähere Überprüfung des von Gustav Turba bearbeiteten 3. Bandes »Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe« (Dispacci di Germania) Juli 1554—1576 (Wien 1895) ergab, dass Turba manche wichtigen Schreiben u. Relationen, insbesondere des Botschaftsekretärs Girolamo Albini (Hieronimo Albini) aus dem Feldlager Maximilians II. nur erwähnte, bzw. in unzulänglichen Auszügen edierte. Die gesamten Dispacci der beiden Botschafter Leonardo Contarini und Giovanni Michele, sowie Girolamo Albinis, nehmen bei ihm für 1566 nur die Seiten 307—383 ein. Daraus allein kann man Turbas raumsparende Selektion ermessen. Insbesondere für den Feldzug 1566 ist es also unerläßlich, das gesamte vorliegende Material der Dispacci 1566 zu konsultieren.

[4]Die Berichte Chantonays aus dem Kaiserlichen Feldlager 1566 sind insbesondere für die Haltung Max. II. in der Frage des Niederländischen (Flandrischen) Aufstandes und seiner Dämpfung von hohem Interesse. Sie befinden sich in Simancas, Archivo General Estado, Legajo 655. Dort z. B. die wichtigen Schreiben Chantonays vom 2. und 22. September 1566, worin Max. II. sich über die geplante Reise Philipp II. durch Deutschland in die Niederlande ausspricht (fol. 59—61). Im Schreiben vom 22. September berichtet Chantonay z. B. über die Ankunft des Herzogs Alfonso d'Este (am 8. Sept.) im Feldlager, den der Monarch gerne konsultierte. Eine Auswertung der auch für die Zustände des Hauptheeres wichtigen Relationen Chantonays muß der eingehenden Arbeit des Verfassers »Das Türkenjahr 1566« vorbehalten bleiben, in der auch die spanische Hilfe 1566 näher untersucht wird.

Franz Krones[5] der Tadel: »Da der Kaiser und sein Bruder Erzherzog Ferdinand sich nicht zu einem Entscheidungskampfe mit dem gefürchteten Feinde aufraffen konnten, löste sich das kaiserliche Heer auf, und nur dem Tod Süleimans war es zu danken, daß sich die Türken auch zurückzogen«. Und weiter heißt es: »Daß Sziget nicht entsetzt worden war, mehrte den Groll der ungarischen Nationalen gegen das ‚deutsche Regiment' und die ‚deutsche Soldateska' im Lande ... «Für die jüngste Zeit finden wir bei Erich Zöllner[6] den Tadel: »Maximilian verfügte über ein starkes Heer, unterließ es aber, die Türken anzugreifen, lediglich ein Vorstoß innerösterreichischer Kräfte nach Kroatien brachte einige Erfolge. Lagerseuchen dezimierten die Armee Maximilians, der als Feldherr versagt hatte«. Diese Stimmen sind typisch. Seine Unzulänglichkeit als Feldherr wird gerügt.

Bei diesen und vielen ähnlichen durchwegs harten Urteilen handelt es sich — auch dem Wortlaute nach — um eine weitgehend feststehende Überlieferung, die sich in fast allen Geschichtswerken über diese Zeit findet. Das aber ist dem Umstand zuzuschreiben, daß bereits der zeitgenössische Augenzeuge und Betrachter der äußeren Tatsachen des Feldzuges fast notgedrungen zu einer negativen Beurteilung kommen mußte, die sich in der Folge begreiflicherweise gleichsam vererbte.

Auch dem heutigen Betrachter der Dinge ergeht es so. Auch ihm erscheint das säumige entschlußlose Verhalten des obersten Feldherrn derartig empörend, insbesondere wenn man das Opfer Niklas Zrinyis und seiner Getreuen, im Auge hat, daß es den Historiker gleichsam anstachelt, die Hintergründe dieses unerhörten Nichtzuhilfekommens und unschlüssigen Zuwartens, das nicht nur als Teilnahmslosigkeit, sondern geradezu als Gewissenlosigkeit ausgelegt werden könnte, näher zu untersuchen, klarzulegen, irgendwie — und sei es noch so schwer — zu begreifen.

Die langsame Versammlung des Christenheeres. Seine Stärke. Das Problem der großen Heere gegen die Türken

Es ist verständlich, daß Kaiser Maximilian II., angesichts des ihn schmerzenden, überaus langsamen Heranzugs der Truppen, von Wien erst abreisen wollte, sobald alle wesentlichen Kontingente sich versammelt hatten. Am Wiener Hofe berechnete man — wie der venezianische Gesandte in seinen Depeschen vom 20. Juni 1566 betont — die Stärke der dann zur Verfügung stehenden Truppen auf 30 000 Reiter und 50 000 Mann zu Fuß: »Si fà conto che S. M. C. ... uscirà in campagna con trenta mille cavalli et appresso cinquanta mille fanti.«[7]

Damit hoffte man sich nicht nur gewaltig zu defendieren, sondern auch irgend etwas Beachtliches zu unternehmen: »col qual essercito nella corte si

[5] Franz Krones (K. u. M. Uhlirz): Österr. Geschichte (Samml. Göschen 1915). II. Bd. 84. p. Änlich auch G. E. Rothenberg: The Austrian Military Border in Croatia 1522—1747 (University of Illinois Press 1960) 38. p.

[6] Erich Zöllner: Geschichte Österreichs (Wien 1962) 197. p.

[7] HHStA/StA/Venedig/Dispacci di Germania (Abschr.) Tom. 1566/67. 2. Depesche Contarinis vom 20. Juni 1566.

Das Lager Kaiser Maximilians II. bei Raab (Győr)
Magyar Történelmi Képcsarnok

spera non solamente di potersi difender gagliardamente, ma di far anch qualche notabile impresa.«

Aber Anfang August zeigte sich, daß die Heeresstärke unter den erhofften Ziffern blieb. Die Vereinigung eines so großen Heeres machte Schwierigkeiten. Das noch unausgebildete Transport- und Verpflegungssystem hätte eine solche Streitmacht auf engem Raume auch kaum unterbringen und mit allem Notwendigen versorgen können.

In sein Notizbuch — von Viktor Bibl »Tagebuch« genannt[8] — das größtenteils aus schlagwortartigen Eintragungen besteht, die zur Stützung seines Gedächtnisses dienten, trug Kaiser Maximilian II. am 6. August 1566 ein: »Bis anher den 6. Augusti was ich nit mer folk, das wier hawen werden, als zu fues 25 000, geriste pfert 23 000, sützen zu roß 700, Ungarn zu roß und fueß 12 000, schantzknecht 3000, ausser der adventurier und der granitzer, so man aus den granitzen nemen kban, so wiert main herr brueder Carl auch in die 20 000 zu roß und fueß, auch ausser der armada, hawen, die auch in der not herzue schtosen mögen.«[9]

Es ist also zu hoch geschätzt, wenn spätere Beurteiler von 1566, wie zum Beispiel Raimund Graf Montecuccoli, meinen, er habe eine Armee von über

[8] Vgl. V. Bibl: Die Korresp. Max., II. (Wien 1921) VI.
[9] HHStA/Fam. Korr. 88, fol. 3v.

100 000 Mann gehabt.[10] Er hatte sie jedenfalls nicht zugleich und nicht an einem Orte zur Verfügung. Andererseits hat Montecuccoli weitgehend recht, wenn er, auf die Feldzüge 1542, 1552 und 1566 verweisend, betont, man habe gegen die Türken nichts Wesentliches ausgerichtet, weil die zahlreichen Hilfskontingente sehr unterschiedlichen Kampfwertes gewesen seien, und die Uneinigkeit der Befehlshaber gemeinsame einheitliche Aktionen vereitelt habe: »10 000 Mann gutausgebildete Truppen ein- und desselben Staates unter einem unabhängigen Kommandeur sind mehr wert als 40 000 andere [Hilfstruppen] unter dem Kommando verschiedener Führer, die ohne Disziplin, ohne Erfahrung und in der Hast zusammgengerafft sind.«

Daß sich Maximilian II. der Schwierigkeiten des Kommandos einer solchen aus bunten Truppenkontingenten verschiedenster Art zusammengewürfelten Großarmee unter verschiedensten Hauptleuten — die besten, Niklas Zrínyi und Lazarus Schwendi waren, der eine in Sziget, der andere in Siebenbürgen eingesetzt und abwesend — bewußt war, läßt auch Montecuccoli noch erkennen, der darlegt, daß der Kaiser vom Reichstag, um einen erfolgreichen Krieg gegen die Türken führen zu können, bloß 40 000 Mann zu Fuß und 8000 Reiter gefordert habe. (Memorie III./ Kap. XXVI). Eine allzu große Armee erschien zu unbeweglich.[11]

Wie die Erfahrung der Türkenkriege des 15. und 16. Jahrhunderts zeige, insbesondere 1444 (Varna) und 1526 (Mohács), sei es unklug, meint Montecuccoli, mit einem zu kleinen Kontingent den Riesenmassen der Türkenheere entgegenzutreten, was Augier Ghislain de Busbecque anprangere, andererseits dürften die christlichen Armeen auch nicht zu groß sein, nicht zu bunt zusammengewürfelt und verschiedenen Kommandeuren untergeben sein (viele Köpfe, viele Sinne). Eine zu große Anzahl könnte außerdem kaum verpflegt werden. Die richtige Stärke bestehe aus etwa 50 000 Mann, davon 28 000 Mann zu Fuß, 2000 Dragonern, 17 000 Mann schwerer Reiterei und 3000 Mann leichter Reiterei. Eine solche einheitlich geführte, disziplinierte, kampfbewährte Hauptarmee könne einem übergroßen Türkenheer erfolgreich entgegentreten. Freilich sollte sie schon im Frühjahr bereit sein, donauabwärts marschieren, links und rechts gedeckt von kleineren Flankenkorps, die selbständig operieren (in Ober- und Niederungarn). Und zwar sollte sie schon, ehe der Türke im Feld sei, der bekanntlich erst in der Sommermitte mit seiner Riesenarmee in Ungarn auftritt und kampfbereit ist, auf Gran und Ofen ziehen, um diese wegzunehmen. Er selber hatte ja bei

[10] Vgl. R. Montecuccoli: Memorie (auch Aforismi oder Della guerra col Turco in Ungheria) in: Wiener KA/FA TK 1670/VI., 93 1/2. Eigenhändiges Konzept. III. Teil, Kap. XXVIII.

[11] Dennoch erlag der Kaiser schließlich der Magie der verbreiteten ausgestreuten Nachricht von der Riesenanzahl des Osmanenheeres und wollte mit diesem womöglich gleichziehen. Im Bericht des am 10. September 1566 im Lager des »Obristen uber das Hungarisch kriegsvolckh« Andreas Báthory angelangten »Junärckh oder knecht« (vom Großwesir in Sziget bewußt abgesandt, um Schrecken zu verbreiten) angelangten heißt es: »Und befindt sich anfengkhlich, das der Türggisch kaiser in anderthalbmalhundert tausent starckh, geüebts und ungeüebts kriegsvolckh, neünundzwaintzig tag lang, vor dem Siget gelegen und kain stundt, weder tag noch nacht gefeiret.« HHStA/ Hungarica 375: Relation und Extract von aussagen und besondern kondtschafften, bereffendt des Türggen eroberung Sigeth, erfolget auf den 7. septembriß a(nn)o im LXVI.«

St. Gotthard an der Raab (Szentgothárd-Mogersdorf) am 1. August 1664[12] nur über rund 26 000 Mann Kampftruppen verfügt. Zu seinem Leidwesen waren selbst diese zusammengewürfelt (insgesamt vier Korps unter eigenen Kommandeuren; der Großwesir hatte mit dem Troß 120—130 000 Mann) und machten mit dem Troß etwa 40 000 Mann aus. Aus dieser üblen Erfahrung, von St. Gotthard vor allem, kam er zu obigen Schlüssen. Allerdings kann erst Herzog Karl V. von Lothringen, der Befreier von Gran-Esztergom, Neuhäusel-Érsekújvár und Ofen (Buda) über eine solche mittelstarke manövrierfähige Streitmacht von ca 50 000 Mann gebieten, wie sie Montecuccoli für erfolgreiche Unternehmen gegen die Türken forderte.

Mit dem Gesagten sind schon die Hauptschwierigkeiten umrissen, denen sich Maximilian II. gegenübersah. Dazu kommt noch, daß er zwar ein bedeutender Regent und Staatsmann, aber kein Feldherr war, jedenfalls nicht jene Felderfahrung besaß, mit der er im zumeist uneinigen Kriegsrat der Hauptleute so unterschiedlicher Korps, das — einer anerkannten Kriegsexperienz entspringende — entscheidende unabhängige Wort hätte sprechen können. Er war de facto (wenn auch nicht de jure) von den Majora, von der Mehrheit der Stimmen, im Kriegsrate abhängig, Und er machte sich zumeist auch davon abhängig, weil er seine eigene Unerfahrenheit, seine mangelnde Experienz, auf dem Gebiete des Kriegswesens und der Truppenführung gegen einen solchen jahrhundertealten Angstgegner der Christen, wie es die Türken waren, spürte. Er war kein Fachmann des Türkenkrieges kein Draufgänger und kein Feldherr und deshalb unsicher.

Die Defensivhaltung des Hauptheeres unter Maximilian II. bei Ungarisch-Altenburg (Magyaróvár), Komorn (Komárom) und Raab (Győr) (August—Oktober 1566). Versuch einer Beurteilung der Kriegführung

Die Streitkräfte, über die Maximilian II. zwischen Mitte August und Mitte Oktober 1566 verfügte, überstiegen jene Kaiser Karls V. im Jahre 1532. Dennoch wird man sie wohl kaum auf 100 000 Mann veranschlagen dürfen.[13] Außerdem verfügte der Kaiser über sie nicht auf einem und demselben Orte, also zusammengeballt, und nicht zur gleichen Zeit, d. h. gleichzeitig einsatzbereit. Vielmehr dürfte er unmittelbar in seinem Hauptfeldlager jeweils kaum die Hälfte der obigen Stärke einsatzbereit gehabt haben. Die

[12] Vgl. dazu GEORG WAGNER: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár), Bd. 48 der Burgenländischen Forschungen (Eisenstadt 1964). Festschrift des Burgenlandes zur 300-Jahrfeier des Raabsieges (812 pp.). Vgl. den Türkenfeldzugsplan und diesbezügliche Ratschläge Montecuccolis 101—104, 493—497., 523. pp. Dort über Lazarus Schwendi 102. p. Montecuccoli über Schwendi 450., 496. p.

[13] Vgl. die Eintragung des Kaisers vom 6. August in sein Notizbuch, wonach er bis dahin insgesamt, eingerechnet die 20 000 Mann Erzherzog Karls, aber ungerechnet die »adventurier und granitzer« 83 700 Mann hatte, von denen nur etwas mehr als die Hälfte ihm unmittelbar (Hauptarmee) zur Verfügung standen. HHStA/Fam. Korr. 88, fol. 3.v Dispacci di Germania, Wien, 20. Juni 1566. Man rechnete mit 80 000 Mann.

Operationen Lazarus Schwendis in Ober-, Ostungarn und Siebenbürgen, vermittels einer kleineren nordöstlichen Flügelarmee, und jene des Oberbefehlshabers der »Windischen und Crabatischen Grenzen«, des Erzherzogs Karl, des Herrn von Innerösterreich, mittels einer südöstlichen kleineren Flügelarmee, samt deren engerem Pendant, nämlich den Besatzungsstreitkräften in Sziget, sowie kleinere Truppenkorps, die wegen der Quartier- und Verpflegungsschwierigkeiten, aber auch um den über Raab und Komorn hinaus nach Westen streifenden Türken und Tataren entgegentreten zu können, nicht unmittelbar in der Nähe des Kaisers logierten, lassen eine lose Struktur und Dezentralisierung dieser international-europäischen Armee von 1566 erkennen, die einem zusammengefaßten offensiven Hauptschlage oder einer offenen Feldschlacht mit dem »Türken«, das heißt, dem Sultan, die der Monarch zweifellos wünschte,[14] — stellte er sich doch, wie er den Kurfürsten am 21. September schrieb, bei Raab im offenen Felde und nicht gedeckt zwischen den Wassern auf — keineswegs förderlich waren. Außerdem zehrten die Festungsbesatzungen der »Gränitzen« und die Flügelarmeen, insbesondere jene Schwendis, dauernd an dem Hauptheer. Immer wieder schreibt Schwendi in diesen Monaten an den Kaiser um Truppennachschübe und Soldgelder.[15] Begreiflicherweise erhöhte die nötige Rücksichtnahme auf stets neue Truppen- und Geldanforderungen durch die im Felde operierenden Kontingente keineswegs die Offensivlust des Kaisers, der erst mit einer zusammengefaßten Hauptarmee und zahlreicher schwerer und leichter Artillerie einen großen Schlag gegen die starken Festungen Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) oder Gran (Esztergom) führen und schließlich eine offene Feldschlacht, unter Stützung auf Raab und Bedachtnahme darauf, daß ihn der Sultan nicht ausmanövriere und — ihn umgehend — in die österreichischen Erblande gelange,[16] wagen wollte. Mit verstreichender Zeit aber mußte er sehen, wie ihm die Hauptarmee durch Truppendetachierungen, Insubordinationen, eigenmächtige Abzüge, Meutereien (infolge übertriebener Soldforderungen besonders nach dem Fall von Sziget), allmählich zerrann. Er hatte die Chance vertan, knapp vor der völligen Versammlung des Hauptheeres mit bereits anwesenden starken Kontingenten, freilich ohne wesentliche Artillerie, unter Ausnützung des Überraschungsmomentes gegen Stuhlweißenburg oder Gran[17] zu eilen und ehe noch Sultan Süley-

[14] Vgl. das bisher nicht verwertete, *noch edierte*, so wichtige Rechtfertigungsschreiben des Kaisers an die Kurfürsten und Fürsten des Reiches vom 21. September 1566, indem er den Wunsch nach einer Hauptaktion nachdrücklich detailliert. HHStA/StA/Hungarica (Kriegsakten) 375 (Abschrift).

[15] Davon ist auch im Notizbuch des Kaisers häufig die Rede.

[16] Es ist die gleiche Angst, umgangen bzw. von dem Osmanenheer ausmanövriert zu werden, die Montecuccoli 1664 bedrückte und ihn am 24. Juli 1664 zur »Cavalcade« von der Mur an die Raab zwang, wo er mit viel Glück dem Großwesir, der den Vorteil der inneren Linie hatte, zuvorkam. Ausdrücklich bezeugt er in den »Memorie«, bei St. Gotthard a. d. Raab könne man Steiermark und Österreich zugleich decken! Vgl. G. Wagner, Türkenjahr 1664, 142—153 (»Cavalcade«).

[17] Der Angriff auf Gran konnte Ende September nicht mehr durchgeführt werden, da die einzelnen nationalen Kontingente, insbesondere die Böhmen und Mährer bereits mit dem Abzuge vom Hauptheere bei Raab begannen: Dispacci di Germania (Abschr.) tom. 1566/67. Depesche vom 24. Sept. 1566 dal campo appresso Giavarino (Hieronimo Albini).

man mit dem Hauptheer über die Brücke von Esseg (Eszék) gezogen war, einen entscheidenden Schlag zu führen.

Diese Erkenntnis führt uns zu dem Versuch einer Periodisierung. Die Chancen des Herrschers als Oberbefehlshabers der Streitkräfte, praktisch der Hauptarmee, lag in der ersten Hälfte des Feldzuges. Daß er sie nicht nützte, ist seine Schuld. Die Gründe für dieses Außerachtlassen oder besser Nicht-Erkennen des »Cairos«, des glückhaften Augenblickes. liegt in seiner Umständlichkeit, in der ängstlichen Behutsamkeit, mit der er alles und jedes in einem perfekten Zustande und die Armee völlig versammelt wissen wollte, um das große, von ihm beabsichtigte Wagnis eines entscheidenden Schlages mit der größtmöglichen Sicherheit so eingehen zu können, daß seine »kaiserliche Reputation«[18] nicht durch eine etwaige Niederlage aufs Spiel gesetzt wurde. Tatsächlich mußte ihm alles daran gelegen sein, seine Reputation in den Augen Europas, besser, der »respublica christiana« nicht einzubüßen, nicht das Gesicht zu verlieren, wie man heute sagen würde, denn ein solcher Verlust konnte, wie die zahlreichen Niederlagen weiland Kaiser Sigismunds gegen die Türken (z. B. seine schmähliche Flucht bei Nikopolis am 28. Sept. 1396) und Hussiten gezeigt hatten, ernste Folgen haben, ja zu Thronwirren, zur Untergrabung der kaiserlichen Autorität, ja etwa gar zur Amtseinbusse führen. Letzteres zeigten Beispiele aus dem 13., 14. und 15. Jahrhunderte zur Genüge. Daß Maximilan II. jedoch so übertrieben genau und sorgfältig alle Aspekte der Aufstellung der Armee und ihrer Ausrüstung überwachte und die Versammlung ihrer multinationalen Kontingente exzessiv lange abwartete, überdies stets eine Unzahl von »guetbedunckhen«[19] von seiten seiner beiden Brüder Karl und Ferdinand (von Tirol) – letzterer hatte 1556 bereits Türkenkriegserfahrung gewonnen –, sowie von seiten seiner Feldhauptleute und Kriegsräte (vor allem jene Schwendis) einforderte, um dann erst recht in einer risikoscheuen Defensivhaltung zu verharren, dies hat seine Ursache in der mangelnden Kriegserfahrung des Monarchen — und wohl auch in seiner zunehmenden Passivität, die teilweise physische Ursaschen hatte (Podagra etc.).

Eine gewisse Entschuldigung für den Monarchen, der außer Niklas Zrínyi und Lazarus Schwendi, die beide im Einsatz waren, über keinen einzigen überragenden martialischen Feldhauptmann verfügte, der Türkenkriegserfahrung und -erfolge aufzuweisen hatte, mag in dem Umstande zu erblicken sein, daß sich in seinem Gehirn die widerspruchsvollsten Affären der europäischen Politik gleichsam verstrickten und verknoteten und ihn — da er als

[18] Seine Feldhauptleute und Kriegsräte, zumindest ein Teil von ihnen, der noch defensiver als der Kaiser gestimmt war, erkannten anscheinend, daß man ihn durch den Appell an seine Reputation bzw. deren möglichen Verlust im Falle einer Niederlage, zurückhalten konnte. Ja einige verstiegen sich zur Äußerung—wie der venez. Gesandte Lunardo Contarini am 5. September aus Wien berichtet—selbst wenn er bei Gran siege, verdiene er dennoch kein volles Lob, weil er einer so großen Gefahr weder seine Erblande noch die Christenheit hätte aussetzen dürfen. Dispacci di Germania, tom. 1566/67.

[19] Durch die so zahlreich von allen Seiten angeforderten Gutachten (»guetbedunckhen«) verlor der Kaiser viel Zeit. Vgl. die interessanten Gutachten Erzherzog Ferdinands vom 21. und 28. Februar aus Prag. KA /FA TK 1566 (fasc. 17). Dort auch Gutachten Erzherzog Karls.

Kaiser, als Oberherr mehrerer Königreiche und Länder und als Glied der »Casa de Austria« und ihrer Weltinteressen, in fast alle Konflikte verwickelt war oder ihre Auswirkungen fürchten mußte — letztlich in seinen militärischen Entscheidungen umso vorsichtiger machten, ja zuletzt geradezu lähmten. Sein noch nicht ausgewertetes *Notizbuch*, mit gelegentlich höchst wertvollen tagebuchartigen vertraulichen Eintragungen, bietet uns einen unübertrefflichen — allerdings recht konzisen — Spiegel dessen, was ihn in jenen Tagen im Felde alles — infolge eintreffender Post-Stücke, Avisi, »guetbedunckhen«, Kundschafteraussagen, Familienschreiben — überfiel und zermürbte, ja zermürben mußte. Es galt viele und schwerwiegende Entschlüsse, mitten in der Gemütsbedrängnis durch die immer ärger anbrandenden Türken- und Tataren-Greuelnachrichten, zu treffen. Besonders hart trafen ihn die Nachrichten über den Bilderstürmer-Aufstand der »Remonstranten« in den Niederlanden[20] und die Reaktion König Philipps II. in Spanien, der zur Züchtigung der Rebellen ein Heer im Reiche anwerben lassen wollte, wogegen die »Remonstranten« gleichfalls im Reiche Söldner anwarben. Ahnungsvoll sah er, daß aus dem Versuch, Neugläubige mit Gewalt zu dämpfen, ein verheerender Brand entstehen würde, der das Reich in ärgste Mitleidenschaft ziehen mußte. Im August und September treten neben die vorwiegenden Nachrichten und Vormerkungen zur Türkenfront zahlreiche andere Motive. Er notiert die Hugenottenkämpfe in Frankreich, die Aufhetzung der Gemüter in den Erblanden durch »Winkelprediger«.[21] Es plagt ihn der Kummer über das Schicksal seiner Schwester Katharina, Gattin des Polenkönigs Sigismund August II., die dem letzten Jagellonen keinen Thronerben schenkte, weil dieser ihr nicht beiwohnte, sich aber von ihr trennen wollte. Das Schicksal Polens stand auf dem Spiel. Dazu kamen die Grumbachschen Händel in Deutschland, nämlich das immer dringender werdende Vorgehen gegen die »Ächter« im Schutz Herzog Joh. Friedrichs von Sachsen — ein Fall, in dem auch die kaiserliche Autorität auf dem Spiele stand.[22] Darüber hinaus mußte er sich um die rechte Ordnung und »Policey« seines Heerlagers kümmern.[23] Ihn verbitterten die maßlosen Soldforderungen mancher deutscher Regimenter, insbesondere dessen von Helfenstein,[24] Auschreitungen deut-

[20] Über den Aufstand in Flandern notiert er—nach vorherigen Hinweisen auf einen diesbezüglichen Briefverkehr mit Philipp II. — um den 4. September: »Die Remonstranten hawn zu Antorf [Antwerpen] alle kirchn geblindert und die bilder verbrent, ia auch derglaichen an anderen Orten gethon.« Fam. Korr. 88/fol. 9.

[21] Um den 7. August notiert er: »Das man die winkl predig, tauf und administracion sacramentorum ainschtelle und verbiete, auch darow hanthawe.« Fam. Korr. 88, fol. 4v. Das protestantische Sektenwesen wurde dem so toleranten Kaiser mehr und mehr zuwider.

[22] Vgl. M. Koch: Quellen Bd. I, 82, p. betont, daß es sich im Falle des Reichsritters v. Grumbach um einen von Ferd. I. und Max. II. verschuldeten vierzehnjährigen Verzug der Execution, infolge mangelnder Gewährung des Rechtsschutzes, gehandelt habe. (1566/67)

[23] Vgl. die »Khriegs- und Policey Ordnung« des Kaisers, gegeben im Feldlager zu Wieselburg unterhalb Ungarisch-Altenburg am 22. Aug. 1566 in: Wien KA/FA TK 1566 VIII, 2 1/2, 9 fol. (Abschr.)

[24] Am 3. September notiert er: »Des von Helfenschtain knecht wollen den fölligen schturbmsold hawn, und das man inen darzue 2 monat sold bezalt und in der mustrung nix aus muster, noch austuet.« Fam. Korr. 88, fol. 8v. Bereits am 6. August hatte er

scher und welscher Knechte[25] in den Dorfquartieren, die Eigenmächtigkeit der welschen »adventurieri« (Freiwilligen) und die Anmaßungen hoher Herren, die dem Standesdünkel und Prezedenzdenken der Zeit entsprangen. Der spanische Gesandte Chantonay[26] drängte im Auftrage seines Herrn Philipps II. zu einem Einsatz der kaiserlichen Autorität gegen die »Remonstranten« in den Niederlanden, wogegen der Kaiser sich angesichts der Majorität evangelischer Reichsfürsten Zurückhaltung auferlegen mußte und zur Neutralität neigte, obgleich er andererseits dem spanischen Vetter dankbar war, daß er seinen Söhnen Rudolf und Ernst in Spanien ein Refugium bot und ihrer Aufziehung oblag, außerdem aber ein 2000 - Mann - Kontingent von »Schpaniern« für den Türkenkrieg gestellt hatte, das der Kaiser auch über das Jahr 1566 hinaus behielt.[27] Schwierigkeiten, über Schwierigkeiten, wohin er blickte! Und dazu häuften sich die Hiobsbotschaften von der Türkenfront. Die Nachricht über den Fall von Szigetvár traf ihn zu einer Zeit (um den 12. Sept.), als er noch fest an die Unüberwindlichkeit der Festung glaubte, worin ihn Fachleute und selbst Niclas Zrínyi bestärkt hatten und die er, den Wünschen Zrínyis entsprechend, wohl versehen hatte[28], und dies als ihn die Nachricht, daß die wichtige Festung Gyula (belagert seit 2. Juli) in Türkenhand gefallen war (am 2. September), bereits getroffen hatte. Alles war angetan, ihn zu zermürben: die erfolglosen kleineren Expeditionen, wie z. B. die nach Stuhlweißenburg (26—28. September),[29] die Uneinigkeit und Unlust eines großen Teils der Feldhauptleute und Kriegsräte, die sich schließlich sogar von Raab zurückgezogen haben würden. Zugleich zogen laufend Kontingente, darunter die Böhmen und Mährer und die »adventurieri« wieder ab, Verpflegungschwierigkeiten und Dysenterie (Ruhr) traten auf. Zuletzt erwies sich auch jene anscheinend von

---

jedoch verzeichnen müssen, daß die Besoldung erhöht werde: »Von wegen der schtagerung der besoldung, sai nunmer im werch« (fol. 3). Der Tatarenschrecken dürfte sich auf diese Weise ausgewirkt haben; am gleichen Tage schrieb er: »Etzlich sagen, das der Tatern 30 tausent saind.« (fol. 3)

[25] Um den 5. September notiert er: »Die raiter bai Comorn bitten, das man inen die besoldung von Sant Johanstag lasse angen, oder das nachtgelt bewilligen.« (fol. 9) Um den 20. August muß der Monarch notieren: »Des graf Ginter zu Schwartzenburg [dieser war »General Obrist—Lieutenant« unter dem »Obristen Feldherrn« Erzherzog Ferdinand der wieder vom Kaiser abhing!] pfart thuen am maisten schaden.« (fol. 6) Also die deutsche Reiterei! Um den 26. August kommen ihm Klagen aus der Zips zu, was »die Taitschn raiter fur schaden thuen sollen« (fol. 7) Am Ende des Feldzuges klagten die Ungarn darüber, daß sie ihr eigenes Land verlassen müßten, wenn der Krieg noch ein Jahr kontinuiere und schoben dabei die Schuld auf die fremden Söldner, die Böhmen und Deutschen, die schlechter wirtschafteten als die Türken selbst, wie es in der venez. Depesche vom 28. November 1566 aus Wien heißt: Dispacci di Germania (Abschr.) tom. 1566/67.

Allerdings hatte der Kaiser auch über die welschen Knechte zu klagen. Über Undisziplinierheiten der Spanier hört man nichts.

[26] Vgl. Notizbuch, fol. 10v: »Schantone vermaint, ich solle der handlung mit den Remonstrantn ainen anfang machen.«

[27] Notizbuch, fol. 18v: »Das man die Schpanier uber winter behalte.«

[28] Allerdings war eine Verstärkung von rund 1000 Mann deutscher Elitetruppen, die der Kaiser längst angeordnet hatte, erst so spät expediert worden, daß sie nicht mehr nach Sziget kamen. Darüber notiert er am 5. August: »Die 2 fehndle werden hart in Ziget kumen, nachdem nunmer die Tirken darvor liegn.« (fol. 3)

[29] Vgl. Notizbuch des Kaisers, fol. 12.

den Türken bzw. dem Großwesir Mehmed Sokolli vor Sziget nach dem geheimgehaltenen Tod des Sultans[30] ausgestreute Absicht, das Türkenheer wolle auf Raab ziehen (was mehrere Kundschafter bestätigt hatten), als unzutreffend, so daß die, dem Kaiser vermutlich heroisch vorkommende, Wartestellung im offenen Felde bei Raab zur Schlacht mit dem Erbfeinde nutzlos erschien. Daraufhin ließ ihn sogar der eigene Bruder und Stellvertreter im Oberbefehl, Erzherzog Ferdinand, im Stiche und zog heim. Alle diese Umstände ließen ihn in den letzten Oktobertagen fast zusammenbrechen. Schmerzlich bewegt notiert er am 15. Oktober:[31] »Den 15. octobris ist mein herr brueder Ferdinand von mier aus dem feld gezogen. Den 16. seind bede pfaltzgrafen aus dem feld gezogen«. Der Abzug Ferdinands wurmt ihn noch einige Tage später: »Main herr brueder Ferdinand unangesehn, das er vermelt hatt wider zu kumen, zeucht er fort«. Zugleich notiert er um den 20. Oktober: »Es seind kuntschaft kumen, das der Tirk tot soll sain und das die bascha umb den iungen geschikt hawen.«[32] Tags darauf heißt es über den Kriegsrat: »Den 21 octobris unanimi voto consulunt consiliarii discessum ad providenda futura.« Nun hält auch ihn nichts mehr. Er notiert: »Den 23. bin ich gen Comorn zogn, den 24. saind die haifen in die winterleger gezogen und ain tail gar aw.«[33] Und nun ist — wie oben erwähnt — der Zusammenbruch da: »Den 24. bin ich am hertzklopfen krankworden«, notiert er lakonisch, und man ahnt, was dies bedeutet. Nun verlassen ihn nach den Böhmen und Mährern auch die Schlesier.[34] Er schreibt: »Den 26. saind die Schlesinger awzogen mit gueter erlauwnis«. Zugleich erhält er die letzte Gewißheit und zwar — man staune — erst um den 26. Oktober,[35] nachdem der Tod schon am 5. September 1566 vor Szigeth den großen Süleyman hinweggerafft hatte: »Der Türkisch kaiser sol gewiss tot sain und das maist folk uber die prukn [bei Esseg] haimbertz ziehn«. — »Der Siben-

[30] Tatsächlich wurde ihm mehrfach diese Absicht von Kundschaftern hinterbracht. Es war die Kriegslist des Großwesirs, der dem eigenen Heer den Tod des Sultans an die drei Wochen lang verbarg. Hätte der Kaiser gewußt, daß der Sultan tot war, wäre zweifellos noch etwas Bedeutendes unternommen worden. Aber die Ungewißheit über dessen Absichten und außerdem der Ratschlag im letzten Schreiben Zrínyis aus Sziget, der Kaiser solle Preßburg, Komorn und Raab decken (Summarischer gemeiner Bericht, Koch, Quellen I, 95), führten zur Fixierung der Hauptarmee.

[31] Notizbuch, fol. 15.

[32] Ebd. fol. 15.

[33] Ebd. fol. 15.

[34] Ebd. fol. 12: »Die Beham ainstails lassen sich entlich vernemen, das sie uber Michaelis nit belaiwn wollen.« Mit der Eigenwilligkeit der von den einzelnen Landschaften gestellten Kontingente hatte er von Anfang an Schwierigkeiten.

Sie wollten alle ihre Gebräuche und Sonderwünsche durchsetzen. Bereits um den 7. August notiert er über die Österreicher (fol. 4): »Die Osterraicher bitten, das sie iern locum im feld hawen mochten.« Sie wollen ein Lager für sich allein haben, untereinander sein! Um den 16. August notiert er über die Böhmen: »Die Beham und andere begern, das man inen die oxn lebendig verkauf und nit schtukwais.« (fol. 6) Über die Tiroler ärgerte er sich wohl sehr, denn im Anschluß an die Wünsche der Böhmen schreibt er: »Die Tiroler hawn von ierer [Steuer-] bewilligung unangesehen das 2 monat hin sain nix erlegt.«

[35] Notizbuch, fol. 15^{v}. Am 27. Oktober kommt ihm auch die Nachricht zu: »Den 19. Octobris ist der waida [Woiwode von Siebenbürgen], Tatern und Tirkn saind vor Tokai abzogen.« Schwendi hatte sich bewährt.

wurger beut den friden an, doch mit beschwarten condicionen, ist zu besorgen, [es] sai nuer betrug und aufzig«. Kurz darauf trägt er ins Merkbuch (um den 27. Oktober): »Man solle des Türken kerper gen Constantinopel geschikt hawn«. Die Gewißheit über Süleymans Tod dürfte ihn wieder etwas aufgerichtet haben, denn er setzt seine Reise nach Wien fort: »Den 28. bin gen Bruk [an der Leitha] kumen und den 29. bin ich gen Wienn kumen.« Dort trifft ihn ein neuer Schlag. Der alte und bewährte Hofprediger seines Vaters, Mathias Zithard (aus Aachen) stirbt: »Den 30. ist der Citardus geschtorben.« Seiner gedenkt er in der Sorge, wo er nun einen guten »predicanten« hernehmen soll, noch mehrmals.[36]

Dies alles muß man im Auge behalten, um die defensive Haltung des Monarchen im Felde einigermaßen zu verstehen, obgleich man sie freilich nicht entschuldigen kann. Die gewichtige Äußerung in den venezianischen Dispacci, daß die Gegenwart des Kaisers im Lager mehr hindere als nütze, weil man angesichts der natürlichen Autorität, die er besitze, nichts ohne ihn zu unternehmen wage[37] (während er anscheinend seinerseits auf einhellige Offensivresolutionen seiner Kriegsräte und Feldhauptleute wartete), dürfte wohl ein Korn Wahrheit enthalten.

Der Kaiser legt Rechenschaft über seine Kriegführung ab

Tatsächlich hatte der Beginn des Feldzuges — ohne Beisein des Kaisers — den Christen einige Erfolge gebracht. In den zwei Monaten zwischen der Rückkunft des Kaisers vom Augsburger Reichstag nach Wien, am 8. Juni,[38] und seinem Auszug zur Hauptarmee im Felde, am 12. August,[39]

[36] Notizbuch, fol. 15^{v}.

[37] Am 3. Oktober berichtete der venez. Gesandte Contarini aus Wien an den Dogen, er habe mit dem Signor Smechviz gesprochen, »persona molto principale«, von dem man sage, er solle in Kürze als »ambassator residente« zum Dogen entsandt werden: »mi disse che l'Imperatore stava hora in campagna à persuasione di alcuni principi, et che questo non era stato buon consiglio, perchè quando Sua Maestà Cesarea non vi fosse si potria molto meglio servire di quella gente mandandone qualche numero hora da una parte, hora dall'altra, secondo che ricercasse l'occasione, il che non si può cosi fare, dovendosi havere quel rispetto che si conviene alla persona della Maestà Sua. Quanto al Signor Turco mi disse che l'Imperatore intendeva per diverse vie ch'egli doveva partire al principio di questo mese per ritornare in Andrinopoli, et che li giorni passati era stato molto gravemente indisposto.« Dispacci di Germania (Abschr.), tom. 1566/67.

[38] Vgl. Summarischer gemeiner Bericht, Koch, Bd. I, 86. p. Nach seiner Rückkunft nach Wien (8. Juni) traf es ihn mehr und mehr wie langsam die Truppen heranzogen. Am 20. Juni meldete der venez. Gesandte aus Wien (Dispacci, tom. 1566/67), den Kaiser plage das Podagra dermaßen, daß er weder gehen noch stehen könne. Er beklage sich darüber, daß er durch das Warten auf die deutschen Fürsten in Augsburg schon zwei Monate verloren habe, sonst wäre er schon im Lager: »Disse che si doleva assai d'haver perduto dui mesi di tempo in aspettare li principi alla dieta in Augusta, perche hora potria esser in campagna à far delle facende.« Am 10. Juli wollte er im Felde sein, aber erst am 12. August verließ er Wien, die Armee kam allzu langsam zusammen. In der 2. Depesche vom 20. Juni teilte der Gesandte mit, daß ihm der Kaiser gesagt habe, wenn alles Volk beisammen sei, würde man den Feldzug mit 30 000 Reitern und nahezu 50 000 Fußsoldaten eröffnen.

[39] Notizbuch, fol. 5^{v}.

war es — immerhin auf Befehl des noch in Wien weilenden Kaisers, durch den Grafen Jörg von Helfenstein (den Erzherzog Ferdinand zur Verfügung gestellt hatte)[40] und den Grafen Egge von Salm, Obristen von Raab (Győr), mit ihren Regimentern zum Entsatz der seit 5. Juni von Arslan Pascha von Ofen (Buda) belagerten Festung Palota gekommen.[41] Dieselben hatten danach, weit in türkisches Gebiet einfallend, auch die Festen Veszprin (Veszprém) und Tata (Totis, Dotis), sowie die kleineren Palanken Vitan und Gesztes (bei Tata) erobert.[42] Wenn es also zu Beginn einige Erfolge, gerade durch überraschende Angriffe richtig eingesetzter Korps gegeben hatte, weshalb fuhr man auf diesem erfolgverheißenden Wege nicht fort, wenngleich sich auch das Risiko gesteigert hatte? Der Kaiser selber gibt in dem (wohl von Schwendi aufgesetzten und von Max. II. redigierten) Elaborat »Summarischer gemeiner Bericht von dem Anno 66. bis in das 67. verloffnen Hungerischen Kriegwesen[s] wider den Erbveind«, den er 1567 an die zu Erfurt versammelten *Kreisobersten des Reiches* richtete, folgende Gründe an, die jedoch nur für jemanden, der keine Türkenkriegserfahrung besaß und kein Feldherr war, stichhaltig sein mögen:

»Als Ir. Mt. den ersten hauffen Ieres volkhs, welcher sich nach eroberung der heuser Wesprim, Totis und Gestes an die Tonaw gelegert gehabt, straggs für G r a n oder [S t u h l-] W e i s s e n b u r g sollte verruckhen lassen, so haben doch Ier Mt. solches in zeitigen rath nit befinden khinden, in bedenken, dass solcher hauffen derselben zeit nit so starkh gewesen, dass man sich darmit, auch mit einem solchen gewaltigen geschütz, als zu einer solchen ansehnlichen eroberung ervordert wurdet, aniets solchen werkhs hett understeen mögen. Dieweil man one zweiffel etliche vül zeit hette damit zubringen müssen, ja auch derselbe hauffen dorunder seer geschwecht worden. Und neben dem, das auch solche eroberung etwas mislich gewest were, hette man sich auch der veindt angriff allen kundtschafften nach, so von des Türggen [Süleymans] persenlichen teglichen ankunfft gehn Griechischen Weissenburg [Belgrad] damals von allen ortten einkhommen, gewislich versehen müssen. Wo dann dorunter derselb erste Ierer Maj. hauffen hette schaden nemen sollen, würde es umb den ubrigen Krieg und nachdruckh gar nahe gethun gewesen sein. Sonderlich weil Ir. Maj. derselben zeit nit aigentlich gewist, in wievil tegen Ir. Mt. die uberigen und mereren hilffen [Truppenkontingente] alle so weit donider im velde würden haben mügen, dass Ire Mt. sodann bedrengten zu jeder nott hetten zuspringen khinden«.[43]

Außerdem seien, so betont der Monarch, Kundschaften vom persönlichen Aufbruch des Sultans aus Konstantinopel (am 29. April) und seiner Ankunft zu Griechisch-Weißenburg (Belgrad) eingetroffen, aus denen zu erkennen gewesen sei, daß der Türke sich:

[40] Über die Übernahme des Grafen Jörg von Helfenstein aus dem Dienste des Erzherzogs Ferdinands in jenen des Kaisers, ist bereits im Schreiben (Gutachten) Ferdinands vom 28, Feber 1566 aus Prag an den Kaiser in Augsburg die Rede. Wien KA/FA TK 1566/II, ad 1.

[41] Notizbuch, fol. 4: »Den bascha von Ofn [Arslan] hat der Türkisch kaiser gewiß umbringen lassen«, notiert Max. II. um den 8. August. Die Schlappen des Paschas Arslan (Löwe) von Ofen bedeuteten für diesen das Todesurteil durch den Sultan.

[42] Vgl. Summarischer gemeiner Bericht, Koch, Bd. I, 80. p.

[43] Ebenda 89.

»den Handel dermassen anliegen liesse, das er den Perthan bassa [Pertew pascha] mit einem starggen Türggischen hauffen als seinen vortzug ungeacht der grossen gewässer, so derselben zeit uberal angeloffen gewesen, uber die Tonaw gevertigt, und volgendts mit des bassa von Temeswar und des Tataren künigs sun hilffe, ein hör, das sich ob 35 000 mann erstreggt hat, den 2. tag July für Ierer Kay. Mt. schloss J u l a [Gyula] gepracht und dasselb hertiglichen belegert hat. Er aber selbst eigener person im eingang des monatz Augusti mit seiner uberigen macht für den S i g e t h gezogen. Er, der Türkh, hat auch weitter den bassa von Caramania mit allem desselben volkhs zeitlicher beruffung vorher gen Stul Weissenburg abgevertigt, neben dem bassa zu Ofen gutte achtung zu haben, damit sein inhabende dition der ortten nit schaden neme. Welches zumal der K. Mt. umb so vil nachgedenkhens gemacht hat, Ieren ersten hauffen für G r a n ziehen zu lassen, ee dann Ire Mt. mit dem ubrigen volckh in die nee gelangten. Dan do es beschehen were, hetten die selbigen Türggen von Weissenburg aus leichtlich alle pass gegen Gran hinderziehen [umgehen] und also deshalb auf dem landt mit volkh und von en[t]halb auf dem wasser mit dem geschütz alle pess verlegen und abstriggen mögen. So hat es auch umb Stul Weissenburg, die proviandt dem leger [Heere] nachzubringen, grosse ungelegenheit von wegen der wöldigen, verwachsenen und bürggigen weg. Darumben es denn dester bedenkhlich fürgevallen, neben dem, das die so ansehentlich gwardie, als nemblich alle des Caramanie bassa macht dahin verordnet gewest, den blaz auffs eusserst zu schützen und zu vertheidigingen, do er gleichwol mit allen den seinigen darüber umbkommen solle.«[44]

Wir brachten diese Rechtfertigung des Herrschers in ihren Zusammenhängen, d. h. ausführlich, denn aus ihrem Wortlaut ergibt sich bereits der grundlegende Fehler des Feldzuges — und zwar der Kardinalfehler, den Maximilian II. schon vor Beginn der Belagerung von Sziget, also in der e r s t e n H ä l f t e des Feldzuges beging, nämlich, die Unterlassung des Befehls an jenes erste Armeekorps unter Helfenstein und Salm, einen kühnen Handstreich auf Stuhlweißenburg oder Gran (Székesfehérvár oder Esztergom) zu unternehmen. Ein solcher Anschlag hätte geraume Zeit vor der Ankunft des Paschas von Caramanien durchgeführt werden können, ja müssen. Dann wäre nämlich der Pascha gezwungen gewesen, zur Sicherung Ofens seinen Vormarsch einzustellen, da er ja — wenigstens eine Zeit lang—glauben hätte müssen, das ganze Heer des Kaisers sei im Anmarsch.

Ein solch überraschender Angriff, auch ohne genügend schwere Artillerie durchgeführt, hätte wenn auch nicht etwa zur Einnahme von Stuhlweißenburg oder Gran, so doch dazu geführt, daß die Initiative im Feldzuge nicht an die Türken übergegangen und der Kaiser nicht in die Defensive gedrängt worden wäre. Maximilian II. aber, im Ungewissen darüber »in wie viel tegen« die Reichs- und anderen nationalen Kontingente völlig im Felde versammelt sein würden, hatte Angst vor einer vorzeitigen Schwächung der ersten bereits eingetroffenen Korps. Er fürchtete durch eine erste größere mißlungene Operation seine Reputation zu verlieren, seine Autorität zu schwächen und für den erträumten Hauptschlag zu schwach zu sein. Er scheute das Wagnis!

Da er keine Kriegserfahrung hatte, war er umso vorsichtiger, glaubte er allen — wie stets — übertriebenen Stärkeangaben über die türkischen Armeekorps, die ja mindestens zur Hälfte aus Troßleuten und leichter Reiterei bestanden, die nur für Plünderungen in Frage kamen. Bezeichnend ist, daß er sich bereits in diesem ersten Stadium an Truppenstärke den Türken

[44] Ebd. 90.

unterlegen fühlte. Sagt er in der oben zitierten Stelle gleich eingangs, daß er den Anschlag auf Gran oder Stuhlweißenburg, den man erwog, »in bedenkhen, das solcher [erster] hauffen derselben zeit nit so starkh gewesen« (und auch nicht das nötige schwere Geschütz gehabt habe), nicht befohlen habe. Aber je näher Süleyman rückte und je mehr Korps er detachierte, wie z. B. den Pascha von Caramanien und Pertew Pascha um dann sogar noch, wie es hieß, mit 150 000 Mann vor Sziget zu liegen,[45] desto mehr wurde der Kaiser anscheinend von dem Gefühl einer anwachsenden türkischen Truppenstärke-Überlegenheit erfüllt, in die Defensive gedrängt: paralysiert!

Gewiß, der Großtürke war noch knapp vor Sommermitte, unter Vorentsendung anderer Korps, mit seinem Hauptheer vor Sziget. Bereits am 31. Juli[46] erreichten die Türken erstmals die Stadt. Die Reichshilfen kamen — wie immer — säumig an, und erst am 12. August verließ der Kaiser Wien, um sich zum nun einigermaßen vollzähligen Hauptheer zu begeben. Aber eben deswegen, weil man voraussehen konnte, daß die christliche Hauptmacht später als der Türke einsatzbereit versammelt sein würde, hätte ein erfahrener und entschlossener Feldherr einen gut geplanten und unterstützten Anschlag auf Gran oder Stuhlweißenburg unternommen, um nicht in die Defensive gedrängt zu werden. Daß er es nicht tat und rechtzeitig, d. h. im Juli, nichts wagte, um nichts zu verlieren, jede Operation im Rücken erst absicherte und so jene kostbare Zeit versäumte, in der seine Truppenstärkeunterlegenheit noch nicht so stark ins Gewicht fiel, ist die Schuld Kaiser Maximilians II. und die Schuld seiner Feldhauptleute und Kriegsräte, unter denen sich kein fähiger Kommandeur befand. Seine und der Deutschen Umständlichkeit und Schwerfälligkeit bestimmten bereits die erste Hälfte des Feldzuges, zu einer Zeit, da die Ratschläge ungarischer Hauptleute und Magnaten mit Recht zu raschen kühnen Unternehmungen rieten.[47] Sie kannten die Türken und ihre Kriegführung besser als der Wiener Hof und wußten, daß

[45] SHStA/Hungarica fasc. 375. Relation und Extract. Darin wird betont, daß die Stärkezahlenangabe von 150 000 Mann des ungarischen Knechts aus Sziget (Junärckh) mit andern, »hernach verner einkomenen kundtschafften uber ain gestimbt«. Kein Wunder, es war eine einfache magische und runde Zahl!

[46] Notizbuch, fol. 3.

[47] Diese »Ratschläge« finden sich in fast allen Konvoluten (HHStA/Hungarica 93,375; Turcica 1566; KA/FA TK 1566) jeweils lateinisch verfaßt mit dem Kanzleivermerk »Opinio Consiliariorum bellicorum«. Besonders Franz Batthyány setzte dem Monarchen zu, er möge eine Entlastungsaktion zugunsten Szigetvárs unternehmen. In seinem Schreiben vom 15. IX. aus Németújvár (Güssing) rät er dringend zu einer Diversion gegen Gran und Stuhlweißenburg, muß aber dann im »Postscriptum« schmerzlich die Nachricht vom Falle Szigetvárs mitteilen: »Post scripta venit ad me certissima fama, de vera expugnatione castri Zgygeth, quam et vestra Mati. certo certius constare scio, et de miseranda optimorum militum trucidacione, et quia iam Tyrannus etiam alia viciniora castra Babolcha, Berzenze, et alia sibi restitui postulavit. Verendum est ne illa castra, simul et Kanysa per deditionem in potestatem nostrum deveniant, quoniam in his partibus nullus est principalis dominus, qui haberet aliquam authoritatem et respectum, qui sciret capitaneos istorum castrorum confortare. Proinde supplico vestrae Mati. humiliter, velit quam citissime suum principalem hominem ad Kanysa mittere, qui capitaneos ad conservacionem castrorum admonerat et confortet, fortasse benignus deniavertet Tyrannum ex his partibus et poterunt ista loca divino auxilio diutim conservari.« Wien KA /FA TK 1566/VIII. Dort auch sein Schreiben vom 26. August 1566 an den Monarchen.

man nicht erst warten dürfe, bis der Großtürke mit seiner Mannschaftsüberlegenheit einmal in Belgrad war und durch die Entsendung starker Korps auf allen Kriegsschauplätzen seine Überzahl in die Wagschale werfen konnte. Dann nämlich war man in die Defensive, d. h. auf ein bloßes Festungsverteidigungsdenken und planen zurückgeworfen und zu einer entscheidenden offenen Feldschlacht — vor der man sich insgeheim scheute, da man seit Mohács immer nur Niederlagen erlitten hatte — mochte es in einem solchen Spätsommer- und Herbstfeldzug gar nicht mehr kommen. Das hatte sich bereits 1532 gezeigt, als sich das beachtliche Heer Kaiser Karls V. erst Ende September bei Wien versammelt hatte und man der Ansicht war, der Türke solle den Kaiser, wenn er es wagte, zur Schlacht aufsuchen. Aber der Türke suchte das Christenheer nicht auf. Er belagerte Güns (Kőszeg), zog wieder ab, der große Leidtragende war Ungarn, insbesondere das habsburgisch-königliche. Dasselbe vollzog sich 1566. Auch hier fand man sich, nach dem Versäumnis kühner Unternehmungen am Beginn des Feldzuges, ehe noch der Türke in Belgrad war, bzw. vor Sziget stand, in die Defensive gedrängt, befürchtete — angesichts der tatarischen Streifzüge weit nach Westen hinter die Festungen Komorn und Raab (Komárom und Győr) — ständig eine Umgehung und stellte sich — nach dem Falle Szigets und einem erfolglosen, weil viel zu späten Unternehmen gegen Stuhlweißenburg in der zweiten Septemberhälfte (24. bis 28. Sept.) —, im Sinne des höchsten Ausdruckes der Entschlossenheit, gestützt auf die Festung Raab, im offenen Feld auf, um den Türken zu erwarten d. h., um ihn, sobald er die Christen daselbst »suchen« würde, aufs Haupt zu schlagen. Damals freilich mußte man, da die Festungen (Gyula am 2. September und Sziget mit Szigetvár am 7. September) — für den Kaiser und seine Experten unerwartet und viel zu früh — gefallen waren eben als man eine Ablenkungsunternehmen auf Gran plante, tatsächlich bereits für die Schlüsselfestungen Komorn und Raab fürchten, und zwar weil man im Juli nicht jene Unternehmungen gewagt hatte, die vermutlich sogar einer Belagerung Gyulas und Szigets vorgebeugt hätten.

Die Unterlassung bzw. viel zu späte Planung einer Diversion zugunsten Szigets wird freilich umso unverständlicher, als der Kaiser in seinem »Summarischen Bericht« selbst angibt, sein Bruder Erzherzog Karl sei mit seinen »Steyrischen, Karnischen und andern bestelten und besoldten hauffen zu ross und fues den Türggen stettig beim Zigeth an der seiten gelegen.«[48] Bezieht sich dies auch vornehmlich auf die Zeit nach dem Fall der Festung, so befand sich Karl auch während der Belagerung unweit davon, war jedoch durch kleinere Unternehmungen auf türkische Forts bzw. Deckungsaufgaben in Krain und Kroatien beschäftigt, die keine Ablenkung des Sultans bewirkten.

So war also in der zweiten Hälfte des Feldzuges durch die unkriegerische Persönlichkeit Maximilians II. und die Unfähigkeit oder besser, bewußte oder unterbewußte Türkenfurcht und Defensiveinstellung seiner Ratgeber, die stets erst alle Gelegenheiten auskundschaften wollten und sich von dem unzuverlässigen, unentwickelten Kundschafterwesen

[48] Vgl. Koch Bd. I, 102. p.

abhängig machten — wie übrigens auch der Monarch selber —, jede Offensivchance vertan. Der Kaiser war mit seinem Hauptheer, das gegen die allerorts offensiv auftretenden Türken und Tataren den Festungsbezirk deckte, der innerhalb der in die Donau einmündenden Raab lag, also durch die Schüttinsel (Csallóköz), Komorn (Komárom) und die Festung Raab (Győr) bezeichnet wurde, zur Defensive verhalten! In der Tat sah er sich, aus der Erfahrung früherer Türkeneinfälle, wie jener von 1529 und 1532, zur Deckung der Raablinie zwecks Schutzes der österreichischen Erblande und des Reiches, geradezu gezwungen. In einer solchen Lage, in die man sich selber hineinmanövriert hatte, erscheint der Kaiser und seine Ratgeber von der steten Angst bestimmt, der Türke könnte ihre Stellungen »hinderziehen«[49] d. h. umgehen, und ihnen in den Rücken gelangen. Angesichts der Ende August und in der ersten Septemberhälfte immer schlimmeren Plünderungszüge der Tataren, die das Hauptheer häufig umgingen, bzw. in seinem Rücken wüteten und brannten, weshalb man immer wieder kleinere Abteilungen gegen sie aussenden mußte, war diese Angst wohlbegründet.

* * *

Ein Entsatz Szigets durch das Hauptheer von der Donau her, die man ja dadurch als wichtigste Verpflegungs- und Rüstungsnachschublinie preisgegeben haben würde, wäre allerdings schwer durchführbar gewesen. Man wußte, daß ein zu weites Vorpreschen mit dem Hauptschilde zumindest die einer Verfolgung der deutschen Reiter stets entwischenden Tataren (die zwei oder drei Handpferde zum Wechseln mit sich führten) umso eher in die Lage versetzt hätte, im Rücken der Hauptstreitkräfte, im angrenzenden Österreich, ärgste Verheerungen anzurichten, wie sie dies 1529 und 1532 getan hatten. Es ist bezeichnend, daß Niklas Zrínyi selber in seinem letzten Schreiben aus Szigetvár dem Kaiser — wie dieser bezeugt — »nit allein ausfierlich gerathen, sondern auch embsiglich gepetten, sich vor sollichen des veindtz hinderziehen [Umgehung] zu hüetten und mit Ir Mt. heer weitter nit als gen Presburg oder zum weittesten gegen Hungerischen Altenburg zu ruckhen, [um] sich da zu legern und aldo des Türggen zu erwartten«.[50]

Deshalb sei der Kaiser — so heißt es im »Summarischen Bericht« weiter — »nach Raab verruckht und [habe] das uberige volkh, so domals noch gegen Comorn über sein sonder leger gehabt, auch zu sich ervordert.«

Kaum hatte der Kaiser die Hiobsbotschaft vom Falle Szigets um den 13. September in seinem Lager zwischen Komorn und Raab erhalten und in sein Notizbuch eingetragen:[51] »Amb sambstag den 6. septembris umb 12 ur nach

[49] Vgl. sein Schreiben an die Kurfürsten vom 21. September 1566: Hungarica 375. ». . . ja auch Ir Mt. selbs mit allen Irem volkh hinderzogen. . . werden möchten«. Summ. Gem. Ber., Koch Bd. I, 95. p.

[50] Vgl. Koch Bd. I. 95. p.

[51] Notizbuch, fol. 10v.

Über die Reaktion des Kaisers auf die Nachricht vom Fall berichtete Albini »dal campo fra Giavarino et Comar à 14 Settembre 1566. «Der Herrscher ließ verlauten: »Das sind die Früchte des Krieges, man muß das Gute und Schlechte desselben auf sich nehmen, hodie mihi et cras tibi«. Durch ihre großen Verluste sei ihnen die Festung gar teuer zu stehen gekommen, meinte er und sich auf den tapfern Grafen beziehend

mittag hawn die Turken mit ainem gewaltigen schturwn [Zigeth] aingenomen und alles darinen erschlagen. Der graf [Serin] ist erschossen worden und ime darnach der kopf awgehaut worden; etlich wenig bersonen als 5 [haben die Turken] lewendig behalten« — da gab er auch schon Befehl, sämtliches Volk möge nach Raab rücken. Er selber notiert: »Den 14. saind wier hiher zu naxt bai Raw in ein fortl gerukt. — Den 15. ist das unter folk zu uns hieher kumen«.[52]

Nunmehr hatte er freilich keine andere Wahl mehr als Zrínyis letzten Rat zu befolgen wodurch Preßburg, die damalige ungarische Krönungstadt, und Wien gedeckt wurden.

* * *

Dabei hatte er tatsächlich die beste Absicht gehabt, offensiv etwas Bedeutendes zu unternehmen, getragen von der festen, aber militärisch unbegründeten Überzeugung, daß sich Gyula und Szigetvár noch lange halten würden. Seine Räte, ja ursprünglich auch Zrínyi selbst, hatten ihn — ehe Süleyman sein Riesenheer richtig einsetzte — in der Unüberwindlichkeit insbesondere Szigets bestärkt. Noch am 2. September hatte er aus dem Feldlager zwischen Raab und Komorn seinem Schwager Herzog Albrecht V. von Bayern bezüglich des »Kriegswesens« geschrieben:[53] ». . . hawen sich allerlai guet hendel zuetragen und saind vor Jula und Ziget, welliche noch fest glaichwol lang haltn, in die 12 tausend Tirken, wie ich bericht wiert, aufs wenigst umbkumen. So saind sonst auch etzlich aufgeribn worden . . .« Dabei fiel am gleichen Tage Gyula in die Hand Pertew Paschas. Der Kaiser aber — nichtsahnend — hielt eine große Heeresparade ab, ein Zeichen, daß er nun baldigst zu schlagen gedachte: »Den 3. Septembris haw ich das folk, so hie ligt, ins feld ruken lassen und schlachtordnung machen, zu sehen wie sie sich darain schiken« — schreibt er in sein Notizbuch[54] mit einem Unterton der Selbstzufriedenheit und des Optimismus, um anschließend freilich gleich unverschämte Soldforderungen zu verzeichnen: »Des von Helfenschtain knecht wollen den fölligen schturbmsold hawen und das man inen darzue 2 monet sold bezalt und in der mustrung nix ausmuster noch austuet«. Dazu kam die Nachricht: »Die Türken bai Waisenburg sollen ain ras [Reise] vor der hand hawen, doch was man nit wo aus; möcht auf Vesperin oder Pallota geraten«. Dazu die immer wieder auftauchende Frage und Sorge, ob der Türke »*herforn*« überwintern werde, d. h. in Ungarn, oder in seinen eigentlichen Landen: »das man noch nit wissen khan, ow der tirk herforn win-

betonte er »man könne ihn nicht genug loben, ihn, welcher die Festung 38 Tage defendiert, fünfzehn Stürmen und einem Beschuss von drei Seiten Stand gehalten habe«. — Übrigens belegt nichts in den einschlägigen Dokumenten eine gelegentlich aufgestellte Behauptung, der Herrscher habe Zrínyi, weil er Protestant gewesen, nicht genügend unterstützt. Vielmehr ergeht aus allen Schreiben des Kaisers und seiner Brüder die hohe Wertschätzung des Grafen und dass sie seine Wünsche respektierten. Obige Depesche in: HHStA (Venedig) Dispacci di Germani (Abschr.), tom. 1566/67.

[52] Notizbuch, fol. 10v.

[53] Orig. in München, A[llgem.] St[aats] A[rchiv] Österr. Sachen VII/3 fol. 341. Vgl. V. Bibl, Korr. Max. II., II, 20.

[54] Notizbuch, fol. 8v. Über Gyulas Fall vgl. Summ. gem. Bericht, Koch Bd., I, 93. p.

tern werde oder nit.«[55] Gran wurde in diesen Tagen von den Türken noch stärker befestigt als je zuvor: »Es sollen zu Gran die Tirken in die 3000 schtark sain und bauen heftig daran«, vertraut der Herrscher seinem Merkbuch an.

Das war die Lage und seine Intention, ehe ihn die argen Nachrichten vom Falle Szigetvárs und Gyulas anscheinend fast zugleich trafen. Dabei sah er sich bereits in die Defensive gedrängt und dem Übermut der Türken ausgesetzt, denn am 5. September notiert er: »Den 5. septembris saind die Türken gar nahend an unser leger gerent; etzlich arme tropfen als 3 niedergehaut und etzlich wenig mit sich hinwek gefiert. Die unserigen hawen sie erritten; sollen der Tirken 500 sain; saind [an] die 100 gefangen und erschlagen worden, darunter ist auch der Sanschak Weg von Waisenburg gefangen worden«.[56]

Die Nachrichten vom Falle der zwei Festungen steigerte die Türkenfurcht der Truppen und ihre Soldforderungen für geplante Einsätze ins Ungemessene. Bereits am »13. [septembris] ist ain lermen im leger gewest, awer falsch befunden worden« — trägt der Kaiser ein und dazu die Bedrängnis Babocsas: »Die von Wawotscha schraiwen und erbieten sich, biss aufs end zu halten«.[57]

Daraufhin rückt er — gleichsam in Erfüllung des letzten gediegenen Rates von Niklas Zrínyi, nach Raab (14. Sept.), mit der großen Enttäuschung im Herzen, daß die beiden Festungen wider Erwarten gefallen seien. An dem aufopfernden letzten Einsatz Zrínyis kann er nicht zweifeln, dazu klangen alle Nachrichten zu eindeutig. Aber der Fall Gyulas , d. h. dessen Übergabe knapp vor einem neuen Generalsturm der Türken, schien auf Verrat zu deuten. Das wurmt ihn besonders und er notiert am 14. September: »Es kumbt noch gewiss fier, das der Keretscheni noch lenger Yula hette halten mögen« und weiter: »Der Keretscheni hat auch den begen, wesirs und andern Tirken grose geschenk gewen.«[58]

Der Kaiser informiert die Kurfürsten

Immer noch ist Maximilian II. entschlossen, dem Türken entgegenzutreten, und zwar in offener Feldschlacht vor der Festung Raab. Man kann seine Beweggründe nicht besser erläutern als mit seinen eigenen Worten. In dem Rechenschaftsbericht, den er am 21. September[59] an alle *Kurfürsten und vornehmen Fürsten des Heiligen Römischen Reiches* versenden ließ, treten seine Beweggründe unmittelbarer und zum Teil motivierter zutage als in dem später verfaßten »Summarischen gemainen Bericht.« Vor allem gilt dies für *die Frage seiner Haltung nach dem Falle Szigets*, die er den Kurfürsten gegenüber [illegible]tfertigt. Aus den Aufzeichnungen in seinem Notizbuch und auch aus den venezianischen Dispacci, die zur Kontrolle dieses so wichtigen

[55] Ebd.
[56] Notizbuch, fol. 9.
[57] Ebd. fol. 10v.
[58] Ebd.
[59] HHStA(StA) Hungarica (Kriegsakten) fasc. 375 (Abschr.) Weder Eduard Wertheimer noch Viktor Bibl berücksichtigten dieses wichtige Schreiben.

noch unausgewerteten Schreibens vom 21. September 1566 sehr nützlich sind, ergibt sich die Aufrichtigkeit des Herrschers hinsichtlich der Begründung seiner Defensivhaltung gegenüber den deutschen Fürsten.

Eingangs anerkennt er »wie küenhafft und ritterlich sich weillandt der teure grave von Serin, unser geweßner öberster in Siget daselbsten gegen den Türggen zu wehr gestelt und ain zeitlang dapffer und mandlichen widerstandt ime gelaistet.«

Dies habe ihn in der Hoffnung bestärkt, daß der Sultan unverrichteter Dinge von der Festung wieder abziehen werde, wörtlich: »also das wir in guet hoffnung zu Gott gewesen, es solte der vheindt auch mit aller seiner macht, solches orths sein willen nit vollenden, sonder ungeschaffter dingen davon wider ablassen müessen.«

Doch habe es Gott anders verhängt, ungeachtet dessen, daß die Festung mit allem Nötigen stattlich versehen gewesen sei, so wie es der Graf Zrínyi selber gewollt habe, so daß man umsomehr, wie auch der Graf selber, an die Erhaltung der Festung geglaubt habe, wörtlich: »So hat es doch seidthero nach dem willen und verhenckhnuss Gottes ainen andern und gleich woll beschwerlichen und fast bedaurlichen aussgang erraicht. Dergestalt, das, unangesehen aller Unseren statlichen fürsehung, so wir daselbsthin, nach des graven selbst willen, dermassen geordnet, das wir Unss khaines andern als steiffer erhaltung (wie auch der grave selbst gehoffet) und das [sie sich] sicher auf ain lange zeit erhalten khünden [versehen].«

Tatsächlich hatte man, wie unter anderem aus einem Schreiben Erzherzog Karls an den Kaiser in Augsburg, vom 26. April 1566 aus Wien, zu ersehen ist, Sziget in Zusammenarbeit mit Niklas Zrínyi mit allem Nötigen versehen.[60]

Im folgenden erläutert der Monarch, worin das besondere Verhängnis Gottes bestand, das den unerwarteten Fall der Festung mit sich brachte, nämlich in einer Witterung (Dürre), die das Verteidigungspotential der Festung unerwartet schwächte, und in einer türkischen Erfindung (Invention), wörtlich: »Und [da] sonst diser platz, von natur herumbligenden gemössigen [Moraste], sümpffiger und wasseriger art, also geschaffen, das, wo nicht so ain stätte haisse und dürre nun eben lang gewerdte wittrung, dergleichen in vilen jaren nie beschehen, eingefallen, sich auch auff dasselbe [platz] nechst Gott nicht wenig zu verlassen gewesst, dannocht der Türggisch khaiser durch die merckhliche grosse menig seines kriegsvolkhs und die stätte unaufhörliche harr [Berennung] und sonderlich durch die neu invention uber khlain und grosse wassergraben zu stürmen,[61]

[60] Vg. das Schreiben Erzherzog Karls aus Wien, vom 26. April 1566 an den Kaiser in Augsburg, KA /FA TK 1566/IV. Man verhielt sich ganz nach den Wünschen Zrínyis. Man wollte ihm, falls er keine Deutschen wollte, keine solchen Truppen aufdrängen. Es ist also die Frage, ob die zwei deutschen Fähnlein, die in Verzögerung der kaiserl. Befehle zu spät abgingen (vgl. Notizbuch, fol. 3.), überhaupt in Szigetvár erwünscht waren. Vielleicht wollte man die Ehre der Defension allein haben.

[61] Anscheinend ist bei dieser Angabe der Monarch von jener »Relation und Extract« der Kundschaften (Hungarica 375) abhängig, die wir bereits zitierten. Dort heißt es nämlich: »So hat auch an dem ort, daher man sich von weegen der grossen wasserigen sümpffigen gmöss, am wenigisten befarth, und die unsern sich daselbsthero für sicher

letzlich sovil aussgericht, das auf den sibenden tag gegenwärtigs monats, durch sein kriegsvolkh und mit den fünftzehenden sturm, ermelt unnser Schloss S i g e t erobert, alles was darin betreten, wie auch der grave selbst, jamerlich umbgebracht, und alsso diser nambhaffte veste platz an dem Uns, sowoll auch unserm freundtlichen lieben brueder und fürsten ertzherzog Carln zu Osterreich, auch Vnser bayder gehorsamen christenlichen landen und fürstenthumben nit wenig gelegen, in sein des erbvheindts tyrannische handt und gewaldt komen.«

Da der Kaiser nicht den Vorwurf auf sich sitzen lassen möchte, er habe Sziget unbegründeter Weise ohne Entsatz gelassen, erläutert er im folgenden die Gründe, die ihn davon abhielten:

»Nun waren [Wir] glaich baldt nach Unserm anzug ins velt nichts mehrers begüerig gewesst, als zu rettung angeregter vestung Z i g e t Uns mit Unseren völligen kriegeshör daselbsthin zue wenden und den vheindt von dannen, mit Gottes hilff und dapfern entsetzung, abzutreiben. Demnach aber solliches auss villen merckhlichen grossen ungelegenheiten, zuvorab der ferne des wegs und das Wir mit Unserm stattlichen geraisigen gezeug, auch dem groben geschütz, durch edtliche gar enge paß und rauche wildtnussen mit sonderer gefar und ungemacht durchziehen müssen, und darzue, des am aller beschwerlichisten, den Thonaw stramb verlassen hetten müessen, daher zumal unmüglich gewest were, in sollichem ziehen, Unsere hauffen zu roß und fueß mit der profiandt nur zu eüsserster geringer notturfft zu fürsehen und dieselb hernachzubringen.«

Es sind dieselben gewichtigen Gründe, die nahezu hundert Jahre später, im Türkenjahr 1664 Graf Raimund Montecuccoli ins Treffen führt: Das Hauptheer solle bei Ungarisch-Altenburg rechtzeitig versammelt werden und womöglich vor Ankunft der türkischen Hauptstreitmacht erst auf Gran dann auf Ofen im Sinne einer Diversion (Ablenkung des Großwesirs Achmed Köprülü vom Entsatze Kanizsas und der folgenden Belagerung von Zrínyivár) losgehen. Man dürfe den Donaustrom, die Hauptnachschublinie, nicht verlassen. Die Nichtbefolgung dieses Rates führte 1664 zu einem Hauptfeldzug im wegearmen, nachschubschwierigen Südosten, wobei Zrínyivár fiel[62] und Montecuccoli schwere Mühe hatte, den Großwesir mit seinem Hauptheer an einem — bereits von Maximilian II. gefürchteten — »hinderziehen«, das heißt, Umgehen, bzw. am Forcieren der Raablinie zu hindern,

---

gehalten, der bascha Aly Portu durch sondere gemachte canal und gräben das gewässer grossen tails abgefuert, und dann sovil holtz und erden herzuepringen lassen, das er auch ain merckhliche grosse hohe schütt [Aufschüttung] in kurtzer weill, alles durch grausame arbeit viller unzällig tausennt persohnen arms cristenlichen paurß volckhs, auffgeworffen. Und ob nun woll die unsern unablässig in dieselbe geschossen, so hat es doch der vheindt, weils allain über arme cristenleüth gang, für gar nix geacht, so woll dernhalben, die undter ime, dem Türggen, vast von Griechisch Weissenburg an biß daselbsthin ihr wohnung haben und daheerzukomen genöttigt worden, als der andern ellenden armen menschen, so erst in disem [Feld]zug under sein viechisch joch und dienstparkait, auch sonst in erbärmbliche gefenckhnuss gepracht worden.«

Und alsdann hat ermellter bascha Aly Portu sein newe erfindung zur expugnation [gebraucht].« Anbei auch Berichte über Gyulas Fall (belagert vom 2. Juli—2. September 1566).

[62] Vgl. G. Wagner: Das Türkenjahr 1664 (Eisenstadt 1964), 90—119., 32—152. p.

indem er ihm zuvorkam, von der Mur her in einer »Cavalcade« — mit viel Glück — früher als der Großwesir bei St. Gotthard anlangte, dann bei Körmend am linken Raabufer das türkische Hauptheer abwehrte und schließlich am 1. August 1664 den Abwehrsieg bei St. Gotthard-Mogersdorf an der Raab errang.[63]

Man darf es also dem Kaiser nicht verargen, wenn er angesichts der Verpflegungsprobleme des umfangreichen multinationalen Heeres den Donaustrom, die Hauptnachschublinie, nicht preisgab und nicht in ein nachschubschwieriges, gebirgiges Gelände nach Sziget zog. Außerdem riet ihm schließlich ja Zrínyi selbst, die Raablinie und die dortigen Festungen gegen einen Umgehungsversuch der Türken zu decken. Was man ihm aber vorwerfen muß, ist, daß *er sich bezüglich des Ausharrens von Sziget zu sehr in Sicherheit wiegte* und nicht früher eine Diversion, ein großes Ablenkungsunternehmen, startete, indem er auf Stuhlweißenburg oder Gran zog. Aber das hätte bereits im Juli, spätestens Anfang August, mit einiger Aussicht auf Erfolg geschehen müssen, also in der ersten Hälfte des Feldzuges. Nun war es zu spät, das Heer durch 40tägiges Abwarten demoralisiert und durch Abgänge geschwächt. Dennoch versichert der Kaiser den Kurfürsten in dem Schreiben vom 21. September — und die anderen Zeugnisse, nicht zuletzt sein eigenes Notizbuch bestätigen es, daß er eine solche Diversion gegen Stuhlweißenburg unternehmen wollte, aber da sei ihm eben die unverhoffte Nachricht vom Falle Szigets zugekommen. Wörtlich führt er dazu aus, die obigen Erläuterungen fortführend:

»So haben wir nicht underlassen, auf das ander mitl der berüerten endtsatzung zu gedenkhen, als nemblich auff ain gegenbelegerung ainer vom vheindt inhabenden vestung fürzunemen, welliches wir dann wo und wie es fruchtbarlich fortzustellen und ins werkh zu richten, in dem negst hievorigen veltleger in statliche beratschlagung getzogen. Und ob woll darunder aller[lei] schwere difficulteten in mehr wege fürgefallen und sonderlich bedacht worden, obs auch nutz rätlich und sicher, mit den hellen hauffen die gantz heroberige gränitz, sambt den landtschafften, alsso weit und ploss zu hinderlassen, darumben dann auch desto weniger füreylet werden mügen. So haben wir Uns doch endtlich dahin resolviert, aus Unserm negstgehaltnen vheltleger mit ehesten auffzuziehen hinab zu dem andern Unsern bey Commorn im vhelt gehabten kriegsvolk, zu iungieren und alssdann gestrakhs in dem namen des allmechtigen auf die Armenier und andere Türggen, so bey Stuelweyssenburg damals zu veldt lagen, zu rukhen, dieselbigen mit Gottes gnedigen hilff zu schlagen und darauf gleich alssbaldt für Graan zu ziehen, dasselb belegern und Uns mit allem äussersten ernst zu bearbeiten, solche vestung aus der vheindt zu Unsern handen widerumb zu recuperieren und zu erobern.«

Aus seinen eigenen Worten ergibt sich, ohne daß er sich dessen bewußt ist, seine Schuld, die in dem langen Deliberieren liegt, wodurch die Überraschungschance bei einem Anschlag auf Stuhlweißenburg oder Gran zunichte wurde. Die übergroße Sorge für Österreich und seine Residenzstadt Wien, ergeht aus den Worten, man habe die »gantz heroberige gränitz sambt den landtschaften alsso weit und ploss zu hinderlassen« sich gescheut. Das konnte natürlich die Ungarn, um deren Vaterland es ging, nicht zufriedenstellen, die ihn in ihren Ratschlägen immer wieder zu einer Diversion drängten.

[63] Ebd. 156—372.

Erleichtert wurde eine solche Diversion größeren Ausmaßes freilich nicht durch den Umstand, daß das Hauptheer im wesentlichen in einen größeren und kleineren Haufen geteilt lagerte, die voneinander entfernt waren. Auch daß man die verschiedenen Nationen auseinander halten mußte, erleichterte einen zusammengefaßten und raschen Einsatz keineswegs.

Trug man sich also nun ernstlich mit dem Gedanken einer großen Diversion und traf dazu Anstalten, so wurde alles wieder zunichte durch den Fall jener Festung, um derentwillen ja die Diversion vor allem unternommen werden sollte: Szigetvár. Maximilian II. schreibt darüber — fortfahrend — den Kurfürsten:

»Als wir aber mit disem Unserm resolvierten christlichen fürnemen gleich im werkh stuenden, dasselb also mit Gottlicher hülff vortzusetzen, sihe so khombt Uns gleich die obangedeüte widerwertige kundschafft ein, mit dem beschwerlichen verlust Unsers Schloss Z i g e t s, und dess mer, das sich der Türggisch kaiser darauf gentzlich endtschlossen hette, mit dem ehesten von dannen auffzubrechen und seinen gewaltigen zug den negsten auff Unser alhirige bevestigte stat Raab strackhs zu richten, Uns also zu hinderziehen, und darneben sich mit höchstem gewalt umb die eroberung solcher Unserer vestung auch anzunemen. Wann sich nun solche kunftschafft angeregts des veindts vorhaben halb von allen ortten baldt continuiert, also wier demselben glauben zu setzen wol ursach gehabt, so ist daraus notwendiglich ervolgt, das wir auch vorangeregt Unser fürnemen auff die Türggen von Weissenburg und dann auch auff Graan zu ruckhen, ändern müessen.«

Allerdings, nun war es zu spät! Der Kriegslist des Großwesirs Mehmed Sokolli, der den Truppen den drei Tage vor dem Fall der Festung erfolgten Tod Süleymans im Lager fast drei Wochen hindurch verheimlichte und anscheinend auch die falschen Gerüchte aussprengte, der Sultan ziehe nach dem Falle von Szigetvár persönlich gegen Raab, um dieses zu belagern und zugleich in dessen Rücken zu operieren (eine Nachricht, die Maximilian II. mehrfach erreichte), war es also zuzuschreiben, daß der Kaiser noch mehr als bisher sich in die Defensive verbiß, ja so lange zur Deckung Raabs und Komorns defensiv verharren zu müssen glaubte, bis ihm — spät genug und ein Zeichen für den mangelhaft entwickelten Kundschafterdienst — erst am 26. Oktober eine beglaubigte Nachricht über den Tod des Sultans zukam.[64]

[64] E. Wertheimer, AÖG 53, ist anscheinend der Ansicht, daß der Hof zu Innsbruck der am 25. Oktober 1566 durch Briefe des kaiserl. Postmeisters Roger de Taxis die sichere Nachricht vom Tod Süleymans (vom 5. Sept.) empfing, besagte Nachricht noch früher als der Kaiser hatte. Aus dem Tagebuch (Notizbuch) des letzteren geht aber hervor, daß er am 26. Oktober die sichere Nachricht hatte. Bis zum 20. Oktober, wie Giovanni Michele am 25. Oktober aus Innsbruck meldete (er befand sich auf der Reise nach Wien um den Gesandten Lunardo Contarini abzulösen), hatte man jedenfalls im kaiserl. Lager noch keine Kunde von des Sultans Tod (Dispacci di Germania, tom. 1566/67.). Den Venezianern, die mit ihrer Flotte im adriatischen Golfe gegen die Türken auf der Wacht standen, traute der Kaiser nicht, er meinte, daß sie in ihren Nachrichten manch Falsches sagen, wie er einträgt. Beachtlich ist die Meldung Contarinis vom 24. Oktober aus Wien, man habe Bedenken, daß der Kaiser aus dem Felde ab und nach Wien ziehen werde: »perche venendo à Vienna il paese resta tutto abbandonato, et à discrettione de Turchi con gran pericolo di Comar et Giavarino, quello per esser molto piccolo et questo molto male inteso, il fermarsi

Nach dem Falle Szigets und Gyulas ging es freilich um die Verteidigung der Raab- und Donaulinie und der an ihr bzw. unmittelbar dahinter befindlichen Festungen, eben weil man durch unterschwellige Türkenfurcht, Unentschlossenheit, mangelnde Kriegserfahrung und mangelndes Feldherrntalent, vornehmlich des Monarchen selber, die kostbare Zeit zu einigermaßen offensivem Handeln eingebüßt hatte. Allzu vermessen hatte man auf die unüberwindlichen Helden und starken Mauern von Szigetvár gebaut und seine Pläne davon abhängig gemacht.

Nun freilich konnte man nur noch die beiden Schlüsselfestungen Raab und Komorn, die nicht nur die altösterreichischen Erblande, sondern auch das Reich deckten, zu erhalten suchen. In diesem Sinne streicht der Kaiser fortfahrend die Bedeutung der beiden Plätze heraus:

»Dann was nit allain Uns, sondern der gantzen Teutschen nation an erhaltung dises platz Raab gelegen, das ist auss dem leucht abzunemen: Wo es der almechtige Gott nach seinem gerechten zorn, also wie Wir doch nit hoffen wollen, zu straaf der sünden verhengte, das diser pluetsichtige und schwere vheindt solliches alhirigen platz, dess die ewige almechtigkeit Gottes genediglich verhüeten wolte, mechtig werden solte, das er dardurch von stundan den Thonaw stramb, welches doch zu jeden Unsern kriegs und notturften und trefflichen bequemblichaiten in krieg und fridens zeiten ain gewinschtes clainat für Uns und die gantze christenhait ist, zu seinem mercklichen grossen vortl einbekhomen, dessgleichen Unsern ansehenlichen schloss Comorn, dess dochneben Raab numals wol fürtreffendlichen schlüssel[s]gantzes Teutschlandts zu halten, balt überlegen sein, und darzue die fruchtbare schöne und nützliche, auch zu allen christenlichen kriegs üebungen diser ortten wider den erbvheindt wolgelegene insul und lanndtschafft die Schütt seinem viechischen tyrannischen gewalt underwerffen möchte, alles zu sollichem Unserm und gemainer christenhait abpruch, schmellerung und verderbung, das gleich alsbaldt Unser statt Wien daherwerts das letzte C o n f i n, das der lieb Gott verhüette, werden müeste«.

Intensiver kann die Defensivsorge des Monarchen nicht zum Ausdruck kommen als in diesen Begründungen und Erläuterungen der Bedeutung von Raab, Komorn und der Schüttinsel: Wenn diese Linie durchstoßen oder umgangen wird, ist seine Residenzstadt Wien in unmittelbarer Gefahr! Das Katastrophenjahr 1529 spricht aus diesen Worten. Deshalb, so setzt er fort, habe man sich nach reiflicher Beratschlagung auch zur Verteidigung von Raab entschlossen:

»Hierauff und dem allem nach haben Wir sambt Unserm freundlichen lieben brueder und fürsten ertzhertzog Ferdinand zu Osterreich, sambt Unsern geheimen reichs und andern Unsern kriegs räthen und öbersten kriegs bevelchhabern anderst nicht in rath befünden mögen, als zu zeitlichen fürkhomung yetzerzelten übels, unhails und undergangs, alle sachen dahin zu richten, damit dieser nutz und vheste platz Raab, mit der hülff Gottes, verthädingt, dem vheindt unseumblich vorgepogen, sein tyrannisch für-

---

pareva che fosse anco con manifesto pericolo non si trovando in campo più di 8 mille cavalli et dodice mille fanti, i quali non sariano forsi stati bastanti a difendere le trincee.« In der Tat hätten die verbliebenen 8000 Reiter und 12 000 Fußsoldaten bei der herrschenden Demoralisierung, im Falle eines ernstlichen türkischen Angriffes, wohl kaum genügt, die vor Raab (im freien Felde) aufgeworfenen Schanzen (unter Mitarbeit selbst der anwesenden Fürsten aufgeworfen!) zu verteidigen.

nemen gebrochen, und es zu seiner daherkonfft gleich im namen Gottes mit ime mit der Fausst darauff gesetzt wurde.

Auß diser und kainer andern ursach haben Wir Unss negstverschines sambstages Exaltationis Crucis [am 14. Sept.] heunt acht tag verschinen, mit wolermelten Unserm lieben brueder und andern Unsern fürsten, Teutschen und Wellischen, so jetzo bey Uns im velt, sambt Unserm kriegsvolkh zu ross und fuess, sovil Wir dessen damals bey Uns gehabt, aus Unserm negstgehaltnem veltleger erhebt, hieher begeben. Und Uns nicht zwischen die wasser, in den vortl, sonder in das frey velt gelegert.«

Um also die Verteidigung von Raab zu organisieren, sei man — im Notizbuch vermerkt er »14. Septembris«[65], — aus dem früheren Lager aufgebrochen. Und, anscheinend um seinen Mut zu beweisen, fügt er hinzu: Man habe eine gesicherte Stellung zwischen den Gewässern verschmäht und sich ins freie Feld gelagert. Tags darauf — so fährt er fort — sei auch das Heer nach Raab gerückt, wörtlich:

»Es seyen auch gleich darauf gevolgtes santags negstverschinen die vorgemelten Unsere reüter und khnecht von allen nationen, so ain zeitlang bey Comorn zu vhelt gelegen, als nemblich sechsundzwaintzig fannen Teutsche gerüste pferdt, viertzehen fannen Hussarn und dreyen regimendt knechten, auch Unser besoltes Italianisches fuessvolkh, sambt den Saphoischen schutzenpferdten, in gueter ordnung bey Uns alhie ankhomen.«

Anschließend folgt eine Stelle, aus der man annehmen könnte, der Kaiser zweifle daran, ob die anfänglichen Kundschaften vom beabsichtigen Heranzug des Türken sich weiterhin als stichhaltig erweisen würden. Eine Vorahnung, daß nun jede Möglichkeit, im Türkenfeldzug 1566 die kaiserliche Reputation durch ein Haupttreffen zu erhöhen, dahin sei, dürfte ihn überkommen haben. Er schreibt nämlich:

»Wann sich dann nun die vorgemelte kundschafften, das es bey den laidigen erbvheindt noch die mainung haben solle, seinen vernern zug gerichts daher zunemen, also bestendiglich verfolgen und continuiern thuet, so seyen Wir in Unserm endtschlossnem kay. gemüet dahin gentzlich gesynnet, das Wir mit disem Unsern völligen christlichen kriegshör in dem namen des Allerhöchsten sein des vilbemelten Unsers und gemainer christenhait erbvheindts, hie auff disem platz erwarten und es mit ime annemen, auch dapfer und unerschrokhen darauf warten wöllen, wie er es bey Uns suechen würdet, oder aber wie Wir die gelegenhait sonsten gegen ime ersehen werden. Inmassen Wir dann alle Unsere sachen gegen Gott dem allmechtigen und sonst alle überige beraitschafft dahin gerichtet, disem also mit frayem küenen gemüet und hertzen, auch mit gueter bedächtigchait und zeitlichen rath, nach dem willen des Allmechtigen und in seinem gottlichen namen würckhlich nachzusetzen, der getrösten zuversicht, sein göttliche Almacht solle Uns, zu dempffung und niederdruckhung dess erbvheindts, gefaßten stoltzen muets, zu befürderung seiner ehr, glori und göttlichen namens, auch zu gemeiner der christenhait haill und wolfart, glikh, sig und gnadt wider disen unaufhörlichen lassterer, verspotterer und verfolger seines heylligen namens miltiglich zugönnen und zuverleichen, und solche gaissl und rueten ain mall ins feur zu werffen gnediglich geruhen.«

Mit einigem Grund nimmt er ferner an, daß der Erbfeind auf die Kunde von der neuen festen Stellung des Hauptheeres bei Raab — man hatte im

[65] Notizbuch, fol. 10^{v}.

freien Feld allseits Schanzen aufgeworfen —, den vorgehabten Heranzug aufgeben werde. Dies ist denn wohl auch als eine der wenigen, aber doch gewichtigen (Defensiv-) Früchte des Feldzugs 1566 anzusehen. — In einem solchen Falle wolle er neuerlich alles beraten und das Nützlichste vornehmen, wörtlich:

»Und im fahl aber nun er der Türgg yetzo nach vernemung Unser und Unsers Gott lob statlichen kriegshörs daherkhonfft und gethanen lägerung angeregts sein gewißlich gehabt vorhaben verkheren und auff Uns nicht gestrakh verziehen wurde, so wollen Wir alssdann weiter für dasjenig fürnemen, das Wir mit guetem rath und bedacht für das nutzist, wegist und beste erkhennen wurden. Zu dem allen verleiche der gnedig Gott sein reiche gnad und milden segen.«

Nach obiger Bekundung seiner Kampfbereitschaft folgt (wohlweißlich nicht am Beginn, zusammen mit der Szigeter Hiobsbotschaft) die Hiobsbotschaft vom Falle Gyulas:

»Beschliesslich wollen wir D. L. [Deiner Liebden] gleichwol auch nit one sondere beschwernuss unverhalten lassen, das kurtz verruckhter tägen Unser befestigter platz J u l a über alle Unsere guete fursehung durch verzagte verwarlosung und khlainmüetigkhait des alda gewessten obersten [Keretscheni] deren sich zwar bey ime niemandt vermuetet, auch in des erbvheindts handt khomen, unangesehen, das sollich ortt mit profiandt, geschütz, munition und darzue stattlichen besatzung von Teutschen und Hungarischen kriegsvolkh, alles biss zum überfluss auffs böste besorget und versehen gewesst ist.«

Auch in diesem Falle, so betont er, hätten:

»die Türggische bluedthundt ain unmenschliche wüettigkeit an Unserm abziehenden kriegsvolk thiranisch viehischer weiß (dess sy sich gleichwoll zuvor versehen sollen) geübet. Desto mehr seyen Wir zu Unserm güetigen almechtigen Gott der starkhen zuversicht und hoffnung, es solle seine göttliche almechtigchait alle dise und vill andere mer tyrannische unmenschliche erbarmliche thatten ungerochen nicht lassen und Uns und gemaine christenheit diser baider verlussten anderwerts genediglich erzögen.«

Schließlich ermahnt er die Kurfürsten und Fürsten des Reiches, sie möchten nun »mit desto mer ursach« ihre »underthanen und angehörige umb versöhnung des gerechten gotlichen zorns zue puess und pesserung, auch treibung dess inniglichen gemainen gebets gegen ime unserm lieben herrn Gott, haillandt und selligmacher, weisen und anhalten.«

»Und Wir seyen D. L. mit Unsern kay. gnaden und freundtschafft verder woll gewogen. Geben in Unserm kay. veltläger bey Raab, am tag des heylligen zwölfpotten Matthaei apostoli den ainundzwaintzigisten Septembris im sechsundsechtzigisten jar.«

Mit diesem Rechenschaftsbericht liegen die Beweggründe des Kaisers und Oberbefehlshabers und seiner Räte klar zutage. Seine Defensivhaltung bis in die Septembermitte 1566 wird verständlich, erscheint aber kaum entschuldbar.

Damit sind wir aber bereits mitten in der zweiten Hälfte des Feldzugs 1566, in der die Chancen einer Offensive bereits restlos vertan erscheinen. Dennoch wollte der Monarch nicht tatenlos heimziehen. Wie wir nicht nur seiner Korrespondenz, sondern auch den Dispacci und anderen Quellen entnehmen können, plante und förderte er noch einen Anschlag auf Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In sein Notizbuch trägt er ein:[66] »Den 24. haw ich ain scharke anzahl folks in die 14 000 schtark auf die Türken bai Weisenburg awgefertigt. — Es zeucht auch mit diesem folk baide pfaltzgrafen«.

Aber Unordnung im Lager verzögert den völligen Auszug auf Stuhlweißenburg um zwei Tage: »Von wegn der menig der wagn und der Italianischen schutzen zu fuess hawen die unserigen die vergangen nacht umbsonst verliern müessen; saind gleich wol heut den 26. septembris fort geruckt, doch das geschütz, wägen, sambt etzlichen fuesfolk dahinden gelassen«.[67]

Begann so das Unternehmen auf Stuhlweißenburg sogleich mit Schwierigkeiten, so mußte der Monarch durch die sich nach Szigetvárs Fall umso stärker verbreitende Türkenfurcht und ihre Folgen umso pessimistischer werden, trägt er doch im gleichen Atemzuge ein: »Die unserigen hawn in die 10 [feste] haiser an [ohne] alle not verlassen und daraus geflohen; saind gleichwol vor kanem gewalt zu erhalten gewest. — Das man disen flaisig nachfrage und do sy schuldig befunden werden, auch der notorft nach geschtraft werden. — Das man auf den fal bedacht sai do der Tirk herforn wintern solle, was fürzunehmen«.[68]

Immer noch wußte man über die Absichten des Sultans keinen genauen Bescheid. Nur eines wußte man bereits: Das türkische Hauptheer war dem kaiserlichen Hauptheere zunehmend stärker überlegen. Am 18. September berichtet darüber der venezianische Gesandtschaftssekretär Albini aus dem Lager: »Ma con tutto ciò sono cosi grande le forze del S^{r}. Turco che questo esercito non è bastante ne à mettersi in campagna per offender Turchi ne può impedir le loro imprese come s'e veduto di Giula et di Zighet, ma serve solamente per difesa di questi luoghi vicini«.[69]

Diese unparteiische Nachricht bestätigt die Annahme, daß um diese Zeit die Chancen eines Bewegungskrieges für Maximilian II. längst vorüber waren. Dabei bemühte er sich ehrlich. Von Anfang an tat er alles, um ein starkes Heer zusammenzubringen und auszurüsten und zeigte auch im Feldlager eine erstaunliche Umsicht. An jedem Morgen war er schon früh auf dem Pferde und verbrachte einen großen Teil des Tages mit der Inspektion des Heeres und der Steuerung von Disziplinlosigkeiten, wie der Venezianer Albini bezeugt.[70]

[66] Ebd. fol. 12.
[67] Ebd.
[68] Ebd.
[69] Dispacci di Germania (Abschr.), tom. 1566/67.
[70] Ebenda Albini bereits am 26. August 1566: La Mta S. è ogni mattina per tempo à cavallo et vi stà gran parte del giorno, rivedendo l'esercito et procedendo alli disordini che occorrono.

Angesichts der Schwierigkeiten, mit denen er die Ordnung unter Bedachtnahme auf die vielen Nationen — die in mehreren Fällen weit auseinandergelegt werden mußten — aufrechterhielt, hatte es der Sultan ungleich leichter, dessen Armee unter seinem despotischen Befehle eine einheitliche knetbare Masse war. Mit fortschreitender Zeit nahm die Anarchie im kaiserlichen Lager überhand; vierzig Tage Untätigkeit rächten sich. Die Kontingente schmolzen durch unerlaubte Abzüge zusammen. Und schließlich schlug auch das Unternehmen auf Stuhlweißenburg fehl.

Am 26. September waren endlich 10 000 Reiter und 1500 Italiener unter dem Grafen Egge von Salm aus dem Lager ausgezogen. Salm sollte die Türken aus Stuhlweißenburg zum Kampf herauslocken. Aber der Lärm, den sein Anmarsch verursachte, da er keine Disziplin zu halten verstand, avisierte die türkischen Streitkräfte, so daß sie sich in die Festung Stuhlweißenburg zurückzogen, wie Albini zu berichten weiß.[71] Am 29. September bereits muß der Kaiser, sichtlich enttäuscht, seinem Schwager Herzog Albrecht V. von Bayern berichten: »Die ras auf die 20 tausent Tirken bai Waisenburg . . . ist gleich wol an [ohne] frucht awgangen, awer auch an schaden«.[72] Dieses »ohne Schaden« ist typisch für seine Wagnis-Scheu!

Im gleichen Schreiben schüttet er sein Herz über die zunehmende Anarchie im Lager und über das Versagen der Feldhauptleute aus. Die Türkenfurcht mancher seiner Räte war so groß, daß man ihm den Rat gegeben hatte, sich hinter Raab zurückzuziehen. Er aber war dem Rate nicht gefolgt. Gegen die zunehmenden Vorwürfe über seine Kriegführung glaubt er sich dem Herzoge gegenüber zur Wehr setzen zu müssen:

». . . und kan wol gedenken, das man allerlei von diesem wesen reden tuet, glauw awer, wan sie den grunt wusten, wurde es fil ain andere manung hawen. Dann E. L. sollten mier gewislich glauwen, das ich der manung gantzlichen gewessen bin, Gran zu belegern, und haw solliches schtatlichen beratschlagt mit denen, so ich fur die bessten geacht haw. Aber gegen E. L. in vertrauen zu melden, hawen sie es fast alle widerratn und in sonder hatt graf Ginter [von Schwarzenburg] und der von Raiffenberg, ia die maisten solliches auch gar schtatlich ausgefiert [begründet]. Zu dem so haw ich die ras auf die 20 tausent Tirken bai Waisenburg, die doch darnach an frucht erfolgt, für nemen, darwider auch die owbemeltn zum hogsten sambt andern geschrieren, ia fast protestiert, awer unangesehen dess selwen haw ichs gewagt, ist glaich wol an frucht awgangen, awer auch an schaden. Und do ich diesen laiten hette folgen wellen, so wär ich vor fil tagen gar hinder Raw gezogen. So kan ich E. L. auch nit bergen, das, wie man die ras gen Gran hatt fürgenommen, unter die 3 regiment ain solliche maiterai kumen ist, das man in 7 wochen mit inen nit hatt schliesen kunnen und sie ninderst hin bewegen. Als von wegen der haubtlait aignen nutz und ow wol das gelt verhanden gewest, hawen sie sich nit mustern wellen lassen, man bewillig inen dan iere zum tail gar unbilliche begern. . .

So kan graf Ginter nix als schtolcieren und zu disem werch gar nix, ia will sich um nichts annemen, sonder verhindert mer als er guets macht, und geet der massen zu, das es zu erbarmen. So sollen E. L. auch wissen, wie ich vor 5 tagen die besoltn Taitsche pfart auf Waisenburg haw schiken wollen, das ier obristen und rittmaister zu mier kumen saind und sich solliches zu thuen an alle genuegsame ursach gewagert hawen, so man

[71] Dispacci di Germania, tom. 1566/67. Dal campo appresso Giavarino à 30 Settembre 1566.

[72] München, AStA. Österr. Sachen VII/3 fol. 343. Orig. Vgl. V. Bibl: Korr, Max. II., II, 28.

inen doch nit anen haller schuldig und wol bezalt sain, ich tue inen dan ain furlehen, und vermaint mit sollicher gelegenhat was heraus zu bressen. In summa ich haw inen gesagt, was darinn und daran ist, und sie letzlich mit geschlechtn willen fort gebracht, und diese schnarchen und pochen kan aufhern, ia hawen auch an alle ursach erscht gesterns sich der tagwacht gewagert, und soll aner bai disen laitn tol und unsinnig werden. So bassiert inen der graf Ginter allen mutwil, ia schterk sie auch zum tail darauf.

So kan E. L. in högster warhat schraiwn, das sie den tritt tail in musterung schtelen, dan die fanen ubel besetzt. Unter andern hatt auch graf Ginter 15 hundert pfart in der mustrung, awer so offt man sie gebraucht hatt oder zogen ist, haw ich nie tausend gesehen.

Also gets auch mit den andern zue, und des das beschwarlichst ist, wan ainer vermaint, er haw 8 halw tausend pfart, so saind ier nit 4 und mag E. L. in hogsten vertrauen nit verhalten, das ich auf dise schtund mit allem folk, so ich bai mir haw, aufs maist uber 25 tausent man nit haw. Da kinnen E. L. laichtlich awnemen, was aner gegen aner solchen macht mit so wenig und unbilligen und betriegerischn folk guets richtn sollte.

Awer unangesehen diser beschwarungen aller solle nix verawsaumbt werden, so mier miglich. Gott was, das ich mich schier toll arwait bai disem zerrissnen wesen, und war noch fil davon zu schraiwn.

In summa da man mer folk hatt gehabt, hatt mans nit fort kinnen bringen, ietzt ist es so wenig, das man fiersichtiklich handlen mues. Also das die guet reden hawen, die umb dise gelegenhaitn nit wissen, und, do Ziget und Jula nit waren verloren worden, unangesehen diser incomoditetn, hette ich mich umb Gran angenommen; awer nach verlust derselwn hat es mit sicherhait nimer sain kunnen, dan wier zu schwach, ia wan er schan hie an uns kame, wurde er uns zu thuen gnueg gewn, geschwaigen do wier an ainen fortl sain sollen. Ia hetten wier uns daher nit gelegert, nachdem Raw mit dem wenigsten nit versichert, hetten wiers auch verliern dorfn«.

Man muß diese Erläuterungen des Herrschers im einzelnen und mit seinen Worten lesen, um die Schwierigkeiten des Septembers und Oktobers zu verstehen. Eineinhalb Monate der Untätigkeit hatten das Heer demoralisiert. Vorher aber war es, über die damaligen transport- und verpflegungstechnischen Möglichkeiten hinaus zu groß und uneinheitlich gewesen. Selbst mit den Schiffsmeistern an der Donau hatte der Monarch großen Ärger, wie er notiert. Aber, wie gesagt, ein erfahrener Feldherr hätte nicht erst auf das völlige Beisammensein eines unlenkbaren multinationalen Söldnerhaufens gewartet, sondern die Initiative ergriffen — und zwar vor der Bedrängnis Szigets.

Im gleichen Schreiben verweist er auf das bedenkliche Abbröckeln des Heeres:

»So beschwarn sich die Beham und andere, lenger auf ieren kostn zu belaiwn und schtelen sich haimlich hinwek. Ich halts mit guetn wortn auf, so guet ich khan. So hawen die Tirken mit schtrafen und brennen grossen schaden gethon; man wert so fil man kan.«

Widersprechende Nachrichten über den Sultan, teils daß er lange nicht gesehen worden sei, teils, daß er schwer erkrankt, ja tot sei, teils, daß er nach Konstantinopel ziehe, stürzten den Monarchen in noch größere Zweifel. Im Kriegsrate vom 15. Oktober,[73] beschloß man, daß der Kaiser sich nach Wien zurückbegeben solle, wenn sich die Abreise Süleymans nach Konstantinopel bestätige. Schutztruppen sollten nach Raab und Komorn

[73] Dispacci di Germania, tom. 566/67. Dal campo appresso di Giavarino à 15 Ottobre 1566.

geworfen, der Rest sollte entlassen werden. Tags darauf kam ein Schreiben des Erzherzogs Karl, das den Abzug des Sultans nach Konstantinopel bestätigte.[74] Diese Nachricht wurde jedoch einige Tage später vom Erzherzog dementiert durch die Meldung, Süleyman weile noch in der Gegend von Sziget und sammle Truppen, um entweder Totis (Tata), Veszprim oder die (inzwischen bei Raab aufgeworfenen) Schanzen des Kaisers anzugreifen. Daraufhin entschied man in einem langwierigen Kriegsrat: da sich im Lager bei Raab nicht mehr als 8000 Pferde und 12 000 zu Fuß befänden, die im Notfalle nicht in der Lage wären, die Schanzen zu verteidigen (i quali non sariano forsi stati bastanti à difendere le trincee),[75] solle sich der Kaiser zurückziehen. Die Besatzungen von Raab und Komorn solle man verstärken, Lazarus Schwendi eine ansehnliche Verstärkung schicken, die er angesichts des Zusammenschrumpfens seines Korps und der angehenden Belagerung von Tokaj durch die Türken benötigte.

Eine der ersten Ursachen für den enttäuschenden Verlauf des Feldzugs — das erkannte auch der Monarch — lag in dem Umstande, daß er im Hauptheer über keine türkenkriegserfahrenen Hauptleute und Truppen verfügte. In seinem Schreiben an Herzog Albrecht V. von Bayern vom 18. Oktober 1566 aus dem Feldlager bei Raab beklagte er sich darüber: ». . . und nit an[ohne] . . ., das grosser mangel an den laitn verhanden, so disen faint khenen, und wiewol ich mich umb die selwen zum hogsten bemiet haw, so wais gott, das ich sie nit alain nit haw kunnen bekumen, ia saind fil weniger verhanden ausser dero, so im Zips sain [das Korps Lazarus Schwendis], welliche man an sondere grose gefar nit hatt kunnen noch mogen awfordern, dan in hegster warhait bai disen etzlichen obristen weder lieb noch troie zu befind[en], ia schier kan gewissen hawen«.

Und er gedenkt mit Wehmut des Grafen Zrinyi: »Das ich aber den erlichen grafen von Serin in die Pesatzung gethon, ist nit alan von mier, sonder von den reten anheliklich für ain notorft befunden worden, nachdem an Ziget so fil gelegen ist gewest . . . und ist gewiss, das unter allen Ungern, so noch ubrig, ime kaner zu verglaichen, ia ime bai waitn nit zuekumen.«

In den Kundschaften aber tappe man im ungewissen, obwohl man diesbezüglich nichts »geschpart und noch schparn thuet, was man auf dise schtund nit, was die Tirken vorhawens saind, alan das sie noch bai Ziget ligen und vergewiss helt, der Tirk saie tott oder tötlich krank, dan sie sonst hart ungethaner sachen so lang dortn verbeliwen waren. Sagen auch etzlich, er solle herfaren wintern, etzlich, erwerde haimb ziehen, etzlich wie for, er saie tott.« Und dann betont er, wenn der Türke tot sei, könne man die entstehende gute Gelegenheit nicht ausnützen, da zur Stunde die Böhmen, Mährer und etliche Schlesier, eine stattliche Anzahl, ohne seine Erlaubnis abgezogen seien! (München, a.a.O., fol. 350) In sein Notizbuch mußte er zum 15. Oktober den Abzug seines Bruders Ferdinand eintragen, zum 16. Oktober den der beiden Pfalzgrafen. Schwendi aber riet ihm, nicht vorzeitig aus dem Felde zu gehen: »Schwende rat, man solle kanes wegß awziehn, ehe man wiß, was [und] wo die feind aus wellen«. Erst am 20. oder 21.

[74] Ebd. 16 Ottobre 1566.
[75] Ebd. Lunardo Contarini. Vienna à 24 Ottobre 1566.

Oktober trägt Maximilian II. in sein Notizbuch die Nachricht ein: »Es saindt kuntschaft kumen, das der Tirk tot solle sain und das die bascha umb den iungen geschikt hawn.«

Da nun der große Gegner höchst wahrscheinlich nicht mehr am Leben ist und auch ein weiteres Verweilen die kaiserliche Reputation angesichts des zerfallenden Hauptheeres schädigen könnte, zieht der Kaiser, auf Grund des oben erwähnten Kriegsrates, am 23. Oktober nach Komorn, um dort die Befestigungsanlagen zu inspizieren. Tags darauf gingen die »Haufen« in ihre Winterquartiere ab. Am 24. Oktober lag der Kaiser »am hertzklopfen« krank darnieder. Am 25. Oktober erreichte er Ungarisch-Altenburg. Erst am 26. Oktober wurde ihm letzte Gewißheit über den Tod Sultan Süleymans: »Der Tirkisch kaiser sol gewiß tot sain und das maist folk uber die prukn [von Esseg] haimbertz ziehn.«

Am 28. Oktober zog er in Bruck an der Mur ein und am 29. Oktober in Wien. Er hoffte fest darauf, den Krieg im nächsten Jahre mit mehr Erfolg wieder aufnehmen zu können. Eine kleine Genugtung bereitete ihm die schließliche Abfuhr der Türken vor Tokaj und daß von den streifenden Türken die 4000 vernichtet worden waren, wie er in den ersten Oktobertagen seinem Notizbuch anvertrauen konnte. Die Hauptsache war für ihn freilich die gewährleistete Unversehrtheit seiner Residenzstadt Wien. Das aber konnte den Ungarn nicht genügen.

Auch der Waffengang des Jahre 1567 brachte keine Entscheidung. Im Frieden, eigentlich Waffenstillstand für acht Jahre, von Adrianopel (17. Februar 1568) kam jedoch — wie der zuverlässige Hieronymus Ortelius in seiner »Chronologia oder Historischen Beschreibung aller Kriegsempörungen . . . so . . . mit den Türcken . . . geschehen« (Nürnberg 1603) mit Recht betont, der Kaiser nicht schlecht weg: »dann er hatte durch den Herrn von Schwendi seine Gräntzen dermassen erweitert, daß sein Gebiet diß und jenseits der Teiß in die 40 Meiln [1 Meile ca. 7,5 km] weit und breit sich erstreckte, in welchem Kreiß eroberte Landschafften, viel Schlösser und gewaltige Vestungen waren« (166). Ob dies alles aber den Fall von Gyula und Sziget aufwog? Zum Verdrusse des Kaisers und auch der Ungarn mußte das jährliche Ehrengeschenk (Tribut) an die Pforte in der Höhe von 30 000 ungarischen Gulden, das schon Ferdinand I. 1547 eingegangen war, neuerlich entrichtet werden, bis der »lange Türkenkrieg« (1593—1606) seinen Fortfall mit sich brachte.

***

Sziget sollte freilich auch im Zusammenhang mit der gesamteuropäischen Abwehr gegen das Pfortenregime gesehen werden, der heroischen Verteidigung der Inselfestung Malta durch die Malteserritter 1565 (wodurch das westliche Mittelmeer beschirmt wurde) und schließlich dem gewaltigen Seesieg bei Lepanto (Naupacto) am 7. Oktober 1571 der vereinigten Flotten Venedigs, Genuas, des Kirchenstaates, Maltas und vor allem Spaniens. Diese Aktionen zeigten, daß der alte Angstgegner nicht unbesiegbar sei. Sziget 1566 aber hatte bewiesen, daß man dem aggressiven Großherrn bis in den Tod standhalten müsse, damit aus dem Samen dieser Märtyrer dereinst jene ehernen Sprößlinge erwüchsen, die an ihre Fahnen Siege zu heften verstünden.

DER BEITRAG DER BÖHMISCHEN LÄNDER ZUM FELDZUG 1566

HORÁČEK CYRIL

Die Gesellschaft der böhmischen Länder und der Krieg

Als Hilfe für das von den Türken eingeschlossene Sziget wurde im Jahre 1566 auch in den böhmischen Ländern eine militärische Expedition ausgerüstet und nach Ungarn abgesandt. Dieser böhmischen Expedition, die sich an die kaiserliche Armee aus den österreichischen Ländern anschloß, war kein Erfolg beschieden. Sollen wir die Gründe analysieren, warum die böhmische Expedition keine effektive Hilfe brachte und auch nicht bringen konnte, müssen wir die ganze Situation der böhmischen Länder im 16. Jahrhundert und besonders die Stellungnahme ihrer Bevölkerung zu den Türkenkriegen beleuchten. Dies ist der Gegenstand der folgenden Studie.

Die böhmischen Länder, deren Schwerpunkt in Böhmen lag, das von der Tragweite der türkischen Invasion verhältnismäßig entfernt und nicht direkt bedroht war, nahmen an den Türkenkriegen mehr aus Zwang als aus eigenem Willen und aus eigenem Interesse teil.

Die Länder der böhmischen Krone, zu denen damals außer Böhmen auch Mähren, Schlesien, Ober- und Niederlausitz gehörten, waren nämlich seit dem Jahre 1490, als der böhmische König Wladislaw II. aus der Jagellonendynastie zum König von Ungarn gewählt wurde, mit Ungarn durch Personalunion verbunden. Ihre Schicksale hatten seit dieser Zeit viel Gemeinsames, durch den Tod des Königs Ludwig bei Mohács wurde der böhmische Thron ebenso wie der ungarische frei und man mußte zur neuen Königswahl schreiten.

Es liegt außerhalb des Rahmens dieser Abhandlung, sich mit den Gründen zu befassen, die zur Wahl des Erzherzogs Ferdinand von Habsburg führten, trotzdem derselbe wenig beliebt und wegen seinen autokratischen Bestrebungen besonders von den protestantischen Ständen beider Länder gefürchtet war. Unseres Erachtens wird die Lage am besten durch den tschechischen Geschichtsschreiber Šimák[1] gekennzeichnet, nach dessen Ansicht für die Wahl in Böhmen einerseits das Verlangen nach Wiederherstellung der Ordnung in dem unter der Herrschaft der Jagellonen von inneren Streitigkeiten zerrütteten Lande entscheidend war, anderseits der Standpunkt Mährens, Schlesiens und der Lausitz, deren Landtage die Erbansprüche der Tochter Königs Wladislaw II., der Gattin Ferdinands I., anerkannt hatten, als ihnen die Teilnahme an der Königswahl von den böhmischen Ständen

[1] J. V. ŠIMÁK: Volba v Čechách r. 1526 a její význam pro naše dějiny. Vortrag zum 400. Jahrestage der Wahl, Prag, 1926. 32. p. Eine Übersicht der Ansichten tschechischer Geschichtsschreiber über das Problem der Habsburgerwahl und ein Versuch seiner Lösung vom marxistischen Standpunkt aus vgl. F. KAVKA: K otázce vzniku mnohonárodní habsburské dynastie r 1526, Čs. Časopis historický II. Prag, 1954. 377—396. p.

abgewiesen wurde. Unter diesen Umständen ließen sich die Wähler ihre Zustimmung, die sowieso unvermeidlich war, von Ferdinand durch Bestechungen und Versprechungen bezahlen. Es steht allerdings außer Zweifel, daß die Rücksicht auf die drohende türkische Gefahr eine bedeutende Rolle spielte, die ganze Situation bestimmte und in der Wahlagitation von den beiden Kandidaten, sowohl vom Erzherzog Ferdinand, als auch von den bayrischen Herzogen, reichlich ausgenutzt wurde.

Durch die Wahl Ferdinands wurde jedoch die türkische Gefahr und die aus ihr entspringenden Lasten keineswegs beseitigt, im Gegenteil, es war nur der Anfang von langjährigen Anstrengungen, welche die Türkenkriege erforderten. Die Wahl Ferdinands stieß auf starke Opposition, die in Böhmen bis zum Jahre 1547 eher latent blieb, in Ungarn sich jedoch sofort in der Wahl des mächtigen Magnaten Johann Zápolya durch einen Teil der ungarischen Stände zum Gegenkönig äußerte. Diese Spaltung Ungarns war für beide Länder von schweren Folgen und Zápolya geriet notwendigerweise in volle Abhängigkeit von Süleyman.

Die böhmischen Länder blieben zwar während der langen Türkenkriege im 16. Janrhundert von unmittelbaren türkischen Angriffen verschont, sie waren jedoch gezwungen, zu den Türkenkriegen und zur Verteidigung jenes Teils von Ungarn, der noch in der Macht Ferdinands I. geblieben war, sowie zur Verteidigung Wiens gewaltig beizusteuern. Für die böhmischen Länder waren die wirtschaftlichen Folgen der Türkenkriege schwer. Seit dem Jahre 1527 forderte König Ferdinand von den Ständen der böhmischen Länder praktisch alljährlich Unterstützungen für die Türkenkriege, gewöhnlich in der Form von Geldbeiträgen (genannt auch die Bern, aus dem tschechischen Wort berně = die Steuer, oder allgemein die Türkenhilfe) und nach einem gewissen Widerstand der Stände bekam er sie auch. Außerdem forderte er oft die Aufstellung von Landesbereitschaften zur Verteidigung des Landes und in manchen Jahren, besonders zur Zeit des durch Süleyman persönlich geführten Feldzüge in Ungarn, auch militärische Expeditionen nach Ungarn (eine solche verlangte auch sein Nachfolger Maximilian II. im Jahre 1566). Sogar in den kurzen Friedensperioden wurden Geldbeiträge zur Errichtung von Grenzfestungen, zur Erhaltung ihrer Besatzungen und zur Abzahlung der enorm angewachsenen Kriegsschulden des Königs gefordert.

Böhmen steuerte zu den Kriegsausgaben fast mit einem vollen Drittel, die Länder der böhmischen Krone zusammen fast mit zwei Dritteln des ganzen erforderlichen Betrages bei, wogegen die österreichischen Länder, die zwar von geringerer wirtschaftlichen Bedeutung, durch die Türken jedoch mehr bedroht waren, nur mit etwas mehr als einem Drittel beitrugen (z. B. wurde auf einer gemeinsamen Tagung der Vertreter der böhmischen und österreichischen Länder, die im Jahre 1542 in Prag unter dem Eindruck des Falles von Ofen (Buda) stattfand, eine Steuerhilfe beschlossen, deren Betrag wie folgt vorangeschlagen wurde: aus Böhmen 375 000 Gulden, aus Mähren 150 000 Gulden, aus allen böhmischen Ländern insgesamt 775 000 Gulden, dagegen aus den österreichischen Erbländern 400 000 Gulden rheinisch).[2]

[2] Landtagsverhandlungen I. Prag, 1877. No. 296. Der rheinische Gulden wurde mit 24 Groschen böhmisch umgerechnet.

Auch der effektive Ertrag der Türkenhilfe war beträchtlich: beispielsweise betrug er in den Jahren 1552 bis 1560 in Böhmen durchschnittlich fast 72 000 Schock böhm. jährlich,[3] in Mähren betrug einige Jahre später der zehnjährige Durchschnitt über 37 500 Schock böhm. jährlich.[4]

Für die böhmischen Länder waren diese Steuern folgenschwer: aus den ursprünglich außerordentlichen Steuern, die den böhmischen Königen vor der Thronbesteigung Ferdinands I. nur ganz ausnahmsweise bewilligt wurden, entstanden ordentliche Steuern fast wie eine rechtliche Institution; die vom Landtage bewilligten Türkenhilfen wurden zur Grundlage eines dauerhaften Steuersystems. Die Türkenhilfe wurde in der ersten Periode der Regierung Ferdinands I. in der Form einer Vermögenssteuer bewilligt, die ihr Vorbild schon in der Zeit Wladislaws II. hatte. Im Jahre 1534 kam es zur Einführung einer allgemeinen Verbrauchssteuer (Verkaufs- oder Umsatzsteuer) auf drei Jahre, die jedoch mit einem Mißerfolg endete; nach dem Jahre 1567 wurde dann die Türkenhilfe in der Form einer Haussteuer bewilligt.

Die aus den Türkenhilfen entstehende Steuerbürde führte zu neuen Zwisten unter den Ständen. Besonders schwer empfand der Adel die Vermögenssteuer, die vor allem das unbewegliche Vermögen traf, und trachtete die Steuer auf die Städte und auf die Untertanen abzuwälzen. Dies äußerte sich besonders in dem Bestreben, eine allgemeine Verbrauchssteuer einzuführen, die in erster Linie der Bürgerstand und die breiten Schichten der Bevölkerung zu tragen hatten, und zwar im 1534, wie oben erwähnt, und neuerlich im Jahre 1564. Als jedoch diese Versuche hauptsächlich wegen der ungenügenden Steuertechnik fehlschlugen, setzte der Adel wenigstens statt der Vermögenssteuer die Haus- und Ansässigkeitensteuer durch, die für ihn günstiger, für die Städte und die Untertanen ungünstiger als die Vermögenssteuer war.

Außer dieser Verschärfung der alten Zwiste zwischen dem Adel und den Städten hatten die Türkenkriege überdies eine ungünstige Wirkung auf die Lage der Untertanen zur Folge. Als die Feudalherren ihre Domänen im großen und in eigener Regie zu bewirtschaften begannen und zu intensiveren Wirtschaftsformen übergingen, die mit dem Ende des 15. Jahrhunderts auch in den böhmischen Ländern die Oberhand gewannen, führte dies zur Steigerung der Ansprüche an die Arbeitspflicht der Leibeigenen, den Frondienst. Diese Entwicklung, der als wirtschaftliche Hauptursache das Absinken des Realwertes des Geldes zugrunde lag, die fortwährenden Münzentwertungen und später auch das Sinken des Silberpreises, und dadurch auch das Sinken des Realwertes der Leibzinsen, der Feudalrente, hatten notwendigerweise die Verschlechterung der Lage der Leibeigenen zur Folge. Dazu kam noch die Einhebung der Steuern für die Türkenhilfe. Die Abwälzung der Vermögenssteuer auf die Leibeigenen wurde in den ersten

[3] Verzeichnis der Schätzungen, der bewilligten, wirklich eingenommenen, erlassenen und im Rückstand verbliebenen Steuern in Böhmen, Zentralstaatsarchiv Prag, L 34. 1512—1566

[4] Ausweis der Hofkammer von 27. Mai. 1569 veröffentl. in Landtagsverhandlungen III. Prag, 1884. No. 253. Für einige in dem Ausweise fehlende Jahre s. F. Kameníček: Zemské sněmy a sjezdy moravské I. Brünn, 1900. 227. p.

Jahren der Willkür der Grundobrigkeit überlassen, später schrieben die Landtagsbeschlüsse den Leibeigenen direkt vor, zur Türkenhilfe beizusteuern, gewöhnlich mit einem etwas höheren Prozentsatz als die freien Stände. Nach dem Jahre 1567, als die Haussteuer und die Steuer von den untertänigen Ansässigkeiten eingeführt wurde, waren die Leibeigenen gezwungen, auch diese Steuer größtenteils zu tragen.

Der Steuerertrag, der trotz des Widerstandes der Stände und der langsamen Abführung des Geldes groß war, floß größtenteils über die Grenzen des Staates hinaus. Die tschechischen Geschichtsschreiber, die sich mit dieser Frage befaßten, wie Gindely,[5] meinten sogar, daß kaum fünf Prozent des Stuerertrages im Lande verblieb. In Wirklichkeit war die Lage nicht so ungünstig und ihre Ansichten müssen richtiggestellt werden. Aus vielen Dokumenten, die sich in Prager und Wiener Archiven befinden, geht hervor, daß mit diesem Gelde nicht nur die Söldnertruppen aus den böhmischen Ländern entlohnt, sondern auch im Lande selbst Lieferungen für das Heer bestellt und bezahlt wurden. Für die Türkenkriege brauchte man vor allem Geschütze aus Bronze und Eisen sowie andere Schießwaffen, deren heimische Erzeugung einen hohen Aufschwung erreichte. Der berühmte Metallgießer Jaroš goß beispielsweise in den Jahren um die Mitte des 16. Jahrhunderts außer Glocken, nicht nur in Prag, sondern auch in Ungarn, viele Geschütze aus Bronze.[6] Für das Heer wurde ferner das zum Guß der Geschütze erforderliche Zinn und Kupfer (besonders Zinn wurde zu diesem Zweck auch nach den österreichischen Ländern ausgeführt), Blei, Salpeter und Schießpulver, Harnische (Plattnererzeugnisse), Schwerter und Helme erzeugt. Auch Tuch und Bekleidung für die Soldaten, Seile für die Geschütztransporte und für die Donauschiffe wurden von der böhmischen Kammer bestellt.[7] Ein Teil der Steuern blieb also im Lande und kam der heimischen Erzeugung zugute.

Die höhere Entwicklung der Erzeugung und die Vervollkommnung der Produktionsmittel, die auf dieser Weise durch die Türkenkriege hätten gefördert werden können, wurden durch den mißlungenen Aufstand vom Jahre 1547 und seine Folgen verhindert. Denn die Erzeugung von Kriegsbedürfnissen war vornehmlich die Aufgabe der Handwerker in den königlichen Städten. Die Städte wurden für ihre führende Teilnahme an dem Aufstand, bei dem sie vom Adel verlassen wurden, schwer bestraft. Ihre wirtschaftliche und politische Macht wurde durch Geldstrafen und die Konfiskation der städtischen Güter gebrochen, den Städten wurde eine dauernde Biersteuer in der Form des sogenannten Erbgroschen auferlegt, die sie neben der vom Landtag beschlossenen Biersteuer zahlen mußten, die Autonomie der Städte und der Gilden wurde beschränkt und unter die Aufsicht von königlichen Richtern und königlichen Hauptleuten gestellt. Die dritte Stimme auf

[5] A Gindely: Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526—1618. Wien, 1869. 105. p.

[6] Dokumente betreffend Jaroš aus dem Hofarchiv in Wien vgl. Z. Winter: Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku c Čechách. Prag, 1909. 356. pp. Andere Dokumente befinden sich im Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare.

[7] Zahlreiche Dokumente im Zentralstaatsarchiv Prag, besonders im Fond militare.

den Landtagen wurde zwar den Städten belassen, aber nur auf Wunsch des Königs und gegen das Versprechen, daß sie sich forthin als königliche Kammer nur nach dem Könige richten werden. Sämtliche Schießwaffen, insbesondere die Geschütze, ebenso wie die Stadtmauern fielen dem Könige anheim, so daß die Städte alle ihre Machtmittel und Errungenschaften, die sie seit der Hussitenzeit besessen hatten, verloren. Auch das bisherige Privilegium der Prager und Leitmeritzer Gemeinde, über die Berufungen der königlichen Städte zu entscheiden, wurde aufgehoben und durch ein neu errichtetes königliches Appellationsgericht auf der Prager Burg ersetzt. Die Festsetzung der Preise der Handwerkserzeugnisse und der wichtigsten Lebensmittel wurde den Gilden entzogen und die Preise bestimmte fortan der König, der mit Zustimmung des Adels eine für die Handwerker ungünstige Preispolitik betrieb. Der König bemühte sich die Preise durch Regelung der Preise der Erzeugnisse herabzudrücken, ohne auf die steigende Tendenz der Rohstoffpreise Rücksicht zu nehmen.[8] So finden wir in den Dokumenten der böhmischen Kammer über Heeresbestellungen für die Türkenkriege häufig Antworten der Gilden, die Handwerker seien arm, hätten keine Vorräte, könnten keine Rohstoffe auf Kredit kaufen, seien gezwungen ihre Erzeugnisse gegen Barzahlung zu verkaufen und nicht bereit der böhmischen Kammer auf lange Ratenzahlungen zu liefern. So konnte auch dieser bedingte und bescheidene Vorteil, den die Türkenkriege den böhmischen Ländern hätten bringen können, nicht ausgenutzt werden.

Mit der außerordentlichen Kriegssteuer war jedoch die Steuerbelastung der böhmischen Länder bei weitem nicht erschöpft. Es gab noch andere Steuern und Abgaben, deren Ertrag zwar nicht direkt für die Zwecke der Türkenkriege bestimmt war, sondern in die königliche Kammer floß. Allein bei der engen Verflechtung der königlichen Finanzen mit der Finanzierung der Kriege läßt sich nicht genau unterscheiden, zu welchem Zwecke die Steuern verwendet wurden. An erster Stelle war es die Biersteuer, die ertragreichste von allen Steuern, deren Ertrag im Durchschnitt die Hälfte des Ertrages der Türkenhilfe erreichte, ferner die Weinsteuer, die Einfuhr- und Ausführzölle u. a. m. Darüber hinaus wurden die Kosten der Türkenkriege aus dem Einkommen der königlichen Güter gedeckt. Die königlichen Güter wurden durch die umfangreichen Konfiskationen stark vermehrt, zu denen es nach dem böhmischen Aufstand vom Jahre 1547 kam. Der Gesamtwert der konfiszierten Güter wird auf 500 000 Schock bömisch geschätzt und der größte Teil davon war Eigentum der königlichen Städte. Ferdinand I. und seine Nachfolger verkauften nach und nach die konfiszierten Güter. Allerdings war der Gewinn infolge verschiedener Machinationen, die bei den Verkäufen stattfanden, nicht so groß, wie der König erwartet hatte.[9]

[8] Die erste Regelung der Preise, sogen. Teuerungsordnung wurde vom Ferdinand I. gleich am 23. August 1547 erlassen; vgl. J. Janáček: Rudolfinské drahotní řády, Rozpravy ČSAV 67, Heft 4, Prag, 1957. 18. pp.

[9] Die unrichtige Schätzung von Gindely (1. c. 115. p.), daß die Verluste der königlichen Städte am Grundeigentum nicht den Betrag von 100 000 bis 150 000 Schock böhmisch überstiegen, wurde schon durch Rezek widerlegt, der nach den in den Landtafeln eingetragenen Verkäufen den für die verkauften konfiszierten Güter gelö-

Dadurch boten die böhmischen Länder dem habsburgischen Staatenbunde soviel Finanzmittel wie kein anderer Teil desselben und diese Mittel wurden hauptsächlich für die Türkenkriege verwendet.

Die Steuerüberbürdung und Kapitalentziehung aus den böhmischen Ländern hatte umso ärgere Folgen, als die wirtschaftliche Position der böhmischen Länder im 16. Jahrhundert allmählich geschwächt wurde, besonders als nach der Entdeckung der neuen Seewege das Europäische Handelszentrum sich westwärts zum Atlantischen Ozean verschob. Allerdings stand auch das im Zusammenhang mit dem Türkeneinfall in den Mittleren Osten und der Unterbindung der alten Handelsbeziehungen mit dem Orient. Hinzu kam der Niedergang der Silberbergwerke in Kuttenberg und an anderen Orten, wodurch nicht nur die Lage der Städte, sondern allmählich auch die Bedeutung Böhmens für die europäische Wirtschaft beeinträchtigt wurde. Gleichzeitig mit der Entdeckung reicher Silbervorkommen in Mexiko und in anderen amerikanischen Ländern versiegte die Hauptquelle, welche seit dem 13. Jahrhundert die Grundlage des Wohlstandes der böhmischen Länder bildete.[10]

Die Frage nach der Stellungnahme der Bevölkerung zur türkischen Gefahr läßt sich nicht eindeutig beantworten. Ebenso wie die Bevölkerung durch Klassen- und religiöse Unterschiede geschichtet war, war auch ihr Standpunkt gegenüber der türkischen Gefahr und den Türken nicht einheitlich. Sie war nur durch eine gemeinsame Abneigung gegen die aus den langen Türkenkriegen entstehenden Lasten und Opfer geeint. Der Standpunkt der Angehörigen der einzelnen Stände stimmte dagegen bei weitem nicht überein und richtete sich nach der wirtschaftlichen und sozialen Lage der Stände. Ebenso wie der ungarische Adel den Ständestaat und seine privilegierte Stellung zu erhalten trachtete und nicht zögerte, zu diesem Zwecke sogar mit den Türken einen Bund zu schließen, als es sich darum handelte, die Bestrebungen Ferdinands I. nach absolutistischer Herrschermacht zu bekämpfen, waren es in Böhmen nach der Königswahl die Anhänger der »bayrischen« Partei unter dem Adel, die zu Zápolya, dem Schützling des osmanischen Kaisers Beziehungen unterhielten und einen Bund mit ihm planten. Als im Jahre 1534 ein Übereinkommen zwischen Ferdinand I. und den bayrischen Herzogen zustande kam, verlor die bayrische Partei in Böhmen an Bedeutung. Als sich jedoch später die Widersprüche zwischen dem König und den Ständen verschärften und der Zwist in Deutschland herannahte, der zum Bürgerkrieg zwischen dem Schmalkaldenbunde und Kaiser Karl V. führte, war es der protestantische Adel und die Städte, die den Hauptfeind nicht in den Türken, sondern in König Ferdinand sahen. Der böhmische Oppositionsadel konnte jedoch nicht bis in die äußersten Konsequenzen gegen die königliche Regierung vorgehen, denn das monar-

sten Betrag auf 500 000 Schock böhm. schätzt und die Zahl der konfiszierten kleinen Städte, Kastelle und Dörfer fest auf 1000. (A. Rezek: Statky, konfiskované r. 1547 a jejich rozprodání, Památky archeologické a místopisné X. Prag, 1874. 451. pp., derselbe Opravy a doplňky, ebenda XII. Prag, 1882. 166—171. p.)

[10] B. Mendl: Die großen Entdeckungen und das böhmische Silber. Prager Rundschau, IV. 1934. 266. pp.

chische System war zugleich die Grundlage seiner eigenen sozialen Stellung und Macht. Ebensowenig konnte der Adel seinem Könige, dem überdies viele Herren große Beträge geliehen hatten, die Steuern verweigern. Der Kampf gegen den König äußerte sich notwendigerweise hauptsächlich in den (im allgemeinen erfolglosen) Bestrebungen, die Herrschermacht einzuschränken, ferner im Kampf um die Religionsfreiheit. Der Widerstand gegen die Türkenhilfe beschränkte sich schließlich auf das Streben, die verlangten Steuern herabzudrücken und sich den schon bewilligten Steuern und Feldzügen durch niedrige Schätzung des eigenen Vermögens in den Steuerfassionen, durch säumige Zahlung und durch fahrlässige Teilnahme an den Heeresexpeditionen zu entziehen.[11] Dadurch kann die Langsamkeit böhmischer Geld- und Heereshilfen, die mangelnde Disziplin der militärischen Expeditionen und ihre Mißerfolge erklärt werden. Diese Widersprüche dauerten auch unter Maximilian II. an, wenn auch in nicht so scharfer Form.

Diese Politik der böhmischen und ungarischen Stände ist begreiflich und kann nicht einfach verurteilt werden. Das mächtige osmanische Reich stellte eben im 16. Jahrhundert eine ebensolche Realität vor, wie heutzutage die Staaten Asiens, und sämtliche Staaten, sämtliche politischen Faktoren mußten mit ihm rechnen. Im Kampfe des französischen Königs Franz I. sowie anderer europäischer Souveräne, ebenso wie der protestantischen Stände des deutschen römischen Reiches gegen die Habsburger spielte die osmanische Großmacht eine bedeutende politische Rolle, obzwar es nicht an Bestrebungen zur Erhaltung der christlichen Einheit in Europa fehlte.

Die Lage des böhmischen niederen Adels, des Ritterstandes, des zweiten Standes, wurde durch die ökonomischen Veränderungen in der Landwirtschaft, vor allem durch die Erweiterung des herrschaftlichen Großgrundbesitzes, durch die neue Wirtschaftsweise und die Vermögenssteurn erschwert, und er büßte seinen Einfluß ein. Dagegen nahmen viele Angehörige des Ritterstandes an den Türkenkriegen aktiv teil, wo sie in den Diensten des Königs Gelegenheit zur Soldatenkarriere, zur Erlangung einer königlichen Belohnung sowie zu Abenteuern fanden.

Die königlichen Städte aber, die im 15. Jahrhundert nach der Hussitenepoche eine bedeutende und wirksame Kraft in der böhmischen Politik repräsentierten, wurden nach dem Jahre 1547 völlig in den Hintergrund gedrängt. Soweit man aus den Memoiren und Chroniken der Angehörigen des Bürgerstandes, wie des Mikuláš Dačický z Heslova oder des Daniel Adam z Veleslavína schließen kann, standen bei ihnen bei der Beurteilung der Türkenkriege die wirtschaftlichen Erwägungen im Vordergrund. Vor allem sind in ihnen Klagen zu lesen über die zur Rettung Ungarns und für die Türkenkriege geforderten Geldopfer, welche die wirtschaftliche Entwicklung der böhmischen Länder lähmten.[12]

[11] Ähnliche Verhältnisse zwischen dem Könige einerseits und dem böhmischen Oppositionsadel und den königlichen Städten anderseits herrschten auch unter Kaiser Rudolf II. am Anfang des 17. Jahrhunderts, vgl. J. Janáček: Královská města na zemském sněmu r. 1609—1610. Sborník historický, IV, Prag, 1956. 228. p.

[12] Vgl. auch J. V. Polišenský: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth. Byzantinoslavica, XIV. Prag, 1953. 107. p.

Der unfreie Bauernstand bildete nur einen passiven Faktor, dem das Los zuteil wurde, die Hauptbürden der Kriege zu tragen. Seine Lage war so ungünstig, daß es zu Bauernaufständen kam, und es waren Befürchtungen verbreitet, die Leibeigenen könnten der türkischen Herrschaft den Vorzug geben, da sie diese für günstiger hielten als ihre bisherige Lage, wie es in Ungarn, besonders in den Grenzgebieten, vorkam. Ein Bekenntnis, daß die Leibeigenen in Ungarn — und das galt auch für das Gebiet der jetzigen Südslowakei, das ebenfalls eine schwer geplagte Grenzgegend bildete, — es vorzogen, lieber den Türken tributpflichtig zu sein, da sie erkannten, daß sie unter den letzteren sicherer und freier wären als unter den christlichen Herren, enthielt z. B. ein anonymes Memorandum, welches der böhmischen Kammer ungefähr um das Jahr 1575 vorgelegt wurde.[13] Ähnliche Besorgnisse hinsichtlich der Bauern in Böhmen und Mähren enthalten einige Berichte der päpstlichen Nuntien und der Gesandten von Venedig vom Ende des 16. Jahrhunderts.[14] Übrigens findet sich in der polemischen Schrift gegen den Islam, dem Antialkorán des böhmischen Herrn Václav Budovec z Budova,[15] eine Mahnung an die christlichen Untertänen, die lieber unter den Türken als unter den schlechten christlichen Herren leben möchten.

Wir finden also bei dem untertänigen Volke einen ähnlich zwiespältigen Standpunkt wie bei der herrschenden Klasse, dem Adel. Einerseits das natürliche Interesse, daß die Türken ehestens aus Ungarn vertrieben werden und die Ursache der endlosen Kriege und der damit verbundenen Nöte entfalle. Als sich anderseits die Rückeroberung Ungarns während der Regierung Süleymans als unmöglich erwies, fingen auch die Leibeigenen an, zu erwägen, ob sie nicht ihre klägliche Lage mit Hilfe der Türken bessern könnten, um so mehr, als außer der Vermehrung ihrer Pflichten und der Steuerlast mit dem Anmarsch der Gegenreformation auch die Glaubenskämpfe an Schärfe zunahmen und sich die religiöse Unverträglichkeit immer mehr ausbreitete. Dagegen behandelten die Türken die nichtmohammedanische Bevölkerung mit beträchtlicher Toleranz und begnügten sich mit der Erhebung einer Kopfsteuer, der Ğizya. Den christlichen Kult und die nichttürkischen Nationalitäten unterdrückten sie jedoch nicht.

Solange die Leitung des osmanischen Staates in festen Händen blieb und die Begs und die anderen Beamten hinderte, die Ğizya (später in den Balkanländern zusammen mit der Grund- und Erntesteuer gewöhnlich Harağ benannt) eigenwillig zu erhöhen, war dieselbe, in den meisten Fällen in Naturalien abgeführt, nicht allzu drückend.

Die Pflichten der Leibeigenen unter der osmanischen Herrschaft waren im Ganzen geringer als die Zinsen und Frondienste, die in den christlichen Nachbarstaaten gefordert wurden.

[13] Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare; in der Edition der Regesta des Fonds militare von F. Roubík: I. Prag, 1937. wird dieses Memorandum als anonyme Erwägungen betreffend die Verteidigung der ungarischen Grenzen bezeichnet.

[14] Vgl. J. Matušek: Turecká válka v evropské politice v letech 1592—1594. Prag, 1935. 215., 274. p.

[15] *Václav Budovec z Budova* Antialkorán. Prag, 1614. 79., 80. p.

Wenden wir uns nun wieder dem Beitrag der böhmischen Länder zum Feldzug im Jahre 1566 zu.

Nach dem Tode Ferdinands I. mußte man mit einem neuen Kriege mit den Türken rechnen. Obzwar sich der neue Kaiser Maximilian II. um die Erneuerung des Friedensvertrages bemühte und den für zwei Jahre schuldigen Tribut bezahlte, wurden neue Komplikationen durch Johann Sigmund Zápolya, den Schützling Süleymans verursacht. Das Aufflammen der Kämpfe in Ungarn deutete auf einen neuen Krieg hin und mit dieser Begründung verlangte Maximilian schon im Jahre 1565 neue Türkenhilfe vom böhmischen und mährischen Landtag.[16] Angesichts der ernsten Lage wurde die Türkenhilfe ziemlich glatt auf zwei Jahre bewilligt (in der Höhe von 12 Schock böhm. vom einem Vermögen von 1000 Schock) sowohl von den freien Ständen als auch von den unfreien, ebenso wie die Biersteuer. Außerdem wurde die Aufstellung der Landesbereitschaft bewilligt, mit der Pflicht, von dem Vermögen von 2000 Schock böhm. einen Reiter mit der gehörigen Ausrüstung zu stellen; ferner wurde die persönliche Teilnahme der Stände im Falle eines militärischen Feldzuges unter der Führung des Kaisers nach Ungarn beschlossen.[17] Dabei verlangte der Landtag für diesen Fall einen bei den Feldzügen außerhalb der Grenzen der böhmischen Länder üblichen Revers, daß es sich um einen freiwilligen Feldzug handelt. Der mährische Landtag bewilligte in seiner Sitzung im Grunde dasselbe, die Türkenhilfe jedoch nur in der Höhe von 6 Schock böhm. von 1000 Schock; für die Landesbereitschaft sollte ein Reiter oder vier Infanteristen vom Vermögen von 3000 Schock böhm. gestellt und jeder zehnte Mann von den Leibeigenen zur Verteidigung vorbereitet werden.[18]

Da der Kaiser auch vom Papste, von den italienischen Herzogen und von einigen italienischen Städten eine beträchtliche finanzielle Hilfe bekam,[19] und auch der Reichstag in Augsburg im Dezember eine große militärische Expedition bewilligte, der ungarische Landtag und die Landtage der österreichischen Erbländer ebenfalls eine Hilfe beschlossen, konnte man eine große Armee aufstellen. Sich auf diese große Hilfe verlassend, entschloß sich Kaiser Maximilian, die Entscheidung durch die Waffen herbeianführen. Den Türken wurden keine Zugeständnisse mehr gemacht, im Gegenteil die Rückgabe der von den Türken früher eroberten Festungen Pankota und Krupa verlangt. Auch Süleyman entschied sich für den Krieg und trat im Mai 1566 an der Spitze einer mächtigen Armee den Marsch nach Ungarn an. Er wollte die türkische Herrschaft in Ungarn stärken und vielleicht auch das Prestige des osmanischen Reiches in der christlichen Welt nach dem Mißerfolg gegen den Johanniterorden auf Malta im Jahre 1565 wiederherstellen.

[16] Königliche Proposition, Landtagsverhandlungen III. No. 130.
[17] Ebenda, No. 134.
[18] Staatsarchiv Brünn, Památky sněmovní. II. Fol. 232.
[19] Kardinal Altemps an den Nuntius Delfin aus Rom den 8. September 1565. (Nuntiaturberichte aus Deutschland, Wien, 1897. II, Abt., 4. No. 122.)

Als die Nachrichten von dem osmanischen Feldzug, der zwar schon lange erwartet, doch immer wieder vertagt wurde, die bedrohten Länder erreichte, wurden die Kriegsvorbereitungen in allen Ländern in verstärktem Maße betrieben. Seit Jahresanfang gab der Kaiser aus Augsburg zahlreiche Mandate aus, die zur Vorbereitung der Soldaten und zu ihrer Ausrüstung mahnten und jede Verpflichtung zu einem Militärdienst außerhalb des Landes verboten.[20] Nach den schlechten Erfahrungen mit den früheren böhmischen Expeditionen gab es Zweifel über die böhmische Armee, die gegen die Türken aufgestellt werden sollte. Ferdinand, der zweitgeborene Sohn Ferdinands I. (der später die Regierung Tirols übernahm), schätzte die Zahl der Reiter, die gemäß dem Landtagsbeschluß aufgestellt werden sollten, auf nur zweitausend Mann und war mit der Ausrüstung und der militärischen Ausbildung der Soldaten sehr unzufrieden.[21] Ferdinand machte den Kaiser darauf aufmerksam, daß ein neuer Landtagsbeschluß notwendig wäre, sollten die Reiter auf Kosten der Stände außerhalb der Landesgrenzen geschickt werden, da es sich um die Landesbereitschaft handelte, die grundsätzlich nur innerhalb der böhmischen Länder verwendet werden durfte, und er riet ihm, den Landtag neuerdings einzuberufen. Der Kaiser ging jedoch nicht darauf ein, teils da ihm der Lauf der Ereignisse kaum mehr Zeit dazu ließ, teils aber auch weil er befürchtete, die Stände könnten die Erfüllung ihrer Forderungen, die am vorhergehenden Landtag nicht erledigt, sondern vertagt wurden, erneut anstreben.

In Mähren jedoch, das von den böhmischen Ländern am meisten bedroht war, wurde der Landtag auf den 1. Juli 1566 wieder nach Olmütz einberufen und gab seine Zustimmung zur Verwendung der mährischen Landesbereitschaft in Ungarn. Allerdings wurde diese Zustimmung an die Bedingung gebunden, daß die Bereitschaft ihren Marsch über die Grenzen nicht früher antreten wird, bevor die deutschen Söldnerheere, die unterwegs allerlei Gewalttaten verübten, ihren Durchmarsch durch Mähren vollendet haben. Ferner wurden weitgehende Maßnahmen zur Verteidigung Mährens und zur Verpflegung des angesammelten Heeres getroffen.[22] Der Landtag des schlesischen Fürstentums Troppau, das schon immer zu Mähren inklinierte, schloß sich am 5. Juli 1566 dem Beschluß des mährischen Landtags völlig an.[23] Auch die übrigen schlesischen Fürstentümer sowie die Landtage von Ober- und Unterlausitz bewilligten die Türkenhilfe und die Teilnahme der Stände am Feldzug.

Kaiser Maximilian erteilte dem Erzherzog Ferdinand seine Vollmacht, ihn während des Feldzuges zu vertreten. Als dann auch Ferdinand ihn nach

[20] Landtagsverhandlungen III. No. 141.

[21] Erzherzog Ferdinand an den Kaiser aus Prag den 29. März 1566 (Landtagsverhandlungen III. No. 143).

[22] Staatsarchiv in Brünn, Památky sněmovní. II, Fol. 236; zwanzig kaiserliche Mandate aus Augsburg nach Mähren betreffend Lieferungen von Getreide und Futter nach den südmährischen Städten (Zentralstaatsarchiv Prag, Registra der königl. Kanzlei, B. 65, Fol. 280/v).

[23] Einige von den Ständen des Fürstentums Troppau aus Anlaß des Feldzuges gegen die Türken beschlossene Artikel, Zentralstaatsarchiv Prag, $\frac{\text{L 34}}{\text{1512—1566}}$.

Ungarn begleitete, wurde zur Verwaltung Böhmens ein Rat aus den höchsten Landesbeamten eingesetzt.[24] Der Kaiser und Erzherzog Ferdinand ordneten auf den 24. Mai Musterungen in den Kreisen an (in Prag wurden am 15. Juli über 3000 Mann aus der Alt- und Neustadt und 240 aus der Kleinseite gemustert).[25] Die Stände der böhmischen Länder wurden durch ein kaiserliches Mandat aus Augsburg vom 3. Juni aufgefordert, sich am 10. Juli 1566 mit ihren Soldaten bei Nikolsburg in Südmähren persönlich einzufinden.[26] Es sollten nicht nur die Herren und Ritter einrücken, sondern auch die Emporkömmlinge der neuen Zeit, die neu geadelten (tschechisch »erbovni páni« oder »vladykové«) Bürger, vor allem die Patrizier aus Prag, die mit einem Wappen ausgestattet waren. Wer sich nicht stellte, sollte den Wappen verlieren. Außerdem wurde die Landesbereitschaft angeordnet, wobei jedoch auf die Feindschaft Johann Friedrichs von Gotha gegen den sächsischen Kurfürsten August, die im Reich entflammt war und auch Böhmen hätte bedrohen können, Rücksicht genommen wurde. Darum wurden die Prager Gemeinden aus der Expedition gegen die Türken ausgeschlossen und das bereits gemusterte Prager Kriegsvolk wurde zu Hause gelassen.[27] Von der Prager Burg, aus Pardubitz, Breslau und Bautzen wurden Geschütze nach Wien transportiert und die Städte und die Geistlichkeit aufgefordert, auf eigene Kosten Pferde und Fuhrleute zu liefern. Die königlichen Städte und die Klöster lieferten nur zögernd die geforderten Vorspanne und Wagen. Ihre Antworten an die königliche Kammer waren voller Ausreden und Klagen über die Lasten, die sie schon in den vergangenen Jahren wegen der Türkenkriege zu tragen hatten. Schließlich haben sie aber die Vorspanne doch geschickt.[28] Es scheint jedoch, daß ihre Sorge um die Pferde und die Begleitmannschaft nicht ohne Grund war, denn es zeigte sich, daß die meisten Pferde die Anstrengungen des Feldzuges nicht ertrugen und nie mehr heimkehrten. Auch die Knechte litten unter der schlechten Verpflegung, durch die fahrlässige Auszahlung des Soldes zur Beschaffung der Verpflegung und des Futters, und viele von ihnen starben während des Feldzuges.[29]

Die Sitzungen des Landesgerichtes und der anderen Gerichte wurden vertagt, damit sich die Mitglieder der Gerichte am Feldzug beteiligen konnten, die Einfuhr von Lebensmitteln für das Heer wurde auf die Dauer des Feldzuges von Zöllen und Mauten befreit, die Ausfuhr von Vieh und Nahrungsmitteln aus den böhmischen Ländern verboten und es wurde ange-

[24] Landtagsverhandlungen III, No. 152. Der Rat wurde aus Johann d. jüng. von Lobkowitz, Johann von Waldstein, Wolf von Wřesowitz und Wilhelm Muchek zusammengesetzt.

[25] Ebenda No. 164.

[26] Die diesbezüglichen Dokumente sind ebenda unter No. 144, 145, 148, 151 abgedruckt.

[27] W. W. Tomek: Dějiny města Prahy XII, Prag, 1901. 167. p.

[28] Die Städte Laun, Tabor, Schlan, Nimburg, Königgrätz, Kaaden, Brüx, Rakonitz, Kuttenberg, Hohenmaut, Vodňan, Chrudim, Schüttenhofen, Pilsen, Königinhof, Písek, Beraun, Saatz, Taus u. a. und der Abt des Klosters von Tepl, von Plasy, von Saar, von Sedlec u. a. im April 1566 an die böhmische Kammer, Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare.

[29] Vgl. die Zuschrift der Stadt Vodňan vom 13. Dezember 1566, der Stadt Jaroměř vom 28. Dezember 1566, des Probstes des Klosters in Doksan vom 22. Dezember 1566 an die böhmische Kammer, Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare.

ordnet, daß alle Nahrungsmittel an die Armee in das österreichische Grenzgebiet und in das Donaugebiet geliefert werden sollten. Der Kaiser brauchte Anleihen und die böhmische Kammer schrieb den einzelnen Städten direkt vor, wieviel jede dem Könige leihen soll. Allein, die Städte gewährten die Anleihen nur unwillig, redeten sich auf Schaden durch Brände und Überschwemmungen und auf eigene Verschuldung aus, so daß die Anleihen bis zum 27. Juli nur die geringe Summe von 6180 Schock und 42 Groschen böhm. einbrachten.[30] Außerdem kauften die Städte, die Bürger von der persönlichen Teilnahme an der Expedition durch Zahlung eines bestimmten Betrages los. Dieser Betrag war für die Besoldung von Soldaten, die an Stelle der Bürger gedungen waren, bestimmt. Dabei entstand die Frage, ob die Zahlung der auf die Dauer des Feldzuges entfallenden Teilnahme am Feldzuge für die königliche Kammer vorteilhaft war. Nach Beendigung des Feldzuges entstand zwischen der böhmischen Kammer und den Städten ein Streit, ob sie den Ersatz für sechs oder nur für vier Monate, wie die Städte behaupteten, zahlen sollten.[31] Auch von der Geistlichkeit, von den Herren und den Rittern wurden Darlehen verlangt und auch den Prager Juden, die noch im Lande blieben, wurde vorgeschrieben eine Geldhilfe zu leisten. Die Juden sollten drei Jahre hindurch monatlich 150 Thaler (1 Thaler = 1 Schock meißnisch oder 30 Groschen böhm.) zahlen, mit dem ausdrücklichen Hinweis, daß dieser Beitrag sie von der Landesausweisung nicht schützen würde, wenn dies der Wille des Kaisers wäre.[32] Obwohl Maximilian auch vom spanischen König Philipp II. eine Geldhilfe bekam, war seine Geldverlegenheit doch so groß, daß er sogar den böhmischen Herren und Rittern freiließ, von der Expedition fernzubleiben, unter der Bedingung, daß sie die Schuldscheine über die dem Könige eben gewährten Anleihen zurückgaben; er erlaubte also in Wirklichkeit auch ihnen, sich vom Militärdienst loszukaufen.[33]

[30] Kaiser Maximilian aus Wien an die böhmische Kammer den 27. Juli 1566, Zentralstaatsarchiv, Fond militare.

[31] Das Konzept einer Zuschrift der böhmischen Kammer vom 12. Oktober 1566 an die königlichen Städte, an die Äbte und das Prager Domkapitel; eine Zuschrift derselben Kammer an die Äbte von Saar, Königsaal, Strahov und andere Klöster in Böhmen vom 3. Dezember 1566, durch die die Zahlung der noch ausstehenden zwei Monatsraten urgiert wird; die Antworten der Städte Vodňan, Nimburg und Rokycan vom 13. Dezember 1566, der Stadt Brüx, Klattau, Kolin, Tabor vom 14. Dezember 1566, der Stadt Jaroměř vom 28. Dezember 1566, des Abtes von Kladrub und des Domkapitels von Prag vom 14. Dezember 1566, des Abtes von Tepl vom 17. Dezember 1566. Alle ersuchen, dass man sie von der Zahlung der weiteren zwei Monatsraten verschonen möchte; Zentralstaatsarchiv, Fond militare.

[32] Gemäß einer Entscheidung des Königs Ferdinand I. vom Jahre 1542, die vom böhmischen Landtage genehmigt wurde, sollten alle Juden aus Böhmen ausgewiesen werden, da sie verdächtig waren zu den Türken Beziehungen zu pflegen. Diese Ausweisung wurde jedoch nur teilweise durchgeführt.

[33] Antworten der königlichen Städte in Böhmen an die böhmische Kammer von Mai und Juni 1566; Kaiser Maximilian an die böhmische Kammer aus dem Lager zwischen Raab und Komorn den 3. September 1566 betreffend die Entlassung von Zdenko von Sternberg, Nikolaus Dohalský und Sigmund Malovec aus dem Feldzuge (Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare). Von Wilhelm von Rosenberg lieh der Kaiser den Monatssold und das Anrittsgeld für 700 Reiter, von der Ritterschaft im Egerlande und

Die Zahl der Reiter aus Böhmen überstieg wahrscheinlich wirklich nicht 2000 Mann[34] und schon während der Musterung bei Znaim kamen einige Organisations- und Verpflegungsmängel zutage. Von Znaim aus begab sich das Heer der böhmischen Länder nach Preßburg und vereinte sich am rechten Donauufer mit den übrigen kaiserlichen Truppen. Die Bereitwilligkeit zum Feldzuge war nicht groß, wie man aus den vielen erhalten gebliebenen Gesuchen um Entlassung aus dem Militärdienst urteilen kann, ferner aus den zahlreichen Mandaten des Kaisers, die beanstandeten, daß einige Dienstpflichtige aus den Ständen zum Feldzuge nicht eingerückt waren. Die Stände beschwerten sich, daß der böhmische Landtag, der allein berufen war, über eine verbindliche Expedition außerhalb der Landesgrenzen zu entscheiden, in diesem Jahre nicht einberufen wurde und verlangten mindestens einen Revers, daß der Feldzug außerhalb der Grenzen keine Benachteiligung ihrer Freiheiten und Privilegien zur Folge haben werde. Maximilian mußte seine Komissare, Berthold von Lipé und Wratislaw von Pernstein in das Lager bei Znaim senden, mit Instruktionen, in denen er sich entschuldigte, daß er den böhmischen Landtag wegen Zeitmangel nicht einberufen konnte, und händigte am 22. Juli den verlangten Revers aus. Einen ähnlichen Revers hatte er schon am 8. Juli von Wien aus den mährischen Ständen ausgefolgt.[35]

Auch die Soldatenmoral ließ zu wünschen übrig. Schon im Lager bei Znaim kam es zu Unruhen und Unordnungen, die der Befehlshaber des böhmischen Heeres, Wilhelm von Rosenberg, untersuchen mußte.[36] Einige von den Ständen fragten ungeduldig, wie lange der Feldzug dauern würde, was der Kaiser natürlich nicht befriedigend beantworten konnte; viele, die sich zur Musterung bei Znaim eingefunden hatten, kehrten eigenwillig nach Hause zurück.

Der Kaiser selbst brach von Wien an der Spitze der deutschen, österreichischen und italienischen Truppen erst am 12. August auf. Die Armee war sehr zahlreich, sie wurde auf 80 000 bis 90 000 Mann geschätzt. Mehr als die Hälfte davon war Kavallerie. Das erwähnte Strahover Manuskript, welches ungenaue Daten enthält, führt die Zahl der Reiter aus Böhmen mit 3000, aus Mähren mit 1700, aus Schlesien einschließlich der Stadt Breslau (unter der Führung des Fürsten von Liegnitz) mit 2000, aus beiden Lausitzen mit 800 Mann an. Außerdem enthält das Verzeichnis 12 Bataillone Schanzknechte zum Aufwerfen von Gräben und zum Bau von Fortifikationen. Die böhmische Kammer hatte 3000 Schanzknechte angeworben, ihr Kommandant war Georg Lorecký.

Inzwischen war Süleyman mit seinem Heer in Belgrad eingelangt, überschritt die Save und empfing am 29. Juni 1566 in Semlin die Huldigung von

der Stadt Eger 2 000 Gulden auf drei Jahre zinsenlos aus (Landtagsverhandlungen III. No. 153., und Zentralstaatsarchiv Prag, Fond militare).

[34] Ein Verzeichnis aus dem Strahover Archiv (in den Landtagsverhandlungen III. unter No. 179. abgedruckt) enthält 3 000 Mann. Darin dürften vielleicht auch die Herren und Ritter samt ihren Knechten eingerechnet sein.

[35] Zentralstaatsarchiv Prag, $\frac{\text{L 34}}{1512-1566}$.

[36] Landtagsverhandlungen III. No. 162., 169., 170., 172.

Johann Sigmund Zápolya, des Fürsten von Siebenbürgen. Am 5. August begann die Belagerung von Sziget. Die Belagerung dauerte über einen Monat, ohne daß das zahlreiche Heer Maximilians, das bei Raab konzentriert war, irgend einen Versuch zur Befreiung der Festung unternommen hätte. Kaiser Maximilian konnte sich nicht einmal nach der Eroberung von Sziget und nachdem ihm der Tod Süleymans bekannt wurde entscheiden, einen Angriff auf die zurückziehenden türkischen Truppen und auf die türkischen Besitzungen in Ungarn zu unternehmen, und sein Heer lag untätig bis in den Herbst bei Raab (Győr).

Im Lager herrschte Unzufriedenheit und Mangel, ansteckende Krankheiten breiteten sich aus. Wilhelm von Rosenberg schrieb aus dem Lager,[37] daß viele an der »ungarischen Krankheit« erkrankt seien, beschwerte sich, daß die Leute faulenzten und Geld vergeudeten, daß viele Teilnehmer der böhmischen Expedition alles Geld verzehrt und nichts zum Leben hätten, so daß der Kaiser genötigt war, ihnen eine Anleihe zu gewähren[38] und er selbst (Rosenberg) Hunderte Schock geliehen hätte. Seine Worte zeugen von geringer Kampflust (obzwar er der Führer der böhmischen Expedition und durch seine Schwester, Eva von Rosenberg, sogar dem Helden von Sziget verwandt war), daß die Böhmen die ersten im Felde waren und daß sie nun die letzten sein sollen. Viele Teilnehmer des Feldzuges verließen das Lager und kehrten nach Hause zurück, ohne eine Bewilligung oder einen Befehl zur Rückkehr abzuwarten, andere ersuchten den Kaiser, fortziehen zu dürfen,[39] so daß der Kaiser am 30. September ein Mandat nach den böhmischen Ländern sandte, durch das alle, die eigenwillig aus dem Lager weggefahren waren, aufgefordert wurden, zu der Expedition zurückzukehren.

Schließlich fragte der Kaiser durch Vermittlung des Erzherzogs Ferdinand die Führer der böhmischen Armee, ob man einen Angriff gegen Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) unternehmen sollte, wie einige seiner Berater vorgeschlagen hatten. In ihrer Antwort machten Wilhelm von Rosenberg, Berthold von Lipé und Zbyněk Berka von Dubá eine Reihe von Einwendungen gegen die vorgeschlagene Aktion geltend. Sie behaupteten, daß sich die kaiserliche Armee aller beteiligten Völker beträchtlich verringert hatte, so daß es gefährlich wäre, wenn der Kaiser mit solchen geschwächten Truppen gegen die türkische Besatzung von Stuhlweißenburg ziehen sollte. Aus dem Gutachten geht die Befürchtung offenkundig hervor, der Feind könnte durch einen solchen Angriff zu einer eigenen Aktion aufgehetzt werden, die er zur Zeit wohl nicht beabsichtigte und die die böhmischen Herren zu vermeiden trachteten.[40] Der Kaiser folgte diesem Rat (einen ähnlichen hat er auch von anderen Heereskommandanten erhalten) und als er die Nachricht

[37] Wilhelm von Rosenberg an den Prager Erzbischof Anton Brus (Prus) von Möglitz aus dem Lager den 27. September 1566. (Landtagsverhandlungen III. No. 182.)

[38] Vgl. ein Verzeichnis der Personen, denen der Kaiser eine Hilfe gewährte, damit sie im Felde verharrten. (Landtagsverhandlungen III. No. 187.)

[39] Vgl. ein Verzeichnis der Personen, denen Förderungsbriefe ausgefertigt wurden, damit sie mit kaiserlicher Bewilligung heimkehren könnten.(Landtagsverhandlungen III. No. 188.)

[40] Gegeben am 13. Oktober 1566 im Lager bei Raab. (Landtagsverhandlungen III. No. 189.)

bekam, daß die Türken im neu befestigten Sziget eine Besatzung beließen und daß der Kern der osmanischen Armee sich auf dem Rückmarsch nach Konstantinopel befinde, kehrte er nach Wien zurück. Das war das unrühmliche Ende des großen Feldzuges. Es wurden lediglich Besatzungen in den Grenzorten und Festungen belassen, sonst gingen die Truppen auseinander.

Solche Situationen, wo überwiegend aus Zwang, aber ohne eigene Überzeugung Landesbereitschaften und persönliche Teilnahme der freien Stände an Heeresexpeditionen gegen die Türken bewilligt und durchgeführt wurden, wiederholten sich während des 16. Jahrhunderts öfter. Ähnliche Mißstände, wie sie bei dem Feldzuge im Jahre 1566 geschildert wurden, kamen auch während des neuen Türkenkrieges vor, den Rudolf II. nach dem Jahre 1593 führen mußte.

Es ist wohl begreiflich, daß solche Feldzüge keinen großen militärischen Erfolg hatten und zur Vertreibung der Türken aus Ungarn keinen bedeutenden Beitrag bringen konnten. Zudem hinterließen sie nicht nur wirtschaftlich, sondern auch moralisch ungünstige Wirkungen. Diese unfruchtbaren Feldzüge, die nicht allzu ernst genommen wurden, führten zum Verfall der Tapferkeit, der Opferwilligkeit und der Kriegskunst. Dies wirkte sich auf den Aufstand der böhmischen Stände gegen die Habsburgerdynastie am Anfang des 17. Jahrhunderts und im darauffolgenden Dreißigjährigen Krieg, als diese Tugenden dringlich erwünscht waren, sehr nachteilig aus.

Ohne Zweifel hatten das tschechische und das ungarische Volk im Zeitalter der Türkenkriege des 16 Jahrhunderts auch gemeinsame Interessen. Das zeigte sich z. B. im Jahre 1526, als in der Schlacht bei Mohács auch Soldaten aus Böhmen des von der Partei der Herren von Rosenberg und Adam von Neuhaus ausgesandten Teiles der böhmischen Heerexpedition tapfer kämpften und den Tod fanden. Auch im Jahre 1541 kämpften bei Ofen mutig 3000 Söldner aus Mähren, die die mährischen Stände auf eigene Kosten angeworben hatten. Sie versuchten Ofen gemeinsam mit den deutschen Soldaten unter dem königlichen Heeresführer Wilhelm von Roggendorf für Ferdinand I. zu. erobern, wurden jedoch auf dem Rückzuge nach Pest bei einer mißglückten Übersetzung über die Donau von den Türken überfallen und kamen fast alle ums Leben.[41]

Aber ebenso wie vor der Schlacht bei Mohács der zweite Teil der böhmischen Expedition durch Intriguen der Partei des obersten Burggrafen Zdenko Lew von Rosenthal auf dem Marsch nach Ungarn aufgehalten wurde und keine Hilfe bringen konnte, wurden auch zur Zeit des Feldzuges im Jahre 1566 diese gemeinsamen Interessen der beiden Völker durch die abweichenden und uneinheitlichen Interessen der herrschenden Klasse, des Adels, durchkreuzt und vereitelt.

[41] In der Antwort der mährischen Stände, welche auf dem Landtage in Znaim versammelt waren, an die königliche Proposition, vom 19. Januar 1542, beklagen sich die Stände, daß im vergangenen Jahre das von ihnen gedungene und bezahlte Kriegsvolk in der Zahl von 3000 Mann gegen Ofen abgesandt wurde und dort bis auf eine kleine Anzahl vollkommen niedergemacht wurde (Zentralstaatsarchiv Prag, Registra der Landtage und Instruktionen 1540—1544, p. 115). Über diese Schlacht und das Verderben der mährischen Soldaten wurde in tschechischer Sprache auch eine interessante primitive Zeitungsnachricht, ein sogenanntes türkisches Flugblatt, in der Form eines Briefes des Mathias von Laužnic (Lužnice) an den Herrn Georg von Waldstein, ver-

Nach dem faktischen Verlust der staatlichen Selbständigkeit der böhmischen Länder nach der verlorenen Schlacht am Weißen Berge im Jahre 1620 wurden die Interessen des teschechischen Volkes gänzlich den Interessen der Habsburgerdynastie unterordnet und jede böhmische Außenpolitik, auch den Türker gegenüber, hörte auf. Die weiteren Geld- und Militärhilfen der böhmischen Länder zu den Türkenkriegen, vornehmlich in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, erfolgten ohne jeden Widerstand der Stände und bildeten nur einen Teil der österreichischen Machtmittel.

öffentlicht. Der Brief, in Breslau gegeben, enthält ausführliche Nachrichten vom Kriegsschauplatz in Ungarn, durch das Haus Fugger in Preßburg vermittelt. (Staatsarchiv Brünn, Sammlung der türkischen Flugblätter G 17.)

IV.

SZIGETVÁR EMLÉKE

SZIGETVÁR 1566. ÉVI OSTROMA AZ EGYKORÚ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

WACZULIK MARGIT

A források

A XVI. század folyamán egyre nagyobb figyelemmel kísérik az egykorú eseményeket nemcsak a vezető politikusok, hanem a szegényebb köznemesek és polgárok is. A korszak gazdasági fejlődése szükségessé és lehetővé tette a polgárok művelődését. A napi teendők végzéséhez szükséges számolás, olvasás, írás tágítja érdeklődési körüket, látóhatárukat. Kialakul soraikból az egyelőre gazdasági-társadalmi függésben levő, de szellemileg már önállóbb világi értelmiség. Műveltsége következtében egyre több ember előtt válik világossá, hogy az események ismeretében könnyebben alkothat képet magának a várható fordulatokról, könnyebben tud védekezni a nyugodt hétköznapjait megzavaró esetleges támadásokkal szemben. Az emberek kezdenek megsejteni valamit az események közötti belső összefüggésekből, ezért akarnak tudni a világban történő dolgokról. Természetesen első sorban a királyi udvarok és nagyobb városok tartanak egyre inkább igényt arra, hogy tájékozottak legyenek a belföldi és külföldi eseményekről. A hírszerzést már nem bízzák alkalmi követküldésekre, még kevésbé várják, hogy kéretlenül nyerjenek jelentéseket, hanem egyre szervezettebben gondoskodnak megbízható értesülések gyűjtéséről. Állandó követet küldenek a fontosabb területekre, akinek kötelességévé teszik a jelentéstételt. De mellette rendszeresen szereznek híreket más megbizottaktól, kereskedőktől és magánszemélyektől is. A pápai és a császári udvar, a városok közül Velence fontos hírszolgálati centrumokká válnak. A magánszemélyek tájékozódását elősegíti az új találmány: a könyvnyomtatás. Lassanként a személyes értesítésből, a levélből, de a hivatalos jelentésből is nagyobb nyilvánosságnak szóló hírközlő orgánum lesz, a mai újságok őse. A tudósítás még őrzi egy ideig személyes jellegét, de ez egyre jobban elhalványul. A hírközlés jövedelmező keresetforrássá válik. Érdemes lett híreket gyűjteni, egy-egy kiadványban közrebocsátani vagy megfelelő stílusban feldolgozni. Az érdeklődő közönség igényei műveltségétől függően igen sokfélék lehetnek, amint azt majd az alábbiakban is láthatjuk.[1]

A XVI. század mozgalmas korszak. Nagy érdeklődés kíséri az eseményeket. Különösen az érdekelt területeken és az azokhoz közelfekvő vidékeken.

[1] Ezekről a kérdésekről l. bővebben BAUER, WILHELM: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. 2. Aufl. Potsdam, 1930. passim. BENDA KÁLMÁN: A törökkor német újságirodalma. Bp., 1942. passim és WACZULIK MARGIT: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a XVI. században. Bp., 1937. passim. — A hírszerzés sokféleségét kitűnően mutatja a velencei hivatalos történetírónak, Sanudo Marinónak anyaggyűjtése. Adatait egyaránt szerezte vándor kereskedők szóbeli közléseiből, megbízott tudósítók leveleiből és államférfiak hivatalos tudósításaiból.

1566-ban a török támadása izgalomban tartotta mind Magyarországot, mind a német birodalmat. A császári sereg is hadbaszállt, és a nyugati határszélen való időzés után Győr mellett ütött tábort. Itt folyt a nagy tanácskozás arról, mi legyen a további hadműveletek iránya, hol és mikor lehet a legkönnyebben útját állni a török hadaknak. Ehhez persze igen fontos volt a török további hadmozdulatainak ismerete. Várják is erről a jelentéseket mind a császári táborban, mind a mögöttes területeken. A hivatalos *jelentések*ből nem egyet ki is nyomtatnak az érdelődő közönség számára. Ránk is maradt néhány efféle korai újságlap. Ilyen az Apponyi Sándor-féle gyűjtemény 408. sz. darabja, amely 1566. augusztus 5-ről kelt, és Zrínyiék Pécs környéki sikeres portyájáról számol be, tudósít zsákmányukról is.[2] Ugyanerről számol be az Augsburgban megjelent — az említett gyűjteményből a 415. számmal jelzett — nyomtatvány is.[3] Ezek még bizakodó hangon írnak. Az ostrom állásáról a 412. és 413. számú nyomtatvány értesít.[4] A bennük foglalt tudósítások szerint a vár sikeresen ellenáll, a törököt pedig nagy veszteségek érik. A 398. számú nem jól tájékozott, hírei semmitmondóak. Szigetvárról még október 5-én, tehát majd egy hónappal a vár eleste után sem tud semmi bizonyosat.[5]

Az Apponyi-gyűjtemény 411. számú darabja már a vár elestét tudatja.[6] Értesüléseit a győri császári táborból szerezte. Szigetvár védőiről, főleg pedig Zrínyiről a legnagyobb megbecsülés hangján ír. Kiemeli, hogy a nagy emberveszteség, a megmaradt harcosok végső kimerülése, a falak tönkremenetele lehetetlenné tette a további ellenállást. Érdekes, hogy nem említi a tűzvész pusztítását. Részletesen leírja Zrínyi halálának körülményeit, mint vették fejét, és hogy küldték azt meg a győri táborba. Érthető, hogy ez a szörnyű élmény nem maradhatott ki a szemtanú jelentéséből.

A császári táborba azonban részletesebb tudósítás is érkezett. Az újságlapok közül kiemelkedik az Apponyi-gyűjtemény 414. számú, illetve azzal teljesen azonos, de más címen megjelent 1816. számú jelentése.[7] Ez szep-

[2] Országos Széchényi Könyvtár, Apponyi Hungarica (továbbiakban App.) 408. Newe Zeytung von dem 5. Augusti diss 66. Jars auss Wienn von der vesten Statt vnd Schloss Jula. In Vngern . . . [Dilingen s. a. Sebaldus Mayer.]

[3] App. 415. Wahrhaffte Zeitungen auss der Roem. Kay. May. Feldleger zwischen Raab vnd Camora vom ersten Septemb, Anno etc. 66. Von einer ansehnlichen fürnemen Person gründtlich beschriben. Item von einer anders Person gewisse verzeichnuss der gegenwirtigen Kayserlichen Heers. Getruckt zu Augspurg durch Mattheum Francken.

[4] App. 412. Newe zeitungen welcher massen Herr Lazarus von Schwendi Ritter vnd der Roem. Kay. May. Oberster im Zips die Tuercken vnd Tartern zum andermal erlegt., geschlagen etliche Schloesser erobert. Vnd was die Tuercken gegen beyden Stetten vnnd Vestungen Gula vnd Ziget weiter fuergenommen haben 1566. Gedruckt zu Nuernberg durch Valentin Geyssler és App. 413. Newe Zeytungen auss der Roemischen Kayserlichen Maystat Feldlaeger in Hungarn Jetzt bey Gamorren von dem 4. tag September Anno 1566. Getruckt zu Augspurg durch Hans Zimmermann.

[5] App. 398. Auszug eines Articels Ausz einem schreiben auss Wien vom 5. Octobri Anno etc. 1566.

[6] App. 411. Newe zeitung von eroberung vnd verlust der beder Vestungen Guila [sic!] vnd Ziget in Vngern 1566. Gedruckt zu Nuernberg bey Valentin Geyssler.

[7] App. 414. Relation vnd Extrack von aussagen vnnd besonderen Kundschafften dess Türckens Eroberung Sigeths Erfolgt auff den 7. Septembris 1566. — és App. 1816. Warhafftiger vnnd gruendtlicher bericht des Türckens Eroberung Zigeths Erfolgt

tember 29-én kelt, és benne egy Szigetvárról megmenekült hajdu jelenti Báthory Andrásnak, hogyan foglalta el a török a várat. Felsorolja a néhány életben maradottat, majd beszámol a 29 napos ostromról. Megemlíti Ali Portuk különböző hadmérnöki fogásait: a várfalak magasságát megközelítő töltések és a földdel tömött zsákok használatát, az Almás-patak vizének elvezetését. Elmondja, hogy a vár ellenállását főleg felgyújtása törte meg. Tud arról, hogy a török két ízben is felszólította Zrínyit a vár feladására, de az inkább a halált választotta. Röviden elmondja a védők kitörését, hősies harcukat és pusztulásukat. Zrínyi halálát külön is leírja, megemlíti, hogy fejét levágták és Győrbe küldték. Felsorolja mindkét fél nevezetesebb halottait és tudósít a károkról. Nem említi a szultán halálát. Ennek híre még akkor bizonyára nem szivárgott ki.

A hajdú elbeszélése elég részletes és mint szemtanúé hiteles is, bár az egyszerű katona nem lehetett mindenről tájékozott. Tudósításának írásba foglalója nem nevezi meg magát. Tudjuk azonban, hogy a császári sereget ebben az időben mindig kísérték írnokok, Kriegssecretariusok, akik a hadrakelt sereg ellátásával, fizetésével kapcsolatos írásbeli munkákat végezték, és a vett jelentéseket is megküldték.[8] Közülük juttathatta el valaki e jelentést Bécsbe, ahol kiadták. Egyik nyomtatvány sem jelöli meg a kiadás helyét vagy nyomdáját. A jelentés vagy ahhoz legalábbis nagyon hasonló megvan a bécsi Állami Levéltárban, s onnan adta ki Gömöry Gusztáv,[9] sajnos magyar fordításban, ami megnehezíti azonosítását. Ezen kívül félreértések is csúsztak bele. Így is megállapítható azonban, hogy a közölt jelentés tartalmilag teljesen megegyezik az Apponyi-gyűjteménybeli újságlapokkal. A jelentés másik kéziratos megfelelőjét Thury József találta meg Drezdában.[10]

Van másik szemtanútól is tudósításunk, de ez már nem egyszerű szóbeli jelentésen alapuló híradás, hanem tudatos *emlékirat*, közönségigénnyel készült beszámoló. Szerzője *Cserenkó* (Črnko) Ferenc, Zrínyi kamarása, aki a vár elestekor török fogságba került, majd onnan kiszabadulva[11] anyanyelvén, horvátul írta meg Szigetvár ostromát. Ezt a munkát fordította latinra és tette így közérthetővé Kissl von Kaltenbrunn János császári tanácsos, krajnai várkapitányhelyettes felkérésére a laibachi Budina Sámuel.[12] A szerzőről megjegyzi, hogy nemes és szavahihető férfi, és hitelesebben írta meg az eseményeket, mint bárki más, hiszen szemlélője és résztvevője volt azoknak.[13] Mi ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy írása művelt embernek

auff den 7. Septembris 1566. [Mindkettő s. l. a.] Apponyi nem említi a kettő azonosságát. Az 1816. számút hosszabban méltatja, a 414. számút rövidebben ismerteti.

[8] L. Waczulik i. m. 50—51., 78—79.

[9] Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 539—544. p.

[10] L. uo.

[11] Istvánffy elbeszélése szerint Zrínyi fia, György, váltotta ki a fogságból. Cserenkót Forgách is említi az ostrom elbeszélésekor.

[12] App. 422. és RMK. III. k. 572. Historia Sigethi. Viennae, 1568. Stainhofer.

[13] L. az i. m. előszavát: „. . . conscriptam fuisse . . . multo verius, quam ab vllo hactenus . . . factum est. Ille enim miserrimae tragoediae et spectator et auctor fuit."

mutatja, aki előtt nem ismeretlenek a humanista történetírás sajátosságai. Beszámolója részletes és pontos, előadása helyenként lendületes, és mindvégig magán viseli az átélés melegségét. Így éri el, hogy szinte minket is részesévé tesz az eseményeknek.

Elbeszélését egészen rövid helyszínrajzzal kezdi. Zrínyi már június 15-én megtudta egy kémtől, hogy Szarajevó felől nagy török sereg közeledik. Úgy hallotta, Eger vagy Szigetvár ellen készülnek. Később újabb kémjelentések már arról hoztak hírt, hogy a török hidat vert Péterváradnál a Dunán. A tudósító elmondja azután Zrínyiék Pécs környéki sikeres portyáját, és részletesen felsorolja a gazdag zsákmányt. Újabb hírek a Dráván való hídverés nehézségeiről, majd sikeréről szólnak. A török augusztus elsején indul el Szigetvár ellen. Cserenkó elbeszélése során szinte látjuk, mint gyűlik össze a török sereg. Zrínyinek is fel kell készülnie az ostromra. A belső várban haditanácsot tart fő embereivel. Cserenkó itt a Livius írói módszerét követő humanista szokás szerint beszédet mondat Zrínyivel, melyben felszólítja fő embereit, kötelezzék esküvel magukat, hogy nem hagyják el sem ezt a szerencsétlen tartományt, sem egymást, hanem kitartanak a végsőkig és nem tárgyalnak a törökkel. Zrínyi szigorú fegyelmet követel: kivégeztet egy közkatonát, mert szembefordult tisztjével. Megteszik a szükséges védelmi intézkedéseket mind a várban, mind a városban. Kisebb török támadások kezdődnek a közeli dombokról, majd augusztus 5-én megérkezik a szultán. Az ostromzár olyan szoros, hogy sátor sátrat ér. Ettől kezdve Cserenkó napok szerint számol be az eseményekről. Augusztus 7-én és 8-án az Újvárost támadják a törökök 9-én a várat lövetik. Zrínyi jónak látja, hogy feladja az Újvárost. 10-én már az Óvárost támadják. A támadások lelke Ali Portuk, aki latba veti minden hadmérnöki tudását az ostrom sikere érdekében. Hiába a várbeliek hősies védekezése, augusztus 19-én török kézre kerül az Óváros is. Augusztus 20-án indul meg a török a vár ellen. Ali Portuk elvezetteti a várat körülvevő tó vizét. A magyarok továbbra is hősiesen ellenállnak. Augusztus 26-án janicsár támadás indul arról a töltésről, amellyel a török a várat megközelítette. Szeptember 5-én felgyújtják a nagyobb, azaz a külső vár bástyáját. Itt elpusztul a vár élelmiszerkészlete, és veszély fenyegeti a puskaporos tornyot is. Zrínyi katonáival a belső várba vonul vissza és felkészül a végső harcra. Szeptember 7-én reggel a törökök már a belső várra vetnek tűzcsóvát. Zrínyi legszebb ruháiba öltözik, száz magyar aranyat varrat kamarásával, Cserenkóval mentéjébe. Kiválasztja egyik szablyáját, hogy ezzel álljon Isten elé. Mégegyszer szól katonáihoz, szép beszédben vázolja helyzetük reménytelenségét, majd arra buzdítja őket, törjenek ki vele az égő várból, vitézi halált halva biztosítsák maguknak az „örökös hírt és dicsőséget". Elsőnek maga Zrínyi rohan ki. Juranics Lőrinc viszi mögötte a zászlót. A vár hídján ütköznek meg a törökkel. Zrínyivel puskalövés végez. Cserenkó is tud Zrínyi feje levágásáról és a császári táborba küldéséről, nem különben Szolimán haláláról is, amit Mehmet pasa eltitkolt. Elbeszélését Zrínyi temetésével fejezi be.

A leírás azt adja elő a legközvetlenebbül, legemberibben, amelyben Cserenkónak a legnagyobb szerepe volt: Zrínyi előkészületét a kirohanásra. Öltözete, szavai, magatartása a legrészletesebben kerülnek bele az elbeszélésbe. Az egész leírás a szervitor hűségét tükrözi.

Cserenkó további sorsáról, más írásairól éppúgy nem tudunk semmit, ahogyan az ostrom előtti életéről sem. Műve ismert lehetett horvát földön; Karnarutič is, a költő Zrínyi is felhasználta.[14]

A munkát fordítója, *Budina* tette közismertté, aki hűséges tolmácsolónak bizonyult: megnyugtatja olvasóit, hogy mitsem változtatott a munkán, még a „szavak (értsd: stílus) eleganciája" kedvéért sem, hanem szóról szóra adta vissza, már amennyire ezt a latin nyelv lehetővé tette. Annyira lelkiismeretes volt, hogy az „idegen", azaz magyar és török szavak magyarázatához Auersperg János egyik török foglyának segítségét is igénybe vette.

Budina fordítása valóban nagy érdeklődést keltett. Az 1568-ban megjelent latin szöveget[15] még abban az évben lefordították németre. Ennek a szövegnek két variánsát ismerjük. Egyiket az augsburgi Zimmermann-nyomda, több Newe Zeytung, röpirat kiadója, adta ki „a magas méltóságok számára keresztényi figyelmeztetésül",[16] a másikat Stainhofer, a latin szöveg nyomdásza, Bécsben „az egyszerű emberek számára".[17] Ezt követték az olasz kiadások 1569-ben és 1570-ben.[18] Az igényesebben megírt emlékirat tehát éppenúgy a New Zeytungok anyagává válik, mint a szóbeli beszámoló. A műfaji határok még nem alakultak ki. A hírek a tolmácsoló képessége és a közönség igényei szerint nyerik formájukat.

Még a legrégibb műfaj, a *históriás ének* is hírt ad Szigetvár pusztulásáról. A kortársak feljegyezték, sőt ki is nyomatták. A Lugossy-kódex őriz egy magyar nyelvű históriás éneket „Szigetvárnak veszéséről", de szövege, bár csonkán, egykorú nyomtatványban is megvan.[19] Adatanyaga jóval szegényebb a hajdú, főleg pedig Cserenkó tudósításánál. Több benne a romantikus és sematikus részlet. Ilyen például, hogy a kirohanásra készülő vitézek inkább megölik feleségüket, semhogy azok a török kezébe kerüljenek, az egyik asszony azonban a harcban maga keresi a halált. Ezzel a motívummal gyakran találkozunk más XVI—XVII. századi leírásokban is. Állandóan visszatérő mozzanat a históriás énekben, hogy mennyire bántja Szolimánt a sok sikertelen támadás. A bosszúság és a bánat teszi beteggé, közvetve az okozza halálát. A szerző tud a szultán halálának eltitkolásáról is, Zrínyiről azt állítja, hogy nem volt jelen a végső harcoknál, sebesülten feküdt, így ölték meg a törökök. Fejének a császári táborba küldését ez az ének is feljegyzi. Mindezek azonban nem adnak elég alapot arra, hogy a szerzőt szemtanúnak tartsuk. Túlságosan kevés ehhez művében az egyéni átélést mutató elem, a konkrét tény, a szereplők név szerinti említése. Magáról csak annyit mond, hogy énekét 1566-ban szerezte „az ü lelkének keserü voltában".

[14] Cserenkó (Budina) — Karnarutič — Zrínyi kapcsolatait l. THURY JÓZSEF: A Zrínyiász. Irodalomtört. Közlemények, 1894. Főleg a 136., 259—298. p.

[15] L. App. 422. és RMK. III. k. 572.

[16] App. 425.

[17] App. 1825. és RMK. III. k. 573.

[18] App. 434., amely azonos RMK. III. k. 590. és RMK. III. k. 603. Az utóbbiról *Szabó Károly* nem tünteti fel, hogy a Budina-szöveg olasz fordítása.

[19] RMK. I. k. 370. Historia az Szigetvárnak veszéséről. 2 levélnyi töredék az Akadémia Könyvtárban. *Szabó Károly* szerint lehet, hogy a kolozsvári Heltai nyomdában készült.

A hirek közzétételének formái közül még egyet kell említenünk. Az érdeklődés növekedésével hasznosnak, jól kifizetődőnek[20] bizonyult a *hírgyűjtemények* közreadása. Ilyenek az Apponyi-gyűjtemény 421., 1809. és 419. darabjai.[21] Az első közülük francia nyelvű, és szóról szóra közli a császári udvar hivatalos jelentéseit a magyarországi harcokról, amelyek egyébként elég szűkszavúak. A második olasz. Nápolyi, flandriai és antwerpeni hirek mellett törökökre vonatkozókat is közöl, így Szolimán halálát, majd Szelim megválasztását. Szól még a magyarországi harcokról (Tokaj elfoglalása) és helyzetképet ad a győri táborból. A legrészletesebb az utolsónak említett hírgyűjtemény. Összeállítója Pierre Gentil római francia követ. Hírei mind magyar vonatkozásúak, német tudósítások szó szerinti fordításai. Részben Bécsből származnak, részben a császári táborból. A 6. jelentése említi Zrínyi levágott fejének megküldését a császári táborba. Megemlékezik Zrínyi temetéséről is, továbbá arról, hogy milyen atyai jósággal viseltetett Miksa császár Zrínyi fiával szemben. A hírgyűjteményekből képet alkothatunk arról, milyen színben látta a külföld a magyar eseményeket, hogyan igyekezett az udvar a közvéleményt maga iránt hangolni.

Ezek tehát a szigetvári ostromról szóló első híradások. Úgy tekinthetjük őket, mint a *történetírók forrásanyagát*, bár egyúttal az érdeklődés első, közvetlen kielégítését is szolgálták.

A hazai történetírók

Nézzük most már, hogy a történetírók, mit és hogyan használtak fel a forrásokból. A felhasználás elsősorban az udvari történetíró kötelessége volt. Ezt a tisztséget ekkor éppen magyar ember viseli, a nagyszombati születésű kiváló humanista, *Zsámboky (Sambucus) János*. Ő vállalkozott Bonfini művének kiegészítésére és folytatására is, amelyet 1543-ban Brenner Márton, erdélyi humanista adott ki.[22] Nem lehet csodálni, hogy itthon a szüntelen harcok közepette senki sem foglalkozik történetírással, de elhanyagolják ezt a nyugalomban, békében élő szomszédos népek is, pedig ez a nagyszerű anyag kitűnő alkalom lenne írói képességeik csillogtatására és a „halhatatlan dicsőség", az irodalmi babér megszerzésére,[23] ezzel kezdi meg sokirányú más elfoglaltsága közepette Zsámboky Bonfini új kiadását és munkájának

[20] A hírközlés üzleti oldalairól l. Benda i. m. 25—26. p.

[21] Advis de Vienne en Autriche, et De Hongrie ausquels est comprins ce qui s'est passé esdictz lieux, depuis le vingtcinquième iour du moys Juyn iusques au huitième d'Aoust Mil cinq cens Soixante six. Imprimé Nouvellement à Vienne MDLXVII., App. 1809. Diversi Avisi De Le Cose Piv Notabili Segvite Ne L'Vngharia. In Bologna XDLXVI.; App. 919. Deux Veritables Discovrs. L'Vn Contenant Le Faict Entier de toute la guerre de Malte, et l'autre declairant au vray les choses exploitetées tant en l'armée de l'Empereur, qu en celle du Turq et Vayuode au pays de Hongrie et lieux circonuoysins. . . . A Paris 1567. Puys.

[22] RMK. III. k. 344. Brenner, Martinus: Antonii Bonfinii Rervm Vngaricarvum Decades Tres . . . Basileae, 1543. Winter.

[23] L. Révai Ferenc turóci főispánhoz írt levelét a Bonfini-kiadás előszavában.

folytatását Appendix címmel.[24] Művében részben maga számol be a Mátyás halála óta történt eseményekről, részben felhasznál, beiktat más munkákat (például Brodarics tudósítását a mohácsi vészről), továbbá törvényeket, okmányokat is. Saját írásai maguk is külön darabok, valószínűleg nem volt ideje egységbefoglalásukra.[25] Az 1568-as Bonfini-kiadás Appendixében nem esik szó Szigetvár 1566-i ostromáról. Ez még nem túlságosan feltűnő, hiszen a terjedelmes munka kinyomtatási ideje nem lehetett csekély, és az is időbe telt, amíg a kéziratot el lehetett juttatni Bécsből Bázelbe. De lehetséges az is, hogy Zsámboky nem sietett túlságosan a bécsi udvar számára kellemetlen esemény megírásával. Egyik október 5-én kelt Newe Zeytung is említi, hogy a császári udvar hallgat a magyar eseményekről, bár az a hír terjed, hogy Gyula is, Szigetvár is elesett.[26]

Bonfini következő kiadásának Appendixében[27] már nem lehetett agyonhallgatni Szigetvár elestét, de erre nem is volt annyira szükség, mint akkor, amikor még frissek voltak az események. Továbbra is meg kellett azonban védeni a császári hadvezetést azzal a jogosan fennálló váddal szemben, hogy magára hagyta Zrínyit. A második kiadásban Zsámboky átrendezte és kibővítette az Appendixet, s ennek során került bele egy, a többi várostrom elbeszélésénél rövidebb leírás Gyula és Szigetvár elestéről. Az utóbbiakat a szerző a többi 1566-os harc közé beillesztve tárgyalja nemcsak azért, hogy így az események közötti összefüggés világosabb legyen, hanem azért is, hogy a kudarc mellett feltüntethesse a császári hadsereg erőfeszítéseit és elmondhassa, hogy az 60 ezer fővel készült Szigetvár megsegítésére, de elkésett.[28] Gyula elvesztésével Kerecsényi László kapitányt vádolja. Azt állítja, hogy az ellenségtől megvesztegetve a törökkel cimborált, és a várat a Szigetvárról érkező alaptalan rémhírek hatására adta fel. A császári erőfeszítések és sikerek elbeszélésével tompítja a Szigetvár magárahagyására vonatkozó vád élességét. Az ostrom leírása rövid, a történetíró ezzel is szeretné a kudarc jelentőségét csökkenteni. Hiába, Zsámbokynak tekintettel kellett lennie az udvar igényeire!

A rövid elbeszélésben azért minden lényeges eseményt megtalálunk. Nem nehéz benne felismerni Cserenkó pontos adatait: neveket, időmegjelöléseket. Zsámboky bizonyára a munka Budina-féle fordítását használta. Könnyen hozzájuthatott, hiszen a könyv — mint láttuk — Bécsben jelent meg. Bizonyára hitelesebbnek és alaposabbnak tartotta, mint a császári táborból érkező jelentéseket, amelyek pedig neki, az udvari történetírónak kétségtelenül rendelkezésére állottak. Zsámboky válogat a bőséges adatanyagban, egy-két helyen az elbeszélés sorrendjét is megváltoztatja, önállóan kezeli forrását. Az elbeszélés végén újból kitér a császári sereg késlekedését

[24] RMK. III. k. 570. Antonii Bonfinii Rervum Vngaricarvm Decades Qvatvor Cum Dimidia. . . . Joannis Sambvci Tirnaviensis . . . opera et studio nunc demum in lucem proferuntur. Vna cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot . . . Basileae, 1568. Ex officina Oporiniana. A második kiadás Frankfurtban Wechelnél jelent meg 1581-ben. (RMK. III. k. 706.)

[25] RMK. III. k. 449. Wien, 1558. és RMK. III. k. 450. uo.

[26] App. 398.

[27] Zsámboky Bonfini-kiadásához csatolt Appendix. 2. kiad.

[28] Uo.

illető vádakra. Elismeri, hogy a várnak valóban nagy szüksége lett volna a segítségre, de ellene volt a sors! A török félt a császári sereg közeledésétől, ezért is siettette a vár elfoglalását.

A szigetvári ostromnak ez az elbeszélése került bele Zsámboky Bonfini-kiadványának későbbi kiadásaiba is.[29]

A szigetvári ostrom másik történetírója, *Forgách Ferenc* nem udvari történetíró ugyan, de az esemény idején még Habsburg-párti úr. A kiváló humanista az ötvenes és hatvanas évek fordulóján bizalmas embere Ferdinándnak. 1559-ben titkos tanácsos, 1560-ban alkancellár, 1562-ben diplomáciai küldetésben jár Antwerpenben. 1563-ban Ferdinánddal együtt részt vesz a pozsonyi országgyűlésen, elnöke egy határkiigazító bizottságnak, 1564-ben pedig ő tartja Ferdinánd felett a gyászbeszédet. Az új uralkodó alatt azonban megváltozik a politika: a magyar érdekek és képviselőik háttérbe szorulnak. Forgách 1566-ban bátyjával, Simonnal, a kiváló katonával együtt még ott van a császári táborban, de egyre inkább látják, hogy a dolgok nem úgy mennek végbe, ahogyan az ő józan belátásuk kívánná.[30] A Commentarii 16. könyvében plasztikus rajzát olvashatjuk a győri táborban uralkodó fejetlenségnek és a helyzetet tisztán látó magyar urak mellőzésének. Ezek az élmények nem maradtak hatástalanok Forgáchra. Az ostrom elbeszélésekor egyenesen a császári udvar embereit hibáztatja azért, hogy helytelen takarékosságból nem gondoskodtak kellő számú katonaságról a végvárakban. Most aztán hiába kapkodnak a bajban! Keserű gúnnyal jegyzi meg, hogy ennek a „bölcs takarékosságnak" Magyarország adta meg az árát. Egyéni mellőztetése, rokonainak hasonló tapasztalatai is hozzájárulnak ahhoz, hogy elhagyja Bécset. Őt is „saját ágyúival verte el hűségéről őfelsége", mint később Bocskait. 1568-ban fiatalkori tanulmányainak színhelyére, Páduába megy, a humanista tudomány világába menekül az otthoni szörnyű valóság elől. Innen már nem Bécsbe vezet vissza az útja. Erdélybe költözik, ahol előbb János Zsigmond, majd Báthory István udvarában véli megtalálni a maga helyét.[31] 1575-ben még egyszer visszatér Itáliába, s ott éri utól a halál (1577).

Forgách történetírói munkásságáról az 1566-os év végéről van először adatunk. Bornemissza Pál erdélyi püspöktől egy levelében kölcsönkéri jegyzeteit, mert elhatározta, hogy magyar történelmet ír.[32] Történelmi szemléletére jellemző, hogy ez a levél sem ment az egykorú politikára vonatkozó keserű célzásoktól. Úgy érezzük, a helyzet kritikája tette történetíróvá Forgáchot, akárcsak eszményképét, Tacitust.

[29] ZSÁMBOKY munkájának későbbi kiadásai: Hanau, 1606. (RMK. III. k. 1027.) és Köln, 1690. (RMK. III. k. 3633.)

[30] Az életrajzi adatokra l. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Ghimesi Forgách Ferenc évkönyvei. Bp., 1904. passim és SÖRÖS PONGRÁC: Forgách Ferenc élete. Századok, 1894. passim.

[31] Találóan jegyzi meg BOTÁR IMRE Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája c. tanulmányában, hogy Forgách sem Habsburg-, sem törökpárti, eszménye Mátyás nemzeti királysága és ennek folytatóját reméli Báthoryban. Századok, 1933. pótfüzet. 538. p.

[32] „Proposui enim mihi res Hungaricas pro virili meo scribere." Közli MÁJER FIDÉL a *Forgách* Commentarii kiadásban. 549. p.

Számunkra fontos, hogy ez az elhatározása éppen a szigetvári ostrom évében született meg. Foganatosítása ugyan késett, hiszen közbejött Forgách itáliai útja, majd Erdélybe költözése.[33] De ha mást nem, legalább jegyzeteket feltétlenül készített annak az évnek eseményeiről, amelynek végén határozott történetírói terveiről beszél. A győri táborban könnyen hozzájuthatott hiteles, hivatalos jelentésekhez. A Commentarii 16. könyvében meg is említ egy közkatonát (miles gregariust), aki Szigetvár elestének hírét hozta,[34] talán éppen azt a hajdút, akinek jelentése — mint az előbbiekben láttuk — több írott és nyomtatott variánsban is ránk maradt. Híradását bizonyára felhasználta Forgách, — elbeszélt eseményanyaguk sokban egyezik. De ez csak egyik forrása lehetett Forgách sokrétű anyagának.

A szigetvári eseményekről két Forgáchnak tulajdonított szöveg áll rendelkezésünkre. Az egyik rövidebb, ezt a Commentarii fennmaradt kéziratairól és kiadásából ismerjük.[35] Benne tömören adja elő az ostrom legfontosabb eseményeit, feltárja a vár reménytelen helyzetét, majd röviden elmondva védői hősies kirohanását, megjegyzi, hogy Zrínyi töretlen hűségével és önfeláldozásával jóvá tette néhány korábbi erőszakos lépését. Körülbelül az elbeszélés feléig egyezik ezzel Forgách másik előadása, amely Wittenbergben jelent meg 1587-ben, Forgách halála után, egy Zrínyi emlékének szentelt kiadványban.[36] Ez a szöveg részletesebben foglalkozik magával az ostrommal. Két epizóddal bővül az előadása. Elmondja, hogyan fogták el a törökök Zrínyi fiának kürtösét, hogyan használták fel annak a levélnek a megírásánál, amellyel Zrínyit rá akarták bírni a vár feladására. Ezt a mozzanatot más magyar vagy nyugati leírás nem őrizte meg, de megtalálható egy egykorú török történetírónál, Szelaniki Musztafánál, aki Semsz Ahmed pasa ruméliai beglerbég Kórán-felolvasójaként vett részt az ostromban.[37] A másik epizód a szigetvári nőknek és a harcoló asszonynak a Lugossy-kódexből már ismert története. Ebben az előadásban tehát olyan, bizonyára szájhagyományból származó bővítményeket is találunk, amelyek alkalmasak egyrészt Szigetvár védői, másrészt Zrínyi hősiességének kiemelésére. A kirohanás leírása teljesen különböző a két előadásban.

Miért maradt ránk Szigetvár ostromának elbeszélése kétféle kidolgozásban? Hiteles-e mind a kettő? E kérdések eldöntésére meg kell vizsgálnunk a wittenbergi kiadvány keletkezését. A munka előszavából megtudjuk, hogy Forgách Imre, a történetíró öccse, aki második házassága révén a szigetvári hős, Zrínyi Miklós veje volt, meg akarta örökíteni apósa emlékét egy tiszteletére készült kiadványban. Ebből a célból küldte el Wittenbergbe

[33] *Sörös* szerint az 1566—75. években dolgozott történeti munkáján. L. i. m. 38. p.

[34] L. MÁJER id. kiad. 332. p.

[35] Ezeket és értéküket részletesen ismerteti TOLDY FERENC a *Májer Fidél* id. kiad.-ban és BÁRTFAI SZABÓ. i. m. Az utóbbi a Századok 1915. évfolyamában a Commentariit tartalmazó pécsi kódexszel kapcsolatban egy új kritikai Forgách-kiadást sürget, hiszen Májeré nem a legjobb kéziratokból készült és hibás is. Ennek 50 éve! Forgách munkája valóban megérdemelne mind történeti, mind irodalmi szempontból egy újabb, jó kiadást.

[36] RMK. III. k. 765. De Sigetho Hungariae propugnaculo ... Ab ... Emerico Forgach collectum opera Petri Albani Nivemontij. Witebergae 1587. Welack.

[37] Munkáját közli THURY JÓZSEF Hadtörténelmi Közlemények, 1891. 60—80., 208—225. p.

titkára, Ilóczi Mátyás útján bátyja elbeszélését is. A protestáns Forgáchok, Imre és Simon[38] élénk kapcsolatban állottak a wittenbergi egyetemmel. Forgách Imre állandóan neveltetett itt magyar ifjakat. A Zrínyi emlékének szentelt kötetben szereplő Csanádi János, Budai János, Sartorius (talán Szabó) Jeromos és Batizi Miklós Forgách „alumnusai". Ceglédi Czibrádi Mihály, a miskolci „Puah" Pál, Szikszói Hellopaeus Bálint és az erdélyi „Scheseris" (bizonyára: Schesaeus) Keresztély régebben lehettek kapcsolatban a Forgáchokkal.[39] Forgách Simon fia, Mihály 1587-ben, tehát a Zrínyi-kiadás megjelenése évében ment át a strassburgi egyetemről a wittenbergire, és 1589 február elején tért vissza hazájába.[40]

A Zrínyi emlékkötet kiadását a közben elhunyt Ilóczi helyett Petrus Albinus Nivemontius szász udvari történetíró fejezte be.

A kötetben a legfontosabb helyet Forgách bővebb elbeszélése foglalja el. Ezt még Ilóczi vette fel a kötetbe. Albinus fűzte viszont az egészhez Cserenkó emlékiratát Budina fordításában. Albinus megjegyzi, azért illesztette ezt be a kötetbe, mert Forgách csak az ostrom lefolyását beszéli el, előzményeit nem.

Ez a kiadvány tehát az első „szigetvári emlékkönyv". Forgách Imre nem elégedett meg azzal, hogy Csáktornyán síremléket állított apósának, irodalmi emléket is készíttetett számára. Tehette ezt felesége kedvéért — bár Zrínyi leánya nem érte meg a kötet megjelenését —, de talán politikai megfontolásból is. A kiadvány célja mindenképpen Zrínyi emlékének a felmagasztalása. Mindezek előrebocsátása után világos, hogy a bővebb fogalmazású elbeszélés Szigetvár ostromáról ennek a célnak a szolgálatában áll. Kérdés azonban, honnan és kitől származik? Közelfekvő lenne arra gondolni: talán *Albinus* alakította át Forgách szövegét, hogy ezzel jobban megfeleljen megbízói céljának. Ennek a feltevésnek ellene mond, hogy az elbeszélés kezdete nem bővül, pedig a kiadó hiányolja az előzményeket. Pótlásul inkább Cserenkó szövegét közli a maga eredeti formájában, de nem illeszti azt Forgách szövegéhez. Nem valószínű az sem, hogy a szász udvari történetíró ismert olyan hagyományt, melyet itthon, históriás énekekben emlegettek, vagy amelyet más forrás nem közöl. A bővítmények stílusukat tekintve sem különböznek a Commentarii-beli Forgách-szövegtől. Az elmondottak alapján mind a két szöveget Forgách munkájának kell tartanunk. Nézetünket igazolja az is, hogy a Forgáchcsal szoros kapcsolatban álló *Brutus János*, Báthory udvari történetírója, ezt a hosszabb feldolgozást

[38] A kor vallási viszonyaira jellemző, hogy a történetíró Forgách katolikus volt és papi fogadalma alól felmentést kért a pápától, tehát világi értelmiségiként is tisztelte az egyházi tekintélyt; testvérei azonban protestánsok voltak. Simon egyik fia Wittenbergben tanult, a másodikból később esztergomi érsek és a magyarországi ellenreformáció egyik megindítója lett. Forgách Imre költségén adatta ki Albinus Jakab moldvai fejedelem történetét, melyet Sommer János kolozsvári tanár írt.

[39] L. App. 518., ill. 519. és RMK. III. k. 771. a., továbbá RMK II. k. 129.

[40] Erről az útjáról szól az App. 518., ill. RMK. III. k. 769. Oratio de Peregrinatione et eius laudibus, cum ex insigni Argentoratensi, qua ante missus fuerat, in celeberrimam Witebergensem Academiam uenisset, in inclytae nationis Vngariae Coetu Witebergae scripta et habita a Michaele Forgach libero Barone in Gymes. Witebergae, Typis Zachariae Cratonis Anno MDLXXXVII.

vette át munkájába, pedig Forgách Simon révén a Commentarii rövidebb szövege is rendelkezésre állt.[41]

Melyik most már a korábbi szöveg, a hosszabb vagy a rövidebb? Melyik az átdolgozás? Nehéz eldönteni. A Commentarii keletkezési ideje 1566 és 1575 közé tehető, de ebben az időben írhatta Forgách a hosszabb változatot is. A két szöveget nem is időbeli különbség választja el egymástól, hanem műfaji. A rövidebb a nagy nyilvánosságnak szánt kortörténet számára készült, a hosszabb, a részletesebb a család számára. Az ifjabb Pliniusnak egyik Tacitushoz írott levele[42] jut eszünkbe: más dolog a barátnak, más a nyilvánosságnak írni. Forgách szigorú kritikai érzékére jellemző, hogy a szájhagyományon alapuló, nem a maga tapasztalásából származó, epizódszerű részek nem kerültek bele nagy történeti munkájába. Érdekes, hogy Brutus és tőle egyrészt Szamosközy, másrészt Bethlen Farkas mégis a hosszabb és történetileg kevésbé hiteles feldolgozást veszi át munkájába.[43] Az utóbbi jobban meg is felel Brutus stílusának.[44]

Erdélyi történetíróink[45] tehát Forgáchból kiindulva elsőrangú, kortárstól származó munkából merítették a szigetvári ostromra vonatkozó ismereteiket. Forrásuk írója nem volt szemtanú, de pontosan és jól ismerhette az eseményeket, s azokat híven és elfogulatlanul adja elő. A császári sereg halogató hadviselésének, a bécsi hivatalos személyek helytelen takarékosságának elítélése valóban megalapozott; a személyesen és családja révén érdekelt történetírónál különösen érthető. Erdélyben nagyra becsülték Forgách munkáját. Tasi Gáspár ki akarta adni a teljes Commentariit, meg is küldte ebből a célból Bethlen Gábornak. Az új idők új eseményei azonban másra terelték a figyelmet.[46]

A szigetvári ostromnak a Habsburg-párti magyar történetírók között is akadt Zsámboky inkább apologikus, mint történelmi beszámolójánál jobb tolmácsolója. Igaz, munkájának megírása már olyan időkre, a XVI. és a XVII. század fordulójára esik, amikor a tizenötéves török háború esemé-

[41] L. Toldy Ferenc előszavát a Commentarii idézett Májer-féle kiadásában.

[42] Plinius: Epistolae. VI. k. 16.

[43] Forgách, Szamosközy, Bethlen Farkas és az utóbbiból kifejthető Brutus-rész egymáshoz való viszonyáról l. Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához. Bp., 1904. 9—12. p. A szigetvári nőkről szóló epizódot Brutus betoldásának tartja. Ezt azonban meríthette Brutus Forgách hosszabb elbeszéléséből is. Az összehasonlításhoz a következő kiadásokat használtam fel: *Szamosközy István* történeti maradványai. 1566—1603. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1876. (Az újabban megjelent magyar nyelvű Szamosközy-kötet, Sinkovics István és Borzsák István kiadása. Bp., 1963. a Rerum Ungaricum Decadesből nem közöl) és Bethlen Wolfgangus: Historia de rebus Transsylvanicis. Cibinii 1782. V. k. 158—162. p.

[44] L. uo. Az összevetés itt is a Comentariival történt.

[45] Itt jegyezzük meg, hogy a *Verancsics* gyűjteményben (Mon. Hung.-beli kiadás 2. k.) található rövid, magyar nyelvű és igen kezdetleges feljegyzés Szigetvár ostromáról (az 1500-tól 1566-ig terjedő események ismertetésén belül) annyira csak a leglényegesebb tények ismertetésére szorítkozik, hogy külön tárgyalása felesleges. Szerzője, aki egyébként ugyanolyan kezdetleges stílusban és ugyanannyi hibásan értelmezett névvel dolgozik, mint a Buda elestét megíró Bornemisza Tamás, budai polgár, bárhonnan, akár szóbeli hírközlésből is szerezhette értesüléseit.

[46] L. a Commentarii idézett bevezetését.

nyei kerültek az érdeklődés központjába. A magyar humanista történetírás örökségét továbbvivő *Istvánffy Miklós* munkájára gondolunk.[47] Az ostrom legrészletesebb és egyben legművészibb leírására, amelyet Kardos Tibor találóan nevez „prózában feloldott eposznak".[48]

Istvánffy nem hiába érdemelte ki a magyar Livius nevet, elbeszélő művészete méltó példaképéhez. De a szigetvári ostrom leírása magasan kiemelkedik munkáiból. Legnagyobb értéke, hogy élményszerű és életteljes. Kölni kiadója, Hierat szerint Istvánffy maga is részt vett az ostromban. A szerző azonban nem említi ezt, csak apja szigetvári vitézkedését. Számtalan más jel is mutatja, hogy Istvánffy szoros kapcsolatban állott a várral és végső küzdelmével. Elbeszéléséből egyaránt kitűnik, mennyire ismeri a terepet, a vár helyzetét, a török tábort, az ostrom lefolyását. A védők nagy részét név szerint ismeri, és néhány jellemző vonásukat is felsorolja. (Így például tőle tudjuk, hogy Cserenkó, mert szép ifjú volt, a török nem ölte meg, hanem fogságra vetette, amelyből azután Zrínyi György váltotta ki.) Pontos értesülései vannak Zrínyi haláláról, feje levágásáról és a győri táborba küldéséről. Zrínyi temetéséről. Világosan és reálisan látja Szolimán halálát. A sok személyes élmény mellett azonban forrást is használ. Az elbeszélés felépítése, Zrínyi beszéde az ostrom megkezdésekor és a kirohanás előtt, a kirohanás leírása Cserenkóra emlékeztet. Munkáját felhasználta Istvánffy. Jóval az események lefolyása után írta nagy történelmi művét, szüksége volt tehát emlékei felidézéséhez valamilyen megbízható vezérfonalra. Miután Cserenkót bizonyára személyesen ismerte, bízhatott elbeszélése hitelességében. Ennek alapján dolgozott, ezt egészítette ki saját emlékeivel, családi hagyományokkal. Forgách elbeszélése rendelkezésére állott ugyan, de nem használta fel, nemcsak pártállásuk különbözősége miatt, hanem azért sem, mert maga többet tudott az ostromról.[49]

Istvánffy elbeszélése tehát nemcsak irodalmi szempontból értékes, hanem hitelessége és részletes tájékozottsága miatt is. Nem véletlen, hogy Zrínyi Miklós, a költő éppen az ő művét használta fel történelmi forrásul eposza megírásakor. Választásában bizonyára nemcsak politikai és világnézeti okok vezették, hanem Istvánffy munkájának adatgazdagsága és hitelessége is.[50]

A költő Zrínyi előfutáraként szokták emlegetni azt az írót, akinek munkája félúton van az eposz és a történetírás között: a medgyesi *Schesaeus Keresztélyt*. Az ő műve is jellegzetes példája annak, hogy a XVI. századi események egykorú megörökítésében hogyan mosódnak el a határok históriás ének, eposz, magánlevél, hivatalos jelentés, újságlap, emlékirat és

[47] ISTVÁNFFY munkáját Hierat 1622-i kölni kiadásában használtam, továbbá a SZÉKELY GYÖRGY—JUHÁSZ LÁSZLÓ-féle magyar nyelvű, Monumenta Hungarica sorozatbeli 1962. évi kiadásban. A szigetvári ostromot a 23. könyv tartalmazza. Sok hasznos útmutatást adott ennek a kötetnek a bevezető tanulmánya is.

[48] KARDOS TIBOR: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány. I. k. 76. p.

[49] L. a Commentarii ún. Istvánffy-kódexéről mondottakat *Toldy Ferenc* id. bevezetésében, és BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ i. m.

[50] GREKSA K.: A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homérosz- és Istvánffyhoz. Székesfehérvár, 1890., továbbá a magyar nyelvű Istvánffy-kiadás bevezetése, *Székely György* munkája.

történetírás között. Schesaeus Ruinae Pannonicae címen megírta János Zsigmond uralkodásának utolsó éveit. Ehhez csatolt egy négy énekre oszló verses munkát Szigetvár veszedelméről.[51] Műve tárgyát tekintve történeti, feldolgozása azonban magán viseli az eposzok jellegzetes vonásait. A Vergiliusból ismert eposzi technika nála is megvan. Utánozza példaképét, néha egyes sorokat is átvesz az Aeneisből. Az eposzszerűség azonban nemcsak külsőségekben nyilatkozik meg. Zrínyit Schesaeus műve még inkább heroizálja, mint a kifejezetten történeti munkák, igazi vallásos-nemzeti epikus hősnek rajzolja. Ha nem is jut el odáig, mint Zrínyi Miklós, a költő, aki Szigetvár kapitányával öleti meg a szultánt, de úgy tünteti fel, hogy Szolimánt az ostrom sikertelensége feletti bánat ölte meg. Ezt a beállítást a Lugossy-kódexbeli históriás énekből is átvehette, mint ahogy bizonyára onnan vette a szigetvári nők és a harcoló asszony történetét. Ugyanezt az epizódot használja azonban fel, mint láttuk, Forgách hosszabb elbeszélése is. Forgách és Schesaeus előadásában nem ez az egyedüli hasonlóság. Mindketten a Zrínyi halála utáni időre teszik például a puskaporos torony felrobbanását. Schesaeus egyik hatásos költői jelenetének magva is megvan Forgách előadásában. Schesaeus ugyanis antik mintára párbeszédes vitát költ Zrínyi és Szolimán között: a szultán felajánlja Zrínyinek egész Horvátország uralmát, ha átadja a várat, a kapitány azonban felháborodottan utasítja el ezt az ajánlatot. Forgáchnál azt olvassuk, hogy Zrínyit a legnagyobb jutalmak reménye sem ingatta meg hűségében. Schesaeus kapcsolatát a Forgách-családdal már az előbbiekben is említettük. A Ruinae Pannonicae kiadása további adatokat hoz ehhez. Művét a szerző versben Forgách Ferencnek ajánlja, prózában Báthory Istvánnak. Kérdés azonban, Schesaeus merít-e Forgáchból, vagy fordítva. Schesaeusé 1571-ben jelent meg. Készen volt-e már ekkor Forgách bővebb fogalmazása? Mindketten hasonló hagyományokat ismertettek, esetleg írásos közlést is. Az egyezések nem látszanak véletlennek, de az átvétel kétséges. Valószínű, hogy Schesaeus is ismerte Cserenkó elbeszélését, akár latin, akár német fordításban. Bizonyára wittenbergi tanulmányai során került a kezébe. Cserenkó ismeretére vall Schesaeus művében Zrínyinek az ostrom kezdetekor mondott beszéde: a gondolatmenet csaknem azonos a két munkában. A kitörésre való felkészülés leírása is teljesen azonos. Mindketten úgy tudják, hogy Zrínyi 100 magyar aranyat vett magához, Forgách kétszázról beszél. Forgách szerint Zrínyi a mente bélésébe tette az aranyakat, Cserenkó és Schesaeus erszényt emlegetnek. A jelenetet, amelyben Zrínyi magához veszi a vár kulcsát, ugyancsak Cserenkó alapján írja le Schesaeus.

Az egykorú hazai történetírás tehát szemtanúk adatai és hiteles tudósításai alapján ismerteti a szigetvári eseményeket. Cserenkó maga is résztvevő. Az ő munkája Zsámboky forrása és a közvetlen tapasztalatokkal

[51] RMK. III. k. 613., ill. App. 445. Rvinae Pannonicae Libri Qvatuor . . . Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum vltimo Julae et Zygethi expugnationem continens. Witebergae, 1571. Schleich et Schoene. Magyar fordítása Hegedüs Istvántól. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1906. Schesaeus művéről l. Simai Ödön: A Szigeti Veszedelem első költői feldolgozása. Egyetemes Philologiai Közlöny (továbbiakban Egy. Phil. K.), 1903. 127—145. p.

rendelkező Istvánffyé is. Az erdélyi történetírók Forgách személyes tapasztalatai és első kézből vett értesülései alapján dolgoznak. Istvánffy és Zsámboky munkája közkézen forgott és alapjává vált a XVII—XVIII. századi magyar köztudatnak, Forgách műve azonban feledésbe merült, csak Bethlen Farkas közvetítése révén hathatott.

A külföldi történetírás

A szigetvári ostrom és vele együtt a többi magyarországi harci esemény azonban nemcsak a hazai, vagy a velünk szoros szomszédságban levő és így leginkább érdekelt területek érdeklődését mozgatta meg, hanem szélesebb nemzetközi nyilvánosságra is számíthatott. De a távoliak már nem aggódó figyelemmel kísérik. Harminc–negyven év alatt Európa megszokta a török veszedelmet, és állandó tényezőnek vette a nemzetközi politikában. Nem félelmes és engesztelhetetlen ellenséget látott a törökben, hanem olyan ellenfelet, amelyik tárgyaló fél is lehet. Megszokják azt is, hogy a török állandóan ott van Magyarországon. Egyre természetesebb, megszokottabb Európának a végváriak önfeláldozó ellenállása. A részvét csökken, de a hírigény nem. Fokozódtak azonban az érdeklődők irodalmi igényei. Megnőtt az egyetemek hallgatóinak létszáma. Működnek — főleg a reformáció hatására — városi iskolák is. A világi értelmiség száma egyre nő. Így sokkal szélesebb az az olvasóközönség, amelynek körében általánossá válnak a humanizmus irodalmi konvenciói. E közönséget már nem elégíti ki az egyszerű újságlapok sokszor nagyon is darabos, nem finom és választékos előadása. Ennek következtében nagy a sikere az egykorú eseményekről beszámoló, humanista ízléssel megírt terjedelmesebb munkáknak. Ha az újságlapok kiadása, mint az előbbiekben láttuk, jó üzlet volt, még sokkal inkább azzá vált az elegáns kortörténet. Szerzőinek nem volt sok gondjuk az anyag összegyűjtésével, kiírták egy-két újság híreit, vagy hangzatosan átstilizálták egymás munkáit, aztán egy-egy nagyúri ismerősüknek ajánlották, kiadójuk pedig privilégiumot szerzett a munka terjesztésére. Gyorsan és sokszor felületesen készült munkáik tudós ember színében tüntették fel az ilyen írókat, és megnyitották előttük az urak ajtaját és pénztárcáját. Biztosítva volt az anyagi siker és az „örök dicsőség". Ez a „bulvártörténetírás" valóban a toll kalandorainak műve, ahogyan őket az olasz irodalomtörténész, Toffanin, nevezi.[52]

Nemcsak olasz földön találkozunk ezzel a típussal! Jellegzetes képviselője az efajta történetírásnak az olasz *Bizari*. Nemes ember, aki tolla segítségével akar pozícióhoz jutni, ezért igyekszik nagyúri pártfogókat szerezni. Történeti munkáját Stuart Mária olasz eredetű titkos tanácsosának, Francesco Rosello bedfordi grófnak ajánlja. Honfitársának, Joviusnak sikerei buzdíthatták kortörténet írására. De Jovius nagy gondot fordított

[52] TOFFANIN, G.: Storia dell' Umanesimo. Napoli, 1923. és Storia letteraria d' Italia. Vol. 6. Milano, 1929. használja a megfelelő írói csoport megnevezésére. Fejezetcímként is szerepel.

arra, hogy lehetőleg jó és megbízható információk alapján dolgozzék,[53] Bizari viszont megelégedett néhány pillanatnyilag nagyobb érdeklődést felkeltő esemény, így a magyarországiak ismertetésével, és nem volt túlságosan igényes forrásaival szemben sem. Figyelmét nem együttérzés irányítja a magyar ügyek felé, hanem a hálás, érdekes, céljainak megfelelő témát látja bennük.[54] Az eseményekben, akár magyarországiakról, akár külföldiekről van szó, mindig az érdekfeszítőt, a szenzációst, néha a csodálatost keresi. Nem véletlen, hogy munkáiban annyiszor emleget jóslatokat, csodajeleket, szörnyeket. Ezekkel fokozta könyve kelendőségét.

Szigetvár ostromát a többi magyar esemény közé illeszti be. 1565-ig Zsámboky Appendixe lehetett a forrása. Honnan vette azonban a többit és közöttük éppen a minket érdeklő szigetvári eseményeket? Ha szövegét összevetjük az eddig ismertetett elbeszélésekkel, legtöbb rokon vonást Forgách művével mutat. De Bizarinak semmiképp sem állhatott rendelkezésére Forgách egyik elbeszélése sem, hiszen személyes kapcsolat nem volt közöttük, és Forgách hosszabb elbeszélése csak 1587-ben jelent meg nyomtatásban, a rövidebb pedig csak a XIX. században! Nem gondolhatunk másra, csak arra, hogy mind a ketten hozzájutottak császári jelentésekhez, és ezek azonossága jelentkezik munkáikban. Forgách adatanyaga a bővebb, de Bizari elbeszélése is tartalmaz olyan anyagot, amelyik nincs meg Forgáchnál és éppen ez feltétlenül bécsi hírforrásra utal. Említi például, hogy a császári seregek foglyul ejtettek egy tekintélyes törököt, aki megesküdött arra, hogy a szultán meghalt, de a császár nem hitt neki: akkor nem lenne ilyen rend a török táborban. Kiemeli Bizari a császár meleg részvétét Zrínyi fia irányában. Német forrásra utal Csáktornya nevének „Ischakathurn" formában való átvétele is. Bizari szemlélete megfelel a bécsi értesüléseknek. Bármennyire kiemeli Zrínyi hősiességét, nem ő a főszereplője az elbeszélésnek, hanem a császári sereg. Mindezek azt mutatják, hogy Bizari valamilyen bécsi jelentés, esetleg jelentések alapján dolgozott.

A rutinos, jó stílusú, érdekessége és könnyedsége miatt népszerű és sokat használt munka szemlélete kétségkívül Habsburg-párti. Zrínyi alakját kiemeli ugyan, de nem rajzolja meg egyéni, emberi vonásokkal. A várkapitány itt is „hős", de inkább csak egy késői lovag tipikus, elszürkített alakja. A többiek, a vele együtt harcolók, pedig nem is lépnek színre. A magyarság élethalálharca, küzdelme egy magasabb életformáért az európai közönség számára készült munkában rutinos frázisokba öltöztetett érdekességgé torzult. Bizari műve határozott könyvsiker volt. Rövidesen újra kiadta, kissé megváltoztatott formában és latin nyelven, mert nagyobb

[53] Joviusról l. Toffanin i. m., továbbá Fueter, E.: Geschichte der neueren Historiographie. München—Berlin, 1925. megfelelő fejezeteit. Magyar vonatkozásairól Sulica Sz.: Adalékok Jovius Historiarum sui temporis magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Bp., 1907. passim és Waczulik i. m. 17—25. p.

[54] „. . . cosa veramente degna di pensare alla memoria degli huomini per gli rari auenimenti, che occorsero in tale impresa" — írja a magyarországi harcokról. App. 430. előszó. Bizari, Pietro: Historia . . . Della guerra fatta in Ungheria dall' inuittissimo Imperatore de Christiani contra quelle de Turchi. Con la Narratione di tutte quelle cose che sono auuenute in Europa dall' anno 1564, insino all' anno 1568. In Lyone, appresso Gvliel Rovillio. 1569.

nyivánosságra tartott igényt.[55] Ez az átdolgozás is jellemző a bulvártörténetírásra. Az új kiadást alkalmazni kellett a közben beállt politikai változásokhoz. Bizari, aki az olasz nyelvű első kiadásban, 1569-ben Stuart Mária lelkes hívének mutatkozott, és nem hagyta említés nélkül, hogy neki ajánlotta De bello et pace című könyvét s ezért aranyláncot kapott viszonzásul, most Erzsébet lelkes hívének vallja magát. Könyve új, 1573-as kiadását Keresztély thüringiai őrgrófnak, Ágost szász választófejedelem fiának ajánlja.[56] A francia után most német „piacot" keres. Ehhez pedig még az előszót sem alakítja át különösebben. Gondolatmenete teljesen azonos a korábbival, elvégre a történelmet minden fejedelem elé oda lehet állítani az élet mestereként. Annyi mindössze a változtatás, hogy kissé több klasszikus idézettel cifrázza fel a bevezetőt, hátha súlyosabb aranylánc jár érte!

Bizari sikerein buzdult fel a toll még lelkiismeretlenebb és még mohóbb kalandora: a spanyol eredetű, olaszul író *Alfonso Ulloa*, II. Fülöp spanyol király és Miksa császár katonája, aki nem átallotta Bizari 1569-ben megjelent művét 1570-ben szó szerinti másolatban saját neve alatt kiadni, sőt Bizari személyes élményeit is magáénak vallani. Ezt az eljárást munkája 1573-i kiadásában Bizari is elpanaszolta.[57] Az átvétel annyira teljes volt, hogy Ulloa új előszót sem írt. Büszkeségére jellemző: azt állította könyveiről, hogy „az egész világ olvassa őket".

Az olasz—spanyol népszerű kortörténetnek francia művelője is akadt *Martin Fumée* nemes úr személyében, aki éppen olyan ügyesen forgatta francia tollát, mint társai az olaszt vagy latint.[58] Munkája megírását és kiadását a török harcok újra indulása, az ún. tizenötéves háború tette időszerűvé. Szigetvárra vonatkozó részlete csaknem szó szerinti átvétel Bizariból vagy Ulloából. A szerző legfeljebb helyenként toldja meg szövegüket egy-egy megjegyzéssel, utalással — így Zrínyi rokonainak emlegetésével —, másutt egyszerűen csak bővebben fogalmazza át mondataikat.[59]

Közép- és Nyugat-Európa műveltebb köreiben Bizariék császárhű szemléletű és tipikusan heroizáló elbeszélése tette ismertté a szigetvári eseményeket.

[55] App. 455. Bizarus (Petrus): Pannonicvm bellvm Svb Maximiliano II. Rom. et Solymanno Tvrcarvum Imperatoribvs gestvm; cvmque Arcis Sigethi expugnatione, iampridem magna cura et studio descriptum, ... Vna cum Epitome illarum rerum, quae in Europa insigniores gestae sunt, et praesertim de Belgarum motibus, ab anno LXIIII usque ad LXXIII. ... Basileae per Sebastianum Henricpetri. Anno MDLXXIII. Mense Februario.

[56] Mindezekre l. *Apponyi Sándor* kritikai megjegyzéseit a katalógus megfelelő számainál.

[57] App. 437. Ulloa (Alfonso): Le Historie di Evropa ... Nelle quali principalmente si contiene la guerra vltimamente fatta in Vngheria tra Massimiliano Imperatore ... et Sultan Solimano ... In Venetia, Bolognino Zaltieri, 1570. A plágiumra nézve l. *Apponyi Sándor* megjegyzéseit.

[58] Histoire des Troubles de Hongrie ... Par Martin Fumée sievr de Genille, Chevalier de l'ordre du Roy. A Paris chez Lavrens Sonnivs ... MDLXXXIIII. Angol kiadása is van 1600-ból. (App. 655.)

[59] Győry János: A kereszténység védőbástyája c. (Bp., 1933) munkájában Zsámbokyt jelöli meg Fumée forrásának. 46. p. A szövegek összehasonlítása nem ezt igazolja.

Az évtizedek folyamán a polgárok is, átvéve a humanista művekben szokásos ajánlási formákat, rokonaiknak, barátaiknak ajánlják műveiket. Jellemző példa erre Ulloa munkájának egy Bázelben 1578-ban megjelent német fordítása. A fordító, *Henricpetri Ádám*, jogi doktor, ajánlotta Brandis Joachim hildesheimi polgármesternek, fia doktorrá avatása alkalmából. A fordító választása császárhűsége miatt esett Ulloára. Szerinte az 1565—66-os harcok arra emlékeztetnek, milyen hűségesen álltak a német fejedelmek és általában minden rendbeli német alattvalók a császár mellett! Ez lett német földön Zrínyiék harcából! Henricpetri ezt a megjegyzését még azzal is megtoldja, hogy könyvéből is látszik, a császár semmiféle mulasztást nem követett el, nagy összegeket áldozott a török elleni harcra. A szerző megjegyzi ezután, milyen jó, hogy Szolimán meghalt, hiszen a továbbiakban Bécs ellen is fordulhatott volna![60]

Dillich Vilmos is polgári író és polgároknak ajánlja munkáit. Rokonai, jó barátai ezek. Van közöttük akadémiai tanár, protestáns lelkész, közjegyző, lipcsei könyvkereskedő. Munkáját magyar krónikának nevezi.[61] A történelmi eseményeken kívül megismertet Magyarország helyszínrajzával és szokásaival is. Itt Lazius a forrás, de felhasznál helyenként egy 1569-ben megjelent olasz munkát is, Ballinóét, aki a „világ legnevezetesebb városainak, várainak" ismertetése során a magyarokkal is foglalkozik.[62] Ballino és Dillich anyaga csak hasonló, de nem azonos. Ballino a magyar történelmi eseményekkel foglalkozó írók közül Bonfinit, Zsámbokyt és Joviust emlegeti forrásként. Dillich hasonlóképp Zsámbokyból ismeri a magyar eseményeket, a szigetvári ostromot is az ő szövege alapján adja elő. Dillich kedvezőbb helyzetben volt Ballinóénál, utóbbinak az 1581-ben megjelent Appendix nem állt még rendelkezésére, és éppen ezért nem szólhatott részletesen Szigetvár jelentőségéről. Lehetséges az is, hogy Dillich nem Zsámboky elbeszélését, hanem forrását, Cserenkóét ismerte és kivonatolta a közben megjelent Schardius-féle gyűjtemény alapján.[63]

Dillich munkájának megírását is a tizenötéves török háború tette időszerűvé. Az egy idő óta lassan feledésbe merült török ügyek iránt ismét nagyobb lett az érdeklődés, és az írók, ha felületesebb modorban is, de újszerű formákat kerestek. Ezek közé sorolhatjuk *Boissard* nagy munkáit a török császárok életéről és Magyarország történetéről.[64] Mindkettőt képek, Bry szép metszetei tették vonzóvá, a szöveg szinte elenyészik mellettük. Boissard magyar története nem egyéb, mint szűkszavú időrendi összefoglalás, szóba sem kerül benne a szigetvári harc; a szultánok életéről szóló munkája pedig igen rövid és semmitmondó sorokban emlékezik meg róla.

[60] App. 472. Ulloa (Alfons): Beschreibung des Letzten Ungarischen Zugs oder Kriegs im Jhar [sic!] 1565 u. 1566. Basel, 1578. Henricpetri.

[61] App. 654. Dillich Wilhelm: Vngerische Kronika. Kassel, 1600. Wessel.

[62] Lazius: Regni Hungariae descriptio. H.n., 1552. App. 1772. alatt német fordítása. — App. 428. De Disegni Delle Piv Illvstri Città et Forterezze Del Mondo. Parte I. . . . raccolta de M. Gulio Ballino. Venetiis MDLXIX. Bolognini Zaltieri Typis et Forma.

[63] Schardius, Simon: Historicum opus in quattuor tomos divisum. Basel, 1574. Ennek hiányában az 1673-i giesseni kiadást használtam. Tárgyalását l. alább.

[64] App. 1925. Boissardus: Vitae et Icones Svltanorum Tvrcicorum . . . Francofordiae ad Moen. A. MDXCVI.

Nem mond sokkal többet a minket érdeklő eseményről a kor legnevezetesebb török vonatkozású kiadványa, *Leuenklau* munkája sem,[65] aki török évkönyvek fordítását adta ki latinul, majd németül és csehül. Szerinte a törökök főleg a német birodalmat veszélyeztetik, ezért kell éppen a birodalom lakosainak megismerniök a török hatalmát. [66]Ezeket a török évkönyveket II. Henrik francia király konstantinápolyi követe hozta magával még 1551-ben. Leopoldsdorfi Beck Jeromos megvette őket, majd Ferdinándnak adta, arra kérve őt, hogy a köz hasznára fordíttassa le latinra vagy németre. A dolog azonban elhúzódott, hiába készítette el a fordítást az uralkodó török tolmácsa. Leuenklau ezt is, az eredeti szöveget is felhasználta. Az utóbbi összevetésében Teuffen András győri kapitánynak egy Stephanus Ungarus nevű törökül, arabul és perzsául tudó embere volt segítségére. A török eredeti kézirat azonban csak 1537-ig, illetve 1551-ig kíséri az eseményeket.[67] Innen Leuenklau egészítette ki 1586-ig Bizarit használva fel forrásul. Vonatkozik ez a minket érdeklő részre, Szigetvár ostromára is. Bizari Habsburg-szemléletű elbeszélése nagyon is megfelelt Leuenklaunak, aki — mint láttuk — a török elleni harcokat német feladatnak tartotta.

A XVI. század vége felé néhány tudományos igénnyel készült gyűjteményt is találunk. *Schardius Simon* elkészíti nagy, négykötetes munkáját a német birodalom történetéről,[68] amelyben összegyűjtötte a német történelemre vonatkozó régebbi feldolgozásokat és törvényeket. Munkája tulajdonképpen forrásközlemény: vegyesen adja ki az írók műveit és a törvényeket. Szigetvár ostromáról Cserenkó tudósítását közli Budina fordításában. Schardius is német szempontból foglalkozik a magyar ügyekkel, de ő már nem tulajdonítja kizárólagos német érdeknek és feladatnak a török elleni harcot. Reálisan látja: Magyarország pusztulásával rázúdul a birodalomra a török veszedelem, magyar és német érdekek összefonódnak. Ezt a szemléletet tükrözi a Budina-fordítás után közölt hosszú vers is.[69]

Schardius nagy gyűjteménye nem maradt hatástalan kortársaira. Munkája alapján ír történelmi feldolgozást *Honiger Miklós*, Szolimán és Szelim szultánoknak a keresztények ellen viselt harcairól.[70] Mesterétől tanulva

[65] App. 1908. Lewenklaw (Hans): Newe Chronica Tuerkischer nation von Tuercken selbs beschrieben Volgendts gemehrt vnd in vier Buecher abgetheilt. Frankfurt, 1595. Wechels Erben. Az 1591-es latin kiadás 1537 után nem folytatja az eseményeket. (App. 1885.)

[66] L. az előszókat.

[67] L. *Apponyi Sándor* megjegyzéseit a katalógus megfelelő számainál.

[68] Schardius i. m. Főleg a 2. k.-ben közöl bővebben magyar anyagot, de a 3. k.-ben is. Schardiusnak Zsámbokyval való kapcsolatára l. Allg. Deutsche Biographie XXX. k. 581. p.

[69] *Wolf Jeromos* versének legjellemzőbb sorai:

Iam tua res agitur, paries tuus ardet, ab alto
Culmine tota domus collabefacta ruit.
Sigettum periit, nec Iulia castra supersunt,
Extremum metuit Maesta Vienna diem.
Pannoniae non esse vides tua moenia? Turcus
His ruptis in te Marte furente ruet.

[70] App. 466. Honigerus (Nicolaus): Solymanni XII. et Selymi XIII. Tvrcarvm Impp. Contra Christianos, uicissimque Christianorum contra hos . . . res gestae, bella, praelia . . . ab anno 1520 usque in praesentem annum 1577 peractae. Basileae, 1577. Henricpetri.

megnevezi forrásait, közöttük Schardiust és Budinát. Munkája becsületes, hűséges kivonat. Helyenként szó szerint másol, máshol rövidít kissé. Ahol nagyobb részt kénytelen kihagyni, mint például Zrínyi beszédét az ostrom kezdetén, ott meg is mondja, hogy ezt rövidítés céljából tette. Érdekes, hogy ugyanabban a nyomdában, ahol Honiger munkája megjelent, egy év múlva Henricpetri Ádám adta ki a már említett Ulloa-fordítást. Hiába, a felületes, de nagyobbhírű Ulloa vonzóbb volt, mint a hűséges szemtanú, Cserenkó!

Schardius és Zsámboky nyomán haladt a gyűjtésben *Bongarsius* is, aki éppenséggel magyar írók gyűjteményét állította össze.[71] Nem távolból nézte a magyarság küzdelmét, személyes kapcsolata is volt Magyarországgal. 1585-ben törökországi követségben járt és átutazott Magyarországon. Tudós is volt, nemcsak diplomata, érdeklődését, akárcsak Szamosközyét, felkeltették az antik kultúra erdélyi emlékei. Erdélyi humanistákkal került kapcsolatba, akik, úgy látszik, nemcsak követségében és antik emlékek iránti érdeklődésének kielégítésében voltak segítségére, hanem megismertették a magyar múlt más emlékeivel is, és feltárták előtte a korabeli magyar élet nem egy problémáját. Innen helyzetismerete, megértése, rokonszenve. Mentóként tárja a könnyelmű Európa elé Magyarország sorsát. Ismerjék meg gyűjteménye segítségével megfelelő munkákból a magyarok múltját, nemcsak azokéból, „akik a hírekre éhes közönség szórakoztatására vásári portékaként állítják össze felelőtlen fecsegésekből a vaskos köteteket". Ebben a megjegyzésben a tudós igény kerül szembe a „toll kalandorainak" sekélyes történetírásával. Másfelől azonban Bongarsius sem vonhatja ki magát teljesen hatásuk alól. Thuróczy, Küküllei, Ranzanus, Hartvik, Callimachus művei és a lőcsei évkönyvek mellett ott szerepel a közzétételre érdemesített szerzők — a szigetvári ostrom megörökítői — közt nemcsak Cserenkó fordítója, Budina, hanem Bizari is.

Reusner Miklós XVII. századi gyűjteményében[72] a Cserenkó-elbeszélés latin fordítása mellett Zsámboky szövege és Forgách hosszabb elbeszélése található meg. Az utóbbit és Cserenkóét Reusner bizonyára a wittenbergi kötetből vette át.

A XVI—XVII. századi gyűjtemények hatása — főleg Bongarsiusé — még *Schwandtner* XVIII. századi forráskiadványán is meglátszik.[73] Onnan került át hozzá nemcsak Cserenkó elbeszélésének latin fordítása, hanem Bizarié is.

Visszatekintve a szigetvári ostrom egykorú feldolgozásairól mondottakra, meg lehet állapítani, hogy a magyar tradíció fenntartói Cserenkó, Forgách és a XVIII. századi magyar barokk történetírásra oly nagy hatású Istvánffy voltak. Mindhárman hiteles adatok alapján és a történeti valóságnak megfelelően tartották fenn az események emlékét. Ha vannak is különbségek írásaik között, de azonos a felfogásuk, mely szerint a magyarság legfőbb

[71] Bongarsius, Jacobus: Rervm Hvngaricarvm Scriptores varii . . . Francofvrti, apud heredes Andreae Wecheli . . . MDC.

[72] Reusner, Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. Marcius.

[73] Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini. 1—3. k. Wien, 1746—48.

érdeke és hivatása a török elleni önvédelmi harc. E harc megtestesítőjét látják Zrínyiben, ezért válik ő elbeszélésük középponti alakjává. A három szerző nemcsak szemtanúja és tolmácsolója, de maga is részese ennek az élethalálharcnak.

Sajnálatos, hogy a külföldi írók sem Forgáchot, sem Istvánffyt nem használták fel. Forgáchot elszigetelte tőlük, hogy a Commentarii kiadatlan maradt, a wittenbergi kiadvány pedig csupán szűkebb körhöz szólt. Istvánffy a századfordulón írt, a magyar-török harcok iránti európai érdeklődés viszont csak a XVII. század második felében éledt újjá Zrínyi, a költő harcai és az ún. felszabadító háború idején, de akkor is inkább az egykorú események, és nem a múlt felé fordulva.[74]

A külföldi érdeklődés számára Cserenkó fordításain kívül a felületes és a magyar ügyektől nagyon is távol álló Bizari műve maradt a fő forrás. Mégsem rajta múlt, hogy a magyar események csak a szenzáció erejével hatottak. Európát ebben az időben a reformáció és az ellenreformáció problémái, főleg pedig az erre az időre már félelmetesen nagyra nőtt Habsburg-hatalom elleni küzdelmek érdekelték. A török elleni harcot a kortársak mint a birodalom egyik problémáját fogták fel, saját érdekeiket nem látták veszélyeztetve. A magyarság sorsa iránt pedig kevés együttérzést mutattak. Inkább az volt az érdekük, hogy a Habsburg-hatalom helyzete ezen a területen is bizonytalan maradjon. A birodalom is másodrendűnek kezeli a magyar — török kérdést egészen a XVII. század nyolcvanas éveiig.[75] Török elleni harcainkra valóban ráillik a költő Zrínyi megjegyzése: „... bizonyára az mi sebünk senkinek nem fáj úgy, mint minekünk, senki nem érzi úgy nyavalyánkat, mint mi."[76]

[74] L. RMK. és az Apponyi-gyűjtemény megfelelő anyagát.

[75] A birodalom és a magyar érdekek különbözőségét részletesen kifejti Perjés G.: A metodizmus és a Zrínyi—Montecuccoli-vita c. tanulmányában. Századok, 1961. és 1962.

[76] Zrínyi Miklós: A török áfium ellen való orvosság. Bp., 1952. 356. p. (Válogatott művei.)

A SZIGETI HŐS ALAKJA A MAGYAR IRODALOMBAN

TÓTH ISTVÁN

A történeti múlt feltámasztása mindig segítette az adott kor társadalompolitikai harcait. A történeti tényekből kibontakozó eszmékből minden kor azokat vállalta, amelyek saját ideológiája megerősítésére alkalmasak voltak. Így változik Zrínyi Miklós és a szigeti hősök emléke, nagy harcuk eszmeisége is a magyar irodalomban időről időre, korról korra mássá, hol differenciáltabbá, hol egyszerűbbé, hol a haladás, a nemzeti függetlenség ügyét szolgálva, hol a reakció erőit támogatva. És ez természetes is így. „A művészet tartalma a valóság, amelyet a művész meghatározott világnézet és társadalmi-esztétikai eszmények fényében tükröz."[1]

Ezért van a magyar irodalomban a Zrínyi-képnek a reneszánsztól kezdve a barokkon, a felvilágosodáson, a romantikán, a kritikai realizmuson át a szocialista realizmusig oly sok változata. Az ezekből a koreszméket hordozó irodalmi irányzatokból elénk villanó változatos Zrínyi-kép bemutatása fő célkitűzésünk.

A reneszánsz irodalom tükrében

A XVI. század közepét a török elleni hősi küzdelmek, az antifeudális erőknek a reformáció keretében egyre inkább erősödő osztályharca, a főuraknak a hatalomért és a vagyonért folytatott véres küzdelmei jellemezték; a század végén a társadalmi és politikai ellentétek áttekinthetetlenségével, a haladó társadalmi és politikai törekvések megrekedésével találkozunk.

Akadtak mégis írók, akik a reneszánsz világában meglátták a kor bajait, és a jelennel szemben a múlt eszményített valóságát, a végvári világ hőskorát és annak nagyjait állították koruk társadalma elé. Így lesz a szigeti küzdelem bajnoka, Zrínyi Miklós már a magyar reneszánsz fénykorában is a hazaszeretetnek, az áldozatvállaló példamutatásnak a hőse.

Sziget hősi küzdelméről az első irodalmi alkotást egy névtelen deákköltő *Szigetvár veszésérül való história* címmel „az ü szivének keserü voltában" 1566-ban szerzette.[2] Hogy ki volt a névtelen költő, nem tudjuk. Lehet, hogy abból a huszonöt vitézből való volt, akik az utolsó roham után életben maradtak, és a közeli nádasba menekültek. A Mohács utáni évtizedek

[1] A marxista—leninista esztétika alapjai. Szerk. S. NYIRŐ JÓZSEF, Bp., 1961. 435. p.

[2] A mű pontos címe: História az Szigetvárnak veszésérül, melyet Zolimán török császár megvévén, kezéhez kapcsola. A mű kézirata a Lugossy-kódexben található. (Poemata Hungarica calamo saeculi XVII. exarata 40. 560. p. Signaturája OSzK—Quart. Hung. 17.)

ugyanis a végvárak világában sajátos jellegű deákműveltséget bontakoztattak ki. A különböző társadalmi osztályokból és rétegekből kikerülő deákírók a reformáció szellemében tollal és karddal küzdöttek „a virtus és a humanitás" kultuszáért. Hasonló eszmék szolgálatába állította tollát a szigeti küzdelemről író első poéta, az ismeretlen deákköltő.[3]

A deákköltő munkája nemcsak egykorúsága miatt, hanem azért is jelentős, mert műve hitelesnek vélhető történetiségével alapul szolgált a későbbi irodalmi alkotásoknak.

A história másolója egy-egy versszakot prózai formában, folytatólagosan írt le. Versszakokra bontva sorait, megállapíthatjuk, hogy négy, rendszerint 11 szótagból álló ritmus nélküli verssor alkot egy versszakot. A Tinódi verseléséhez hasonló, monoton, primitív rímeket ritkán szakítja meg egy-egy jól csengő páros rím.

A historiás ének első része a különböző ostromok megközelítően pontos leírását tartalmazza. Kiemelkedő benne Zrínyi Miklós és bajtársainak esküje, Zrínyi alakjának erőteljesebb rajzával azonban nem találkozunk, bizonyára azért, hogy ismert tényeket feleslegesen ne mondjon. Mégis érdekes Zrínyi halálára vonatkozó megállapítása:

Vég ustromon Zrény Miklós nem vala,
Mert halálos ágyában fekszik vala.

A deákköltő szerint Zrínyi a nyolcadik roham alkalmával sebesült meg. Az utolsó roham után „fejét a vitéznek elvötték vala", és vörös bársonyba takarva Budára, onnan pedig a királyhoz küldték azzal az üzenettel, hogy ő is így fog járni, ha meg nem hódol.

A históriás ének második része „rettenetös" dolgokról számol be.[4] A ruhák és az értékes holmik felégetését a vitézeknek feleségüktől való elbúcsúzása követi, majd kardjukkal szíven szúrják asszonyaikat, nehogy azok pogány kézbe kerüljenek. Egy „főnémet" minden asszony-embert és deákot három hordó „porral" a levegőbe röpített. Negyedik „rettenetös" dologként egy, a későbbi művekben is gyakran visszatérő epizódot mond el: az egyik fiatal nő nem engedte, hogy a végső kirohanás előtt megöljék, inkább vállalta férjével együtt a hősi halált.[5]

A história íróját kétségtelenül az igazmondás, a reális valóság megközelítésének a szándéka vezette. Célja nemcsak a szigeti várvédők vitézségének elismerése, hanem — ha halványabb színekben is — az ország további

[3] A művet ismertetik: NAGY SÁNDOR: Adalékok a XVI. és XVII. sz. elbeszélő költészetünkhöz. Egyetemes Philologiai Közlöny (továbbiakban Egy. Phil. K.) 1885. 25—37. 155—182. p. KARENOVICS JÓZSEF: Zrínyi Miklós. Bp. 1905. 10—13. p. Uő. felveti annak lehetőségét, hogy a művet Tinódi írta. Tinódi azonban 1556. január 30-án halt meg Sárvár mellett.

[4] A magyar irodalom története 1600-ig (Szerkesztette KLANICZAY TIBOR) I. köt. Bp., 1964. 393. p.: helytelenül „röttenetes dolgok" szerepelnek „rettenetös" dolgok helyett.

[5] A *Regélő*ben ismeretlen szerző novellisztikus feldolgozása Szigetvári hős asszony címmel. (1833. 435—436. p.) Bekerül ez az epizód *Schesaeus* útján Zrínyi eposzába is, mint Deli Vid és felesége hőstette.

pusztulásának elkerülésére felhívni a Zrínyit cserbenhagyó királyi sereget, főurakat:

Kérjük Istent, hogy már az több várakat
Tartsa meg országunknak maradékát.

A históriaíró panaszos hangját, lendületnélküli, dísztelen stílusát nemcsak a véres öldöklés közeli fájó emléke, hanem a nemesi nemzet erőinek szétházása feletti elkeseredés is indokolja. Ezekre az időkre — miként említettük — elsősorban a főurak hatalomvágya, vagyonszerzési mohósága volt a jellemző.[6] Ebből a históriából még nem ragyog fel Zrínyi Miklós heroikus alakja. Bizonyos azonban, hogy a mű egyes részei, ha nem is közvetlenül, hanem Schesaeus Keresztély műve útján, jelentős hatással voltak a költő Zrínyi nagy eposzának cselekményére is.[7]

A históriás ének másik érdekessége, hogy már benne is találkozunk erős költői nagyítással. A népből származó szerző ugyanis 350 000 főre becsüli az ostromban résztvett törökök számát. Ezzel megindul a szigeti küzdelem méreteinek felnagyítása.

A kor históriás énekeiben a történeti hűséghez való ragaszkodáson, a propagatív célzat érvényesülésén kívül alig bontakozik ki a költői hangvétel, a szabadabb alakító készség. Az egyszerű költői képeken mégis megfigyelhető már a magyar epikai stílus lassú erjedése. Egyre jobban felbukkannak az eseményrajzot megszakító lírai kitérések is, egyre több képszerű költői kifejezés talál helyére. Az előadás még ragaszkodik a hitelt érdemlő történeti tényekhez, de klasszikus mintára megindul a magyar eposz kialakításának humanista kísérlete, — egyelőre latin nyelven.

Erre mutat példát Schesaeus Keresztély, erdélyi szász születésű, medgyesi evangélikus lelkész alkotása: a *Ruinae Pannonicae*.[8] A négy könyvből álló munka egy 12 énekes hexameteres eposz-kísérlet Magyarország és Erdély XVI. századi történetéből.[9] A Wittenbergben 1571-ben megjelent mű függelékének külön címe van: *De capto Zygeto historia*.[10]

A jól pergő latin hexameterek a vár szemléltető leírása, a megkapó környezetrajz után az óriási török sereget láttatják velünk. Majd a főhős jellemének dicsőítésével folytatja a szerző: olyan ember Zrínyi, „akihez hasonlót még nem szült a kor". A vegyes nemzetiségű katonaságot Sziget várában — erős túlzással — 6000 főre becsüli. Viszont ragaszkodik a történeti valósághoz, midőn Zrínyinek katonáihoz intézett beszédét és esküjét tolmácsolja. A támadások leírásában meglepő egyezések találhatók az előzőkben említett

[6] Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 29. p.
[7] A magyar irodalom története 1600-ig. i. m. 393. p.
[8] Pannónia romlása.
[9] A magyar irodalom története 1600-ig. i. m. 307. p.: tévesen 12 könyvet említ 12 ének helyett, holott a mű teljes címében „libri quatvor" vagyis négy könyv szerepel. Szintúgy téves az a felfogás, hogy ez a mű „a szigeti veszedelem első költői feldolgozása". (Ványi Ferenc: Magyar irodalmi lexikon. Bp., 1926. 704. p.)
[10] Sziget elfoglalásának története. A művet többen ismertetik: Bod Péter: Magyar Athenas. 1766. 239. p. Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. Budapesti Szemle, 1858. III. k. 178. p. Écsy Ö. István: Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Csurgó, 1935. 40. p.

névtelen deákköltő históriás énekével és Budina Sámuel Bécsben, 1568-ban megjelent *Historia Sigethi* c. művével.[11]

Szolimánnak Zrínyihez írt, a vár feladására buzdító levelére a válasz a következő:

> Zrínyi felel: „Szolimán, te hiába törekszel e mézes
> Szép hízelgő szókkal acélszivem ejteni tőrbe.
> Hódítál eleget, csupa csellel, durva erővel
> És soha semmi se volt édesb gyönyör a te szivednek,
> Mint ha keresztyén vér festette pirosra a jobbod.
> Törvényed csak a puszta szeszély, vad erő jog a harcra.
> Arra születtél, hogy letipord, földúld a világot. . .

Már erőteljesebb gondolatokat hordoznak a metaforás szavak, a dinamikus jelzős kapcsolatok. Zrínyi Szolimánhoz intézett szózatában költői kérdésekkel önmagának és hadvezéri becsületének remek igazolását adja:

> Mit használna nekem rang és cím még a világban,
> Hogyha halálom előtt már s még el se temettek,
> Áruló lesz a nevem, ki hazát, meg a várat eladtam?
> Ezt a dicsőséget hagyjam rá gyermekeimre?
> Hitvesem ezt örökölje, családomat érje e szégyen?
> Nem teszem ezt, de nevem fényét mindenha megőrzöm,
> Mind amíg élnem, vagy halnom kell itt eme földön.

A mű eszmei koncepcióját legszebben talán azok a sorok őrzik, amelyekkel a szerző a rohamra lelkesítő Zrínyit állítja elénk:

> Nagyszivü hősök, akik diadalmat arattatok annyit,
> Díszt, nevet is szerzétek eleddig hősi erénnyel,
> Őrizzétek, a harc ha nehéz is, a győzelem édes,
> Béke, ha lesz, ti hozátok az áldást drága hazánkra.[12]

Az események további menete, a már említett fiatal asszonnyal kapcsolatos epizód is lényegében megegyezik az előzőkben tárgyalt ismeretlen deákköltő históriájában foglaltakkal. Schesaeus e művében már erősebben hangsúlyt kap Sziget európai jelentősége. A várat Itália kapujaként, Ausztria pajzsaként tünteti fel. A történet meséjének előadását formai kellékek: humanista díszek, vergiliusi és homéroszi jelzők, hasonlatok, költői kifejezések gyakori átvétele és utánzása jellemzi. Schesaeus költői művét a fejlődő magyar, egyelőre latin nyelven is megszólaló verses epika egyik, ha nem is eredeti, de értékes alkotásának tekinthetjük, művéből egyes részeket a költő Zrínyi is felhasznált nagy eposzában.

Scheseaus említett művében szerepel egy Zrínyiről írt epitáfium is,[13] amely disztichonos sorokban zengi a hősi önfeláldozás példájának dicsőségét:

[11] Kimutatja az egyezéseket Simai Ödön: A Szigeti Veszedelem első költői feldolgozása c. művében. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1903. 142. p.

[12] A szöveg fordítója Hegedüs István. Idézi Ecsy Ö. i. m. 44. p. A továbbiakban e fordításból veszünk idézeteket.

[13] Ismerteti Ecsy Ö. i. m. 34. p. Karenovics i. m. 126. p.

A te híred terjed s majd ragyog át az időn.
Eközben te pihensz hamvvedred csendes ölében,
S isteni hősök elé kell besorozni neved.

E vers is utal Zrínyi nevének halhatatlanságára: neve az időn átragyogva a hősök galériájában fog tündökölni.

Röviden meg kell emlékeznünk Bernardin Karnarutić 1584-ben kiadott *Vazetje Sigeta grada* című verses elbeszéléséről, amelyet magyar nyelvre is lefordítottak.[14] Ez a zárai származású író metszetrímes alexandrinusokban verselte meg Zrínyinek és a várbelieknek küzdelmét. Forrása Budina Sámuel *Historia Sigethi*je és egy korabeli horvát leírás, amelynek szerzője minden valószínűség szerint a szigeti harc során török fogságba került, de később kiszabadult Cserenkó (Črnko) Ferenc.[15]

Karnarutić műve is hatott Zrínyi nagy eposzának alapgondolatára. Költői elbeszélésében fölcsapnak a kor bűnei: a katolikus vallás elhagyása, a szegények vagyonának elrablása, az árvák, az özvegyek sanyargatása, ártatlanok bebörtönzése és a betegek elhanyagolása. Zrínyi kétségtelenül erőtől duzzadóbban sorolja fel a „fertelmes fajtalanság és rágalmazás, lopás, emberölés és örök tobzódás" bűneit, mint Karnarutić. Mégsem állíthatjuk a közöltek után, hogy művének Zrínyi beszéde című részében kifejezetten csak a vallási bűnöket (bőjt elhagyása, szentek nem tisztelése) sorolja fel a költő.[16]

Azt a nézetet sem fogadhatjuk el, amelyet Klaniczay Tibor ekként fejt ki: „Ugyancsak ennél a horvát költőnél jelenik meg először nyomatékkal a hős örök hírnevével kapcsolatos humanista gondolat, igaz, hogy nem magába a költeménybe beépítve, hanem csak a Zrínyi Györgyhöz idézett előszóban: dicső és halhatatlan hírneve ragyog és ragyogni fog ítéletnapjáig."[17]

Mint előbb kifejtettük, Schesaeus Zrínyi sírversében már 1571-ben így ír:

Nagy híre megmarad ám mindig a föld kerekén!

De Karnarutić művébe beépítve — és nemcsak a Zrínyi Györgyhöz intézett ajánlásban — szerepelnek Zrínyinek és vitézeinek hőstettei is:

Szólott: Eme fejnek fényes dicsősége
Ragyog, amíg eljő e világnak vége.

vagy:

Vitézségünk híre örökkévaló lesz,
Fáradalmainknak becsülete fényes.[18]

[14] Sziget várának elfoglalása. Magyarra fordította Kiss Károly: Zrínyi énekek, Bp., 1956. 19—55. p. A műre vonatkozó irodalom bőséges: Margalits Ede: Karnurutics éneke és a Zrínyiász. Századok, 1903. 537—544. p. (37. évf.) Hajnal Márton: Karnarutić és a Zrínyiász. Bp., 1905. 15. p. Bajza József: Zrínyi és Krnarutić. Irodalomtörténeti Közlemények (továbbiakban ItK.) 1937. 131—141. p.

[15] Kiss K. i. m. 192. p.

[16] L. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp., 1964. 132. p. — Szerinte a mű „kifejezetten arról szól, hogy az országot Isten a katolikus vallás elhagyásáért bünteti".

[17] Uo. 133. p.

[18] Kiss K. i. m. 51., 54. p.

A kifejtettekből megállapítható: mind erősebben tör elő Sziget küzdelmének egyetemes, európai jelentősége, hőseinek el nem múló dicsősége. A *Zrínyiász* alapgondolataiból már itt jelentkezik: az Isten haragja és büntetése az igaz hit elhagyása, a társadalom elnyomottai elleni bűnök miatt, a megértés szüksége és a török hatalmának biztos leáldozása.[19]

A hősi epika latin alkalmi műfajokban él tovább, létrehoz olyan versgyűjteményt, mint amilyen a Forgách Imrének, a szigetvári hős vejének költségén megjelent és Petrus Albinus Nivemontius wittenbergi tanár által összeállított, ún. *Zrínyi-album (De Sigetho, Hungariae Propugnaculo.* Wittenberg, 1587). Ebben az ötven versből álló gyűjteményben mintegy 38 vers Zrínyi Miklóst dicsőíti, a többi — egy kivételével — a kötet kiadóját.[20] Klaniczay Tibor megállapította, hogy a Zrínyiász témájának fejlődésében a *Zrínyi-album* igen jelentős állomás. A benne érvényesülő humanista hagyomány, a protestáns szemlélet és a szigetvári hősre vonatkozó értékelés nagymértékben elősegítette az eposzi téma kialakítását.[21] A hol lírai, hol pedig epikai jellegű verseket Wittenbergben tanuló magyar diákok írták. Verseikben a szigeti hőst a görög és a római történelem hőseihez hasonlítják, a haza és a kereszténység bajnokaként dicsőítik.

Nivemontius, a kötet szerkesztője 46 soros epigrammában ismerteti Zrínyi hadifelszerelését, majd beszédét is. A vers végén a szigeti hőst „nagybátorságú oroszlán"-hoz hasonlítja, akinek érdeme, állhatatossága és vitézsége örökké élni fog.

Legjelentősebb e versírók közül Szikszói Hellopoeus Bálint debreceni lelkész alkotása. Négy verset írt Zrínyiről, akit a hazájáért haló Hektorhoz hasonlít. Ugyanezt a költői képet átveszi az eposzíró Zrínyi Miklós is, aki 1651-ben írt egyik epigrammájában Sziget hősét Hektorhoz hasonlítja.[22] Hellopoeus is örök dicsőséget szán a harcosoknak. Ezt maga Zrínyi közli vitézeivel:

> Jobb részünk örök és nem hal az el sohasem.
> Angyali kar viszi fel lelkünket a csillagos égbe,
> Ezt megigérte igaz Krisztusom, isteni szód.[23]

Horváth János szerint Hellopoeus disztichonjait „a költő Zrínyi bizonyára olvasta, egy és más ihlethette is belőle. Így Zrínyi beszédéből az a rész, amely lelküknek angyaloktól égbevitelére céloz (bár ezt a gondolatot már Tinóditól hallottuk)."[24]

[19] Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós. II. k. Bp., 1898. 73. p. Látható tehát, hogy a hős örök hírnevére vonatkozó célzás éppúgy megtalálható a költői műben, mint annak előszavában.

[20] A verseket ismertető művek: Karenovics i. m. 119—136. p. Klaniczay: Zrínyi Miklós i. m. 133—136. p.

[21] Klaniczay Zrínyi Miklós i. m. 133. p.

[22] Az epigramma címe: Szigeti Zrini Miklós. (Zrinyi Miklós összes művei. Bp., 1958. I. k. 391., 680. p.)

[23] A szöveget fordította és közli Écsy Ö. i. m. 71. p.

[24] Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 362. p.

Zrínyi alakjának európai jelentősége is feltűnik egyik-másik latin epigrammában. Fabricius Pál így ír a szigeti hősről:

> Nemcsak saját szegény hazád nagyhírű védője,
> Katonája, pártfogója, hű őrzője, kardja,
> Hanem egész keresztény föld megmentő paizsa.[25]

Wolf Jeromos három költeményből álló versciklusában kimondja, hogy most már remeghet Bécs is, mert Sziget elveszett, Bécs védfala leomlott.[26]
Szitnyai Gábor is ugyanígy siratja epicediumában hősünket:

> Tenger partja zokog, sír Ausztria, gyászol ezért most
> Szép Európánk földje eleste miatt.[27]

„A Zrínyi-albumban tehát — írja Klaniczay Tibor — már fenséges, az eseményt csodás régiókba emelő eposzi légkör uralkodik; a szigetvári küzdelem történelmi fordulópont, a nemzet sorsát meghatározó esemény rangjára emelkedett; Szigetvár elfoglalása a török győzelméből a török erejét alapjaiban megrendítő vereséggé vált."[28]

A szigeti ostromnak eposzi légkörét megteremtő *Zrínyi-album* eszmei célkitűzésein túlmutat Istvánffy Miklósnak, a latin humanista történetírás betetőzőjének Kölnben 1622-ben megjelent *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXVI.* című munkája.[29]

Istvánffy történetírót azért idézzük, mert *Históriája* nagymértékben szolgált a költő Zrínyinek forrásul. Szerinte Mátyás király haláláig a magyarság teljesítette történelmi feladatát a kereszténység védelmére, de a „disciplina és religio" megromlása végveszélybe juttatta az országot. Eszménye az erős, fegyelmezett állam, s ezért hirdeti a török elleni felszabadító háború szükségességét. Szigetvár hősét Mátyás király alakjával vonja párhuzamba, mert a „fegyelem és a hit" sárbatiport zászlaját ő emelte magasra Mátyás király halála után.[30]

Ez a nagy történetíró, aki fegyverforgatásban a szigeti hős tanítványa volt, világosan látta, hogy a vezető feudális osztály elé hősi példaként kell Szigetet állítania. Ezért terebélyesül eposzi méretűvé Szigetvár küzdelme, ezért mérkőznek itt roppant erejükkel világrészek egymással. Találóan állapítja meg Kardos Tibor: „Mindaz, amit az ostromról mond, prózában feloldott eposz."[31]

[25] Fordító és közlő Écsy Ö. i. m. 30 p.
[26] Uo. 31. p.
[27] Uo. 33. p.
[28] Klaniczay Zrínyi Miklós i. m. 136. p.
[29] A műre vonatkozó irodalom: Holub József: Istvánffy Miklós Históriája hadtörténeti szempontból. Szekszárd, 1909. Kerékgyártó Árpád: Istvánffy Miklós Históriája ismertetése és bírálata. ItK. 1892. 324—340. p. Nemeskürty István: A magyar szépprózа születése. Bp., 1963. A magyar irodalom története 1600-ig. i. m. 432—434. p.
[30] Klaniczay Zrínyi Miklós i. m. 136. p.
[31] Kardos Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány, 1942. 76. p.

Nem csoda, ha a költő Zrínyi nemcsak a történeti adatok átvételével, hanem a fontosabb szereplők jellemrajzában is gyakran fordul hozzá.[32]

Tőle vette át eposzába Szolimán szultán Magyarország ellen indulását, a cselekmény főbb szálait, így az ostrom utolsó eseményeit, a kirohanás kényszerűségét, s az utolsó percek leírását is. Jellemábrázolásában is Istvánffy volt a minta. Tudjuk, miként vetette le a szigeti hős az őt körülvevő sötét vonásokat az évtizedek során. Istvánffy, ha ismerte is Forgách Ferencnek hősünket kedvezőtlen színekben bemutató művét, nem szól róla.

Istvánffy még a humanista felfogás tükrében látja alakjait, s ezért a történeti események kiemelkedő hőseit keresi. Ezeknek jelleméből magyarázza meg a történések okait. Nála lassan lehull az antik mez, hogy helyébe lépjen majd a barokk irodalom mártírkultusza, heves képekben kirobbanó benső feszültsége. A művészi szerkesztés magas színvonala Istvánffy művét formai tekintetben is követendő példaként állította a költő Zrínyi elé.

Az eposzok világa

Zrínyi, a költő nemcsak irodalmunk egyik büszkesége, nemcsak kiváló hadvezér volt, hanem éleslátású, európaian gondolkodó politikus is. Ő látott legmesszebbre kora főurai közül, ő tudta szerves egységbe fogni a török kiverésének ügyét a Habsburg-uralom lerázásával.

Nagy céljai megvalósítása érdekében írta meg 1645—46 telén eposzát, majd katonai és politikai műveit. A *Szigeti veszedelem* epossá éréséhez a témát, az eszmeiséget, a cselekmény meséjét, a jellemek rajzát, a szerkesztés módszereit tekintve a szigeti hősök küzdelmének korábbi feldolgozásai, valamint a magyar és a horvát néphagyomány motívumai nyújtottak számára segítséget. Ahhoz azonban, hogy a sokféle forrásból létrejöjjön a világirodalom nagy eposzaihoz méltó alkotás, Zrínyi költői lángelméjére volt szükség.

Célkitűzésünknek megfelelően a szigeti hős alakjának bemutatását elsősorban a sokoldalú jellemábrázolás útján végezzük. Mivel azonban a főhős személye köré fonódnak az eseményszálak, mivel leginkább ő az írói elképzelés hordozója, ezért először a Szigeti veszedelem eszmeiségét vizsgáljuk meg.

Az erre vonatkozó nézetek többfélék. Az egyik felfogás szerint Zrínyi Miklós a kereszténység bajnoka, aki a pogány töröktől menti meg Magyarországot. Ennek a nézetnek egyik képviselője, Krajcsovics Soma ekként fejti ki véleményét: „A Szigeti veszedelem tárgyát ideális koncepciójánál fogva eszmei jelentőségével nem közönséges várostrom, hanem a kereszténységnek és a mohamedanismusnak harca képezi. A szigeti hősök a keresztény Magyarország nevében és helyett elsősorban vallásharcot vívnak a támadó török nép fanatizmusa ellen. Ez a fölfogás teszi az epopoeia jellegét vallásos természetűvé, s az események során bizonyos hitelvek a cselekvény fő motoraiként szerepelnek. Ez a cselekvény Istennel kezdődik és Istennel végződik, az események sorát a haragvó Isten bosszúja indítja meg, és a

[32] A két mű egyezését részletesen kifejti KLANICZAY: Zrínyi Miklós i. m. 139—142. p.

megengesztelt Isten kegyelme zárja be, ami közbeesik: a harcok rendje, a szigeti hősök önfeláldozó tusakodása a kereszt nevében s vértanúi halála — a bűnbe merült magyar kereszténység megváltását jelenti, hogy legyen igazság itt e földön s a bűn ne maradjon büntetés nélkül."[33]

Ez a nézet tehát tagadja az eposz hazafiúi célkitűzéseit és csak vallási jelleget tulajdonít számára. Az ehhez hasonló későbbi felfogás egy lépéssel tovább halad és elismeri, hogy a szigeti Zrínyi Miklósban nemcsak az önfeláldozó keresztényt, hanem a vitéz katonát, az igaz hazafit is dicsőítenünk kell. „A magyarság elszakadt az igaz vallástól — írja Pintér Jenő —,[34] megtagadta katolikus hitét, rossz útra tért, ezért vonta magára az ég bosszúját." A megsemmisülést is csak azért kerülte el a nemzet, mert Zrínyi Miklós felfogta a csapást, megölte a törökök legnagyobb szultánját, s mártírhalálával kiengesztelte az ég urát. Pintér nyomatékosan hangsúlyozza: „A költő a katolikus hívő érzelmeivel szemléli a világot, s a katolikus álláspont szerint gondolja el ősének a magyar nemzetért hozott áldozatát."[35]

Ezzel a sokáig uralkodó katolikus felfogással ellentétes a marxista irodalomtörténészek nézete: A költő nem vallásos, hanem nemzeti eposzt akart írni. Isten büntetését a társadalmi széthúzás, az anarchia bűnei hívják ki.[36] Sziget hősei a bűnös magyarság bűneinek feloldói, hisz az Isten által bejelentett „harmad-negyed ízig büntetés" épp ekkor van letelőben. Ekként lesz a török elleni harc szolgálatába állított nagy tetté a *Szigeti Veszedelem*.

A költő Zrínyi Miklós műveinek, így a *Szigeti veszedelem*nek is legteljesebb marxista értékelését Klaniczay Tibor monográfiája nyújtja. Az általa feltárt adatok sokoldalúan értékelik a Zrínyi-műveket, s ezért az eposzban rajzolt Zrínyi-kép kibontásához e tanulmányt vettük elsősorban figyelembe.

A szigeti hőst akként állítja a világ elé a költő dédunoka, mint aki alkalmas a Magyarországon uralkodó vallási egyenetlenség, erkölcsi züllés, fösvénység, feudális viszálykodások, katonai fegyelmezetlenségek megszüntetésére. Zrínyiben és a szigetiekben nincsenek meg a magyarság körében általános hibák, ezért Isten a kiváló erényű szigeti védőknek megengedi, hogy az egész magyarság bűneiért feláldozzák magukat. A török hadak formálisan győznek ugyan, hisz az egész magyarság még nem változott meg, de Zrínyinek és a szigeti hősöknek hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei megtörik, szétzüllesztik a török tábor erejét. Az eposz végső tanulságát ekként foglalja össze Klaniczay: „Szigetvár hősei megmutatták az utat: ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári magyar és horvát védők álltak, akkor a hódítók uralma végleg megpecsételődött."[37]

[33] Krajcsovics Soma: A Zrínyiász valláserkölcsi eszméi. Egy. Phil. K. 1895. 189—211. p.

[34] Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet. Bp., 1931. 417. p.

[35] Uo. 417. p.

[36] A magyar irodalom története 1849-ig. Szerk. Bóka L.—Pándi P. Bp., 1957. 125. p. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor, Bp., 1964. 168. p. Klaniczay Reneszánsz és barokk i. m. 447. p. Horváth János: Tanulmányok (Barokk ízlés irodalmunkban) Bp., 1956. 79. p.

[37] Klaniczay: Zrínyi Miklós i. m. 155. p.

Célkitűzésünk szempontjából elsősorban annak vizsgálata jelentős, hogy az eposzban milyen emberként áll elénk a szigeti hős, milyen jellemvonások teszik Zrínyi Miklóst az eposz főhősévé.

A szigeti vár kapitányának általános jellemzéséről a II. ének 62—63. szakasza ad rövid tájékoztatást. A török táborban félelmetes volt Zrínyi neve:

> Elég volt mondani: Zrínyi vagyon harcban,
> Mint fölyhő szél előtt siet forgásában;
> Úgy sietett futni török hazájában.

Ez a hadvezér más jellemű, mint a többi várkapitány, aki gyáván feladta várát a töröknek. A Zrínyi előtt háromszor meghajló feszület szavai tudatják az eljövendő sorsot, a győztesként való halált és megdicsőülést. Zrínyi alakja ezzel „az egész kereszténységnek vitéz virágja", a magyar katonaéletnek hérosz-eszménye lesz. Ezzel válik tulajdonképpen barokk eposzi hőssé Zrínyi.[38]

A költő Zrínyi a jellemábrázolásnak ahhoz a módszeréhez is folyamodik, amikor tettekkel, cselekedetekkel igyekszik hősét jellemezni. Ilyen pl. a siklósi csata, a szigetvári ostrom előjátéka. Már indulás előtt Zrínyi figyelmezteti katonáit, ne legyenek feleslegesen vakmerőek, csata után pedig a török táborban „kapdosni nem bocsátá" őket. Zrínyi e harcban félelmetes katonaként „Isten angyala" segítségével mindenkit legyőz. Ezzel a győzelemmel megteremti várában azt a fegyelmet, összetartást, amelynek éppen ellentétével találkozunk más várakban.

Zrínyi nemcsak kitűnő katona, de előrelátó hadvezér is. Az V. énekben felkészül a vár védelmére: mindent ellenőriz, mindent megszemlél. Parancsait rendületlenül teljesítik vitézei, akiknek egyúttal szerető atyjuk is: megvendégeli őket, törődik velük, gondoskodik a sebesültekről, megsiratja az elhunytakat. Együtt él katonáival, osztozik azoknak minden gondjában, sorsában. A jó családatya gondosságával aggódik értük. Egyeneslelkű, nyíltszívű, emberien vallásos, akinek lenyűgöző egyénisége méltóságot sugároz maga körül.

A főhős teljes tudatában van küldetésének. Az V. énekben kifejti a katonák előtt hivatásukat:

> Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
> Mi vitéz kezünkön van minden reménség. . .

Az európai küldetés tudata megacélozza a vitézek elhatározását, amelyet Zrínyi fejt ki beszédében:

> Harcolnunk peniglen nem akármi okért
> Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
> Urunkért, feleségünkért, gyermekeinkért,
> Magunk tisztességéért és életünkért.

Az eposzi cselekmény fő része a VII. ének, Sziget ostromának leírása a két sereg találkozásával drámai feszültségű résszé sűrűsödik. Zrínyi kis

[38] Horváth J. i. m. 81. p.

létszámú, de erkölcsileg rendkívüli tulajdonságokkal rendelkező hadserege az egész világ meghódítására készülő török csapatokkal száll szembe. Zrínyi a várbástyán szemléli a hatalmas török sereg érkezését, ijesztgetéseit, amiket ágyúlövésekkel viszonoz. S amíg a szultán „nagy gondokban őszül", addig a szigeti vitéz bánnak „bátorodik szüve ellenségét látván".

A harcok sodrában is milyen másként viselkedik Zrínyi! A török durva fenyegetőzését vitézi önérzettel utasítja vissza. Klaniczay Tibor szerint: „Amit a szigeti hős és katonái képviselnek, az kétségkívül humanista erkölcs, de nem a reneszánsz-kori humanizmus profán, individualista erkölcse."[39]

A VII. ének sodrásában derül ki, hogy a várvédők „rettenetessé" kezdenek válni Szolimán szultán számára. A török sereg fokozatosan gyengül, egyre inkább tért hódít közöttük a rémület, a pusztulás tudata.

Az eposz második részét epizódok színezik. Ezek is a hősök jellemének jobb elmélyítését, a két tábor közötti erőviszonyok eltolódásának indoklását adják.

Míg az eposz előtti irodalmi termékek az egyes ostromok leírásában bővelkednek, Zrínyi kiváló kompozicionális megoldással csak az utolsó ostromot dolgozza fel. A XV. ének könnyed képei (fénylő ég, verhetetlen angyali seregek, felragyogó hajnal) sejtetik már a nagyszerű eseményt. A végső kirohanás előtt Zrínyi újból tudatosítja vitézeiben a dicsőségteljes halál jelentőségét:

Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk,
Egész ez világnak evvel példát hagyjunk,
Ma mi tisztességet nevünkre szállítunk,
Mai nap szépéti minden elmúlt dolgunk.

Megfigyelhető, hogy az eddigi énekekben nem túlságosan emelte ki Zrínyi egyéniségét a költő. A finálében azonban Zrínyi kerül a cselekmény középpontjába. Minden a nagy győzelem méltó megünneplésére készül. A szigeti hősök diadalmenethez hasonlóan indulnak utolsó útjukra. „Ötszáz halál" pusztító rohamának nem tud ellenállni a „világrontó tábor". Az utolsó öldöklő küzdelemben szinte mesebeli hőssé válik Zrínyi, amikor az emberfeletti harcban ezreken tapos keresztül, és megöli a magyar nép legnagyobb ellenségét, Szolimánt.

Ezzel véget ér Zrínyi küldetése, vitézeivel tönkre tette a világ legnagyobb hadseregét. A várvédők tudják, hogy becsülettel helytálltak, a győzelem az övék. „Az angyali légió leszáll a hősök lelkéért, és mennyei zeneszó mellett viszi őket égbe, a hazáért életüket áldozó harcosok örök otthonába."[40]

Még egy fontos problémát tisztáznunk kell: a főhős királyhűségét. Az V. ének 27. versszakában, amikor Zrínyi pontosan kifejti, mi az az igaz ügy, amelyért harcolnak, az „urunkért" való harcot is említi.

Bizonyos tehát, hogy a nyíltszívű és istenfélő szigetvári Zrínyihez hozzátartozott valamiféle bizalom és hűség a királyához. De nem így az eposzíró Zrínyi! Mivel sajátmaga vagy a magyar vitézek szájába nem adhatta

[39] Klaniczay: Zrínyi Miklós i. m. 203. p.
[40] Uo. 192. p.

németellenes érzéseinek kifejezését, kitűnő lehetőségnek találta az ellenség szavával tolmácsolni. Arszlán bég alaposan lefesti a magyar király kényelmességét: „Maximilián . . . gondviseletlenül csak észik és iszik." Halul bég pedig a VI. énekben gúnyosan veti fel, miért akarja Zrínyi „a német császárnak" (és nem a magyar királynak!) tett esküjét megtartani. Halullal mondatja ki a költő Zrínyi saját kora haladó nemességének véleményét:

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát.

De bár az úgy légyen, eljüjjön az német,
Rákháton tinéktek hoz ő segítséget,
Elvesztitek akkor kedves éltetöket,
S ők török kezében találják Szigetet. . .

Ezek a leleplező sorok csak folytatódnak majd a költő egyik prózai művében, *Az török áfium ellen való orvosság*ban.

Zrínyi Miklós jellemének sokszor a szigeti hősöktől el sem választható sokoldalú ábrázolásával valósította meg az eposzíró művének politikai és erkölcsi célkitűzéseit. Így vált Zrínyi Miklós a hősi erények olyan felmagasztosult példaképévé, a politikai mondanivaló olyan kifejezőjévé, akihez minden kor nagyjai közül elzarándokoltak azok, akik az ő nevében önzetlen hazaszeretetet, bátorságot, bajtársi összetartást, a haza áldozatteljes megvédését, a nemzeti egység megteremtését, a zsarnokság elleni küzdelmet hirdették.

Zrínyi eposzának hatására a nagyszombati egyetem poétai osztályának tanulói 1751-ben *Nicolaus Zrinyius* címmel egy 39 lapból álló, latin nyelvű kiseposzt tettek közzé. Szerzője: Platthy Mátyás szerzetes tanár, később besztercebányai kanonok.[41] A költőnek főforrásul Istvánffy általunk már ismertetett műve szolgált.

A kiseposz költője az eposzi kellékek közlése után festői képekkel szemlélteti a török és a magyar tábort. Stílusa szinte ontja a barokkos költői képeket. Zrínyi alakját rettenthetetlen hősként állítja az olvasó elé, aki halállal bünteti ugyan az esküszegő katonát, de büszke a csatákban helytálló vitézeire. Midőn már minden remény csak a fegyverek erejében maradt, Zrínyi előkészíti a kirohanást: bármily kicsiny is a számuk, hősi példaadással dicsőséget szereznek az utókor előtt.

Ebben a kiseposzban is Hektorként harcol Zrínyi. Társai is kitartóan vágják a törököt, mint az aratók a kalászt. A kiseposz befejező sorai az unokára utalnak, aki majd megbosszulja Zrínyi halálát:

Majd késő unokám lelkét sorsom tüzesítse,
Csontimból majdan támadjon utód, aki bosszút
Áll — s most lelkemet én falajánlom az Úr — s a királynak,
És a honomnak. . . szólt s e szavával az élete elszállt.

[41] A művet részletesen ismerteti és a latin szöveg egyes részeit magyar fordításban közli Ecsy Ö. i. m. 49—57. p. Idézeteinket e szövegrészből vettük.

Zrínyi küzdelmének a célját tehát a kereszténység, a király és a hon védelmében látta e klerikus szerző. A kiseposz írójának célja minden bizonnyal csak az volt, hogy egyetemi hallgató tanítványai elé Zrínyi alakjában megfelelő eszményképet állítson.

A felvilágosodás fényében

A magyar felvilágosodás fénykévéi belehasítanak a nemzeti függetlenségért és a polgári haladásért folytatott küzdelmekbe. Irodalmunkban a magyarnyelvűség végleg legyőzte a feudális latinságot. Világi életfelfogás alakult ki a vallásos életszemlélet helyett, s az ábrázoló művészetben a realizmus felé vezető útra kezdünk térni.

A „világosodás fiai" közt egyaránt találunk plebejus származású hazafiakat, nemesi, sőt főnemesi eredetű patriótákat, akiknek írói működésében gyakran egyesül egymással a haza és a haladás nagy eszméje. Vannak, akik visszariadnak a „világosodás" óhajtott fényétől, amikor rádöbbennek arra, hogy azt II. József a nemzet ellen használja ki. Ezek az íróink is meglepő határozottsággal fordulnak nemzeti történelmünk nagy alakjaihoz az ország függetlenségéért folytatott küzdelemben. „Az idegen hatalomtól való függés politikai szorítójában a nemzeti múlt nagyságának felidézése menekülés volt, s nem egyszer épp a történelmi témát használták fel arra, hogy burkoltabb vagy élesebb kritikát mondjanak az idegen udvarról."[42] Ezért kerülnek elő újból nemzeti történelmünk halhatatlan alakjai, köztük Zrínyi Miklós is, a felvilágosodás íróinak tollán.

Az a kép, ahogyan nagy történelmi eseményünket, a szigeti küzdelmet és annak hősét a nemzeti múltból a jelen elé idézik e kor írói, igen változatos. A racionalista életfelfogás elfogadása ellenére is az isten-fogalom nem vész ki teljesen irodalomszemléletükből. A múlt megjelenítése során a történelmi hősöknek igen gyakran csak általános jellembeli tulajdonságukat értékelik. S mivel nálunk a felvilágosodást a nemesség vezette, a nemesi írók egy része előtt osztálykorlátaik vagy egyéb tényezők elzárták a nemzeti függetlenség és a polgári haladás felé vezető utat. Ezek az írók, mint pl. Kónyi János, Ráday Gedeon, Baróti Szabó Dávid, Györgyfalvi Csépán István, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc a szigeti hős alakjában erősebb vagy halványabb tendenciával az istenfélelem, a királyhűség és a hazaszeretet eszméinek kiváló képviselőjét látták. Bennük azonban legalább felbuzog a nemzeti nagyok megbecsüléséből fakadó patriotikus tűz. Adódnak azonban olyan művek is, amelyek írói Zrínyi hazaszeretetét a Habsburg-monarchia dinasztikus érdekeinek védelmére állítják az olvasók elé, mint pl. Pyrker János László, Werthes Kelemen, Körner Tivadar és Gindl Lőrinc német nyelven írt, de magyarra is lefordított drámája. Az utóbbi csoporthoz tartozó írók vagy nem magyar származásúak, vagy pedig monarchista, jozefinista rokonszenvből a fennálló uralmi rendszer hívei és

[42] Mezei Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Bp., 1958. 7. p.

képviselői (mint pl. Pyrker egri érsek). A nemzeti eszme náluk éppen ezért a Habsburg-rendszer megvédésének fenntartójaként jelentkezik, s ennek a célkitűzésnek a szolgálatába állítják Zrínyi alakját is.[43]

„Méltó, hogy Zrínyi Miklós érdemének örökösen fénylő világossági szemeink előtt ragyogjanak." E sorokkal indítja útjára Szigetváron írt hadi románját Kónyi János strázsamester, „a magyar hazának együgyű hadi szolgája", aki *Magyar Hadi Román, avagy Gróf Zrínyi Miklósnak Szigetvárban tett vitéz dolgai* című 1777-ben írt, négyes rímű, tizenkettes strófákban írt verses művének bevezetőjében kellőképpen indokolja, miért írta meg újra a költő Zrínyi után a szigetiek történetét: „Én fel-indulván egyszer's-mind Sziget várban való lakásom arra ösztönzött, hogy ama' Magyar Hektornak, Zrínyi Miklósnak jeles történeteit és a' pogányok ellen való vitéz maga viselését a régi hamvából megújjítsam; melly is már Hazánkban igen meg-fogyatkozott. Én a régi eredetbéli írásnál nem maradtam, mivel a mostani mód szerént, mind a versek, mind pedig a történet is ízetlen lett volna; hanem sokat belőle kihagyván, sokat pedig más historicus könyvekből megjobbítván egy vers sem maradott a régi formában."[44]

Miként a költő Zrínyi, úgy ő is magyar Hektornak nevezi a szigeti vezért, akinek hősi tettére vonatkozó ténybeli adatokat Istvánffy, Révai „históriku könyveiből" merítette. Bár elismeri, hogy a hősi történetet „szerelmes állapottal is megsózta", mégis megírásában eszmei célkitűzése: az istenfélelem, a királyhűség, a haza szolgálata. „Ékes dolog az oly erkölcsről emlékezni, amely bennünket az isteni félelemre, mind királyunkhoz való hűségre, mind pedig hazánknak üdvösséges szolgálatjára felbuzdít."[45]

Kónyi románja azért is érdekes, mert a felvilágosodás eszmekörében a barokk elemek helyett már a világi életfelfogást tükrözi. A költő elvet mindent, ami nem földi. Elsősorban az eposzi kellékeket hagyja el: nincs művének invokációja és expozíciója. Amíg Zrínyi Violáról emlékezik, Kónyi az országot olyan termékeny tölgyfához hasonlítja, amelynek nem árt semmiféle természeti elem. Zrínyinek az eposz II. énekében leírt feszület előtti imája nála megrövidül, a feszület megszólalása és a különböző mitikus elemek egészen elmaradnak a divina machinákkal együtt.

Kónyi reálisan, a történeti hűségnek megfelelően állítja elénk Zrínyi alakját. A korabeli krónikák által említett cselekményegységek, mint pl. Zrínyi részére három ország ígérése — jellemszilárdságát, török fogságba került fiának ki nem váltása — a szülői szeretetén túlérő acélos hazaszeretetét, a kirohanáskor tanúsított „pogány szaggatása" — hősiességét fejezik ki. Zrínyi Miklós alakja e műben még így sem annyira kiemelkedő, mint az eposz hőséé. Zrínyi csak seregével együtt nagy, csak a szigetiek áldozatvállalásával együtt képes megvíni török elleni harcát. A közösségi gondolat jut kifejezésre Zrínyi buzdító beszédében is:

> Az idő vénsége nem bontja hírünket;
> Maradékink áldják kiontott vérünket.

[43] Uo. 9. p.
[44] Idézi Karenovics i. m. 27. p.
[45] Uo. 27. p.

Az egyszerű strázsamester nyelve a nép ízes, szemléletes nyelvéből fakad. Kedveli a költői képeket is. Zrínyit a szultán „sárkány-téjjel tartott kaur"-nak nevezi, Juranits „hiába vásétja nyelvét", Badankovics „lesózott egynehány agát". Gyakran ironikus humor is jelentkezik soraiban. Kerecsényiről pl. ezt írja: „Hosszú nyakát istránggal megmérék."

Kónyi műveit szerzője alacsony származása miatt sokáig lebecsülték. Bessenyei *A filozófus*ban gúnyolja ki verselését,[46] Batsányi és később Toldy Ferenc viszont védelmébe veszi.[47] Legújabb irodalmunk kellőképpen értékeli Kónyit, aki érdemes munkása volt megújhodó irodalmi életünknek.[48]

A felvilágosodás korának valamennyi eszméje, ízlésiránya hatott és ütközött össze Ányos Pál költészetében.

A költőt híressé II. József ellen intézett politikai támadása tette. *A kalapos király* című versében keserűen támad a király ellen, aki nem atyja népének, hanem gyilkosa. Ányos Pál II. József uralmával szemben mintegy a haza védőszellemeként hívja segítségül az elesett hősöket. Ezért ír epigrammát 1780-ban *Gróf Zrínyi Miklósról* címmel.[49]

E versében a zsarnok uralkodóval szembeállítja a magyar dicsőség, a magyar szabadság bajnokát. Nemzetéhez fordulva kiált fel:

> Magyar ! e sír felett ne hullass könnyeket,
> Mert a könny nem illet bajnoki szíveket ![50]

A költő gyakori felkiáltásai s a nemzeti versidomú verselés is formai sajátosságaival a költői célkitűzést szolgálja: a magyarság figyelmét akarja felhívni abban az időben, midőn a nemesi ellenállásnak széles nemzeti mozgalommá történő kifejlődése még csak csírájában volt meg.

A századvégen gyakran találkozunk a *Szigeti veszedelem* átköltésével. Így pl. a rímes időmértékes verselés nagy népszerűsítője, Ráday Gedeon hexameterekbe akarta átönteni a Szigeti veszedelmet. De csak 23 sor készült el, a többi prózai átírásba került. 1788—89-ben *Gróf Zrínyi Miklós Sziget vára veszedelmének kötetlen beszédre való fordítása* címmel, majd 1792-ben *Zrínyi Sziget veszedelmérül ötödik könyv* címmel jelent meg a *Zrínyiász* prózai átdolgozása.[51] Bár eredetijét a maga teljességében követi Ráday, érdeme, hogy a nemzeti múlt idézésével II. József uralkodása alatt a nemzeti érzést erősítette.

Ami nem sikerült Rádaynak, megoldotta Baróti Szabó Dávid, aki *Zrínyi*

[46] Esetlen fűzfapoétaként mutatja be Kónyit A filozófus 5. játéka VII. jelenésében, amelyben Lidás kihúz zsebéből egy könyvet: „Ki írta? Lássuk: Kónyi János, ország hadiszolgája." (Szauder József: Bessenyei György válogatott művei. Bp., 1953. 190. p.)

[47] „Megérdemelte volna ám a fáradhatatlan és jóigyekezetű író is, hogy legalább a neve megkíméltessék." Idézi Pintér IV. k. 698. p.

[48] A magyar irodalom története 1849-ig. Szerk. Bóka L.—Pándi P. Bp., 1957. 215. p. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. i. m. 62. p.

[49] Mezei i. m. 66. p.

[50] Ányos Pál költeményei. Bp., é. n. 30. p.

[51] Váczy János: Gróf Ráday Gedeon összes művei. Bp., 1892.

Szigetnél című fordítását hexameteres sorokban írta.[52] Az eredeti művet, amely inkább mondható dramatizált történetnek, mint drámának, latin nyelven Friz András, spanyol származású pozsonyi tanár írta *Zrinius ad Sigethum* címmel.

Hogyan állítja elénk Friz András, illetőleg Baróti Szabó Dávid műve a nagy történelmi hőst?

Az iskoladrámák célkitűzéseinek megfelelően Zrínyi fiára gondol elsősorban, akit eleinte szembeállít apjával. A várban maradt fiú kész a hazáért vérét ontani, de midőn a várban levő két tribún a török elleni további küzdelmekre és a hősi jövő lehetőségére figyelmezteti, atyjától a vár feladását kéri. Az apa a tribúnok és fia kérésének könyörtelenül ellenáll, s végül is valamennyien követik a hőslelkű atyát a dicsőséges halálba. A szerző benső családi keretbe burkolja a látszólagos megingás és a rendíthetetlen hazaszeretet konfliktusát. Nincs itt szó az egész magyarság képviseletéről, a cél csupán az ifjúság patriotikus érzésvilágának felkeltése latin nyelven, majd kellemesen csengő magyar hexameterekben. És ha másért nem is, e célkitűzésért érdemes megemlékezni e dramatizált históriáról.

Ugyanilyen célzattal költötte át Györgyfalvi Csépán István komáromi ügyvéd Werthes Kelemen pesti egyetemi tanárnak *Niklas Zrini, oder die Belagerung von Sigeth* című 3 felvonásos tragédiáját.[53] A Komáromban 1790-ben magyar nyelven megjelent fordítás címe azonos a német eredetivel.

A drámai megjelenítés témája a szokott történeten alapszik. Itt is előtérbe lép Zrínyi fia, György, aki ekkor már felnőtt, és az egyik csatározás során a török fogságába jut. Zrínyi levelet kap: a várért visszakapja fia szabadságát. A drámai összecsapás a férj és a feleség között történik. Az édesanya hajlandó felajánlani mindenét fiáért. Zrínyi azonban a becsületet többre tartja még az életnél is. A dráma eszmei kibontása ennél erősebb mondanivalóra nem nagyon törekszik. A főhős nincs tudatában harca jelentőségének: „Mindent megcselekedtem, mégis semmit sem tehettem" —, mondja Zrínyi kirohanása előtt. A főhős öntudatlanul viselkedik, cselekedetei nem mutatják a magyarság és a keresztény világ rettenthetetlen hősét. Nem csoda, ha a gyenge jellemábrázolás láttára Bayer ekként ítéli meg a dráma értékét: „Legbecsesebb benne a hazafias irány, az adott szó, a letett eskü szentségéhez fűződő magasztos ragaszkodás, a haza és király iránti hűség, amelyek elől háttérbe szorul minden magánérdek, még a családi érzésekből folyó apai, hitvesi kötelesség is."[54] Háttérbe szorul itt a nemzeti érdek is. Pedig ezeknek az éveknek nemesi ellenállásában helyenként már feltűnnek az elmult évszázadok függetlenségi harcainak olyan jellegzetességei, amelyek Zrínyi Miklós hősi alakját kellőképpen fel tudták használni a társadalompolitikai küzdelmek sodrában.

A magyar szokásokat, népi motívumokat megtagadó korcs nemesség ellen szól Csokonai Vitéz Mihály *A borital mellett* című pajkoshangú verse. Benne

[52] Verskoszorú, melyet az új mértékre vett s idővel megegyengetett és később készült verseiből költött. 3. k. Kassa, 1786.

[53] Zrínyi Miklós, avagy Sziget ostroma. Bécs, 1790.

[54] Bayer József: A magyar drámairodalom története. I—II. k. Bp., 1896—1897. II. k. 219. p.

a költő az idegen, a német „ocsmány manért" követőket ostorozza. Főleg a „maskarává tett szép magyar dámák" sorsát fájlalja:

Ha a szegény Zrínyi már ma feltámadna,
Magyar emberekre csak itt s ott akadna.[55]

Feltehető valóban a kérdés: vajon olvasta-e Mikszáth ezeket a humoros sorokat, hatott-e az *Új Zrínyiász* keletkezésére Csokonai vizionárius Zrínyi-idézése? Nem tudhatjuk.[56]

A felvilágosodás irodalmában különleges helye van Berzsenyi Dánielnek, akinek hazafiságát főleg a külső ellenség támadásaitól való nemesi nemzetféltés táplálta. Amikor 1805-ben a francia seregek Bécset elfoglalták és elérték Magyarország határát, Berzsenyi harcias ódákat írt a hadrakelt nemesek buzdítására. Magas lángra csap hevülése, amikor *Az ulmai ütközet* című ódájában a múlt dicsőségét és Zrínyi lelkét idézi:

Vívtál ezerszer többel ezer csatát
Menj, most mutasd meg Zrínyi lelkét,
Zrínyi dicső remekét, halálát![57]

Itt azonban a múltra és Zrínyire való hivatkozás a nemesség félelmének eloszlatását és a császári udvar politikájának elismerését jelentette. Zrínyi szellemiségének említéséből kovácsolja ki Berzsenyi versének elsődleges célját: a „felkölt nemesség" bátorítását. A vers záradékában illuzórikus remények nélkül szólítja fel a nemzetet a hazafias helytállásra:[58]

Merj! a merészség a fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait általüti.

A nemesi nemzethez intézett kemény felkiáltásában benne van az ország gyengeségének tudata is. A „fene fátumok" zárainak letörésével pedig a nemességet béklyóba verő enerváltság feloldását sürgeti. Így lesz Zrínyi alakja az elkorcsosult nemesség előtt a tettrekészségnek, a bátorságnak a szimbóluma.

Az erdélyi magyar színészet egyik úttörője, Barátosi András Elek szintén drámát írt a szigeti hősről *Zrínyi Miklós és az ő barátai* címmel. A drámát először 1807. július 27-én adták elő, s elég sokáig, 1818-ig szerepelt a színlapokon, de nyomtatásban nem jelent meg, s így hatása csak időleges volt.[59]

Johann Fridrich Kindnek tollából német nyelven egy 22 fejezetből álló regényes történeti elbeszélés jelent meg Pesten 1808-ban: *Nicolaus Zriny, oder die Belagerung von Sigeth* címmel.[60]

[55] Csokonai Vitéz Mihály összes versei. Bp., 1956. 395. p.
[56] A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Bp., 1965. 230. p.
[57] A verset Berzsenyi 1805. október 14-e után írta. L. Berzsenyi Dániel összes művei. Bp., 1956. 87. p.
[58] A magyar irodalom története 1772-től. i. m. 307. p.
[59] Bayer i. m. I. k. 240—243. p.
[60] A művet részletesen ismerteti Karenovics i. m. 547—559. p. A szerző nevét és a megjelenés helyét azonban nem ismerjük. A mű sem tünteti fel. Adatainkat az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján közöljük.

Az elbeszélés középpontjában Zrínyi egyik vitézének, Juranics Lőrincnek Stefánia iránt érzett szerelme áll. Zrínyi a komoly napokban ellenzi a szerelmesek házasságkötését. A titokban megtartott esküvő után a vár ura Juranicsot engedetlensége miatt elbocsátja szolgálatából, de mikor az feleségével hűséget fogad, továbbra is a várban maradhatnak. A vár ostromát a szokásos módon írja le az író. Utána a cselekmény fonala visszakanyarodik ismét Juranicsékhoz. A szobájában imádkozó Stefánia kéziratot vesz észre asztalán: Iréne görög leány tragédiájának történetét. Megérti a tanulságot. Hazatérő férje azonban sem megölni, sem megmérgezni nem képes feleségét. Ezért mindketten részt vesznek a kirohanásban, és egymás mellett halnak hősi halált.

Zrínyi alakja itt csak a kirohanás során kerül előtérbe. Zrínyi küzd, „mint egy felbőszült oroszlán". A szentimentális ízű elbeszélés inkább a hölgyközönség könnyeire pályázott, mint a komoly, e korban időszerű társadalmi mondanivaló kifejtésére. Német szerzőtől ez nem is volt várható.

Nem említenénk Kind művét, ha ugyanennek a munkának magyar átdolgozásával nem találkoznánk. Csery Péter, a helytartótanács hites jegyzője 1817-ben „hadi nemzeti romant" jelentet meg Pesten *Gróf Zrínyi Miklós vagy Sziget várának ostromlása* címmel. Az eredetiségre nem törekvő munkában jóformán csak a mottó érdemel említést:

Hazánk bajnokinak dicső tetteikért
Hív emlékezettel fizetgessük a bért!

Bécsben jelentette meg öt felvonásos *Zrini's Tod* című tragédiáját Pyrker János László egri érsek.[61] A drámában Zrínyi katonáinak hű atyjaként és családja sorsáért aggódó férjként jelenik meg, aki csak a kirohanás-jelenetben veszi kezébe a cselekmény irányítását. A dráma kellőképpen hangsúlyozza Zrínyi királyhűségét is. Sziget védője tudja, hogy segítséget nem várhat a királytól, mert az csak most toborozza török elleni új seregét. Pyrkert a Habsburg-monarchia eszméi lelkesítették, irodalmi munkássága is az osztrák kultúra érdekeit szolgálta. A tendenciózus mű nem arathatott sikert már alapgondolata miatt sem. Pyrker drámájából hiányzik a magyar nemzeti szellem. A szigeti hősről szóló drámáját azonban tanulsággal forgatta Körner a maga Zrínyi tragédiájának megírásakor.[62]

Az 1818—20-as években több Zrínyi-drámát játszottak Magyarországon. Így Weissenthurni Franul Janka, császári és királyi udvari színésznő magyarra fordított *Zrínyi Miklós* című drámáját.[63] Nyomtatásban nem jelent meg.

1812. december 30-án került színre Bécsben Theodor Karl Körnernek, a Napóleon elleni felszabadító háborúban fiatalon elhalt német költőnek *Zrínyi* című drámája.[64] Az öt felvonásos tragédia nagy hatást gyakorolt a

[61] Zrínyi halála (Historische Schauspiele. Wien, 1810. Ebben 3 magyar tárgyú klasszikus tragédia szerepel, az utolsó szól Zrínyiről.)

[62] Heinrich Gusztáv: Körner Zrínyi-drámája, Budapesti Szemle, 1892. 312—344. p.

[63] Az adatokat közli Karenovics i. m. 144—145. p. Franul Janka drámáját magyarra fordította *Csépán István*.

[64] Kohut, Adolf: Theodor Körner, sein Leben und seine Dichtung. Berlin, 1891.

bécsi színházban jelen volt magyarokra, de nemcsak külföldön, idehaza is sikerrel játszották. A drámát hárman is lefordították magyarra: Szemere Pál, Petrichevich Horváth Dániel és Láng Ádám János.

Szemere fordítása 1826-ban jelent meg nyomtatásban — Kölcsey bírálatával együtt — az Élet és Literatúra című folyóirat I. kötetében. Szemere ötös jambusokba írt sorai nagy hatással voltak a magyar drámai nyelv fejlődésére.[65]

Kölcsey megtekintette Körner drámájának magyar és német nyelvű előadását. Mindkét előadásról az a véleménye, hogy abban nem a XVI. század fia, sőt nem is a magyar ember jelenik meg. Körner Zrínyije — írja Kölcsey — „német Zrínyi, s mivel az az ausztriai verselő katona sem a mostani, sem annyival inkább a régi magyar világot nem ismerte, nem is tehette által a szigetvári hőst a maga valóságos alakjában a játékszínre."[66]

Ami bennünket az ismert recenzióból érint: Zrínyi Miklós jellemzése. Fogadjuk el Kölcsey kritikáját, aki szerint Zrínyi Szolimán árnyékába kerül, de Szolimán maga sem igazi drámai jellem, inkább „egy dicsekvő vén despota". Zrínyi hol vezérként, hazafiként, hol mint a háznép atyja jelenik meg. Minden esetben azonban „kiforrott és megtisztult erejű lelket" akart az író elképzeltetni. „Az ő Zrínyije szüntelen bajnok . . . s őnála a magányos ember, s háznépatya mindig nagy alárendeltségben áll."[67] Ezzel Kölcsey Körner drámafiguráinak nem fejlődő, hanem statikus voltára céloz. Méltán mondja: „A poéta Zrínyi sokkal jobban vette fel a maga ősatyjának történetét, midőn azt eposzi tárggyá tette, mint Körner."[68]

Dramaturgiai hibái ellenére Kölcsey mégis megdicséri Körnert, mert „a mi Zrínyinket és benne nemzetünket idegen létére megdicsőíteni kívánta".[69] Nem szól viszont arról, hogy a Körner-drámából kicsendülő „hazaszeretet" a Habsburg-uralom dinasztikus érdekeit szolgálta.

Körner Zrínyi drámájának mind a hazai, mind pedig a külföldi irodalomra igen nagy hatása volt. A dráma számos magyar és német kiadásban jelent meg, de lefordították francia és angol nyelvre is.[70]

Kazinczy Ferenc, a magyar nyelvújítás vezére, 1825-ben írt *Zrínyi Miklós Szigetvárat* című tizennyolc lapos történeti értekezésében csatlakozik a Zrínyit dicsőítők közé.[71] Munkája elején a hősiesség fogalmán elmélkedik, majd Szolimán készülődésének és a vár leírásának rajza után portrét fest Zrínyi Miklósról. A tanulmány legjelentősebb része Zrínyi beszéde, amely egyúttal írójának politikai állásfoglalására is jellemző: „Hagyjon el engem Isten és szent kegye, ha titeket elhagylak ! Hagyjon el, ha engemet hagy el hazám szeretete ! Hagyjon el, ha Istenem, ha vallásom,

[65] Szauder József: Kölcsey Ferenc. Bp., 1955. 131. p.
[66] Kölcsey Ferenc munkái (Magyar klasszikusok. VII. k.) Bp., é. n. 119. p.
[67] Uo. 133. p.
[68] Uo. 131. p.
[69] Uo. 128. p.
[70] Millakovitsch, Nep. J.: Nicolas Zrinyi, banus de Croatie, Dalmatie et Slavonie. Tragédie en cinq actes. Pest, 1835. Az angol kiadás New Yorkban jelent meg 1828-ban. Magyar kiadásai: Kolozsvár, 1819.; Pest, 1835.; Budapest, 1908. Német kiadásai: Wien, 1866, 1887, 1890, 1904; Leipzig, 1867, 1870, 1896, 1916; Stuttgart, 1868. stb.
[71] Megjelent a Hebe c. zsebkönyvben (Kiadta Igaz Sámuel Bécs, 1825.)

ha királyom, ha vitéz társaim eránt hiv nem maradok utolsó pihegésemig!"[72]

Szigetvár címmel verstöredék is maradt reánk, amelyben Kazinczy a korai romantika szokványos jelzős szerkezeteivel (vastag, sötét köd; fellobogó láng; fellegeken járó istenek) patetikusan készíti elő a hősök ragyogását.[73] Mielőtt azonban sor kerülne hőse halálának megverselésére, a töredék véget ér.

Hogy Kazinczy a *Szigeti veszedelem* hőséért és írójáért egyaránt tudott lelkesedni, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1817-ben kiadta Zrínyinek, a költőnek műveit.[74]

A tanítómesék hagyományait folytató Fáy András 1820-ban a folyton csak a múlt dicsőségét emlegető nemeseket bírálva egyik meséjében szintén Zrínyire hivatkozik, mint akinek neve említésére „dobog a szívünk", de szellemében cselekedni nem vagyunk képesek.[75]

A felsorolt művek alapján megállapíthatjuk: a felvilágosodás fénye a legellentétesebb törekvések ellenére is a nemzeti megújhodás fontos kellékére, a magyar nyelv és a magyar irodalom győzelmére világított rá. Ez a győzelem egyúttal védekezést is jelentett az idegen abszolutizmus ellen. A Zrínyi alakját a dinasztikus érdekek szolgálatába állító írók német nyelvisége a magyar felvilágosodás nemzeti közszellemébe ütközött. Ezért válik a szigeti hős idézése a magyar kultúráért folytatott harc során fontossá Kónyi ponyvaízű népiességében éppúgy, mint Ányos nemesi ellenállásában vagy Csokonai idegen szokásokat ostorozásában. Ezek a művek a felvilágosodás korában a kultúra és az irodalom nemzeti egységének követelését jelentették.[76]

A reformkor szemléletében

„Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti létét gyilkolja meg" — hirdeti Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* című értekezésében.

A dicső nemzeti múlt felélesztése, az elmúlt századok nagy történeti alakjainak felidézése a reformkorban a nemzeti függetlenség kivívására irányult.

A reformkori irodalmunkra jellemző romantikus mozgalom a nemesi ellenállás megerősödésével, az 1810-es évek közepén kezdődik. Az érzelmesség szakasza után 1822-ben, az Auróra megindulásával bontakozik ki a romantika virágzásának a kora.[77] Az Auróra megjelenésének idején alakul ki a nemesi ellenállás is. Piemont, Nápoly, Spanyolország és Portugália

[72] Uo.
[73] KAZINCZY összes munkái (1879-i kiadás) Idézi KARENOVICS i. m. 138. p.
[74] ZRINYInek minden munkáji. I—II. k. Pest, 1817.
[75] FÁY ANDRÁS: Állatmesék. Bp., 1964. 72—73. p. (Fáy András eredeti meséi és aforizmái. Bécs, 1820.)
[76] A magyar irodalom története 1849-ig. i. m. 205. p.
[77] SŐTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. Bp., 1956. 17. p.

forradalma meggyengítette a Szent Szövetséget, és ezzel a Habsburg-birodalom elnyomási rendszerét is. A külföldi események hatására megerősödött a magyar megyék ellenállása, különösen, midőn az udvar kiadta az utasítást: az 1811—12-ben megállapított adóösszeget ezüstben kell beszedni, azaz kendőzött formában két és félszeresére emelte az adókat. A megyék ez ellen óvást emeltek, diétát sürgettek, sőt 15 megye a rendelet végrehajtását is megtagadta. A karhatalommal érkező királyi biztosok azonban rövidesen elhallgattatták a megyéket.[78]

A megyei ellenállásnak ebben a légkörében Kölcsey tollán fájdalmas elkeseredés születik. Az elalélt nemzet ébresztése érdekében szenvedélyes pátosszal kiáltja: „Zrínyi ! dicsőségünk, végső daliája nevünknek !" A Himnusz költőjének írásaiban nemcsak a csáktornyai, hanem a szigeti hős alakja is megjelenik. Amikor a Himnuszban nemzeti történetünkből ragad ki részleteket, a „vert hadak csonthalmain" felzengő oszmán győzelmi ének általánosító képével a nemzeti fájdalomra utal. Pár héttel később (1823. április 11-én) írt versében, a *Vanitatum vanitas*ban már kiemeli a török elleni harcok hősét is, de fájdalmas iróniával:

S Zrínyi Miklós szent pora:
Egy bohóság láncsora.

Az egész verset átható „nyugalmas megvetés" Kölcseynél csak álarc, amelyet az önmagát marcangoló fájdalmas lelkű költő erőltetett magára. Ha a *szent* jelző nem árulkodna, valóban cinikus versnek vélhetnők Kölcsey idézett két sorát.

„Az a fájdalom torzult benne gúnnyá — írja Révai József —, amely Kölcseyt a magyar nemesi ellenzék kicsinysége, a nemzeti ellenállás bajnokainak megyei és rendi korlátoltsága és a magyar haladásért való harcnak — más népek forradalmi harcaihoz viszonyítva — törpe méretei miatt töltötte el."[79]

Mintha a *Parainesis* soraiban az előbbiek önigazolása hangzanék fel: „Kedvetlenül kell majd gyakran szemlélni, miképpen a legszentebb nevek vagy megtapodtatnak, vagy álorca gyanánt használtatnak gonosz célokat eltakarni." Talán ezért is eleveníti fel újból Zrínyi alakját a *Parainesis* azon részében, amikor forró vallomással az emberiség szolgálatát a haza szeretetével kapcsolja egybe: „Szeretni az emberiséget: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen feltétele. Az emberi tehetség parányi lámpa, amely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével . . . Bizonyos helyhez kell azért kapcsoltatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk . . . Leonidas csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg."[80]

Kölcsey két pesszimisztikus versének van még kapcsolata Zrinyivel: ezek a *Zrínyi dala* és *Zrínyi második éneke*. A nemesi nemzet pusztulását jósló versek azonban nem a szigeti hős alakját idézik, hanem a költő

[78] Magyarország története. Szerk. Molnár Erik I—II. k. Bp., 1964. I. k. 420. p.
[79] Révai József: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1950. 26. p.
[80] Szauder i. m. 198. p.

Zrínyiét. Kölcseynek Körner Zrínyi-drámájáról írt komoly bírálatát már másutt méltattuk.

A romantika nagy költője, a *Szózat* szerzője Vörösmarty Mihály Siklósra utaztában látogatott el Szigetvárra. Annak romjait látva feleleventette magában a szigeti hős nagyszerű alakját, s 1822-ben megírta nagy elégiáját, a *Szigetvárt*.

A bevezető részt a történeti múlt eseményhelyei közötti szétpillantás követi. A később a *Szózat*ban is gyakran használt *itt*-nyomósítókat a költő felváltja az *ott* és *onnan* távolabbra mutató helyhatározószókkal, a török és a magyar sereg táborhelyére utalva ezzel. Zrínyi hadának dicsőítését ódai szárnyalású hatalmas hasonlattal kezdi: „Mint az egek nyila a záporoknak vad zuhanási között", majd az eposzias jelzővel: „rabölő harag" és a „száz halál" metonimikus képével a *Zrínyiász* harci hangulatát kelti fel, hogy aztán a romantikát idéző jellegzetes jelzős szerkezeteket (tűnő fény, csendes éjnek rémi) feloldó költői kérdések után elénk vetítse Zrínyi dicső, de „roncsolt" képét. „Századaink sanyarú korából" berzsenyies ódai képekkel (vérfergeteg, csapodár szerencse) érzékelteti Zrínyi hősiességét, elszántságát, de kitörő haragját is azok ellen, akik „csatátlanul vesztegelnek a mezőn", vagyis nem akarnak, nem mernek áldozatot hozni a honért. Legerősebben csap fel a költő kitörése — ez egyúttal a vers legfőbb mondanivalója is —, midőn Zrínyi hősiességét szembeállítja saját kora elhazafiatlanodott szellemével:

> Te a hazáért halni tudál: dicső !
> Mi nem tudunk már érte csak élni is.

Bizonyos, hogy Vörösmarty Mihály Zrínyi alakjának idézésével saját kora tehetetlen nemzedékének veszteglésére, a függetlenségi harc zátonyra kerülésére figyelmeztet. A nemzetféltés aggodalma azonban nem azonosítható Kölcseynek osztályával elégedetlen, a nemzethalált jövendölő pesszimizmusával. Inkább Berzsenyinek osztályát féltő, őszinte felháborodását tükröző *A magyarokhoz* című ódájára emlékeztet alkaioszi strófaszerkezetével éppúgy, mint kétségbeesett hangjával. Kétségtelen viszont: Vörösmarty azzal, „hogy a halni tudó Zrínyit idézi, abban az is benne foglaltatik, hogy a szembeszállásban az elbukás lehetőségét is látja".[81]

Vörösmartynak ez az elégiája 1832-ben jelent meg először nyomtatásban. Hatása így is igen jelentős, hisz ekkor kezdődött az 1832—36-os pozsonyi országgyűlés, amelynek nemesi ellenzéke erélyesen lépett fel a Habsburg-uralom terrorisztikus intézkedéseivel szemben.

Vörösmartyban az 1825—27-es országgyűlés szalmalángjának kihunytával világnézeti válság kezd kibontakozni, s újból a nemzeti hanyatlásérzés elégikus hangulata lesz úrrá rajta. 1828-ban *Zrínyi* címmel a költőről ír — hexameteres verset. Ebben a lírát az epikával elegyítő versben az epikai beszüremkedést a szigeti csatának a képei jelentik. Vörösmarty érzi, tudja, hogy a költő Zrínyi a „század előtt küzdött viadal" megírásakor

[81] Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp., 1957. 41. p.

maga is a török elleni harc reszketett vezére volt, aki midőn őséről és a többi szigeti hősről énekelt, csak a történetileg biztosított dicsőséget elevenítette fel, míg ő: nemzetébresztő, aki költői hivatását támogató történeti feltételek híján volt kénytelen írni.

Másik érdekessége e *Zrínyi*-versnek, hogy benne Vörösmarty nem emeli ki a költő dédapjának hősiességét. Csak az „ősöd" szóval utal rá, egyébként a hosszan hömpölygő hexameterek „Szigetnek daliáiról" szólnak. Az egyéni hős mellett megjelenik a várvédő nép, a hazájáért minden áldozatra képes hősök tömege, akik „hírkoszorú nélkül nem fognak menni halálra".

Mégegyszer fölzeng Vörösmarty kobzán Sziget dicsérete. 1830-ban több epigrammában állítja elénk példaképül a magyar történelem nagy hőseit: Árpádot, aki a „hont biztos alapra tevé", Dobót, az egri hőst, Zrínyit, a költőt és Zrínyit, a szigeti hőst.

A *Sziget* című, csak két disztichonból álló epigrammában „összeolvad az egyszerűség és erő", és „kevés szóval sokat fejez ki".[82] Valóban: a vers utolsó sorába fojtja kora jelenének csak panaszkodni tudó keserűségét, s ennek ellentéteként állítja elénk a cselekvő szigeti hősök „nagy álmait".

Epigrammával áldoz a szigeti hős emlékének Vachott Sándor is:

> Vérrel írád magad a hon örök könyvébe Szigetnél,
> S e szentírásban hisz a pogány török is.[83]

E kor legfiatalabb írónemzedékének tagjai már 1844-ben a Pilvax kávéházban, Petőfi körül kezdtek csoportosulni. Tanulmányozták a francia forradalmat, ráébredtek a reformpolitika megtorpanására. Büszkén vállalták körükre a „Fiatal Magyarország" megjelölést. Igen sok írónkra, költőnkre nagy hatással volt Petőfi lázadása. Ő költői programjában már ekkor hirdette: „Haladni, merre más még nem haladt." A szabad haza követelésében, a zsarnokság elleni harcban már ekkor többen követték Petőfit. Ezek egyike volt Garay János, aki az Életképek 1846-i évfolyamában jelentette meg *Zrínyi Miklós Szigetnél* című osztrákellenes versét.[84]

A huszonhét versszakból álló, Garay által balladának mondott, valójában inkább elbeszélő költeménynek mondható versben a költő a magyarságot Zrínyi megmentésére serkenti. Ugyanakkor Győr alatt német kézben húszezernyi magyar had vesztegel. A német fővezér Zrínyi kérését gúnyosan utasítja el:

> „Zrínyi eddig is vitéz volt,
> Nem ragadjuk el babérit" —
> Mond a kárvágy s veszni hagyja
> Zrínyi népét és reményit.

Zrínyi oroszlánként harcol, majd kitör megmaradt csekély hadával. Hősi küzdelem után „egytől egyik megfeleltek a szabad magyar nevének". A költő állásfoglalását legerőteljesebben a 26. versszak tükrözi:

[82] Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. Bp., 1900. 206. p.
[83] Országgyűlési almanach, 1843. I. k. 2. rész 266. p. Szerk. Vahot Imre.
[84] Később a vers címe Zrínyi Miklós 1566. szept 7. lett. L. Garay János összes munkái. Bp., 1886. 53—57., 461. p.

S hír s dicsőség leng a nagyra,
Hős halála pályabére;
Szégyen, átok a kajánra,
Aki nem jött védletére.

Garay tollán 1846-ban ekként válik Zrínyi alakja a szabadság, az osztrák uralom elleni harc hirdetőjévé.

Ha van költő, aki szeretettel hivatkozott multunk nagyjaira, Petőfi az. Petőfi ekkor már országos politikát hirdet, a történelmi fordulat jegyében szeretné a tétlenkedésből fölriasztani a hazát *A nemzet* című versében. Vörösmartyhoz hasonlóan benne is fölrémlik a nemzethalál víziója. Ez a halál azonban nem lehet becstelen halál.

Haljunk meg, ha nem szabad már élnünk,
Haljunk meg oly szépen, oly vitézül,
Hogy azok is megsirassanak, kik
Eltörölnek a földnek szinérül!

Legyen olyan minden ember, mintha
Zrínyi Miklós unokája volna,
Harcoljon úgy minden ember, mintha
Egyedül rá támaszkodnék honja!

Nyilvánvaló, hogy itt a szigeti hős példájával akar hatni a költő. Máskülönben nem szólna a „vitézül" meghalásról, nem említené a halál utáni részvét megnyilatkozását még az ellenség részéről is. Az utána következő versszak is megerősít bennünket abban, hogy ha Zrínyihez hasonlóan, vitézül harcol a nemzet, akkor „nem veszünk el, akkor élet és dicsőség vár reánk".

Klaniczay Tibor az általunk már idézett monográfiájában e sorokat nem a szigeti hősre, hanem a költő Zrínyire vonatkoztatja: „A forradalom válságos napjaiban, 1848 augusztusában, amikor a vészharangot kongatja meg *A nemzethez* soraiban, Zrínyiben látja meg azt az embert, akit példaként állíthat népe elé."[85] Állítása igazolására Klaniczay Vasvári Pálnak a költő-Zrínyiről írt életrajza egyik mondatára hivatkozik, de ez az életrajz — Klaniczay szerint is — „sajnos több, mint száz évig kiadatlanul maradt.[86] Mégha Petőfi kéziratban ismerte volna is e művet, akkor sem valószínű, hogy egy prózai műnek költői képe megmaradt volna benne. Petőfire sokkal inkább hatottak a *Zrínyiász* képei. És ennek igazolására ismét Klaniczayt idézzük: „Petőfi nevét nem szokták megemlíteni a Zrínyi-hagyomány számbavételekor, pedig az »Egy gondolat bánt engemet« fogantatásába talán belejátszottak Farkasich messziről jövő búcsúszavai, és több más versében is ott lüktetnek hazafias költészetünk Zrínyi alkotta képzetei."[87]

[85] Klaniczay: Zrínyi Miklós i. m. 811. p.
[86] Uo. 810. p.
[87] Uo. 811. p. A Zrínyi-hagyomány később Arany Jánosra is hatott, az elnyomatás éveiben. Az *Álom-való* című, Szigetvárt idéző versében a költőt az elszánt akarat és a nemzet erejébe vetett hit akarja álomlátásaiból kiragadni:

Én hiszem, távol még az idő tenéked
Áldozni Szigetvárt s új Thermopylaeket;
Én hiszek, — gyalázat volna kételkednem —
Kellő nagyságodban és dicsőségedben.

A XIX. század második felében

Az osztrák önkényuralom a forradalom és a szabadságharc leverése után rákényszerítette akaratát a nemzetre. A kíméletlen cenzúra, a magyar nyelv elfojtására irányuló törekvések irodalmi életünket is próbára tették. Az 1849-től 67-ig terjedő idő között általában az 1859. évet szokták periódushatárnak tekinteni. Ez az év ugyanis az osztrák önkényuralom súlyos válságát jelentette. A gazdasági krízisen kívül az olaszországi osztrák tartományok nagy részének elvesztése új reményekre serkentette a magyar közvéleményt. És bár a remélt új forradalom nem következett be, az abszolutista törekvésekben megtorpanást eredményezett.

Mindezek a jelenségek a korabeli Zrínyi-kultusz terén is észlelhetők voltak. Az 1857—58-ban írt művekből még erőteljes királyhűség és vallási szempontok tűnnek elő, de a periódus második felében Jókai Mór éppen a Zrínyi-tisztelet erejével von párhuzamot az igazi hazaszeretet és a hazaárulás, a hazát megtagadók és a hazáért áldozatot hozók között.

A kiegyezés utáni évtizedek ellentmondásossága közepette is jelentősen fejlődik a magyar szellemi élet. Az elavulttal szembeszálló új erők harca lelassul ugyan, de a társadalmi és politikai mozgást a pártharcok és a közjogi viták biztosítják. A hang már szabadabb, bátrabb, merészebb. A kiegyezés után megjelent Zrínyi-vonatkozású művek nemcsak az objektív valóság feltárására törekednek már, hanem gyakran osztrákellenes tendenciájúak. Az 1896-os ezredéves ünnepségek, a fővárosi Zrínyi-szobor felállítása, II. Vilmos német császárnak a szigetvári hősöket dicsérő szavai nem mindenkit kápráztattak el. Voltak, akik a hamis csillogáson keresztül is meglátták a társadalmi bajok forrását.

Nézzük meg közelebbről a XIX. század második felében Zrínyiről és a szigetiek hősi küzdelméről írt műveket!

Elsőnek Tatár Péter, eredeti nevén Medve Imre *Szigetvár ostroma vagy Zrínyi Miklós halála* című 1857-ben írt elbeszélő költeményét említjük, amely a történeti cselekményt az eredetitől való különösebb eltérés nélkül, sablonosan fejti ki.[88] A páros rímű tizenkettes sorok elkésett Tinódi tanítványt mutatnak be. Érdemes mégis megállapítani, milyen tendencia vezette az írót műve tartalmi kibontásában. A befejező rész minderről tanúskodik:

> Ezerötszázhathatvanban így esett el
> Szigethvár, melly Zrínyi dicső emlékével
> Élni fog, még magyar lesz e drága honban,
> Kinek nemes szíve nemes tűzbe lobban
> A honért, királyért és a szent vallásért,
> A hont boldogító e Szent-háromságért!

A másik munka Királyi Pál: *Szigetvár 1566-ban* című 1859-ben írt négy kötetes regénye.[89] A regény romantikus szálait többoldalú szerelmi kapcsola-

[88] Regekunyhó, Pest 1857/59. 3. sz. 30—38. p.

[89] Királyi Pál: Szigetvár 1566-ban. 1—4. k. Nyomt. Emich Gusztáv könyvnyomdájában. Pest, 1858—59.

tok bonyolítják. Zrínyi történeti nagyságát csak halványan sejteti a róla rajzolt portré: a regényben Zrínyi nem komoly, megfontolt egyéniség, inkább népszerűségre törekvő, ún. pater familias, aki népünnepélyeket, eljegyzéseket és búcsúlakomákat rendez közvetlenül a kirohanás előtt is. A végső küzdelem előtti percekben Zrínyi mégegyszer búcsút vesz vitézeitől: „Ki példámat követi a kirohanásban, élni fog, míg a föld áll, s halhatatlan lesz, mint nemzete." Azt hihetnők, hogy ezek után csak a nagy akció következhetnék. A szerző azonban még most is késleltető epizódot szúr a végső kifejlet záró része elé. Zrínyi előbb még elmegy leánya esküvőjére, meghívja a várbelieket is. Azután újabb búcsúzkodás, majd véghezviszik a történelemből ismert eseményeket.

A szerkezetileg is rosszul tagolt regényben hatásvadászat céljából az író a romantika fegyvertárának szinte valamennyi nagyágyúját elsütögeti, s nem riad vissza semmitől: a gyilkossági kísérletektől kezdve a Jeanne d'Arc-szerű leányégetésig, a szerelmi idillektől kezdve a patetikus hazafiszólamokig.

Bizonyos, hogy Királyi Pál, aki részt vett a szabadságharcban,[90] nemes célkitűzéssel, jószándékkal írta regényét. Hogy Zrínyi alakját csak halvány kontúrokban merte megrajzolni, s a nemzeti gondolat is csak burkoltan bontakozhatott ki a regényben, abban elsősorban korát kell hibáztatnunk.

Három évvel később azonban akadt író, aki szembe mert szállni a megalkuvókkal, és a nemzeti közvélemény tolmácsolója tudott lenni. Ez az író Jókai Mór volt.

A nagy mesemondó az 1850—67 közötti években sokszor fordult a színpad felé. Ekkor írt színműveiben a francia romantika torzult túlzásaiból engedve már halványul a bosszú végzetessége, a misztikumba burkolt pszichikai hatásvadászat. Előtérbe kerül a „történelmi krónikák mondanivalója és a hazafias pátosz".[91] A hazájáért szerelmét is feláldozó avar királylány, *Dalma* története (1852), a nagy vihart kavart *Dózsa György* (1857) és az 1860-ban megjelent *A szigetvári vértanúk* című tragédia jelentős megnyilatkozása Jókai drámaírásának, még inkább politikai fejlődésének.

Meglepő, hogy *A szigetvári vértanúk* című drámával a Jókai-tanulmányok alig foglalkoznak. A régiek közül kiemelkedik Zsigmond Ferenc részletes kritikája. Ez elmarasztalja a drámát: „Hogy is alkothatott volna jó tragédiát olyan tárgyból, amelyben a történelmi köztudat megköti a kezét, amelyen már egy tehetséges német költő kísérlete is hajótörést szenvedett a téma nyilvánvalóan eposzi természete miatt. Jókai éppúgy áldozata lesz a készen kapott tárgy drámára alkalmatlan voltának, mint Körner."[92]

Elfogadva a dráma dramaturgiai hibáira vonatkozó bírálatot, feltehető a kérdés: Zsigmond Ferenc miért nem törődik a dráma eszmeiségével is. Ha elismeri, hogy a dráma egykori nagy sikere „nem esztétikai forrásból táplálkozott, hanem a hazafiságéból", miért nem tér ki a drámában levő

[90] Gerlóczy Károly: Királyi Pál emlékezete. Bp., 1893.
[91] Nagy Miklós: Jókai Mór. (Egyetemi jegyzet) Bp., 1961. 20. p.
[92] Zsigmond Ferenc: Jókai. Bp., 1924. 227. p.

belső feszültség kifejtésére, miért sikkad el tollán a mű tendenciájának éppen az 1860-as évekre olyannyira jellemző hatása?

Az 1850—60-as évekre — mint ismeretes — a Bach kormányzat nyomta rá bélyegét. A rendszert elítélő nemzeti többségnek forradalmi ellenállásával szemben sokan voltak, akik hasonultak a fennálló életformához. A Szőgyény-féle ellenforradalmi közigazgatás, a Geringer és Albrecht főherceg által toborzott bírói és tisztviselői apparátus egyre inkább dagadt, hol a magas fizetés, a karrierista törekvések, hol pedig a politikai pálfordulások következtében. A Perczel családnak három tagja — szakítva a forradalmi tábornokokkal való kapcsolattal — megyefőnökséget vállalt, és szilárd támasza lett a Bach-rendszernek.

A már előzőkben érintett gazdasági és politikai helyzet hatására Bécs a reformok megadására kényszerült. A nemzet évtizednyi zsibbadtság után újból hinni kezdett szebb jövőjében. Ekkor lobbant bele a magyar irodalom fáklyavivője *A szigetvári vértanúk* című drámájával a nemzeti köztudat átformálásába — utat mutatva a nemzeti összefogás megteremtésének szükségességére. Mivel pedig Jókai irodalmi munkásságát — főleg az 1858-ban megindult *Üstökös* politikai versei és élcei miatt — állandóan figyelték,[93] témában vissza kellett nyúlnia a múlt eposzi hőseihez: Dalmához, Dózsa Györgyhöz, Zrínyi Miklóshoz.

A dráma cselekményének konfliktusa nem Zrínyi és Szolimán történetileg adott ellentétéből fakad, hanem a hazájáért minden áldozatra kész Annának, Zrínyi Miklós húgának és a nemzetét megtagadó, törökké vált Szelimnek lelki összeütközéséből. Szelim három évvel korábban még Anna „mátkája" volt, de török fogságba kerülve Szolimán szultán kegyencévé vált. Ezt a renegátot használja fel a szultán és küldi Zrínyihez, hogy „rémítve óvja átkozott jövőtől".[94]

Szelim Zrínyit figyelmezteti: ha a magyarság feláldozza majd magát Nyugatért, kacagva megosztoznak rajta, s örömmel hirdetik: „Nincsen a magyar!" Ezért csak egy megoldás van: a törökkel együtt harcolni. Zrínyi azonban hazaszeretettől áthatott szívvel remek költői kérdésbe foglalva veri vissza a szultán ajánlatát:

Mivé lett volna eddig a magyar,
Ha minden hódítónak kedvéért
Átesküdt volna annak zászlajához?

A Bach-rendszer fölött húzza meg a lélekharangot, amikor szemléltető hasonlattal pálcát tör felette:

A hódító, bármily buján tenyésszen,
Gyökért e földben nem verhet soha,
S kivész belőle, mint a vízi gyom,
Ha a mocsár kiszárad!

[93] 1866-ban Jókait egy, az abszolutizmust támadó közleményéért néhány heti fogházra ítélték. Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Bp., 1910. II. k. 42. p.
[94] Idézeteinket Jókai Mór: Színművek. I. k. Bp., 1930. vesszük.

Szelim különböző megvesztegetési ajánlataira Zrínyi visszautasít mindenféle címet, rangot, egyetlen címre vágyik csak, a „honfi" névre. A Bachhuszárokra, a 48-as eszméket elárulókra, a gazdasági javakért a hazát megtagadókra, a karrieristákra céloz Jókai, amikor Zrínyi ajkára adja a Kölcsey-ódák hangjára emlékeztető kemény szavakat:

De hogy maradjon fenn dicső neve
A honfi szent erénynek, hogyha egykor
Tagadni mernék azt a korcs fiak.
Olvassák akkor vérrel írt sorokban,
Hogy voltak hajdan férfiak, kik egy
Veszendő nagy hazáért halni tudtak,
S amit kimondtak büszke nagy szavakkal,
Azért megálltak és elvesztenek.

Zrínyi és Szelim párbeszédharcára a várbeli vitézek adnak frappáns választ, amidőn előlépnek és hitet tesznek hazaszeretetükről, bátor áldozatvállalásukról. A patetikus jelenetet s vele az első felvonást Zrínyi és vitézeinek megrázó esküje zárja be.

A második felvonásban Anna vállalja, hogy kiszökik a táborból hírt vinni Óvárra a szigetiek becsületes helytállásáról. Zrínyi ellátja Annát tanácsokkal, s közli vele végső elhatározását is:

Elszánva végső csepp vérem kiontani
Én jó hazámért és e vár falából
Temetkező helyet csinálok, a hová
Búcsúra járjanak az unokák,
Tanulni honszerelmet és erényt.

Íme, így avatja Jókai is naggyá, a magyar nemzeti géniusz vezérlő szellemévé Zrínyit és a szigetvári vértanúkat.

A drámai megoldás: Zrínyi kirohanása után a várat felrobbantó Anna és a renegátból újból magyarrá és kereszténnyé vált Szelim egymásra találása a halál előtti percekben nemcsak a romantikus drámabefejezésekre emlékeztet, hanem a tartalmi elmélyítésnek szolgálatába is szegődik: az áldozatos hazaszeretet ereje visszatéríti az időlegesen eltántorodottat; a haza megtagadóiból is lehetnek még jó hazafiak. Mindezzel Jókai kétségtelenül saját korának szólt. És hogy a közönség valóban megértette az írói célkitűzést, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy Jókainak ez a színműve az abszolutizmus idejének legnépszerűbb drámája volt. Keletkezésétől a kiegyezésig harmincszor adták elő a Nemzeti Színházban, és a nemzet *A szigetvári vértanúk*kal ünnepelte Zrínyi halálának 300. évfordulóját is.[95]

Bizonyos, hogy a drámának vannak fogyatékosságai. Zsigmond Ferenc és Perényi József egyaránt megjegyzik, hogy Körner és Jókai műve között

[95] Zsigmond F. i. m. 231. p. Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet. VII. k. Bp., 1934. 357. p. Érdekességként említjük, hogy Mikszáth Új Zrínyiász c. regényében Jókai drámájáról Alapi Gáspár szájába adja tömör véleményét: „Egy szó se igaz az egészből." (Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiász. Bp., 1955. 35. p.)

feltűnő a rokonság: az alakok jellemében nem történik változás.[96] Beöthy Zsolt Jókainak e drámáját azért tartja mégis jelentősnek, mert „nemes és költői hazafias páthoszával évtizedekig lelkesítő hatással volt".[97]

Hibái ellenére is nagyjelentőségű Jókainak e drámája, mert mondanivalójával a hazafias szellemnek vált élesztőjévé az osztrák abszolutizmus idején. Igazolja ezt az egykorú színházkritikus is: „Közönségünk leginkább azon helyeket tapsolta meg, amelyekben hazafias, nemzeties szókat hallott, vagy oly politikai célzásokat, amelyek a színpadon kívül a mai közfigyelem tárgyait csak a legtávolabbról is érintik, néha a költő és színész intenciójával, sokszor anélkül is."[98]

György Deáknak a Corvina Társulat kiadásában 1869-ben Pesten megjelent *Zrínyi Miklós, Szigetvár hős védője* című, 30 lapnyi történelmi elbeszélése Zrínyit elsősorban reálpolitikusként, olyan tisztánlátó főúrként állítja elénk, aki az ország érdekeit szolgálta. Az író szerint Zrínyi eleinte „tántoríthatatlanul ragaszkodott az akkor uralkodó Miksa császárhoz". Mikor azonban látta, hogy Miksa nem törődik a török veszedelemmel, erősen kikelt ellene. Zrínyi tudta, hogy a török béke idején végképp kiéli az országot. „Ezért hirdette: Ki kell a félholdat űzni az országból mielőbb!"

Zrínyi kirohanás előtti beszédében feltárta küldetésüket vitézei előtt: haláluk Isten büntetése a magyarság elkövetett bűneiért. „Fogadjuk vitéz, hű, szeretett fegyvertársaim keresztyéni megadással!" Azt hihetnénk, hogy csak a vallásos célért áldozták életüket a hősök. Nem! Az író elbeszélése végén patriotista célokat is szolgál: „Magyar! aki e helyen megfordulsz, szállj magadba, és tégy fogadást, hogy hű leszesz hazádhoz, annak javáért élsz mindenha, és ha kell, annak javáért meg is halsz, mint meghalt Zrínyi Miklós és a szigetvári 2500 hős." Az utolsó lap Jókai Mór *A szigetvári vértanúk* című drámájából átveszi a szigetvári vitézek esküjét.

A kiegyezés megtörténte után a koronázás nem káprázta tta el a magyar népet. Egyre inkább erősödött az osztrák uralom ellen a hangulat. Kossuthot több kerületben országgyűlési képviselővé választották. A parasztságnak a rendszer elleni ellenséges hangulatát csak erősítette az esedékes és a hátralékos adók haladéktalan behajtására irányuló adószedési hadjárat. Nem enyhültek a katonatartás terhei sem. Az osztrákellenes közvélemény kialakítását és irányítását fokozták az ország különböző helyein létrejött Demokrata Körök. Ezeknek vezetői a legtöbbször néptanítók, egyszerű hivatalnokok voltak.[99]

Ilyen beállítottságú, tokaji néptanító volt Kiss Endre, aki 1870-ben *Akik a hazáért haltak meg* címmel 34 lapos elbeszélést írt Zrínyiről és a szigeti hősökről.[100] Munkájának már exponálásában is izzik az osztrák elnyomók elleni gyűlölet. Miksa és Zrínyi alakjának szembeállításával az író az előbbi álnokságára, üres biztatgatásaira mutat rá, míg Zrínyi egyenes-

[96] Zsigmond F. i. m. 232. p. Perényi József: Jókai Mór, a drámaíró. Irodalom történet (továbbiakban It.) 1926. 72. p.
[97] Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története. II. k. Bp., 1900. 488. p.
[98] Szépirodalmi Figyelő, 1860. I. évf. I. félév 110. p.
[99] Magyarország története i. m. II. k. 79. p.
[100] Kiss Endre: Akik a hazáért haltak meg. Tokaj, 1870.

lelkűségét külső megjelenésével is igazolja: „Kézszorítása egy villanyfolyam, amely többet tett, mintha ezer léha német katona segélyre jöttének hírét súgnák füleikbe."

Fokozódik ez a szembeállítás a novella végén, amikor Miksa 125 000 főnyi veszteglő seregnek az élén hírül veszi Sziget elestét, s kézhez kapja Zrínyi piros selyembe burkolt fejét. Miksában feltámad a lelkiismeretfurdalás. Megrázkódik a hívét hűtlenül elhagyó király, s „az üvegesült szemek haláláig rémessé tették álmait".

Így válik Zrínyi alakja és a szigetiek az osztrákellenes társadalompolitikai felfogás kifejezőivé. Tévednénk mégis, ha azt gondolnánk, hogy csak e tendencia kedvéért íródott a novella. Áthatja azt a tüzes, néha patetikus szólamokkal teletüzdelt hazaszeretet is. Zrínyi nemcsak félelmetes, rendkívüli erejű hős, hanem vitézeinek határozott akaratú parancsnoka, aki nem egyedileg, hanem velük együtt küzd a török hatalom megdöntéséért. Elsősorban korához szól a novellaíró, midőn a befejező részben keserű költői kérdésekkel veti fel: „Hol vannak a hősök, hol a kor, mely ilyeneket szült? ! — Eltűnt; e hősök talán harmat alakjában megjelennek a csatamező vérvirágai kelyhében, de felcsókolja őket nemsokára a napsugár, nehogy égi zománcukat e földön elveszítsék ! Magyar dicsőség, mi valál? ! Hulló csillag? !" Petőfi hangja visszhangzik e sorokban.

Sebestyén Gyula *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életének története* 1877-ben megjelent, majd 1895-ben *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős* című, két — alapjában egyező szövegű — történeti elbeszélésének anyagát Salamon Ferenc *Az első Zrínyiek* című ismert tanulmányából merítette. Sebestyén a realizmus egyszerű stíluseszközeivel próbál hiteles történeti képet rajzolni Zrínyiről. Lefosztja róla a nemzeti legendát, elismeri, hogy Zrínyi a szó szoros értelmében halála által vált halhatatlanná. Ugyanez a véleménye a szigeti hősökről is, akiknek tetteit nem annyira harci, mint inkább erkölcsi tényeknek tekintette a nemzet. Nem bírálta őket senki, hálás volt irányukban mindenki.

A történeti elbeszélés írója ügyesen fejti ki, miként törte meg a szigeti viadal a törökök hadidicsőségét, miként szabott határt a Szigetnél elesett hősök sírhalma a török hódításnak. „Csodálhatni-e, ha századokon át nem volt magasztosabb név Zrínyi Miklósénál, lélekemelőbb példa az övénél. Ez az egy tette feledésbe merítette egész életét."

A mű patriotista hangja méltán ítéli el a győri keresztény tábor teljes tétlenségét. Nemcsak hogy nem kísérelték meg Sziget fölmentését, hanem annak eleste után sem mozdultak a visszavonuló török had nyugtalanítására.

Nem tudjuk mikor, de minden bizonnyal a századvégen jelenhetett meg Rudnyánszky Gyula: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős* című alig ötven lapnyi történeti elbeszélése, amely alapul szolgálhatott Donászy Ferencnek ifjúsági regénye megírásához. Rudnyászky realisztikus jellemábrázolással néha nyers képet rajzol Zrínyi koráról és magáról, Zrínyiről, az emberről is.

Zrínyinek korában egyébként szokásos cselekedeteit azonban kiengesztelte hősi halála. A novella szerint Zrínyi a magyarság bűneiért halt meg. Ezeket a bűnöket a haza ellen követte el a magyarság. (Újból visszatér a reformátorok tanítása !) „Isteni büntetés ez azokért a vétkekért, amelyeket mi, magyarok szülőanyánk, a haza iránt elkövettünk . . ."

Gúnyosan említi az író, hogy a hősi küzdelem után a veszteglő császári hadak fényes temetést rendeztek Zrínyi Miklós fejének, azután pedig szétoszlottak.

A műben erősen érezhető a dinasztiaellenes tendencia. Ezt gyakran szarkasztikus stílussal bontja ki a szerző. Így pl. a végső küzdelem előtt ekként vélekedtek a királyi seregben: „Majdha közelebb jön a vész, majdha Gyula elesik és Szigetvár levegőbe röpül, majd akkor elég idő lesz — szaladni!" Vagy másutt: „Azt sem tudták a jámborok, hogy a török sereg Szigetvár bevétele után hol van, merre jár és hová szándékozik. Mindössze tán azzal vigasztalták egymást a jó németek: — Így nem győzhetünk, de nem is kaphatunk ki!"

A századforduló előtti évtizedben a dualizmus válságának a jelei mutatkoztak. A társadalmi bajok forrását a „kisemberek" anyagi romjain erősödő nagytőkében látták. A földbirtokosok hatalmi pozícióik védelmét „nemzeti" és „keresztény" érdekeknek tüntették fel, s életre keltették az antiliberális és antiszemita nacionalizmust tápláló eszméket.[101]

Ennek a politikai helyzetnek szatirikus rajzát, kesernyés mosoly mögé rejtett kemény bírálatát tolmácsolja Mikszáth Kálmán 1898-ban megjelent *Új Zrínyiász*a.

A regény nem sokkal a millennium után íródott, ezért kap benne hangot az ezredéves ünnepségeket, az egész kort átható, hamis csillogású nemzeti öntudat bírálata. A mű főhősének kiválasztását a körülmény indokolta. Mikszáth az *Új Zrínyiász*ban ekként emlékezett meg erről: „Gróf Zrínyi Miklós, a nemzeti történelem kimagasló alakja, kinek fölséges királyunk szobrot rendelt emelni, kit a német császár mint a vitézség és hazaszeretet örök szimbólumát a leglángolóbb szavakkal glorifikált." Az uralkodók által dicsőített Zrínyi Miklós alakja alkalmasnak bizonyult Mikszáth tollán arra, hogy a nemzeti hiúságot lerombolja, hogy a múlt és a jelen egybevetésével torz dezilluzionizmussal kora önáltató hazugságait is leleplezze. A regény befejező részében maga az író ekként indokolja műve megírását: „A könyv az akkori társadalmi, politikai események és felfogások persiflage-a, különös szemüvegen át, egy régen elmúlt korszak szokásaival szembeállítva. Egy olyan dicsőséges alakot kellett ehhez választanom, akinek történetét mindenki ismeri — de különben is az alak itt csak forma: a lényeg a tárgyalási anyag, az ország akkori aktuális társadalomviszonyai, kicsinyes bonyodalmak, melyek rendszerint eljutnak az országgyűlés elé, s melyeket rendszerint a király old meg."[102]

A mikszáthi védekezés ellenére többen megrótták a szerzőt azért, mert a szigeti hőst tette regénye főszereplőjévé. Herczeg Ferenc ekként marasztalja el: „A honfoglalás óta szakadatlanul folyt a vér a harcteréken, de ezer esztendő óta a legszebb, a legmonumentálisabb katona-halál gróf Zrínyi Miklósnak jutott osztályrészül. Az ő mártíromságának pátosza semmi alakjában nem bírja el a tréfát."[103]

[101] Magyarország története. i. m. II. k. 150—151. p.
[102] Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiász. Bp., 1955. 299. p.
[103] Idézi Pintér J. i. m. VII. k. 407. p.

Király István kiemeli, hogy a főhős groteszk újkori sorsában az akkori idők dísztelen valósága figyelhető meg. „A világirodalom nagy szatirikusaira emlékeztető művészi ötlet a maga fantasztikumával egymástól távol eső dolgokat rántott együvé, s ebben a kiélezettségben, a szokatlan, rendkívüli megvilágításban felötlöttek, kirívóvá váltak az egyébként elfogadott, természetesnek tűnő visszásságok is."[104]

Ugyanígy csodálattal adózik Mikszáth Kálmán ötletességének Rubinyi Mózes is: „Föltámasztja Zrínyi Miklóst és társait, belehelyezi a mai magyar élet kellős közepébe, s a humorrá enyhült szatírának oly bájos képeit fejleszti ki e módon, hogy e mű szellemessége talán egyedül áll irodalmunkban."[105]

A „halottaiból" történt feltámasztás is alkalmat ad Mikszáthnak arra, hogy az általunk már említett „keresztény és nemzeti" elvek ellen a humor és a szatíra nyelvén szót emeljen. A „Zrínyi-ügy" híre ugyanis eljutott csakhamar Rómába is. A pápa enciklikát adott ki, amelyben Zrínyit mint a Regnum Marianumban történt csodálatos feltámadás hősét, „a keresztény hitért szenvedett hősi halál" bajnokát köszönti. Az üdvözlésekből nem akar lemaradni Wlassics miniszter sem, aki Zrínyi Miklósban már a nemzeti hőst ünnepli, mert „nem halnak meg, akik a hazának élnek" — hirdeti nagyképűen.

Az új élet kellős közepébe csöppent Zrínyi-vitézek az író tollán mondják el véleményüket Mikszáth kora politikai eseményei, felfogása felett is. „Milyen satnya faj ez!" — mondják szemjátékukkal Zrínyiék. „Más világ ez itt. Ki tudja, mi a mienk belőle?" Az ellenzék szónoka arról beszél, hogy Magyarországon „kiveszett vagy legalább nagyon eltompult általában a szabadságok, de különösen az egyéni szabadságok iránti érzék". Egy cseppnyi attikai sót hint az éledő antiszemitizmusra is, midőn Eötvös Károly szónoki beszédében céloz a tiszaeszlári perre is.

Mikszáth kétségkívül devalválja a Zrínyi Miklós feje fölé vont glóriát. Darányi Ignác, akkor a szabadelvű párt alelnöke, földművelésügyi miniszter szájába adja véleményét: „Zrínyi kétségkívül vitéz ember — mondá —, de a szigetvári kirohanása nem annyira katonai aktus, inkább az emberi bátorság egyik csodálatos példája."

Mikszáth regényében Zrínyi alakja csak keretül szolgál az írói célkitűzéseknek. Egy képzeletbeli ellenséges támadással megismételteti a főhős hajdani tettét, s ezzel visszaszerzi Zrínyi számára a cselekménysorozatok során besározott név korábbi nimbuszát.

Mikszáth fantasztikus ötlete alapul szolgált az egykori politikai, tudományos és társadalmi élet jelentősebb alakjainak bemutatására, a kortörténeti adatok feltárására, a parlamenti élet hiteles rajzának krónikás hűségű ismertetésére.[106] Így vált Zrínyi alakja még a századforduló előtt a kritikai realizmus fájdalmas kiáltásává, az eszménytelen úri közélet elleni társadalombírálat eszközévé.

[104] A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Király I. — Pándi P. — Sőtér I. Bp., 1963. 322. p.

[105] Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán élete és művei. Bp., é. n. 90. p.

[106] A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. i. m. 1965. 732. p.

A magyar politikai életet a századfordulón a látszólagos szélcsend jellemezte. A Széll-kormány 1902-ben a parlament elé vitte a hadseregfejlesztés megszavaztatását, amely a közös hadsereg és a magyar honvédség újonclétszámának közel 25%-os növelését irányozta elő. Osztrákellenes mozgalom robbant ki újból. „Az egész magyar társadalom nehezen tűrte, hogy fiai Windischgraetz, Haynau, Jellasics hagyományait őrző tisztek, a svarc-gelb színek és a német kommandó alatt szolgáljanak."[107] Főleg az ellenzék hatására, a szervezett munkásság támogatásával, megmozdul az egész ország népe. Ebbe a századeleji osztrákellenes hangulatba kapcsolódnak bele Zrínyi alakjának és a szigeti hősök cselekedetének irodalmi feldolgozásai, hogy a múltbeli magyar katonai dicsőség hangsúlyozásával a kor kérdéseire adjanak választ.

Ez a koncepció eleinte csak az ifjúság számára írt művekben bontott szárnyat. Így Móricz Zsigmond *A szigetvári vértanúk* című ifjúsági elbeszélésében.

Az ismert ifjúsági író, Donászy Ferenc: *Szigetvár és Eger hősei* című 1902-ben írt kétrészes ifjúsági regényének első részében Zrínyi alakját szilárd jellemű hadvezérként állítja elénk. Zrínyi jelszava: „A haza mindenek fölött! Történjék, ami rólam és Szigetről elvégeztetett!" Zrínyi vasszigorral ügyel a törvények betartására, a fegyelemre, ugyanakkor azonban messzemenően gondoskodik katonái testi jólétéről is. Amidőn fia fogságba kerül, s megtudja, hogy kiváltásának ára a vár feladása, keményen kiált fel: „ — Ám haljon meg! És ha az egész nemzetségemet kiirtjátok is a szemeim előtt, még akkor sem adom föl a várat!"

Zrínyi eleinte bízik abban, hogy a király és a haditanács segélycsapatokat küld Sziget felmentésére. „A segély megindítása napról-napra késve végre teljesen lekerült a napirendről, és nem mozdult senki." Zrínyi tudja most már, hogy csak saját embereiben bízhat. A nagyvezér küldöttének a vár feladására felszólító beszédére Zrínyi határozottan válaszol:" — Mi halálig, utolsó csepp vérünk hullásáig védelmezendjük Sziget falait."

A mű egységre, a magyar haza szeretetére akarja tanítani az ifjúságot. Németellenessége rejtett, ritkán jut szóhoz, de azért néha megszólal. Donászy a hazaszeretetet összefűzi még a vallás és a király szeretetével. A befejező rész Zrínyit és hős daliáit akként említi, mint akik „maroknyi számuk tudatában, az oszmanok tengeráradatával szemben megesküdtek, hogy hazájukért, hitükért, királyukért és kimondott vitézi szavukért győznek vagy meghalnak."

Egy Antonius álnevet felvevő író 1904-ben *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, a vitéz bajnok csodálatos története* című rövid történeti elbeszélése a valóság képét festi Zrínyiről. Realizmusa valószínűleg Forgách Ferenc történeti művéből táplálkozott, mert Zrínyi jellemzésében szembetűnnek a keményebb, kellemetlenebb vonások is: „telve volt nagyravágyással és dicsvággyal, amelyek merész tettekre sarkallták." Mint az ország egyik vezető

[107] Magyarország története. i. m. II. k. 155. p.

főnemese megkövetelte, hogy az alkotmányos jogokat még a császár is betartsa. Éppen ezért nem ismert el semmiféle tanácskozást, amely „az ország határain kívül tartatik". Amikor észreveszi, hogy Miksa király nem hajlandó a török elleni hadüzenetre, Zrínyi lemond minden tisztségéről.

Az ifjúságnak írt történeti elbeszélés tanulságos dolgokat közöl Zrínyi Miklós gyerekkoráról is. A történeti események felélesztésével vitézségre, bátorságra és hazaszeretetre s nem utolsósorban Habsburg-ellenességre akarta nevelni az ifjúságot az ismeretlen író.

„A magyar katonáknak írom, mivelhogy vitéz és derék magyar katonáról szól" — ezzel vezeti be *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős vagy aki meghalt a hazáért* című 1908-ban írt művét Kardos Pál. A képekkel illusztrált 112 lapos történeti elbeszélés 21 apró fejezetben a Zrínyiász cselekményét követi. Szinte azt mondhatnánk, hogy annak prózára rövidített változata. Mivel katonáknak íródott, az elbeszélés hangját szenvedélyes pátosz hatja át. Az önfeláldozó hazaszeretet lángját szeretné felgyújtani a fiatal szivekben, Zrínyi példamutatásával akar lelkesíteni. „A magyar vitézség tartotta meg ezt az országot. Zrínyi Miklós neve dicsőséget, vitézi becsületet jelent az egész világon, s ennek a dicsőségnek a fénye ki nem alszik soha. Reánk ragyog a múltból s hirdeti: — Ne bántsd a magyart!"

A befejező mondat ugyan a költő Zrínyit juttatja eszünkbe, de egyúttal a német kommandó ellen is irányult.

Kardos Pálnak *Zrínyiászt* követő történeti elbeszélése katonáknak íródott, Benedek Elek *Szigeti veszedelem* című 1914-ben írt műve az ifjúságnak.[108] A mű célkitűzését az író ekként jelöli meg: „A serdülő ifjú élvezetét rontja a darabos, a nehézkes verselés, s csak később, az öregedő korban lesz teljessé gyönyörűségünk. Ez a magamon való tapasztalat ajándékozott meg azzal a gondolattal, hogy Zrínyi Miklós remekét átírjam csendesen folyó prózára, s ezáltal megkönnyítsem e remekmű megismerését. Hellyel-közzel a maga eredeti mivoltában szólaltatom meg a költőt, jelezve azt a megmérhetetlen gyönyörűséget, amelyben majdnem minden magyar ifjúnak része lesz."[109]

Az író valóban pontosan követi a *Zrínyiász* cselekményszálát, gondosan átmenti az eposz szépségeit, költői képeit, a népi elemeket, s a szebb részekből gyakran idéz is.

Benedek Elek is azért dolgozta újjá a szigetiek történetét, hogy példaadásukkal a haza szabadságának kivívására, bátorságra neveljen: „Haljunk meg, vitézek, a mi jó hírünkért! Haljunk meg vitézül!"[110]

Benedek Elek eposz-átírása kiválóan alkalmas volna arra, hogy belőle mai tanulóifjúságunk is megismerje és megszeresse Zrínyi remekét.

[108] Benedek Elek: Szigeti veszedelem. Bp. 1914.

[109] Uo. 8. p.

[110] Uo. 169. p. Benedek Elek még egy művében, a Nagy magyarok élete című sorozatban is emléket állít Sziget hőseinek. Történeti elbeszélésének címe: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*. A történeti források alapján készült, Zrínyit reálisan ábrázoló elbeszélésben Benedek bátran állítja szembe Zrínyivel — nem Szolimánt, hanem Miksa császárt: „Zrínyi nevét, hősi halálát emlegette, dicsőítette az egész világ, s nagy megbotránkozással beszéltek Miksa császárról, aki tétlenül nézte Szigetvár bevételét."

A trianoni békeszerződés utáni elkeseredést az ellenforradalom akként igyekezett saját hasznára fordítani, hogy az általános nyomort, a területi elcsatolásokat a Tanácsköztársaság nyakába varrta, és mindenáron azt igyekezett bizonyítani, hogy a veszélyből való kilábalás csak a rendszerrel való összefogás eredményeként jöhet létre.

Ha Palotás Fausztin 1921-ben Budapesten megjelent *A két Zrínyi* című 16 lapos történeti elbeszélése nem is volt nagy hatású munka, elképzeléseiben, eszmeiségében ennek az időnek politikai szelleméhez alkalmazkodott. Zrínyi alakja nála az öntudatra ébredésnek, a nemzetélesztésnek, az összefogásnak a gyújtókanócává válik. Írói célkitűzését már műve elején közli: „A magyar nép hazaszeretetével, ősi nemzeti és vitézi erejével elhárított vagy letört minden kísérletet vagy támadást, melyet ellenségei élete, jövője ellen intéztek. A veszély — olykor az utolsó órában — öntudatra ébresztette, s megfeszítve minden erejét kiemelkedett a mélységből, örvényből, nem pusztult el, sőt erősödött."

Gulyás Gábor *A szigetvári hős* című 1943-ban megjelent elbeszélése[111] Sziget utolsó óráiról szól.

Gulyás műve a szigeti események idézésével nemcsak a háború folytatására akart bíztatni, hanem a Zrínyi csapatában kialakult nemzetiségi összefogás, magyar—szerb barátság példázásával a délvidéki események elfelejtésére, a Hadúrhoz való rendületlen hűségre akart serkenteni. Ezért szerepeltet Gulyás gyakran „nagy darab" szerbeket: a szerelmes Milenkót, Juranicsot, Csobánt stb. Az elbeszélésben, ha halványan is, de megcsillan némi németellenes tendencia.

A felszabadulás után nagyarányú Zrínyi-kutatás indult meg. Igaz, ez elsősorban a költő Zrínyi írói munkásságának filológiai értékelésére vonatkozott. De ki tagadja, hogy a *Szigeti veszedelem* megírásával ércnél maradandóbb emléket állított a költő ősének? Klaniczay Tibor már 1954-ben átfogó képet rajzolt Zrínyi Miklós irodalmi munkásságáról, köztük elsősorban a *Szigeti veszedelem*ről, majd tíz évi újabb kutatásai eredményét tette közzé 1964-ben megjelent Zrínyi-monográfiájában.

De a tudományos irodalmon túl szépirodalmi művek is keletkeztek a szigetiek végvári életéről. Jankovich Ferenc *Hulló csillagok* című 1964-ben megjelent regénye méltó emléket állít a török ellen csatázó végvári vitézeknek, akik szinte naponként ütköztek meg a törökkel és Zrínyihez hasonlóan őrizték a hazát. E regény azonban csak érinti a szigeti eseményeket (II. k. 193—195. p.), és nem Zrínyi Miklós emlékét akarja elsősorban idézni.

A XVI. század történeti eseményeinek alapos ismeretével, átfogóan tárgyalja a Mohács utáni Magyarország állapotát Szántó György ifjúsági regénye, az 1952-ben megjelent: *Az Alapiak kincse*.

A regény egyik cselekményszála Zrínyi sógorának, Alapi Jánosnak és fiának, Gáspárnak a mohácsi csata idején elásott negyven hordó arany megtalálására irányuló tevékenységével foglalkozik. A különböző cselekményrészek összekötésére egy garabonciás diákfélét, Kruchina alakját használja fel az író. Ebbe a kalandos kincskeresésbe mint keretbe ágyazza be a Mohács

[111] Gulyás Gábor: A szigetvári hős. A Kis Ujság Könyvesháza. Bp., 1943. 54. 8. p.

utáni Magyarország társadalomrajzát, és főleg a Zrínyi család történetének alakulását, Zrínyi Miklós szerepét a császári politika elgondolásaiban, a töröknek Sziget ellen intézett előző hadjáratait, majd végül is: Sziget veszedelmét.

Már a regény elején akként állítja elénk Zrínyi Miklós egyéniségét, mint akinek neve törökellenes harcairól mindinkább ismertté válik: „Varázsszó volt ez a név. A töröknek inába szállt a bátorsága tőle, a magyarnak meg új erőt, új bizodalmat, új reménységet adott."

Zrínyi mégsem úgy jelenik meg, mint a vár és a vidék önkényura, hanem mint a különböző nemzetiségű várvédők kapitánya, jóban-rosszban sorstársa: „Van itt erdélyi, horvát, bunyevác, meg a többi, akkor együtt az egész ország ezen a szerencsétlen bástyán." A főtiszteken, hadnagyokon és vajdákon kívül a várban vannak a hajdúk, a szegénylegények, a garabonciás diákok, akik közül nem is egy „nagyobb had vezére is lehetne, nemhogy főtiszt vagy vajda". Még a cigányokra is jelentős szerep vár. Az egyik, Bámbó Laji pl. teljesíti a rábízott parancsot, s elfogatásakor inkább vállalja a kínzásokat, a hősi halált, de nem lesz árulóvá.

Szántó mellőzi a *Zrínyiász* barokkos részeit. Elhagyja az 1566-os ostrom első deákköltőjének „rettenetös" dolgait is. Regényében nem koncolják fel a férfiak egymás feleségét, Zrínyi nem mond lelkesítő beszédet a kirohanás előtt, sőt a végső csata leírása is tompított. A császár nem borzad meg a nyitott szemű Zrínyi-fejtől, mert meg sem nézi a piros selyemzacskó belsejét. Viszont valóban főúri temetést rendeznek Zrínyi részére: a szigeti hőst utolsó útjára elkíséri a császár, két főherceg, a hercegprímás, a püspökök, ezerkétszáz magyar huszár, „nyomukban az egész magyar és német birodalmi gyalogsereg, a két szárnyon az egész európai lovasság, mintha ütközetre vonulna fel". Minden olvasóban önkéntelenül vetődik fel a kérdés: mi lett volna, ha ez a sereg nem a halott Zrínyit, hanem az élőt követhette volna?

A temetési ünnepség pompájával kapcsolatosan ironikusan jegyezteti meg az író a nagyszakállú Batthyányval a császárról: „Szeretnének minden magyart így temetni!"

A regény eszmeiségének legteljesebb kibontását a nagy ostrom előtti éjjelen Zrínyi szájába adva fejti ki az író. Zrínyi a szeptember hetedikére virradó éjjelen „szinte kegyetlen őszinteséggel meg merte kérdezni, kiért és miért harcolt a török ellen zsenge ifjúságától kezdve? A kereszténységért? A királyért? Tagadólag kellett megráznia fejét ezen a végső számadáson." A lelki dilemma előtt Zrínyiben felmerül a kérdés, mit mondjon hajnalban katonáinak, amikor a törökre ráront velük.

„És ekkor eszébe jutott, hogy a zászlónak egyik oldalán van a királyi címer. A másikon az ország címere.

És ebben a kettősségben találta meg most a felelet egységét.

Esküt tettek a királynak és igaz ember, igaz vitéz megtartja esküjét.

De az áldozatot, a hősökhöz méltó halált azért a másik címerért fogják meghozni.

Lesz tehát egy szó, egy mindennél kedvesebb, szebben csengő szó, amelyet elmondhat ama nagy út, a hadak útja előtt katonáinak: a hazáért!

Valóban, Zrínyi a kapu kinyitása után kirántotta szablyáját: — Vitézek! Édes hazánkért, Magyarországért!"

Szántó György ifjúsági regénye Zrínyi és a szigetiek átfogó, realista ábrázolásán kívül ma is követhető eszmeiséggel állítja hőseinket ifjúságunk elé. A mai fiatalok minden bizonnyal nem tudnák kellőképpen értékelni, talán megérteni sem a *Szigeti veszedelem* alapkoncepcióját: a szigetieknek miért kellett feláldozniuk magukat a Magyarországon eláradt bűnökért, gonoszságért, vallási egyenetlenségért, fösvénységért; miért kellett vállalniuk Zrínyiéknek Isten bosszúálló haragjának feloldását. Zrínyi királyhűsége, osztrákellenes magatartása sem időszerű probléma már. Ezért kellett Szántó Györgynek műve központi kérdésévé tenni a hazaszeretetet. A szocialista hazaszeretet, a haza megvédése ma is minden magyar szent ügye, kötelessége. Ezért helyes koncepciójú regény Szántó munkája, ezért van a szigeti hősök példájának ma is vonzó hatása fiatalságunkra — négyszáz év távlatából is.

Külön tanulmányt érdemelne annak bemutatása, miként szerepel a szomszédos népeknél és az európai irodalomban Zrínyi alakja. Feladatunk csak a magyar irodalomra irányult. Egy-egy idegen nyelvű művel csak akkor foglalkoztunk, ha annak magyar átköltésével, fordításával is találkoztunk. Az évszázadok során kis és nagy írók egyaránt gyakran állították népünk elé követendő példaként a Zrínyiek hazaszeretetét, bátorságát. A szigeti hősre és a költő Zrínyire vonatkozó irodalom egyformán gazdag. Néha, főleg a versutalásoknál, valóban nehéz megállapítani, hogy melyik Zrínyire gondolt az írója. Hisz egyben, a haza szent szolgálatában mindketten példát mutattak az utókornak.

Többféle műfaj: dráma, eposz, históriás ének, elbeszélés, regény, lírai vers bontakoztatja elénk a szigeti hős sokszínű képét. Az eddig többnyire csak szétszórtan található művek összefogására törekedtünk. Célunk volt: a különböző koreszmékből elénk álló Zrínyi-kép reális rajzának bemutatása az adott társadalompolitikai körülmények között. Hogy ennek a rajznak vonalai mikor erősebbek, mikor kontúrszerűbbek csak, a művekből kibontakozó tartalmi fontosság szabta meg számunkra.

Szeretnénk, ha a különböző művek koronként változó eszmeiségéből Zrínyinek és a szigeti hősöknek évszázadokon át nagyra értékelt, íróink által szenvedélyes lelkesedéssel kibontott hazaszeretete, tettekben megnyilatkozó helytállása messzire világító példa lenne a magyar nép szellemi és erkölcsi felemeléséért folytatott mai munkánkban is.

Csak törpe nép felejti ős nagyságát,
Csak elfajult kor hős elődöket;
A lelkes eljár ősei sírlakához,
S gyújt régi fénynél új szövétneket.
S ha a jelennek halványul sugára,
A régi láng ragyogjon fel honára!

(Garay)

A ZRÍNYI CSALÁD TÖRÖKELLENES HARCAI A XVI—XVIII. SZÁZAD KÉPZŐMŰVÉSZETÉBEN

CZENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

Négyszáz évvel ezelőtt egész Európa tekintete Szigetváron függött, s várakozóan figyelték a török ostrom fejleményeit. A vár eleste után a hősies védősereg vezérének, Zrínyi Miklósnak neve bejárta a világot. Alakja az önfeláldozó helytállás szimbólumává magasodott. Ennek a szemléletnek kialakításában éppen azok a császári körök munkálkodtak erősen, amelyek a győri tábor biztonságos sáncai mögül tétlenül nézték végig pusztulását. A Nyugat-Európa minden tájáról Magyarországra sereglett nagyszámú had tehetetlenségét próbálták leplezni Zrínyi hősiességének dicséretével. Így kerülték el azt, hogy a császári hadvezetés akcióképtelenségéről szóljanak.

A szigetvári ostromot megörökítő metszetanyag keletkezési helyét tekintve három részre oszlik: a nürnbergire, a rómaira és a velenceire. A szultán elleni hadjáratra a német birodalomban hatalmas erőket mozgattak meg, érthető, hogy az illusztrált röplapok többször adtak hírt a harcok eseményeiről. A vár vívása közben látott napvilágot az a füzet, melynek címlapját sematikus ábrázolás díszíti.[1] A háttérben magaslaton foglal helyet az ostromlott erősség, az előtérben sátortábor. A jobb sarokban álló, nagyméretű sátorra petárda repül a várból. A kicsi, de ügyesen megszerkesztett kompozíció nyilván a kiadó állandó illusztrációs készletéhez tartozott, az ábrázolt jelenet ugyanis bármilyen háborús eseménnyel kapcsolatba hozható. Igaz, hogy a kísérő szöveg említi, a várbeliek egy lövedéke keresztülütötte II. Szolimán sátrát. Ezt a fametszetű címlapdíszt még két későbbi Szigetvárral foglalkozó röplapon láthatjuk viszont.[2]

Ugyancsak Nürnbergben jelent meg az a tudósítás is, melyet Habsburg-zászló alatt harcoló páncélos lovagok és gyalogos törökök összecsapása illusztrál.[3] A kiadvány, szövegének tanúsága szerint, már a vár eleste után látott napvilágot. A metsző ugyanazzal a módszerrel dolgozott, mint korábban a mohácsi csata lefolyását ismertető röplapok művészei. A rendelkezésre álló kis teret az ellenséges csapatok küzdelmének hatásos és sokszor ismételt kompozíciójával töltötte ki, s nem kereste a megörökítésre méltó érdekes epizódokat. A névtelen grafikus tehetsége és mesterségbeli tudása nem is lehetett elegendő Zrínyi kirohanása sajátosan drámai mozgalmas jelenetének ábrázolására.

Nürnbergben nemcsak névtelen fametszők foglalkoztak a témával, hanem a

[1] Országos Széchényi Könyvtár, Apponyi Hungarica (továbbiakban App.) 399. — Fametszet, 5,6 × 7,3 cm.

[2] App. 1816. és Országos Széchényi Könyvtár — Röplapgyűjtemény 246. sz.

[3] App. 411. — Fametszet, 9,1 × 10,8 cm.

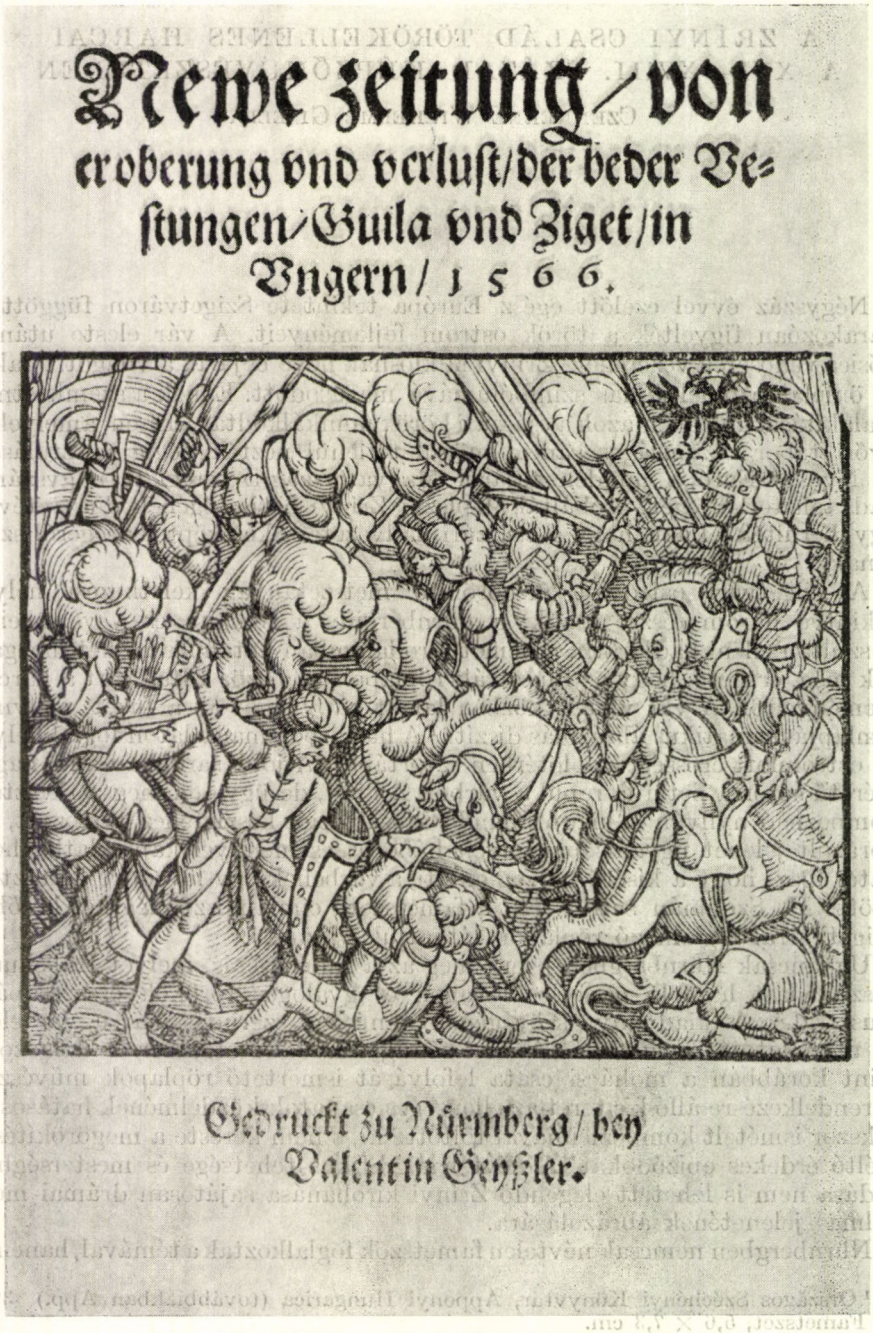

Török–császári összecsapás Szigetvár alatt 1566-ban
Német mester fametszete röplapon. Országos Széchényi Könyvtár

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős
MATHIAS ZÜNDT rézkarca. Országos Széchényi Könyvtár

kor egyik neves grafikusa, *Mathias Zündt* (1498?—1572) is. A hazánkban folyó török harcokat több ízben és több aspektusban is megörökítette, önálló ostromképen, portré hátterében és a hadicselekmények menetét bemutató Magyarországot ábrázoló térképen. A mocsaras tájban fekvő vár rálátásos ábrázolásán Zündt pontosan adja a végvár négyes tagozódását.[4] Az Óváros, az Újváros, a külső és belső vár falait vizesárkok választják el egymástól. A környező hatalmas török tábor sátrain és kis méretű figuráin kívül az ostrom megkönnyítésére emelt sáncokat is berajzolja, hogy a néző híven követhesse a hadműveletek egymásutánját. A védők már az Újvárost is feladták, s a tüzérségi párviadal a külső várba visszavonult magyar csapatokkal közvetlen közelről folyik. A lapot feltehetőleg az 1566. év szeptemberének első napjaiban nyomhatták. Szeptember 5-én hagyták el Zrínyi csapatai a külső várat, szeptember 7-én történt a végső török roham, amiről a metszet felirata még nem szól. Az események tragikus kimeneteléről Zrínyi Miklós arcképén emlékezett meg a művész.[5] A portré hosszú kísérő szövegében részletesen megemlékezik a hős utolsó óráiról, halálra készüléséről. A középkori kompozíciók egy képtérben több, különböző időpontban történő esemény egyidejű megjelenítését mutató módszerét követi Zündt a háttérben látható ostrom ábrázolásával. A nürnbergi mester vékony vonalakkal megrajzolt, tiszta, áttekinthető lapjai elsősorban a történtek és a helyszín pontos előadását szolgálják. Zündt harmadik, idevágó műve az 1566. év hadieseményeit megörökítő rézmetszetű térképe. A művész nem pusztán topográfiai célból készítette el hazánk mappáját, hanem II. Szolimán utolsó hadjáratát akarta regisztrálni.[6]

Olaszországban az ostrom évében egy nagyméretű metszet jelenik meg, *Antonio Lafreri* (1512—77) római nyomdász és kiadó műhelyében.[7] A mocsárvár négyes tagozódása ugyanolyan, mint Zündt már tárgyalt ábrázolásán, csak a törökök sáncai kerültek át a hosszanti oldalra. A küzdelemnek is kezdetén vagyunk még, az Újváros megrohamozásánál, amelyben a keresztények egyelőre védekeznek. A finoman kidolgozott lap népes csoportjainak ügyes elhelyezésével teljes mértékben elénk varázsolja az ostrom vészterhes, feszült napjait, a körülzárt védők sokszoros túlerővel szemben tanúsított erős helytállását. A XVI—XVII. század fordulóján, a törökök ellen folytatott ún. hosszú háború idején újra érdeklődtek a korábbi hadiesemények iránt, ez magyarázza, hogy Lafreri lemezét 1602-ben újra lenyomtatták Giovanni Orlandi (1590—1640) római metszetkiadónál.[8]

[4] Magyar Történelmi Képcsarnok. 3885. T. — Rézkarc, 22,7 × 32,6 cm. — DRUGULIN's Historischer Bilderatlas. Leipzig, 1867. 256. BACHMANN, FRIEDRICH: Die alten Städtebilder. Leipzig, 1939. 343. p. 1062. CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Magyarország történetének képeskönyve. I. k. Bp. 1962. 94. p.

[5] Országos Széchényi Könyvtár — Apponyi-metszet 26. — Rézkarc, 28,5 × 19 cm. DRUGULIN i. m. 257. CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. 95. p.

[6] BORBÉLY ANDOR: Zyndt Mátyás nagy haditérképe hazánkról. Hadtörténelmi Közlemények, 1934. 198., 200. p.

[7] Magyar Történelmi Képcsarnok. 3886. T. — Rézkarc, 34,6 × 50,9 cm és Róma, Gabinetto Nazionale delle Stampe. 26. M. 27. 5731. BACHMANN i. m. 343. p. 1058.

[8] Magyar Történelmi Képcsarnok. 3886. T. — Bővített szignatúra: Ioannes Orlandi formis romae. 1602.

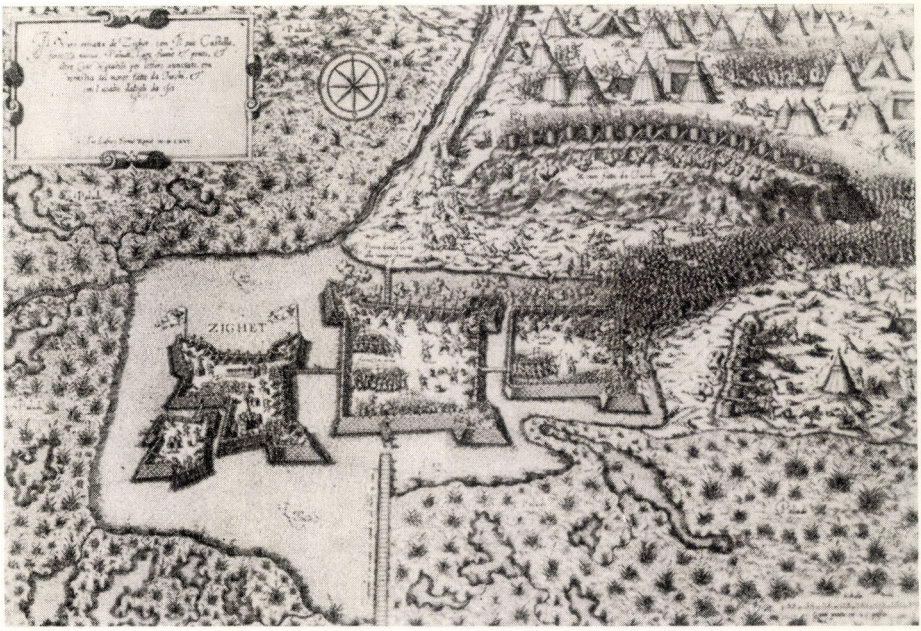

Szigetvár ostroma 1566
ANTONIO LAFRERI rézkarca. Magyar Történelmi Képcsarnok

Az ostrom után egy évvel jelent meg Párizsban Pierre Gentil francia követ műve II. Szolimán hadjáratáról.[9] A címlap megemlíti, hogy a kötethez Szigetvár képét is mellékelték, a könyvbe beragasztott olasz nyelvű feliratos rézkarcot azonban a mű első ismertetője, Apponyi Sándor, utólagos kolligátumnak tartja.[10] A madártávlatból ábrázolt helyszínrajz a Zündt—Lafreri-féle négyes tagozódású vár egyszerűsített változata. A török ágyuk a nürnbergi mester szerint vannak elhelyezve, az Újváros falain felállított lövegekkel még erőteljes tüzérségi párbaj folyik. Az Óvárosból kivezető hídon lovasok kitörése látható, akik a felirat szerint foglyul ejtik a janicsáragát.[11] Apponyi Sándor a tárgyalt lapot Domenico Zenoi velencei metszővel és kiadóval (műk. 1560—80) hozta kapcsolatba. Az olasz mester egy gyűjteményes munka számára több kis méretű rézkarcot készített az 1566-os év jelentős ostromairól, köztük Szigetvár vívásáról is. Az erőd rajza mind a fenti szignálatlan, mind az említett sorozatban szereplő ábrázoláson egyforma, a környező török tábor kompozíciója Zenoi szignált lapján sokrétűbb, mozgalmasabb. A feliratok szövege sem mutat rokonságot, bár a későbbi, gyűjteményes munkában a leírás természetszerűleg kötöttebb,

[9] Deux veritables Discovrs. . . App. 419.
[10] APPONYI, ALEXANDER: Hungarica. I. k. München, 1903. 282—283. p.
[11] Önálló példánya: Magyar Történelmi Képcsarnok. 833. T. — Rézkarc, 29,4 × 40,5 cm.

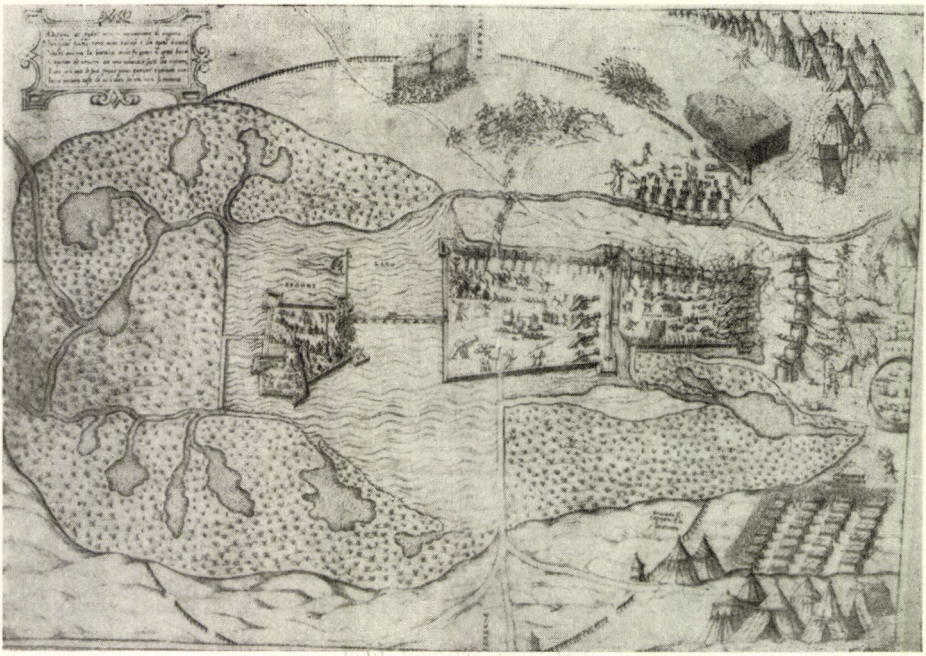

Szigetvár ostroma 1566
Olasz mester rézkarca. Magyar Történelmi Képcsarnok

személytelenebb, mint az ostrom közben napvilágot látott, s a francia mű mellé fűzött karc sorai, amelyeken átízzik a sorsdöntő esemény várható kimenetele iránti érdeklődés. Így Domenico Zenoi szerzősége e lap esetében nem bizonyítható. A Zrínyiek birtokainak közelsége és Velencével kiépített jó kapcsolataik magyarázzák a tengerparti városban megnyilvánuló érdeklődést Szigetvár sorsa iránt. A már ismert képtípust mutatja be egy, az Újvárosból való kivonulás utáni helyzetet ábrázoló rézkarc, *Paolo Furlani* műve, az olvasóhoz intézett magyarázatokkal.[12] A katalógusok ennek az ábrázolásnak ezen kívül még egy változatát ismerik.[13] Ugyancsak velencei mester, *Giovanni Francesco Camoccio* (műk. 1560—72), alkotása az égő vár ellen utolsó rohamra induló törökök csatarendjének metszetképe, melynek csak irodalmi hivatkozása ismeretes.[14]

Szigetvár ostroma még a következő fél századon keresztül is foglalkoztatta a krónikásokat és művészeket. A török harcok kisebb megszakításokkal tovább folytak a 90-es években fellángoló „hosszú háború" esemény-

[12] Pécs, Janus Pannonius Múzeum — Rézkarc, 29,2 × 42,8 cm. DRUGULIN i. m. 254. THIEME—BECKER: Künstlerlexikon. XII. k. Leipzig, 1916. 599. p. BACHMANN i. m. 343. p. 1059.

[13] DRUGULIN i. m. 255. „Mit Anrede Alli Lettori links oben an einer Tafel. Radirt. Venetianisch."

[14] Uo. 256/a.

sorozatáig. A II. Szolimán halálával lezáruló korszakot összefoglaló és a századvég hatalmas, de hiábavaló császári erőfeszítéseit regisztráló történeti művek megemlékeztek Zrínyi Miklós legendás hőstettéről.

Domenico Zenoi, akiről korábban már szóltunk, jelentős várakról és erősségekről megjelenő compendiumot illusztrál az 1560-as évek végén. A hazánk területéről kiválasztott képanyag nagyrészt az 1566-os év hadieseményeihez kapcsolódik (Gyula, Tokaj, Szigetvár, Sarkad), a többi veduta kulcspoziciójuk miatt fontos erősségeket mutat (Eger, Győr, Komárom).[15] Szigetvár ábrázolása a korábban tárgyalt névtelen velencei laphoz kapcsolódik, még a janicsáraga foglyul ejtését is oda veti a kis méretű, mozgalmasan aprólékos rajzú rézkarcra.[16] Képén a török ágyúsor felállítása Zündttel egyezik, a városbeli ágyuk jelzésére azonban már nem fordít olyan gondot, mint a korábbi grafikusok. Igen élénk és életszerű a török tábor rajza, apró figuráinak sürgés-forgása híven tükrözi a hadinép sokrétű tevékenységét. Domenico Zenoi kompozícióját vette alapul az a G. S. jelű baseli fametsző, aki hazájában több krónikás munkát illusztrált. A részletes számjelmagyarázattal és rövid leírással ellátott madártávlati ábrázolás éppen technikai korlátai miatt hagyja el a velencei mester mozgalmas csoportjait, csupán egy-egy jellemző figurát vesz át mintaképétől.[17] A dúcot több kiadványban is felhasználták a kor szokása szerint: 1578-ban,[18] 1588-ban,[19] és 1628-ban.[20]

A következő szigetvári ábrázolás már a XVI. század utolsó éveiből datálódik. *Giacomo Franco* (1550—1620) velencei rézmetsző topografikus gyűjteményének kisméretű rézkarca[21] a Zenoi-féle veduta további egyszerűsített és a török tábor, valamint a sáncok rajzában eltérő változata.

A XVII. század elejétől az előbbiektől eltérő ikonográfiai típus jelenik meg, amely azután hosszú ideig kis változtatásokat leszámítva, egyeduralkodó marad Szigetvár megjelenítésében. A nézőpont 180 fokkal el van fordítva, új elem az Óváros közepén emelkedő kéttornyú templom, a belső vár impozáns, hengeres tornya. Ez az ábrázolási mód először *Wilhelm Dillich* (1571—1650) hazánkkal foglalkozó művében jelenik meg.[22] A staffázs alakokat nélkülöző, de feltehetően helyszíni felvétel alapján készített rézkarcot[23]

[15] Apponyi i. m. 291. p.

[16] Ballino, Giuliano: De Disegni delle piv illvstri Citte, et Fortezze del Mondo. Parte I. Venetiis, 1569. 40. p. App. 428. — Kivágott példánya: Magyar Történelmi Képcsarnok. 834. T. — Rézkarc, 14,4 × 19,8 cm. Bachmann i. m. 343. p. 1060.

[17] Magyar Történelmi Képcsarnok. 2658/B. T. — Fametszet, 12,4 × 15,4 cm.

[18] Höniger, Nikolaus: Hoffhaltung des Türkhischen Keysers und Othomannischen Reichs Beschreibung. Basel, 1578. Nagler: Die Monogrammisten. Bd. III. München, 1863. 110. p. 357.

[19] Münster, Sebastian: Cosmographey. . . Basel, 1588. MCCXXII p. illusztrációja. Bachmann i. m. 234. p. 2068.

[20] Nagler i. m. 110. p. 357.

[21] Franco, Giacomo: Isole famose, porti, fortezze. . . Venetia, (1597) 88. p. App. 612. — Kivágott példánya: Magyar Történelmi Képcsarnok. 6434. T. — Rézkarc, 13,8 × 18,5 cm. Drugulin i. m. 254.

[22] Dillich, Wilhelm: Vngerische Chronica. . . Cassel, 1600. 17/b—18a p. között. Országos Széchényi Könyvtár — Ant. 6740.

[23] Rózsa György: Budapest régi látképei. Bp., 1963. 21—22. p.

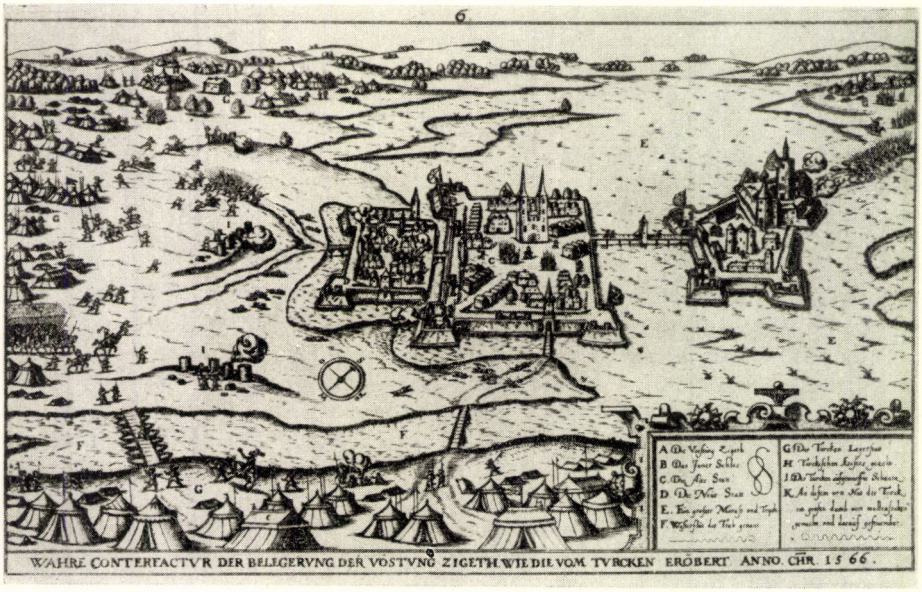

Szigetvár ostroma 1566
HANS SIBMACHER rézkarca. Magyar Történelmi Képcsarnok

Hans Sibmacher (megh. 1611) bővítette ki ostromképpé.[24] A metsző sógora, Hieronymus Ortelius a „hosszú hadjárat" eseményeit tárgyaló művében a korábbi törökellenes küzdelmeket is belefoglalta; ötöt közülük pedig képben is megörökített. (Belgrád 1521; Szolnok 1552; Tokaj 1565; Szigetvár és Gyula 1566.)[25] A kompozíció széleskörű elterjedésénél az is közrejátszott, hogy az illusztrációk rézlemezanyagát újabb kiadások díszítésére még a század 60-as éveiben is felhasználták. A Szigetvárral foglalkozó röplap- és krónikaillusztrációk így ehhez a legkönnyebben elérhető forráshoz nyúltak vissza.[26]

A XVII. század első felében Németországban munkálkodó idősebb *Matthäus Merian* műhelyéből a szűkebb értelemben vett topografikus munkák mellett világtörténeti kompendiumok is kerültek ki. „Historische Chronica . . ." című 1630-ban megjelent kiadványa, melynek szövegét Johann Ludwig Gottfried offenbachi lelkész, metszeteit pedig maga Merian

[24] Magyar Történelmi Képcsarnok. 828. T. — Rézkarc, 17,3 × 27 cm. ORTELIUS, HIERONYMUS: Chronologia. . . Nürnberg, 1602. 35. p. illusztrációja DRUGULIN i. m. 253. BACHMANN i. m. 343. p. 1061.

[25] Orteliusra és művére vonatkozólag vö. RÓZSA GYÖRGY: Régi magyar csataképek. Bp., 1959.

[26] Vö. CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. Folia Archaeologica, IX. k. 1957. 200. p. 46. Uő.: Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. Folia Archaeologica, XIII. k. 1961. 231. p. 16—17.

készítette,[27] Szigetvár 1566-os ostromának ábrázolását is hozza.[28] A vár és város rajza Sibmacher művét vette alapul, az előteret dombhátról figyelő török harcosok csoportja teszi változatossá.

A XVII. század végének győztes felszabadító hadjárata számos olyan művet hozott életre, amelyek a 150 éves oszmán megszállás eseményeihez kapcsolódva adták elő a császári fegyverek aktuális sikereit. Ezek a könyvek már címükben is utalnak a keresztény erők térhódítására.[29] Egy hasonló történelmi kompendium rézmetszetű képei sorában találkozunk a szigetvári kapu előtt leeresztett felvonóhídon kirohanó csapattal, amelyre a lesben álló törökök már várnak.[30] A metszethez, mint a kiadvány legtöbb illusztrációjához, *Johann Andreas Thelott* (1655—1734) augsburgi ötvös- és grafikusművész készítette az előképül szolgáló rajzot[31] a sokszorosító, idősebb *Georg Andreas Wolfgang* (1631—1716) számára. A mű illusztrációi a barokk művészet legfőbb jellegzetességeit mutatják: szereplőkben és staffázs alakokban egyaránt gazdag jelenetek mozgalmas beállításban, a fény-árnyék ellentétek kompozíciós szerepének gyakori alkalmazásával. A szigetvári kirohanás idegen kéztől történt megfogalmazása az események után százharminc esztendővel arról a hírnévről és csodálatról beszél, amellyel a hős Zrínyit még halála után egy évszázaddal is körülvették.

Az 1566-os események képével még a XVIII. század közepén is találkozunk. A nagyszombati egyetemi nyomdában két kötetben megjelenő törvénytár, országgyűlési dekrétumokkal bővített magyar Corpus Juris illusztrációin az egyes királyok képmásait uralkodásuk fontos mozzanatainak ábrázolása fogja közre. *Franz Leopold Schmittner* (1703—61) I. Miksa király portréjának jobboldalán az égő Szigetvár képét helyezte el Sibmacher vedutája nyomán.[32]

A XVIII. századból egyébként nem ez az egyetlen olyan ábrázolás, amely az idősebb Zrínyi Miklós dicsőségét hirdeti. A Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt kegyvesztetté lett családból csupán a szigetvári hős emléke volt mentes a Habsburg-ház iránti hűtlenség gyanújától. Az osztrákellenes szervezkedést megindító ifj. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér képe csak ősapja neve alatt jelenhetett meg. A szigetvári védő Zrínyi Miklós egy derékkép ábrázolása például tulajdonképpen dédunokájának, a költőnek arcmása, de az olajfestésű kép hátterében még a végső kitörés mozgalmas jelenete is látható.[33] A XVII. századi, múltunk nagyjait általában kis méretű

[27] Bachmann i. m. 26. p.

[28] Pécs, Janus Pannonius Múzeum. — Rézmetszet, 10,3 × 14,4 cm. Gottfried, Ludwig: Historische Chronica. . . Frankfurt am Main, 1630. 897. p. illusztrációja.

[29] Bl. Birken: Neu- Vermehrter Donau-Strand. . . Nürnberg, 1686. Bizozeri: Ungria Restavrada. . . Barcelona, 1688. *Scala :* L'Ungheria Compendiata. . . Modena, 1685.

[30] Országos Széchényi Könyvtár 502. 297. — Rézmetszet, 10,6 × 14,4 cm. Die Neu-Eröffnete Ottomannische Pforte. . . Augsburg, 1694. 218. p.

[31] Thieme—Becker XXXII. Leipzig, 1938. 592. p.

[32] Magyar Történelmi Képcsarnok. 199/1939. Gr. — Rézmetszet, 9,2 × 17 cm. Corpus Juris Hungarici. I. k. Tyrnaviae, 1751. T tt 2/v lapjának illusztrációja. — Eredeti rézduca Magyar Történelmi Képcsarnok. 59. 194.

[33] Bratislava, Mestski Múzeum. — Olajfestmény. Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Miklós, a költő arcképei. Folia Archaeologica XVI. k. 1964. 200., 202. p. I/2. 95. ábra.

képekben felsorakoztató galériák a XVIII. században alakot változtatnak. A családi arcképsorozatok reprezentatív méreteihez igazodik a szűkebb rokonság portréit mintegy kiegészítő, történetileg fontos személyek megörökítése. A művész számára is sokrétű feladatot jelentett az ilyen megoldás, ahol a komponáló és távlatszerkesztő tudását emberábrázolási és anyagfestési készségével együtt mutathatta be. Az említett arcképnél az az érdekes helyzet állt elő, hogy a csatakép részletei jobban sikerültek a főalak megjelenítésénél. A háttér apró figuráinak megoldása kevesebb mesterségbeli tudást igényelt, mint a kiemelt főalak.

A század második fele meghozza a szigetvári Zrínyi téma reprezentatív feldolgozását is. A szigetvári törökkori dzsámi barokk templommá történő átalakítása kapcsán került sor a belső tér illő díszítésére. A köralakú kupolában a vár történetének két fontos mozzanatát, az 1566-os török ostromot és az 1689. évi visszafoglalást örökítették meg. A művész *Dorfmeister István*, aki gazdag tehetségét egyházi és történeti freskókban, valamint arcképekben egyaránt kamatoztatta. 1788-ban készült freskója azt a jelenetet állítja elénk, amikor az ostromló törökök a foglyul ejtett hőst a levegőbe emelik.[34] Az illuzionisztikus kupolafestmény térábrázolásának nehézségeit bravúrosan oldja meg a várkapu rajzában. Sajnos, Zrínyi alakjában nem érzékeltette a hősi elszántságot, mert a drámaibb megjelenítést a felszabadítás ábrázolására tartogatta, hogy hangsúlyosan emelje ki a császári csapatok szerepét. Dorfmeister falképének témaválasztását erős helyi hagyományok befolyásolhatták, amelyek szerencsésen találkoztak össze a XVII. századi Habsburg-hatalom török uralmat megdöntő tevékenységének hangsúlyozásával. A szigetvári Zrínyi Miklós küzdelmeinek visszhangja a halála utáni századokban érzékelhető. Családja későbbi hűtlenségbe esése után is tisztelt maradt a bécsi udvar szemében, mely legalább hősi névvel kívánta jutalmazni azt, akinek megmentésére semmit sem tett. Zrínyi véráldozatát úgy tüntették fel, mint a birodalom érdekében végrehajtott hőstettet,[35] elhallgatván a Győrnél táborozó sereg dicstelen szereplését.

Az idősebb Zrínyi Miklós harcai több mint egy évszázadon keresztül döntően határozták meg családja közéleti tevékenységét. Mint a horvát végeken elterülő hatalmas birtokok gazdái állandó hadikészenlétre kényszerültek, s eredményes helytállásuk miatt érdemelték ki a bizalmat, mely az egész környező országrész védelmét kezükbe tette le.

Zrínyi György, a hős fia, a XVI. század második felének csendesebb éveiben viselte a dunántúli főkapitány tisztét, s a bécsi udvarnak a törökkel szemben megalkuvó békés politikája miatt nem volt módja nagyszabású haditettekre.[36] A 90-es évek megélénkülő harcai idején már túl van élete delén, de még így is több győzelmes csatában játszik döntő szerepet. Vitézi tetteiről a korabeli források is megemlékeznek. Az 1593. november 3-án Székesfehérvár előtt kivívott pákozdi győzelmet ünneplő és Grazban megjelenő német nyelvű vers név szerint említi a három magyar vezért, Pálffy

[34] Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. 110. p.
[35] Keresztury Dezső: Festetits György és a magyar irodalom. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 562. p.
[36] Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 20. p.

Miklóst, Nádasdy Ferencet és Zrínyi Györgyöt.[37] Kép is készült a csatáról. *Wilhelm Peter Zimmermann* török háborúkat megörökítő sorozatának 15. lapján a részletesen megrajzolt csapattestek közül az I. betűvel jelzett: „Graff von Serin mit seiner Ritterschafft unnd Herr Nadasti."[38] A grafikus kellő hangsúllyal emelte ki ábrázolásán a magyar katonaságot, mely részt vett a csatát megelőző székesfehérvári rajtaütésben.[39] A korabeli források egyike arról is megemlékezik, hogy Zrínyi György harc közben magával Hasszán budai pasával, a török sereg vezérével került szembe. A sebesült Hasszánt csak ellenfele lovának kidőlése mentette meg a biztos haláltól. A pákozdi csata ezen érdekes epizódja más egykorú történeti munkában nem szerepel, s így teljességgel bizonyítottnak nem mondható.[40]

A következő esztendőben kivívott sárkányszigeti győzelmét ismét grazi röplap örökíti meg, sajnos illusztráció nélkül.[41] A délnyugat-dunántúli területhez közel fekvő stájer fővárosban napvilágot látott jelentés arról számol be, hogy Zrínyi György Nádasdy Ferenccel, a „fekete béggel" együtt vett részt a hadivállalkozásokban egészen addig, míg egészségi állapota kevéssel halála előtt a csatamezőről való visszavonulásra nem késztette. 1598-ban a Győrt visszafoglaló seregben találjuk, ahol drágaművű zsákmányra, díszes török pajzsra tesz szert, amelyet Rudolf császár felszólítására az uralkodó magángyűjteménye számára átengedett.[42] 1598-ból egy képes emlék is ismeretes Zrínyi György hadainak portyájáról. Ő maga nem vett részt e vállalkozásban, mely Szigetvár környékét járva összeakadt a vár török őrségének egy erős csapatával. A törökök üldözőbe vették a magyar lovasságot, amely az összecsapás kezdetén komoly veszteségeket szenvedett. A csapat összeszedve erejét mégis meg tudta fordítani a csatát.[43] A leíráshoz mellékelt rézkarc, a korábban említett pákozdi csataábrázolás mesterének, Wilhelm Peter Zimmermannak a munkája.[44] A kompozíció két részre oszlik, a háttérben a szigeti vár, Sibmacher korábbi képének másolata. Ennek a hajszálfinoman kidolgozott, nyugalmas résznek ellentéteként az előtérbe helyezett lovasharc mindkét oldalon sűrű tömegeket mozgat. Az egymásra törő figurák lendületét csak növeli a fejük felett lobogó zászlók és párhuzamos kopják erdeje. Szigetvár, mint színhely a Zrínyi család három egymás után következő nemzedékének török harcai kapcsán került megörökítésre. A dédapa hősi helytállása és a nagyapa vité-

[37] Országos Széchényi Könyvtár — Röplapgyűjtemény, 328. Warhafftige Zeitung des von Gott gegebnen Siegs... Grätz, (1593).

[38] Magyar Történelmi Képcsarnok. 4253. — Rézkarc, 15,8 × 26,2 cm. Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica IX. k. 198. p. 15.

[39] Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. Bp., 1897. 493. p.

[40] Csuday Jenő: Zrínyiek a magyar történelemben. 1566—1704. Szombathely, 1884. 11. p.

[41] Országos Széchényi Könyvtár — Röplapgyűjtemény. 337. Latomus, Fridericus: Victoria Sarkanzigethana... Graecii, 1594.

[42] Entz Géza: A magyar műgyűjtés történetének vázlata. Bp., 1937. 19. p.

[43] Dilbaum, Samuel: Eykonographia... Augsburg, 1605. G/r. p.

[44] Magyar Történelmi Képcsarnok. 4257. T. — Rézkarc, 16,9 × 20,4 cm., Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica IX. k. 200. p. 46.

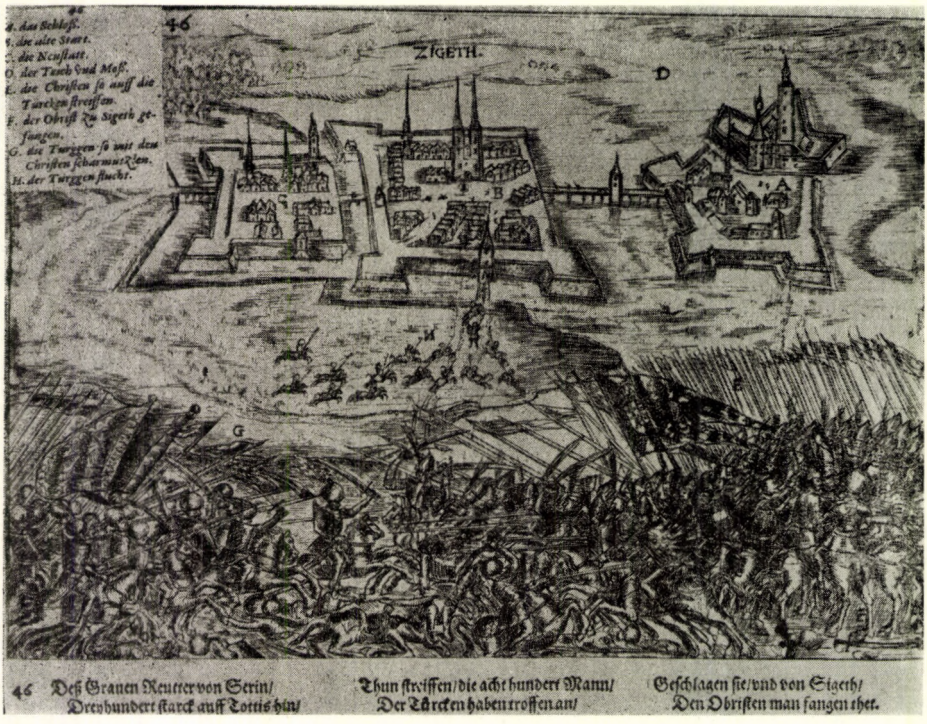

Zrínyi György hadainak portyája Szigetvár alatt 1598
WILHELM PETER ZIMMERMANN rézkarca. Magyar Történelmi Képcsarnok

zeinek végbeli portyája mellett a dédunoka sikeres téli hadjáratának útvonalába esvén, 1664-ben újra megjelenik a röplapok illusztrációin.[45]

A következő generáció két tagja a törökellenes harcok mellett a vallásháborukban is részt vett. Zrínyi (VI.) Miklós végig a protestánsok oldalán maradt, öccse, (VII.) György áttérésével a császáriak táborához csatlakozott. Korai halála[46] miatt kevés alkalma volt arra, hogy a reá mint horvát bánra bízott déli végek védelmében valóban nagyszabású haditettekkel örökítse meg nevét.

Zrínyi György két fia, Miklós, a költő és hadvezér, valamint Péter, a Wesselényi-összeesküvés vezéralakja, már kora ifjúságuktól sokat forgolódtak török portyákban.[47] Miklósban családjának hősi hagyományai különös erővel izzottak fel, s egész életét, irodalmi és politikai tevékenységét a mohamedán hadak elleni küzdelemnek szentelte. Szóval, karddal és tollal egyaránt szolgálta hazája ügyét, s gondja volt arra is, hogy ne csak honfi-

[45] CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 226., 231. p. 16—17.
[46] CSUDAY i. m. 39—77. p.
[47] HAJNAL ISTVÁN: Az ifjú Zrínyi Miklós, a költő első csatázásairól. Bp., é. n.

A kanizsai basa megtámadja Új-Zrínyivárat 1663. augusztus 13-án
Német mester rézmetszete. Magyar Történelmi Képcsarnok

társai, hanem a külföld is megismerje a magyarországi állapotokat. Nagy tetteinek híre szétágazó európai összeköttetésein keresztül repült világgá az 1660-as évek elején.

A költő és hadvezér törökellenes tevékenységének képzőművészeti feldolgozása az 1661—64-es éveket öleli fel, és a következő nagyobb témakörökre tagozódik: az 1661-es hódoltsági portya eseményei, Új-Zrínyivár építése 1661—63-ban, a kanizsai basa 1663 augusztusi és a váradi basa 1663 novemberi támadásának visszaverése az új erősségnél, az 1664-es téli hadjárat és az év tavaszán Kanizsa sikertelen ostroma.[48] Tekintettel az anyag korábbi részletes feldolgozására, jelen tanulmányunk csak az eredmények összegezésére és az újabb adatok közzétételére szorítkozik.

Zrínyi 1661-es harcainak ábrázolása a császári seregek erdélyi vállalkozásával kapcsolatos, de ugyanilyen fontossággal esik latba ebben az évben Új-Zrínyivár építésének megkezdése is az európai publicitás szempontjából. A német földön kiadott metszetek két ábrázolási típust mutatnak.

[48] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 225—237. p. Uő.: i.m. Folia Archaeologica XVI. k. 187—209. p.

Zrínyi Miklós lovasképe, háttérben az eszéki hiddal
Német mester rézmetszete. Magyar Történelmi Képcsarnok

A *Lucas Schnitzer* (műk. 1663—71) műveként napvilágot látott röplap- és könyvillusztráció a valóságos földrajzi helyzettől eltérően egymás mellé hozza Új-Zrínyivárt és a felirat szerint Ó-Zrínyivárnak nevezett Csáktornyát. Ezen a térképszerű előadásban megfogalmazott lapon az új védelmi létesítmény mintegy elővára a hatalmas, emeletes csáktornyai kastélynak, amelyet a falakon kívül sűrű erdőség vesz körül.[49] A röplapot kétszer nyomtatták le, az egyik változaton Johann Hoffmann nürnbergi műkereskedő és kiadó jelzése is szerepel.[50] Schnitzer kompozíciója két esztendő múlva a beleapplikált kisméretű Zrínyi-portré és a feliratok átdolgozásával újra megjelent Frankfurtban, az „Ortelius Redivivus et Continuatus . . . " című illusztrált munka mellékleteként.[51] A másik ábrázolásmód Zrínyi és Souches 1661-es sikeres hódoltsági portyájának képes röplapjait vette mintául. A helyszínrajz „Insula Comitis de Serin" címmel jelent meg, s az új erősség alaprajzának és a környező táj leegyszerűsített formáinak sommás bemutatására szorítkozik.[52]

Zrínyi portréinak hátterében is találkozunk az általa épített vár ábrázolásával. Schnitzer kompozícióját a nürnbergi *Sandrart*[53] és az augsburgi *Jeremias Renner* használta fel lovasképeinek hátterében.[54] A térképszerű változattal a Quirinus Moscherosch versével együtt közölt félalakos arcképén találkozunk.[55] Végül az egyik augsburgi eredetű röplapon primitív ábrázolás látható Új-Zrínyivárról, mely csupán a várfalakra kitűzött török fejek rajzában követi a korabeli topográfiai leírásokat.[56]

Az 1663-as év nyári hadieseményeinek időközben két újabb képes emlékét azonosíthattuk. Az egyik eredetileg röplap-illusztráció lehetett, de a szövegét levágták, betű-jelmagyarázatának éppen a legfontosabb részét megcsonkították. Az „Insula Comitis de Serin" képtípusba tartozó, gyenge kvalitású rézmetszet Zrínyi birtokain kívül hatalmas török sereg hadmozdulatairól és pusztításairól tudósít.[57] Feltehetőleg a nagyvezér útját akarta bemutatni, aki minden várakozás ellenére nem Zrínyi várára ment, hanem Érsekújvár ostromába fogott.[58] A kanizsai basa augusztusi, Zerinvár elleni

[49] Magyar Történelmi Képcsarnok. 1038. — Rézmetszet, képméret 16,1 × 28,5 cm. DRUGULIN i. m. 2572. CENNERNÉ WILHELMB G. Magyarország történetének képeskönyve. i. m. 154., 341. p.

[50] Magyar Történelmi Képcsarnok. 53.901. DRUGULIN i. m. 2573.

[51] Magyar Történelmi Képcsarnok. 2920. T. ORTELIUS Redivivus et Continuatus... Frankfurt am Main, 1665. II. Theil 196—197. p. között. SZÉCHY KÁROLY: gróf Zrínyi Miklós. IV. k. Bp., 1900. 177—179. p.

[52] Magyar Történelmi Képcsarnok. 1042. T. — Rézkarc, 19,1 × 26,5 cm.

[53] Magyar Történelmi Képcsarnok. 4699. — Rézmetszet, 36 × 26 cm. CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 192., 205. p. VI. 92. ábra.

[54] Magyar Történelmi Képcsarnok. 10340. — Rézmetszet, 35 × 25,6 cm. CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 190., 204. p. IV.

[55] Wien, Nationalbibliothek, Porträtsammlung-Bildarchiv. — 1253/1. — Rézmetszet, 34 × 23,4 cm. — CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 194., 204. p. III. 1.

[56] Országos Széchényi Könyvtár Apponyi metszet 481. — Rézmetszet, 38,6 × 29,9 cm. CENNERNÉ WILHELMB G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 192., 205. p. VII. 90. ábra.

[57] Magyar Történelmi Képcsarnok. 1041. T. — Rézmetszet, 22,4 × 29,3 cm.

[58] SZÉCHY i. m. V. k. Bp. 1902. 24. p.

támadásáról német ábrázolás készült.[59] Sajnos az esemény megörökítésének harmadik változata az eddig átvizsgált nagyobb hazai közgyűjteményekben nincs képviselve.[60]

Az 1663 novemberi Mura menti győzelem képeit nemcsak önálló lapokon, hanem Zrínyi portréinak hátterén is megrajzolták. A vásári fametszeteken az eseménynek csupán sematikus jelzése látható,[61] míg a feltehetően Zrínyi birtokában volt nagyméretű festmény nyomán készült színvonalas alkotások messzenyúló távlatában apró figurák sokasága kavarog a Mura partján.[62]

A téli hadjárat nagy irodalmi és képzőművészeti visszhangja röplapokon és önálló kiadványokon, portrékon és később történeti művekben egyképpen érzékelhető. A már feldolgozott ábrázolások mellé a téma kiegészítésére most három metszetet iktatunk be. Egy Szigetvár 1664-es megfélemlítéséről készült német nyelvű röplapot,[63] a Kanizsa környéki lovasportyáról,[64] valamint az eszéki híd felgyújtásáról a század végén készített illusztrációt.[65] Az említettek közül a második a téli hadjáratnak egy olyan mozzanatát örökíti meg, melyről az írott források nem szólnak, csupán egy később készült csatakép-kompendium lapjain lelünk nyomára.[66] Egy kémszemle során váratlan török támadásból szerencsésen megmenekülő Zrínyi lovas alakját az előtér bal sarkában helyezte el a művész. A fővezérről és kíséretéről egyenesen vezeti a szemet a háttér küzdő csoportjaira, jól érzékeltetve az összecsapás elszánt hangulatát. Illusztrációnk pár darabja az eszéki rombolást ábrázoló kisméretű grafika viszont azt tanúsítja, hogy a török kiűzetésének idején is nagyra értékelték Zrínyi téli hadjáratának stratégiai szempontból legfontosabb mozzanatát.

A sikertelenül végződött kanizsai ostrom ikonográfiai emlékei egy német nyelvű röplappal gyarapodtak. A Sibmacher-metszet nyomán ábrázolt vár képe az 1664-es év májusának első heteiben került ki sajtó alól.[67] E jelzetlen lap mellett még egy tudósításnak van nyoma. Ez *Marc Anton Hannas* augsburgi metsző és kiadó vállalatánál került közlésre. A röplap érdekességét az adja meg, hogy a többi hasonló tárgyú darabbal ellentétben, csupán Zrínyi és a magyar főtisztek nevét emeli ki.[68] Lehetséges, hogy az augsburgi

[59] Pécs, Janus Pannonius Múzeum — Rézmetszet, 39,5 × 28,8 cm. Drugulin i. m. 2575.

[60] Drugulin i. m. 2576. — Jelezve: Nürnberg bei Mich. u. Joh. Fr. Endter.

[61] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 204. p. IV/2—3.

[62] Uo. 206. p. XIII—XIII/4.

[63] Pécs, Janus Pannonius Múzeum — Rézmetszet, 35,8 × 28,4 cm. — Eigentlicher Abriss der berühmten Nieder-Vngarischen Stadt und Festung Sigeth. . .

[64] Der Neu-Eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung. . . Augsburg, 1700. 5. p. Országos Széchényi Könyvtár 502 297. — Rézmetszet, 10,6 × 14,4 cm. Reprodukálva Széchy i. m. III. k. Bp., 1900. 135. p.

[65] Der Neu-Eröffneten. . . Augsburg, 1700. 2. p. Országos Széchényi Könyvtár 502 297. — Rézmetszet, 10,6 × 14,4 cm.

[66] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 227—28., 232. p.

[67] Pécs, Janus Pannonius Múzeum — Rézkarc, 22,9 × 31,5 cm.— Contrafectur der Belägerung Canisha in Niderungarn. . .

[68] Drugulin i. m. 2604. — Eigendtliche Abbildung der Vöstung Canisa Wie solche von Serin Budiani und Eesterhasi plockiret worden. — Jelezve: Augsburg bei Marc Anton Hannas Formschneider und Briefmaler.

mű az ostrom kezdő fázisát akarta bemutatni, amikor a bán és magyar hívei már összegyülekeztek a harcra, de az idegen segédhadak késlekedése miatt kénytelenek voltak eloszlani.[69] Hannas még egy kiadványban emlékezett meg a kanizsai ostrom fejleményeiről, főleg a május 23-i legsikeresebb török kitörés pusztításairól.[70]

Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér harcainak ábrázolásait tárgyalva, mind korábbi, mind jelen feldolgozásunkban le kellett mondjunk azoknak a kétségtelenül fontos egykorú rajzoknak a vizsgálatáról, melyek Eszterházy Pálnak a téli hadjáratról írott művébe voltak beillesztve.[71] A kéziratból ugyanis az idők folyamán elvesztek a mellékletek, s a múlt század utolsó éveiben megjelent publikációban sem került a teljes anyag közzétételre.

Zrínyi Péter, a költő és hadvezér öccse, a horvátországi végeken őrködött, s már az 1640-es években több sikeres összecsapás hőse volt.1647-ben bátyjával és Batthyány Ádámmal a kanizsai törökre üt az új basa garázdálkodásainak megtorlásaképpen. A magyar portyázók a külvárosok kapujáig üldözték a törököket, a kanizsaiak ezután parancsnokuk szidalmazására újra támadtak, kétszeres erőfeszítésre kényszerítve Zrínyi katonáit.[72] 1649-ben Zrínyi Péter Badankovich Deli basa krupai parancsnok hadi babérait tépázza meg alaposan.[73] Sajnos, a fentemlített két sikeres harci vállalkozás nyomát ábrázolt forrásokban hiába keressük. Péter dicső tetteit csak abban az esztendőben örökítik meg, amikor rövid időre bátyja hírnevének csillaga a zenitjén áll.

1663 őszén, amikor Zrínyi Miklós mint a fölkelő magyar hadak fővezére a Vág környékén próbálta az Érsekújvár elvesztésével előállott kétségbeesett hadihelyzetet megmenteni, Ali Csengics boszniai basa Új-Zrínyivár megvételére készült. Péter előre értesült tervéről, és a horvátországi Ottocsász alatt állott lesbe október 17-én végbeli vitézeivel. A kétszeres túlerővel szemben fényes diadalt aratott, és dús zsákmánnyal megrakodva tért haza.[74]

Az ottocsászi győzelem grafikus megörökítése minden esetben az idősebb testvér tetteinek ábrázolásával van kapcsolatban. Még azon a metszeten is, ahol csupán Péter összecsapása látható, a csatakép felett mindkét fivér medaillon arcképét helyezte el a XVII. század 60-as éveiben Grazban dolgozó grafikus, David Mannasser.[75] Az 1663—64-es év fordulóján jelent meg Nürnbergben az a röplap, amely az esztendő utolsó hónapjainak győztes eseményeit, az ottocsászi és a Mura menti összecsapást tárgyalja, térképszerű ábrázolásokkal díszítve.[76] Ugyanilyen térképszerű előadásban látjuk viszont Zrínyi Péter hőstettét a „Denkmal Serinischer Hölden-Thaten . . .” című kompendium illusztrációi között.[77] A korábbi nürnbergi met-

[69] Bubics Zsigmond—Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor. Bp., 1895. 171. p.
[70] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. 234. p. 36.
[71] Bubics Zsigmond: Esterházy Pál Mars Hungaricusa. Bp., 1895. 17. p.
[72] Szécsy i. m. I. k. Bp., 1896. 246., 248—250. p.
[73] Uo. II. k. Bp., 1898. 12. p.
[74] Uo. V. k. 54. p.
[75] Reprodukálva Uo. V. k. főcímlapja előtt.
[76] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 230. p. 7.
[77] Denkmal Serinischer Hölden-Thaten. . . C 2/v—C 3/r p. között. App. 2071. — Rézmetszet, 11,1 × 17,9 cm

Zrínyi Péter ottocsászi csatája 1663. október 17-én
Német mester rézmetszete. Országos Széchényi Könyvtár

szet csekély változtatásokkal lenyomtatott variánsa került bele Ortelius 1665-ben megjelent új, bővített kiadásába.[78] Ugyanebben az évben bocsátotta sajtó alá az augsburgi Martin Zimmermann is metszetekkel díszített művét a közelmúlt török háborúiról. Az ottocsászi és a Mura menti csata itt is ugyanazon a lapon szerepel az ismeretlen német mester kisfigurás, meglehetősen áttekinthetetlen kompozíciójú rézkarcában.[79]

A német metszők művei mellett egy olasz nyelvű röplapról is van tudomásunk, mely Zrínyi Péter hőstetteit dicsőíti. A lap feltehetőleg velencei munka, mert a hős arcképe, mellyel díszítették, Giacomo Piccini mester 1660-ban készített portréját vette mintául.[80] A csata leírása mellett egy szonett is ünnepli a horvát vitézek vezérét Giovanni Giorgio Hertz tollából. E költő személyéről a rendelkezésünkre álló forrásokban sajnos nem sikerült semmi közelebbit kideríteni.

Zrínyi Miklós egyetlen fia folytatta őseinek törökverő hagyományait a századvég felszabadító háborúiban.[81] Családja szelleméhez híven a félhold elleni harcban esett el Szalánkeménnél fiatalon, 29 éves korában. Élete

[78] Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 230. p. 7/a.
[79] Uo. 231. p. 13.
[80] Magyar Történelmi Képcsarnok. 4605. és Róma, Gabinetto Nazionale delle Stampe. 46. H. 6. 71513. — Zrínyi Péter arcképeinek vizsgálata és értékelése a szerző soron következő kutatási feladata.
[81] Zrínyi Ádám életére és működésére vö. Takáts Sándor: Gróf Zrínyi Ádám. Régi magyar kapitányok és generálisok. II. bővített kiad. Bp., é. n. 491—526. p.

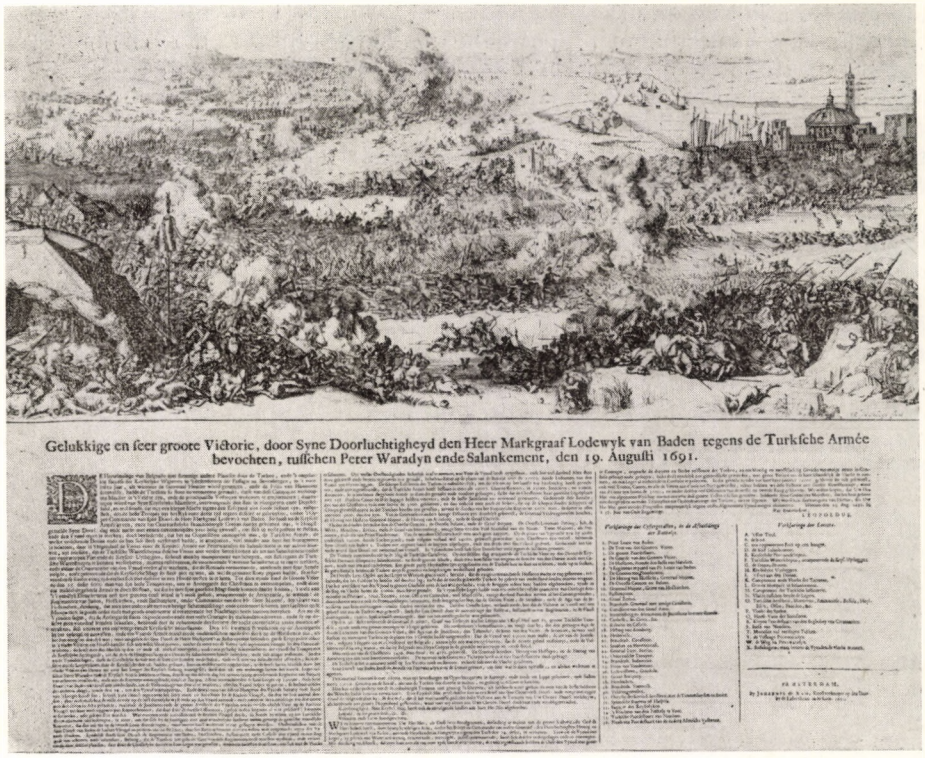

Szalánkeméni csata 1691. augusztus 19-én
Romeyn de Hoghe rézkarca. Magyar Történelmi Képcsarnok

korai befejezéséhez kapcsolódik a Zrínyi család harcainak utolsó ikonográfiai emléke. A távoli Németalföld egyik kiváló képességű grafikusa, *Romeyn de Hooghe* (1645—1708) több nagyméretű rézkarcot készített a magyarországi felszabadító hadjárat nevezetes csatáiról.[82] Az 1691-es szalánkeméni csata ábrázolásánál csekély változtatásokkal a korábbi nagyharsányi győzelem lemezét nyomtatta le újra.[83] Az első állapotban a középtér ágyúi körül kavargó küzdelem egy kiemelt és 12-es számmal jelölt lovas alakja, mint Serényi János, Miksa Emánuel bajor választófejedelem táborszernagya szerepel.[84] A második état ugyanezen figurája mint „Graaf Zerini", tehát mint Zrínyi Ádám jelenik meg. A magyar nevek idegen nyelven használatos rokon írásmódja azonban ebben az esetben nem azt jelenti,

[82] Rózsa, Georg: Romeyn de Hooghe und die Türkenkriege in Ungarn. Oud Holland (77) 1962. 101—111. p.
[83] Magyar Történelmi Képcsarnok 6260. T. — Rézkarc, 49,2 × 59,3 cm. — Rózsa: Romeyn de Hooghe. . . i. m. 108. p. 4. kép.
[84] Vö. Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. II. kiad. Átdolgozta: Wellmann Imre. Bp., 1936. 52. p.

hogy mind a két lapon ugyanezt a személyt akarták kiemelni. Serényi János tudvalevőleg a szalánkeméni csata előtt egy évvel hunyt el.[85] A jelmagyarázat ortográfiája pedig teljesen megegyezik a szövegnek azzal a részével, ahol az elesett főtisztek között Zrínyi Ádámról is megemlékeznek. A holland metsző aligha ismerhette a fiatal muraközi kapitány haditetteit, de előtérbe állításánál egyforma súllyal szerepelhetett hősi halála mellett apjának fényes neve, amit annakidején Németalföldön is dicsőítettek.[86]

Összefoglalva a Zrínyi család törökellenes harcairól készült egykorú és közel egykorú ábrázolások ikonográfiai vizsgálatát, megállapíthatjuk, hogy *az anyag két kiemelkedő egyéniség, az idősebb és az ifjabb Miklós alakja köré sűrűsödik.* Az idegen elnyomók elleni küzdelem nemes hagyományait azonban tovább vitték a család többi tagjai is, s hogy ezt nem akárhogy tették, arra példa harcaik képi megörökítése is. A távoli Európa metszői csak a legkiválóbbak iránt érdeklődtek a magyar harcosok közül, hiszen egyébként elsősorban saját itt küzdő honfitársaik dicsőségét akarták növelni. *Témaválasztásukkal az akkori világ nagyrabecsülését tolmácsolták* népünk e kiváló fiainak érdemei előtt.

[85] Nagy Iván: Magyarország családai. X. k. Pest, 1863. 159. p.

[86] Vö. Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XIII. k. 233. p. 29., 235. p. 43. Cennerné Wilhelmb G. i. m. Folia Archaeologica XVI. k. 205. p. V./7., IX—IX/1., 206. p. IX/2., X., XIII/4.

ZRÍNYI ALAKJA ZENEIRODALMUNKBAN

SONKOLY ISTVÁN

Nemcsak az írók, képzőművészek képzeletét táplálta Szigetvár dicső várvédelme, hanem a zeneszerzők is témát meríthettek belőle. Legkevésbé sem von le a megzenésítések értékéből, hogy szövegfundamentumuk sokszor nem volt magyar eredetű, hiszen a Zrínyi vitézsége iránti érdeklődés áttörte országhatárunkat. Hősi halála már eleste évében, 1566-ban inspirált egy névtelen verselőt, ki eképpen siratta a szigetvári hőst tizenegyes szótagszámú énekében:

„Emléközzünk mi nagy veszedelmünkről
Országunkban nem régen lőtt dolgokról
Sziget romlásaról és veszéséről
Szoltán Szulimán császárnak haláláról. . ."

Az anonim költő terjengős versét Tinódi *Szertelen vesződelm* (1552) kezdősorú énekére alkalmazta.[1]

A későbbi zenei anyagból, mely a hősi várvédelmet tárja fel, először a nagyméretű alkotásokat, az egész estet betöltő *operákat* tárgyaljuk, majd azoknak elemzését követik a *nyitányok*, egy *szimfónikus költemény*, végül pedig *kisebb zongoradarabok és dalok*. Így dolgozatunk zenei műfajok szerint csoportosítja anyagát, belefoglalva a külföldi vonatkozásokat is.

Az öt opera alapja: Körner hatásos drámája. Az alig 22 esztendős korában elhunyt költő érdeklődését korán felkeltette Zrínyi személye, s színművet alakított belőle.

Körner drámájának cselekménye hamarosan közkedvelt lett az énekes színpadon. Első operafeldolgozását a csehországi obergeorgenthali születésű *Franz Glaeser*nek köszönhetjük. Mint a kor legtöbb muzsikusa, ő is sokat vándorolt országról országra. Bécsbe került mint hegedűs és karmester, majd Berlin lett a hazája a 32 éves ifjúnak. Végül 1842 után, 44 éves korában telepedett le Dániában, hol megmaradt élte végéig s 1863-ban halt meg Koppenhágában. Zrínyi-darabja 1836-ban, 38 éves korában került színre Berlinben, a Körner tragédiája nyomán kialakított librettóra.[2] Miután vezérkönyve bizonyára kéziratban maradt, s így Magyarországon nem ismeretes, eltekintünk zenéjének részletezésétől.

[1] TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN: Historia az Szigetvárnak veszéséről. Közli SZILÁDY ÁRON: Régi Magyar Költők Tára. VII. k. Bp., 1912. 310—311. p. Említi SZABOLCSI BENCE a Magyar Zene Századai kötetében. Bp., 1959. 122. p., továbbá CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A XVI. sz. magyar dallamai. Bp., 1958. 642. p.

[2] SEBESTYÉN EDE: Magyar operajátszás Budapesten. 1793—1937. Bp., 1937. 49. p.

A második Zrínyi-dalmű horvát komponista műve volt. A XIX. század első fele, mely életre hívta a magyar, orosz, finn, norvég, spanyol stb. nemzeti operát, megérlelte a horvát dalmű megszületését is. *Iván Zajc* a horvát zenekultúrában talán Erkel szerepét töltötte be dalműveivel, operettjeivel, kórusaival. Fiumében, a kies tengerparti városban született 1832-ben. Alig 6 éves korában már hangversenyezett Fiumében, és 12 éves korában — akárcsak Mozart — operát szerzett. Rendszeres zeneszerzői tanulmányait azonban csupán 17 éves korában kezdte el, s a Milánói Konzervatóriumban diplomája kiadásakor ezüstéremmel jutalmazták. Később elkerült a császárvárosba, ahol megbízták operettek komponálásával is. Végül 1869-ben hazatért Zágrábba, itt átvette a Zeneiskola és a színházi zenekar irányítását. Munkássága kivirágzott a honi talajban, számos operája a horvát történelemből merítette tárgyát. Zajc Zrinjskije nagy lelkesedést keltett horvát földön, s máig sem csökkent az érdeklődés iránta. Cselekményének központja—igen helyesen — teljesen a várvédelem. Zajc dalműve egyébként nyolc jelenetre tagozódik, melyet megelőzött a szokásos zenekari nyitány. Ennek rövid dallama kupolaszerű melódia, mely döntő szerephez jut a nyitány feldolgozásában. Az opera főhőse Nikola Šubić Zrinjski, kinek bariton szerepe jól személyesíti meg a hősi karaktert. Librettóját Körner után Hugo Badalić, az ismert költő alakította. A dalmű intonációja romantikus jellegű, nincs híján a drámai erőnek. A pontozott ritmus végigvonul nemcsak Zrínyi áriáiban, hanem a tutti részekben is. Mintha ez a ritmizálás a harci riadó kísérő lebegése lenne. Kiemelkedő, hatásos jelenete Zajc dalművének a fantasztikus keleti tánc, mely nem tartalmaz keleti jelleget, hanem inkább horvát népi táncra emlékeztet. Gyors mozgású, kromatikában bővelkedő motivika jellemzi Juranić, Zrínyi, Paprutović együttesét is az 5. jelenet elején. Zrínyi románca lágy, érzelmes meloszu, a jellegzetes bővített másodlépést is tartalmazza melódiavezetésében, mely gyökerében arab—török kulturális körre vezethető vissza. Tehát, mintha szembeállítani igyekezne a különböző szereplők áriáit hangulatbelileg, s a hősök jellemzésében is törekedne intonációs különbségre.

Zajc dalművének végső szakasza a dráma katarzisát, a várvédők hősi ellenállásának utolsó óráit vetíti elénk, s az összeomlás katasztrófája valóságos „vihar" zenével párosul. A befejezésben visszatér zengzetesen a bevezetés korálszerű tématikája, éreztetve a hősök megdicsőülését.

A harmadik Zrínyi-operának, *Adelburg Ágoston* dalművének ősbemutatóját Pesten, a Nemzeti Színházban tartották 1868. június 23-án. Szerzőjének családi neve Abranovics. Adelburg jónevű hegedűművész volt és egyben karmester is. Adelburg operájának kéziratos partitúráját előszóval is ellátta, így irányelveiről, zenei felfogásáról hitelesen tájékoztatta az érdeklődőket. Bevezető soraiban dicsőítette a nemzeti stílust, és határozott ellenszenvet nyilvánított a „kozmopolitikus" világnyelv köpenyével burkolózó, s zsarnokoskodó három zenei kifejezésmóddal, a némettel, az olasszal és a franciával szemben. Az I. felvonást megelőző előjátéka egészen indulószerű, színkópás mozgású. Utána az I. felvonást megnyitja egy triolás beosztású figura, melyet követ a janicsárok kórusa, kik szép panegyrist énekelnek a szultánhoz. Cigánytánc, cigánykórus, majd a müezzin éneke követi ezt. Míg az I. felvonás a török, a II. felvonás a magyar táborban játszódik. Hogy

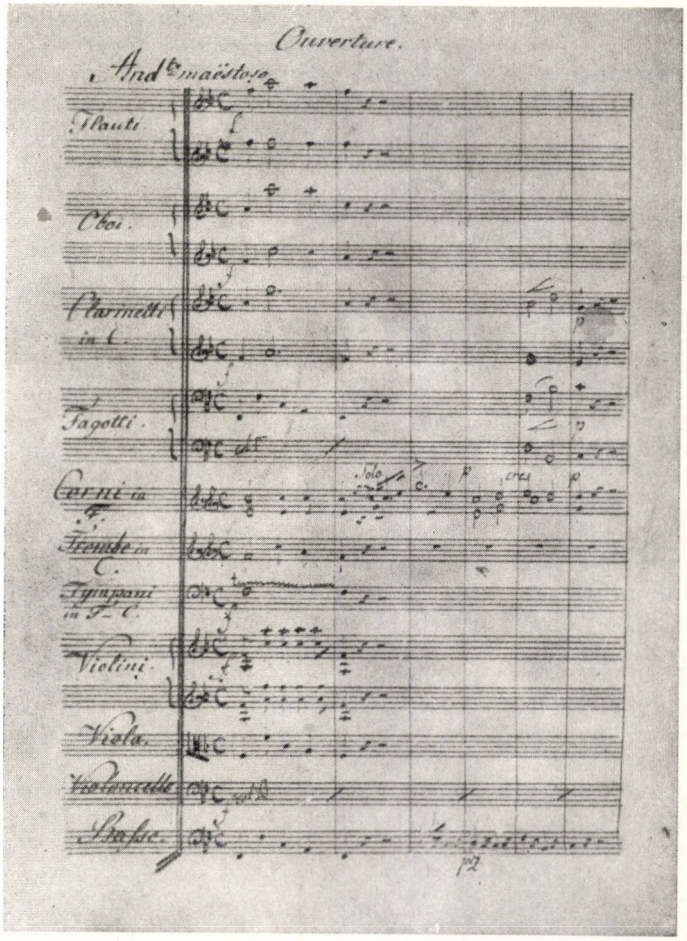

ADELBURG *Zrínyi-operájából a nyitány kezdete*
Operaházi Könyvtár 48. sz.

a török miliő ábrázolása sikerült, könnyen érthető, hiszen a konstantinápolyi születésű szerző hallhatott elég sok török muzsikát. Az I. felvonás lendületes finálével zárul. a II. felvonás befejezése lassú tempójú. Helena lírai álmodozású, megkapó szoprán szólója alatt elhallgatott a hangszerek tömege, csupán a hárfa tört hangzatai kísérték az énekesnőt. Kiemelhetjük Adelburg operájából a hatásos magyar táncot és a tömören kialakított énekkari részleteket. Említésre méltó, hogy Adelburg operájának nyitányát a Pesti Filharmónikus Társaság zenekara is megszólaltatta 1866. március 11-én a pesti Vigadó nagytermében megtartott hangversenyén. A korabeli zenekritika lelkesen dicsérte a dalművet. Ábrányi Kornél zenei lapja, a Zenészeti Lapok is felhívta rá a közönség figyelmét, mert „emelkedett költészet, erőtelj, és tiszta átlátszó irály jellemezte.... Szerzője ama

zeneköltők közé tartozik, kik átgondolva, mesterkéltség nélkül követték inspirátiójukat, s minden alkalommal a természetest, a szépet, a mindenki által megérthetőt keresték." Megemlítette még a recenzió: „a török zene feltüntetésében egészen eredeti vonásokkal bír." Majd a kritikus részletesen elemezte a dalmű főbb jeleneteit, s kiemelte a müezzin énekét, s az imakart az I. felvonásból, továbbá Helena áriáját, szerelmi duettjét Juranićcsal, az ezt követő polifon jellegű kvartettet, és kvintettet, mint a II. felvonás főbb részeit. Sajnálattal állapította meg azonban a kritikus a rendezői „olló" működését, mert a többi felvonásban a kelleténél több „húzást" alkalmaztak. Így maradt ki a IV. felvonásból a „hourrik lágy éneke, mely igen poétikus volt, de nem a szerző intenciója szerint szcenírozva". A darab végső felvonása emelkedő jellegű, gazdag ünnepélyes jelenetekben. A referens is kiemelte Zrínyi áldását, a kirohanás előtti csatadalt, Helena végbúcsúját Juranićtól, mint megkapó, fokozódó hatást kiváltó drámai részleteket. Ám a kritikát nem jelezte, illetve szignálta a cikk írója, így ezért teljesen a szerkesztő felelős, ki ugyanabban a számban jellemrajzot is publikált a szerzőről, a. k. poligrammal jelezve tanulmányát.[3]

A negyedik Zrínyi-dalmű *F. Hellmann* darabja, Sebestyén Ede szerint 1869-ben került színre Mannheimban. Az ötödik dalmű pedig, amely ugyancsak Szigetvár elestéből merítette témáját *Antonio Smareglia* Der Vasall von Szigeth című műve. Smareglia Polában, a híres dalmát kikötővárosban született 1854-ben, s zeneszerzői tanulmányait a Milanói Konzervatóriumban végezte, majd később címzetes professzor lett Triestben. Számos dalműve került előadásra. Szigetvári vonatkozású operájának 1889-ben Bécsben volt az ősbemutatója. Hellmann és Smareglia operamuzsikáját nem ismerjük, vezérkönyvük szintén kéziratban maradt, így mellőzzük beható elemzésüket.

Bár az öt említett opera közül csak egy maradt színen, érdemük elvitathatatlan. Semmit nem von le értékükből, hogy vezérkönyvük nem került nyomtatásra, az operapartiturák megjelentetése rendkívül költséges volt. Kettőnek zenéje megtalálható Budapesten: Zajc operájának zongorakivonatát az OSZK páratlan értékű zeneműtárában találjuk,[4] Adelburg dalművének kéziratos vezérkönyve pedig az Operaház unikumokban gazdag zenei könyvtárának anyagát szaporítja. A többi három operapartitura külföldi könyvtárakban rejtőzik.

A szigetvári hősök dicső emlékezetét fenntartotta még két zenekari nyitány is. Az alábbiakban ismertetésre kerülő két Zrínyi-nyitány teljes, lezárt, befejezett mű, tehát nem a drámai mű bevezetése, hanem a nagyszerű történelmi események drámai összesűrítése egyetlen tételben. Mindkét szerző több-kevesebb sikerrel, jellegzetes zenei motívumokkal az izgalmas csataképeket vetíti elénk, s a dráma megragadó mozzanatait szimfónikus keretbe sűríti össze.

[3] Zrínyi. Zenészeti Lapok, 1868. (VI. évf.) 39.sz. 610—614. p. A. K. [Ábrányi Kornél]: Zrínyi szerzője. Uo. 616—619. p., továbbá szövegismertetése uo. 38 sz. 579—583. p.

[4] ZAJC, IVAN: Nikola Subić Zrinjski. Op. 403. Glasbena trag. u. 3. cina. OSZK. Zeneműtár Mus. pr. 6616.

Az első nyitány szerzője *Ruzitska György*, bécsi születésű zeneszerző, ki 1819-ben Kolozsvárra költözött, s ott is halt meg 1869-ben. Mint a helybeli zenei élet szervezője és fáradhatatlan agitátora számos zeneművét adatta elő Kolozsvárott. A Zrínyi című drámához komponált nyitánya valószínűleg Körner drámájának bevezető muzsikája. Közkedvelt lehetett ez az 1848-ból való nyitány,[5] bizonyára megbecsülte kora közönsége is, mert szerzője 1859-ben zongorára, négykézre is átdolgozta vezérkönyvét, s ebben az alakjában került az OSZK Zeneműtárába. A nyitányt a korabeli bécsi klasszicizmus formanyelvéhez alkalmazkodó szonátaformában komponálta Ruzitska. Főtémája hármashangzat felbontásából alakuló frázis, melyhez pontozott ritmusú részlet csatlakozik. Mind ez, mind pedig a kromatikával átitatott melléktéma típusa könnyen meglelhető Haydn, Mozart és más bécsi mesterek alkotásaiban. Feldolgozási részében mintha a skálaszerűen lefelé gördülő futamok és az akkordfelbontások a csataképet jelképeznék. Ennek a végén a felemelt negyedik fokú alterált szűkített hetedhangzattal váltogatja a domináns akkordot, és ezzel alaposan előkészíti az expozició visszatérését. Majd pontozott ritmusú, száguldó tempójú kóda fejezi be a nyitányt, amelynek felfelé törő, szignálszerű motívuma visszavezethető a melléktéma anyagára. Kigyózó tizenhatod menetei, gyors futamai az izgalmas ütközet jeleneteit kissé naiv eszközökkel vetítik elénk. Bár Ruzitska nyitánya sem került kiadásra, mégis kézirata az erdélyi zeneélet fontos emléke.

A következő Zrínyi-nyitányt a fiatal, 20 éves *Dohnányi Ernő*nek köszönhetjük. Dohnányi zongora- és zeneszerzési tanulmányait 1897-ben végezte a Zeneakadémián. Általános szokás szerint az utolsó éves zeneszerzési hallgatók vizsgadolgozatait nyilvános hangversenyen mutatták be, amelyet mind a közönség, mind a sajtó rendszeres figyelemmel kísért. „Mert a kezdő zeneszerzőnek köteles az iskola alkalmat nyújtani, hogy megszerezzék azt a tapasztalatot, amit csak a művek nyilvános előadása hoz meg. A mű csak a dobogón készül el teljesen" — írta Kodály egyik cikkében.[6] Az 1897. június 3-i előadáson a közérdeklődés — érthetően — Dohnányi felé irányult, aki d-moll szimfóniájával a millenniumi nagydíjat nyerte el, és külön 500 frt összeggel jutalmazták a Zrínyi-nyitányát. Helytelen lenne azonban, ha a fiatal Dohnányi zenéjében mélyen gyökerezett magyar hangvételt keresnénk, hiszen 1897-ben még nem indult meg a rendszeres népzenegyűjtés. Dohnányi magyar zenei hátvédje, zenei talapzata nem lehetett más, mint a százados verbunkos hagyomány, s a népies műdalok szentimentális dallamáramlata. Bizonyára a helyes önkritikájú szerző később maga is csak „dolgozatnak" tekintette ezt a zenekari művét, és ezért nyomtatásban meg sem jelentette, elő sem adatta. Bár 1896 előtt már Debussy, Richard Strauss számos műve jólismert a szakmabeliek között, Dohnányinál ennek nyomát sem leljük. A fiatal szerző Brahmst és Schumannt utánozta, azonban hang-

[5] Lakatos István: Ruzitska György emlékezései az 1856 évből. Cluj (Kolozsvár); 1940. 10 p. (Erdélyi Ritkaságok.) Nyitányának kézirata. OSZK. Zeneműtár Ms. Mus. 239.

[6] Kodály Zoltán: Tizenhárom magyar zeneszerző. Budapesti Hírlap, 1925. jún. 24.

szerelése ügyes és jobb mint tematikus kidolgozása. Lassú bevezetését gyors szonáta formájú tétel követi, melynek főtémája kihangsúlyozta az első ütemrészre jutó rövid kezdetet. Ezzel kis magyaros ízt adott darabjának, de ennyi, avagy még több magyaros jelleg mutatkozik mintaképének, Brahmsnak is néhány művében, főleg a g-moll zongorás négyesében. Teljesen a főtéma kifejlesztéséből táplálkozik a feldolgozási rész, melyben nincs szerepe a szinkópás ritmikájú melléktémának. Ennek kromatikus menetei, henye szűkített hetedhangzat halmozásai, sokszor „üresjáratok" benyomását keltik. Az expozíció megismétlését Dohnányi — az erőteljesebb hatás kedvéért — dúr hangnemben írta. Nagyméretű kóda fejezi be a nyitányt, melynek a kezdetét jelző dob és tam-tam ütés pillanatnyi jótékony csendet teremtett, s a hallgatók így lélegzetvisszafojtva figyelhették a fejleményeket, a fényteljes befejezést.

Dohnányi nyitánya általános tetszést keltett, s a kritika sem fukarkodott az elismeréssel. Kern Aurél megállapította recenziójában: „a csataképei színesek, a zenei festés megengedett eszközével élt az esztétikai határok között. A mű formája szabad, néha csapongó."[7] Kern kritikája azonban vitatható. Dohnányi nyitányának nem „csapongó", hanem épp ellenkezőleg: iskolásan szolíd volt a kidolgozása.

Az Egyetértés f. k. poligrammal szignált közleménye is vitatható. A cikkíró szerint: „Dohnányi eredeti művészegyéniség, kiben az alkotó erő kiváló formai érzékkel és figyelemreméltó technikai tudással párosult, de sokat beszél, keveset mond. Hangszerelésében máris Strauss raffinériájához nyúlt. Ezer szerencse, hogy Dohnányiban több az invenció, semhogy a programzene útvesztőjébe tévedne."[8] A cikk sok félreértést tartalmaz. Strauss „raffinériája" távol esett Dohnányitól, hisz mestere, Koessler a brahmsi hagyományokat ápolta, s ennek a szellemnek kisugárzó körébe tartoztak zeneszerzési tanórái is, melyeken Beethoven-elemzésekkel nevelte tanítványait: Dohnányit, Bartókot, Kodályt, Weinert. Előadásainak akadémikus szelleme növendékei szemhatárán túlra hessegette az új zene „démonait".

A szigetvári hősök dicső emlékezetét ápolta még a múlt század második felének népszerű bécsi komponistája, a Keszthelyről elszármazott *Goldmark Károly* szimfónikus költeménye is. Goldmark Zrínyi-ópuszát már hajlott korában, 70. életévének betöltése után írta. Az időpont rögzítése lényeges Goldmark esetében, mert 46 éves kora előtt alkotta legjobb műveit. Négy kompozíciója él ma is a köztudatban, a zenei élet vérkeringésében: a *Sakuntala-nyitány* (1865) a *Sába királynője* (1872), a *Hegedűverseny* (1874) és a *Falusi lakodalom* (1876). A 46 éves korán túl keletkezett opuszai közül egyik sem lett időtálló. Ennek okát azzal magyarázhatjuk, hogy szakított a régi egyéni dolgozásmódjával, levetette régi, orientalizmustól izzó eredeti stílusát, 46 éves kora után csatlakozott az osztrák romantikus irányzathoz, s ezzel feláldozta sajátságos, egyéni hangvételét. Pedig új stílusa nem saját, hanem kölcsönkért köntös volt, és ebben csak epigon lehetett. Zrínyi-opuszát külső mozzanat, az 1853-ban megalakult Pesti Filharmónikus Társaság

[7] Dohnány kézirata az OSZK. Zeneműtár Ms. Mus. 3270. *k. a.* [Kern Aurél]: Hangversenykritika. Budapesti Hírlap, 1897. jún. 4.

[8] *f. k.:* Hangversenykritikája. Egyetértés, 1897. június 4.

fennállásának fél százados jubileuma hívta életre. Nagy zenekarra komponált műve lassú bevezetéssel kezdődött, s ezt gyors tempójú, szonátaformájú tétel követte. Akad ugyan benne magyar jellegű ritmizálás is, ám a motívumok továbbfejlesztése a sok kromatika miatt inkább bécsies intonációjú. Figyelemre méltó azonban egy második tizenhatodon induló motívuma, mely lényegében felfelé törekvő tört moll-hármas figura. Ebben, kis változtatással Strauss Don Juanjának kezdő motívumát idézi Goldmark. Feldolgozási része ötletes, de az expozíció visszatérését nem készíti elő eléggé. A 73 éves lelkes komponista maga vezényelte művét a jubiláris hangversenyen. A sajtó azonban elismerése mellett nem titkolta a rideg valóságot sem. A Budapesti Hírlap zenereferense a következőket írta: „a Mester a magyar stílussal kísérletezett benne, ami itt-ott mintha megkötné fantáziáját. Egyénisége sem nyilvánult meg benne oly közvetlenül és elragadó erővel, mint ahogy megszoktuk Goldmarknál. A felülmulhatatlan mesteri tudást, a zenekari effektusok és a felépítés ragyogó művészetét jobban csodáltuk Zrínyiben, mint a mű tartalmi becsét."[9] Kacsóh Pongrác még keményebben fogalmazta a Zrínyiről ugyanezt a nézetét. „Csakis cifrázataiban magyar, ritmusában, harmóniáiban, sőt legnagyobbrészt melódikus frázisaiban kozmopolita mű, a nagy mester gyengébben inspirált darabjai közé tartozik, melynek nagy jövőt jósolni banális hizelgés lenne."[10] Maga az agg mester is elismerte a mű fogyatékosságait, és átdolgozta darabját. Goldmark — mint a Filharmonikus Társaság Kézirattárának példányán található bejegyzés mutatja — 1904. VI. 7-én fejezte be a mű átdolgozását. Még egyszer, talán utoljára, 1907. november 5-én játszották a Filharmonikusok az átdolgozott kiadást. Most előnyösebb lett a sajtó véleménye. Kern Aurél szívesen emlékezett meg róla: „Goldmark műve azért kedves nekünk, mert magyaros témákat szólaltat meg benne."[11] Goldmark nyitánya kéziratban maradt, akárcsak Ruzitska s Dohnányi ópusza, csupán vezérkönyve két oldalát közölte fakszimilében Kálmán Mária.[12]

A teljesség kedvéért a német *Karl Grimm* szimfónikus legendáját említjük még, mely szintén Körner drámája nyomán keletkezett.[13] Sem a szerző életét, sem partitúráját nem ismerjük.

Jókai Mór hírnevét gazdagította regényei mellett 26 színműve is, melyek közül a köztudat a legsikerültebbnek a Szigetvári vértanuk feldolgozását tekintette. Amint a festmény a keretet, úgy kívánta e dráma is a kísérőzenét, zenei betéteket, a zenei keretezést. Jókai drámájának az 1860-as nemzeti színházi bemutatójára a színházi kórus vezetője, *Bognár Ignác*, a népszerű dalköltő szövetkezett Jókaival, és ellátta zenei betétekkel a drámát. Kísérőzenéjének egyik száma volt a Pesten már 1841-ben megtelepült *Volkmann*

[9] Flórián: Hangversenykritika. Budapesti Hírlap, 1903. május 5. A mű első verziójának eredeti kézirata a Zeneművészeti Főiskola Goldmark Múzeumában.
[10] Kacsóh Pongrácz: Hangversenykritika. Zenevilág, IV. évf. (1903) május.
[11] *k. á.* [Kern Aurél]: Hangversenykritika. Budapesti Hírlap, 1907. nov. 8.
[12] Kálmán Mária: Goldmark Károly életéről és műveiről. A Zene XI. évf. (1930) 13—14. sz. 223—224. p.
[13] A Zene, XVI. évf. (1935) 16. sz. 267. p. (Hírrovat)

*Róbert*nek Visegrád című művéből kölcsönzött Szoliman-zenekép,[14] *Káldy Gyulá*nak, a kuruckor dalai fanatikus propagálójának hangszerelésében. *Huber Károly*nak, a Nemzeti Színház karmesterének átírása is helyt nyert a kísérőzenében, ki az 1807-es Insurgens-indulót, csatazenét, s a francia Köztársasági Indulót instrumentálta fúvósegyüttesre tamburinnal. Huber hangszerelése ügyesebb volt, mint Káldyé. Egyébként Huber munkája nem ekkor került először előadásra, hanem már 1854. december 6-án az I. László című drámában, és ezt csupán megismételték Jókai darabjában. A kísérőzene vezérkönyve és szólamai szintén megtalálhatók az OSZK Zeneműtárában (Népszínházi csoport 701. sz.).

Még néhány kisebb terjedelmű zeneműről sem feledkezhetünk el, amelyek bár szerényebb keretben, de szintén programzenei beállításban tükrözték a szigetvári ostromot.

A verbunkos tánczene, mely forrása, éltetője volt a XIX. századi magyar zenének, már a század elején sugalmazta a verbunkos stílus egyik mesterét, *Lavotta Jánost*, ki két zeneműben is szép obeliszket emelt a szigeti események megörökítésére. Az egyik darabja a Zrínyi nótája. Kézirata eredetileg a Budapesti Nemzeti Zenede könyvtárának állományába tartozott, majd 1934-ben átkerült az Országos Széchényi Könyvtár zeneműtárába *Lavotta János* Töredék Verbunkos nótájiból cím alatt. Lavotta Rezső, a kottatár akkori őre, amikor kiadta 1940-ben a múzeumi kéziratok címjegyzékét, csupán ezen a néven említette, elhagyva alcímét, a Zrínyi nótáját.[15] Teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a darabnak csupán a II. hegedű és basszus szólama található. Miután hiányzik az I. hegedű „stimmje", nem szólhatunk dallamáról. Annyit azonban így is megállapíthatunk róla, hogy Lavotta darabja g-dúrban kezdődik, és é-moll hangnemben záródik. A dinamikai árnyalatok elkerülték Lavotta figyelmét, mert csupán a két ellentétes hangerőt, a fortét és pianót jelezte.

Ugyancsak *Lavotta János* komponálta a Szigetvár ostroma című hangulatos zeneképet. Az öt, egymást követő kis zenekép címei: Tanácskozás, Ostromzaj, Végbúcsú, Ima, Harctérre rohanás. A Tanácskozás pontozott ritmusában a régi „hallgatók" hangvétele él, s ez visszatér az Ostromzaj második felében is. A lelassított trillasorozat, mellyel befejezte az Ostromzajt, mégha naiv eszközökkel is, hangfestő célzatúnak tekinthető. A Végbucsú a szentimentális líra utánrezgése, telve végtelen sok cifrázattal díszített futammal. Az Ima is tobzódik trillákban, de ezek különlegesek: nem a szomszédos hangok között képződnek. A Harctérre rohanás trombitaszó-szerű befejezése csak fokozza a hatást. Szabolcsi szerint Lavotta zenedarabja a „legegységesebb, mert tisztán verbunkos anyagból készült, és tonális szerkezetében legtisztább, eredetileg talán hegedűdarab volt, ma azonban csak Kirch János harmincas évekbeli zongoraátirata révén ismeretes. A keret eléggé laza, de Lavotta könnyed és lágy, kissé határozatlan, külső hatá-

[14] D. Szemző Piroska: Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó. Magyar Könyvszemle, 77. évf. (1961) 4. sz. 452. p.

[15] OSzK. Zeneműtár Ms. Mus. 1489. — Lavotta Rezső: Magyar Nemzeti Múzeum Kéziratok Címjegyzéke. Kéziratos hangjegyek. Bp., 1940. 112. p.

sokra sokkal készségesebben reagáló egyénisége épp az ilyen laza keretek között érezhette jól magát".[16]

Zongorára szerezte *Bartalus István*, a múlt századközepi kiváló zenetörténész és ismert zeneszerző a Zrínyi Lantja című zongoradarabját. 1857-ben kiadott szerzeménye népszerű lehetett korában, hiszen másodszor is megjelent 1905 körül a Rózsavölgyi cég kiadásában. A Hallgatón végigvonulnak a cimbalom hangját utánzó figurák, a Friss táncszerű. A lassú része b-mollban, a közép gyors gesz-dúrban, a befejezése pedig d-dúrban hangzik. Magában a Hallgatóban is akad ismétlés, de nem a szokásos módon az első, hanem a második része tért vissza. A Friss melosza régi verbunkos-szerű frazeológiára épült, és hatásos feldolgozású. Ritmusa kissé emlékeztet „Kolozsváros olyan város" kezdetű népdalunkra.

Közismert Arany János nagy zeneszeretete. Bartalus István összeírta az Arany emlékezetében élő dalokat. Ezek között a Kölcsey versére szerzett: „Hol van a hon . . . " kezdetű dallam is szerepelt.[17] Kölcsey e versét 1830-ban Szobráncon írta és Szobránci-dalnak nevezte el. De ilyen címen nem engedélyezte a cenzúra, ezért *Zrínyi-dala* verscímen került megkapó elégiája a közönség elé. A publikált dalgyűjteményből Bartalus, Kölcsey e versét kihagyta, mivel műve mint népdalgyűjtemény jelent meg.

Zeneszerzőink szívesen foglalkoznak történetünk kimagasló alakjaival. Mátyás király, II. Rákóczi Ferenc személye mélységesen beivódik a zenei köztudatba, s a zenetudomány régen tisztázta a zenei kapcsolatukat. Históriánk más kiemelkedő egyéniségei is hatottak a zenére, így Szigetvár hősei is. De Szigetvár hősei hatottak mindazoknak a népeknek a zenéjére is, amelyek e nagy küzdelemben részt vettek. Zrínyi hősi egyéniségének szerepeltetését a zeneirodalomban most első ízben ismertetjük, ha — adott lehetőségeinkhez képest — korlátozott terjedelemben is.

[16] Szabolcsi Bence: A XIX. század magyar romantikus zenéje. Bp., 1951. 162 p.
[17] Kodály Zoltán—Gyulai Ágost: Arany János népdalgyűjteménye. Bp., 1952. 85 p.

SZIGETVÁRI ZRÍNYI MIKLÓS-BIBLIOGRÁFIA

BABICS ANDRÁSNÉ

Szigetvári Zrínyi Miklósra és utolsó küzdelme színhelyére, Szigetvárra nézve megközelítően kielégítő bibliográfiánk sincs. Szigetvári vonatkozásban nemcsak egy általános könyvészetre gondolunk, hanem azokra a munkálatokra, amelyek a színhelyre, főképpen a várra, az utóbbi kialakítására, különböző ábrázolásaira, térképezésére vonatkoznak; Szigetvár és Zrínyi szimbólikus egységben élnek ma már négy évszázadon át. Zrínyinek és katonáinak hősi áldozata mind a maga korában, mind a későbbi évszázadok történetírásában, képzőművészetében, költészetében, szépirodalmában kiemelkedő helyet foglalt el. Az események jelentőségét, a szereplő személyek hőstetteit, a végvár nagy szerepét a szigetvári emlékkötet tanulmányai is illusztrálják. A Zrínyire és Szigetvárra vonatkozó kutatások nyilván továbbra is folyamatosak lesznek, mert a szigeti végvár sorsa Zrínyivel együtt a magyar történelem része volt és marad.

Az alább bemutatott bibliográfia csak hozzájárulás ahhoz, ami már ilyen irányban (rejtett bibliográfiaként és egyes monográfiák jegyzetapparátusaként) megjelent, és előkészítése a jövő egy szélesebb keretű Zrínyi-bibliográfiájának.

Könyvészetünkből — tekintettel a korlátozott terjedelemre — kihagytuk a kéziratos munkákat, bármilyen jelentősek is ezek. Kihagytuk a vár számos érdekes távlati rajzát, s a várról készült értékes térképvázlatokat, amelyek hazai könyvtáraink gyűjteményeiben, továbbá külföldi levéltárak térképgyűjteményeiben, különböző atlaszokban találhatók. Zrínyire és Szigetvárra vonatkozó ikonográfiát a jubileumi kötet tanulmányában kell keresnünk. Összeállításunkban külön csoportosítottuk a XVI. századi nyomtatott forrásokat, amelyek valójában a későbbiekben is Zrínyi Miklósra és a szigetvári eseményekre vonatkozó tudományos és egyéb irodalmi stb. alkotásoknak bázisául szolgáltak. Külön csoportba osztottuk a XVII—XVIII., majd külön a XIX—XX. századi feldolgozásokat. E munkák jó része már nemcsak az említett első csoportban feltüntetett forrásokra támaszkodott, hanem a levéltárakban gyűjtött dokumentumokra is — mind hazai, mind külföldi vonatkozásban.

A tudományos irodalom mellett azért adtunk szépirodalmi és költészeti kategóriába osztható bibliográfiát, hogy utaljunk a kiterjedt Zrínyi és szigetvári kultuszra. Ugyanilyen cél indokolja az ún. egyéb és kisebb cikkek kategóriáját is.

Bibliográfiai címeinket csak a szükséghez mérten annotáltuk. Speciális, zárt témájú bibliográfiáról lévén szó, minden mű, értekezés, cikk, vers, színdarab, novella vagy regény, Zrínyi Miklósra és a korabeli szigeti várra, a közvetlen környezetre vonatkozik.

1. *Aduis* de Vienne en Autriche, et de Hongrie, ausquel est comprins ce qui s'est passé esdicte lieux, depuis le vingtcinquieme jour de Moys de Juining iusques au huitieme d'Aoust, mil cinq cens soixonte siz. La conqueste de quelques Citez & Terres sur le grand Turc & des confiture de ses gens. — Vienne, (1566.) 5 ff 8 V. — Szigetvár ostromáról is.

2. (Albinus Nivemontius Petrus): De Sigetho Hungariae propugnaculo a Tvrca Anno Christi M. D. XLVI. obsesso & expugnato. opusculum Consecratum virtvti et Immortalitati Illvstrissimi et Nobilissimi Dn. Nicolai Comitis a Zerinio etc. Generalis Capitanei partium regni Hungariae cis Danubianarum. Praefecti Sigethani & c. Ab Illvstri Generoso et Magnifico Dno. Emerico Forgach Barone a Gymes. Equ. aur. & Comite Trinchiniensi & c. genero. Collectum opera Petri Albini Nivemontij. Witerbergae, 1587. Mattheus Vvelack. [62] p.

3. *Auszug*, Äunes Articels. Ausz einem schreiben, ausz Wien, vom 5 Octobris 1560 Augspurg. Hans Zimmermann. [8] p.

4. *Auszug* etlicher newer Zeitung aus Wien geschrieben, wie der Türk die Stadt Zigeth belagert, und was dem Türcken für Abbruch geschehen und wie es auf dem Adriatischen Meer sich zugetragen von den 12. August an bis auf den 16.-ten des Monats verloffen. Anno 1566. 4, [8] p.

5. *Auszug* etlicher Zeitung, von der Türken Kriegshandlung vor Zigeth und anderen Orten im K. Hungern, auch auf dem Adriatischen Meer. Nürnberg, 1566. Valentin Geyszler. 4, [8] p.

6. *Auszug* Newer Zeitungen von den XXX. August 1566. Augsburg. — A híradás szerint Zrínyi már 12 rohamot védett ki, s 10 000 törököt pusztított el, közöttük Begler-béget is. Szolimán a hullák bűze miatt — hátrahagyva 60 000 katonát — 4 mérföldnyire visszavonult a vártól.

7. (Ballino, Givlio): De Disegni delle piu illvstri Citta et Fortezze del Mondo Parte I; laqual ne contiene cinauanta: Con vna breve Historia delle irigini et eccidenti loco . . raccolta da M. Givlio Ballino. Venetia, 1569. Bolognini Zalterii Typis & Formis. 115 p. — A Magyarországra vonatkozó látképek: Győr, Eger, Gyula, Tokaj, Szigetvár. Térkép magyar és török hadak állásáról.

8. Bizarri, Pietro: Beschreibung des letzten Ungarischen Zugs oder Krieg so im jahr 1565 und 1566 . . . Maximilian der Ander . . . geführet . . . Durch Alfonsen Ulloa in Italienischer Sprache an Tag gegeben. Jetz . . . in Teütsche Sprach vertolmetschet. Basel, 1578. 4, 126 p.

9. Bizari, Petri de Bello Pannonico Liber. Vindobonae, 1768. Trattner. 342—419. p. (Schwandtner: Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . . 1—3. k. Vindobonae, 1746—1748.)

10. Bizarri, Pietro (Bizarus, Petrus): Cyprium bellum, inter Venetos, et Selymum II. . . . gestum, libris tribus . . . descriptum . . . primum in lucem editum (Basileae), 1573. Henricpetri. [72] 283 p.

11. Bizarri, Pietro: Della guerra fatta in Ungheria. Lyon, 1569.

12. Bizarri, Pietro: Pannonicum bellum, sub Maximiliano II. et Solymano . . . gestum . . . Basileae. 1573. Henricpetri. [72], 322 p. Későbbi

kiad. Bongarsius: Rerum Hungaricarum Scriptores varii . . . Francofurti, 1600. (Schwandtner: Rerum Hungaricum veteres ac genuini . . .)

13. Budina Sámuel: Historia Sigethi. Totius Sclavonie Fortissimi Propvgnacvili, quod a Solymano Turcarum Imperatore nuper captum Christianis ereptum est, ex Croatico sermone in Latinvm converse. Viennea, 1568. C. Steinhofer. [38] p. Későbbi kiad. Albinus Petrus: De Sigetho Hungaria propugnaculo opusculum. Bongarsius: Rerum Hungaricarum Scriptores varii. (Schwandtner: Rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .)

14. Campana, Cesare: Compendio historico delle guerre ultimamente successe tra Christiani, et Turchi, et tra Turchi, et Persiani . . . Vinegia, 1597. Salicato Vincenti. 4, 65 p., 1 térk.

15. (Charnarvitichiv, Barni): Vazetye Sigette grada sloxeno po Barni Charnarvitichiv Zadraninv. Venetia, 1586. Ambrosio Mazoleto. 20 p.

16. Conti (Natale): Delle Historie de' svoi Tempi di Natale Conti . . . Di Latino in Volgare nuoamente tradotta da M. Giovan Carlo Saraceni (1—2. k.) Venezia, 1589. Damian Zenaro. 2 db. — Szigetvár elestéről a 2. kötet-ben.

17. *De l'aduenement* de Svltan Selin a l'Empire des Turcs: & des affaires de la Hongrie, uer la fin de l'année présente, Mil cinq cens soixante six. Lyon, 1566. Benoist Rigaud. [13], 1 p. — Szigetvárról, Pápáról, Győrről, Szolimán haláláról.

18. *De Sigetho* Hungariae propugnaculo. A Tvrca Anno Christi M. D. LXVI. obsesso & expugnato, opusculum Consecratum Virtvti Et Immortalitati Illustrissimi Et Nobilissimi Dn. Nicolai Comitis a Zerinio etc. Generalis Capitanei partium regni Hungariae cis Danubianarum. Praefecti Sigethani & c. Ab Illustri. Generoso Et Magnifico Dno. Emerico Forgách Barone a Gymes. Equ. aur. & Comite Trinchiniensi & c. genero. Collectum opera Albani, Petri Nivemontij. Witterbergae, 1587. Mattheus Welack. [63] p.

19. Doglioni, Gio (vanni) Niccolo: L'Ungheria spiegata. cve chiaramente si leggono tutte le cose successe in quel regno, da che prima fu cosi nominato suno all' anno corrente 1595 . . . Venezia, 1595. Zenarol. 209 p. — Zrínyiről is.

20. *Ein* schön new Liedt, darinn gemeldet wirdt was diss 1566 Jar ist ausgericht werden . . . von dem thewren Helden Grafen von Serin wie gar standhafftig und ritterlich er sich gehalten . . . H. n., 1566. ny. n. [8] p.

21. *Ein* schön new Lied, darinn gemeldet wird, was disz 1566 Jar iszt ausgerichtet worden von dem Lasarus von Schwende sic, von den Herrn Keretschin Obersten zu Jula auch von dem Thewren Helden Grafen von Serim wie gar standhaftig vnd ritterlich er sich gehalten hat. H. n., 1566. K. n. 8, 4, [8] p.

22. *Ein* schön newes Klaglied darinn kürtzlich bemeldet wirdt, wie der Türk disz 1566 Jar so jammerlich die Christen ermordt vnd vmbracht auch wie er Schlösser, Stätt, Märcht vnd Dörffer zarrissen un zerschlejget. Sonderlich vom Ziget vnd dem tewren Helden Graffen von Serin, wie er so standhafftig sein leben geendet möcht, etc. Augspurg, 1566. Mattheus Francken. 8 p.

23. ELEZOVICH, (Grigorije, Glisa): Iz Carigradskih turskih arhiva Mühimme Defteri. Beograd, 1950. Od izvora pomenućema regeste iz VI. i. V. knj. Mühemi defter za vreme pod 9. VIII. 1564—26. VI. 1566. Törökből ford.

24. FORGÁCH, FRANCISCUS: Rerum Hungaricarum svi temporis Comentarii . . . Posonii — Cassoviae, 1788. Landerer. 702., [7] p. Más kiad. Pest, 1866. Eggenberger. 522 p. (Monumenta Hungariae Historica, 2. oszt. Scriptores.) — Sok adat Szigetvárra, Zrínyire és az 1566-i eseményekre is.

25. FORGÁCH, FRANCISCUS: Zigethi Hungariae claustri potentissimi vera descriptio obsidionis eius . . . Francofourti, 1603. (Wechel) 141—162. p. (REUSNER: Rerum memorabilium Pannoniae . . . narrationes illustres. Francofort, 1603.)

26. FUMÉE, MARTIN: Histoire des troubles de Hongrie, contenant la pitoyable perte et ruine de ce royaume et les guerres . . . entre les chrétiens et les Turcs. Paris, 1594. Sonnius. 4, 369, [26] p. — Az 1566-i hadjárat és előkészületei is.

27. FUMÉE, MART(in): Histoire generalle des troubles de Hongrie et Transilvanie, contenant . . . des guerres . . . entre les Chretiens et les Turcs. 1—2. k. Paris, 1608. Foüet. 1 db.

28. GENTIL, PIERRE: Devx veritables Discovrs, l'vn contenant le faict entier de toute la guerre de Malte, et l'autre declairant au vray les choses exploictées, tant en l'armée de l'Empreur, qu'en celle du Turq & Vayuode, au Pays de Hongrie, & lieux circonuoysins. Auec le pourtraict de la ville & fortere se de Sygetz, située audict pays de Hongrie, & prinse d'icelle, depuis peu de temps, par ledict Turq. Paris, 1567. Jaques du Puys. — Jelentések Szigetvárról 1566-ban.

29. *Gewisse Newe Zeitung* und eigentlicher Bericht des angefongenen und noch itzt werendem Krieg zwischen Kai. Mai. etc. und des Türkischen Kriegsvolk in Vngern mit darueben vermeldung wie das Schlosz Palota von Bascha zu Ofen mit 8000 Türcken . . . belagert . . . Anno 1566. H. n., 1566. [4] p. — Szigetvár ostromáról és Zrínyiről is.

30. *Glaubwürdiger* vnd Warhaffter Berucht aus Vngern, Siben Birgen, Moscaw, Ziget vnd andern Festungen . . . Alles von dem Monat Julij sich biss auff dise Herbstzeit von tag zu tag begeben vnd zugetragen hat, in diesem 1595. Jahr. Nürnberg, 1595. Leonhardt Heussler. 8 p.

31. GÖMÖRY GUSZTÁV: Adalék Szigetvár 1566-ik évi ostromának történetéhez. = Hadtört. Közlem. 1894. 7. évf. 539—544. p. — A győri táborban 1566. szept. 10-én Szigetvárról hírszerzők beszámolója alapján készült jelentés. Wien, Codex 9026., 76—79. p. — A jelentés magyar nyelvű fordítása.

32. HEROLD, BASILIUS JOHANNES: Rerum contra Turces auspiciis Ferdinandi . . . a. 1556. gestarum historiola dialogo conscripta. Basel, 1557. Későbbi kiad. BONGARSIUS: Rerum Hungaricarum Scriptores varii. (SCHWANDTNER: Rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .)

33. *Historia* di Zigeth. Ispvgnata Da Svliman, Re De'Tvrchi. l'anno M. D. LXVI. Nuouamente mandata in luce. Con Privilegio. Venetia, 1570. Appresso Bolognine Zaltieri. 24, [1] p. Más kiad. Turino, 1569. Gio. Criegher. [4] p.

34. *History* von Eroberung der anselichen Vesten Szigeth, welche der Türkische Kaiser Solymanus im Jar 1566 den 7. Sept. eingenommen. Augspurg, 1568. Hans Zimmermann. 20 p. Más kiad. Wien, 1568. Caspar Sterinhofer. 20 p.

35. (Honigerus Nicolaus:) Solymanni XII. et Selymi XIII. Tvrcar. Imp. Contra Christianos: uici sinq, Christianorum contra hos, sub auspiciis trium Potentiss. Rom. Imppp. Caroli V. Ferdinandi & Maximiliani II. res gestae, bella, praelia . . . ab anno 1570 usque in praesentem annum MDLXXVII. peractae . . . Basileae. 1577. Henricpetri [8], 728 p.

36. Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937. (Dunántúl ny. Pécs.) 108 p. (Minerva Könyvtár. 112.)

37. Horváth Margit: Magyarnyelvű adalékok a Zrínyi Okmánytárhoz. 1565. (Közli —). Pécs. 1933. Egyetemi Könyvtár. 13 p. (Pécsi Egyet. Kvtár soksz. kiadványa, 17.)

38. Horváth Sándor: Levelek a két Zrínyi Miklóstól. — Tört. Tár. 1907. 70 p.

39. (Horváth) Stancsics, Marcus: Historia obsidionis et oppvgnationis arcis Zigeth in Vngaria, a Marco Horváth loci illivs capitaneo. Ad regias maiestatis mandatvm descripta et transmissa XIII die avgvsti 1556. Witenbergae, 1557. Petrus Seitzi. 12 p.

40. Istvánffy, Nicolaus: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Agrippinae. 1622. Hierat. [4], 852, [7] p. — A XXIII. könyvben számos adat Szigetvárra és Zrínyire. — Fordításai: Magyarország története 1490—1606. Ford. *Vidovich Ferenc.* 1—2 k. Debreczen, 1867—1871. Városi ny. 2 db. — A magyarok történetéből. Ford. *Juhász László.* A szövegét válogatta és a jegyzeteket írta Székely György. Bp., 1962. Magyar Helikon. 528 p.

41. Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. (1540—1639.) Ford. *Velics Antal.* 1—2. k. Bp., 1886—1890. Athenaeum. 2 db. — Számos adat Szigetvárról is.

42. Kerchelich (Balthazár Ádám): De regnis Dalmatiae, Slavoniae notitiae preliminares . . . Zágráb, É. n. Janders. 28, 522 p. — Zrínyiről a 354., 362—363., 365. p.

43. A *két* Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi Iványi Béla. Bp., 1943. Athenaeum. 332, 1 p.

44. Kovachich (Martinus Georgius): Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. 1—3. k. Budae, 1798—1801. Typ. Reg. Univ. 3 db. — Zrínyiről a 2. k. 11., 324., a 3. k. 205. p.

45. Krizsán László: Török vázlat Szigetvár 1566. évi ostromáról. = Hadtört. Közlem. 1956. 3. évf. 147—151. p.

46. Laszowszky, Emilij: Popis i procejma dobara kneza Stjepana Frankopana—Ozaljskoga god. 1558. = Starine. (Jugoslavenska Akad. znanosti i umjetnosti.) 1902. 30. k. 177—211. p. — Zrínyi első felesége Frangepán Katalin. A Frangepán és Zrínyi birtokok felsorolása.

47. Lazius, Wolfgangus: Des Khuenigreichs Hungern . . . Chronographica Beschreibung. Viennae, 1556.

48. Lazius, Wolfgangus: Rei contra Turcas gestae. Anno 1556. Brevis Descriptio. Ad novam editionem Schardianon recognitae et emendata. —

Vindobonae, 1768. Trattner. 290—299. p. (SCHWANDTNER: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .)

49. *Mansfeldische* Histori. Schlacht vnd herrliche Victoria in Vngern. Kurtze Beschreibung was sich in wereddem Griegs General Ampt, nach dem die Röm: Kay: Mayt: Den . . . Herrn Carolum Graven zu Mansfeld etc. zu Prag mit Fürstlichen Tittel begabet . . . in Vngern vnd vor Gran begeben. Auch was sich ferners mit Raysen, Lägern, Schantzen, . . . theils auch in Sibenbürgen, Ober Vngern, Lippa, Jula, Fatschiat, Bobam vnd andern orten mehr auch vmb Siget . . . zugetragen. Nürnberg, 1595. Leonhard Heussler. V. ö. 163 26 p.

50. MATKOVIĆ, PÉTER: Putopis Marka Antuna Pigafetta u Carigrad od. godine 1567. = Starine. 1891. 23. évf. 68—194. p. — Pigafetta Márk Konstantinápolyba való utazásának leírása 1567-ben. Adatok a déli részek katonai helyzetére.

51. (Matunák Mihály): Adatok Szigetvár 1566-i elestének történetéhez. = Hadtört. Közlem. 1897. 11. évf. 298—302. p. — Belia nevű török fogoly vallomása alapján.

52. MESIČ, M.: Život Nikole Zrinjskoga Sigetskoga junaha. Zagreb, 1866. Antim Jakič, 298, 1 p., 1 kép, 1 mell. (Zrinjska Zviedza. 1.) —75, azideig ismeretlen oklevél közlésével, Zrínyi életéről és tetteiről. Ismerteti RÁCSKI. Knijzevnik. 1866. 3. évf. 590—596. p.

53. MILLER, JACOBUS FERDINANDUS: Epistolae imperatorum regum Ferdinandi primi et Maximiliani secundi. Pestini, 1808. Trattner. 454 p. — Zrínyiről és Szigetvárról a 150—153., 163—164., 220—223. p.

54. MINORSKY, W.—WILKINSON, I. V. S.: The Chester Beatty Library. A catalogue of the turkish manuscripts and miniatures. Dublin, 1958. Hodges Figgis & Co. Ltd. — Több ábrázolás Szulejmán életére, hadjárataira (eszéki átkelés, a szigeti vár).

55. *Newe* Zeittung von 21. Augusts, auss Wien, Anno 1566. Augsburg, 1566. Hans Zimmerman. 4 p.

56. *Newe* Zeytung, von dem 5. Augusti, diss 66. Jars, auss Wienn, von der vesten Stat vnd Schloss Jula, in Vngern, 40 meyl vnder Ofen & c. Dilingen, 1566. Sebaldus Mayer. 4 p. — Szigetvárról is.

57. *Newe* Zeitung von eroberung vnd verlust der beder Vestungen Guila vnd Ziget in Vngern 1566. Nürnberg, 1566. Valentin Geyssler. [8] p.

58. *Newe* zeitungen von dem V. tag Augusti dis 66. Jahrs aus Wien, von der Feste vnd Stadt, Schlos Jula in Vngern 40. Meil vnter Ofen ergangen etc. H. n., 1566. k. n. [4] p.

59. *Newe* Zeittungen von dem 5. tag Augusti, disz 1566 Jars ausz Wien, Was sich vor der Vestung Staatt und Schlosz Jula der Röm: Kay: May: zuge hörig und 40 Meyl unter Ofen in Vngern gelegen verloffen vnd zugetragen hat etc. Nürnberg, 1566. Hans Kholer. [4] p.

60. *Newe* Zeitungen welcher maszen Herr Lazarus von Schwendi, Ritter, vnd der Röm. Kay. May. Oberster im Zips die Türcken vnd Tartern zum andernmal erlegt, geschlagen, etliche Schlosser erobert. Vnd was die Türcken gegen beyden Stetten vnd Vestungen Gula vnd Ziget, weiter fürgenommen haben. 1566. Nürnberg, 1566. Valentin Geyszler. [4] p.

61. Pigafetta, M. A.: Itinerario di Marc Antonio gentil' huomo vicentino. = Starine. 1890. 22. k.

62. *Relation* vnd Extract von aussagen vnd besonderen Kundtschaften dess Türckens Eroberung Sigeths ervolgt auff den 7. Septembris 1566. H. n., 1566. k. n. [6] p. — A jelentés kelt: „Im Kay Veldleger bey Raab de 29. Septembris 1566."

63. *Relation* vnd Extract von aussagen vnd besonderen Kundtschafften des Türckens eroberung Zigeths, erfolgt auff den 7. tag Septembris. 1566. k. n. [8] p.

64. *Rosenberg Wilhelm* v. an den Prager Erzbischof Anton Brus von Möglitz aus dem Lager der 27. Sept. 1566. = Landesverhandlungen (Wien). III. No. 182. — A levél írója Zrínyi Miklós sógora.

65. (Sambucus, Johannes): Obsidio Zigethiensis An: M. D. LVI. descripta per Joan. Sambucum Tirnauien. Pannonium. Viennae, 1558. Raphaël Hofhalter. [6] p. Más kiad. Reusner: Rerum memorabilium Pannoniae . . . narrationes illustres. Francofort, 1603. 115—121. p.

66. Sambucus: De Gyulae et Szigeth excidio. 2. ik Bonfini kiadás. 1581. *Appendix.* Más kiad. Reusner: Rerum memorabilium Pannoniae . . . narrationes illustres. 139—141. p.

67. (Schesaeus, Christianus): Rvinae Pannonicae Libri Qvatvor: Continentes Statvm Reipvb: Et Religionis In Vngaria, Transylvania viciniqs regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae & c. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum vltimo, Iulse & Zygethi expugnationem continens. Witerbergae, 1571. Clemens Scheich—Antonius Schöne. [108] p. Más kiad. Script. rerum Transsilvanicarum, 1. Cibinü, 1797.)

68. Schrot, (Martin): Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs vnd allgemeinen Christenheit in Europa insonderheit des Teutschen Keysertumbs an vnd zugehörige Chur vnd Fürstenthumb auch Ertz und gemaine Bischoffe: dezgleichen andere Abbt vnd Präleten, Graff vnd Herrschafften . . . München, 1581. Adam Berg, [16] 267 p. — Gyula és Szigetvár ostromáról Budina tudósításának fordítása.

69. Sommer, (Johannes): Vita Jacobi Despotae Moldavorum Regvli descripta a Johanne Sommero Pirn. edita sumptibus Illvstris et Generosi Domini Emerici Forgach Baronis à Gymes. Equitis aurati. Comitis in Trinchin & c. Adiectae sunt eiusdem autoris De Clade Moldavica Elegiae XV. quibus etiam Historia Despotica continetur. Vna cum explicatione quorundam locorum in hoc Sommeri scripto, & commentatuncula breui De Walachia & rebus Walachicis. Petri Albani Nivemontii Historig. Saxo. & Profess. in Acad. Witerbergae, (1586.) Johannis Cratonis. 87, [12] 166 p.

70. Szádeczky Lajos: Szigetvár első ostromához. 1556. = Tört. Tár. 1881. 268—282. p. — Egykorú levelek, Zrínyihez is. Forrásközlés.

71. Szalay Ágost: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504—1560. Közli —. Pest, 1861. Eggenberger. 432 p., 12 mell. — Adatok, oklevelek Zrínyi Miklósra és Szigetvárra vonatkozóan.

72. Tarducci, Achille da Corinaldo: Il turco vincibile in Ungaria con mediocri aiuti di Germania. Ferrara, 1597. Baldini. 174 p., 1 térk.

73. Thury József: Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Török forrás szerint. =

Hadtört. Közlem. 1891. 4. évf. 60—80., 208—225. p. — Szelaniki török történetíró a szigetvári ostromról.

74. Török történetírók 1521—1566. 1—2. k. Ford. és jegyzetekkel ellátta THURY JÓZSEF. Bp., 1893—96. MTA. 2 db. (Török Mkori Tört. Emlékek, 2. oszt. Írók.) — DSELÁDZADE MUSZTAFA beszámolója az 1555-ben Zrínyivel vívott csatáról, a görösgali harc. 2. k. 277—278. p. KATIB MOHAMUD ZNAIM. Az 1566. évi hadjárat 2. k. 384—389., 402—403. p.

75. Török történetírók 1566—1659. 3. k. Ford. és jegyzetekkel ellátta KARÁCSON IMRE. Bp., 1916. MTA. 7, 446. p. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek. 2. oszt. Írók.) — PECSEVI IBRAHIM Tarikkjából „A Szigetvár ellen intézett hadjárat rövid története". 71—79. p.

76. ULLOA, ALFONSO: Beschreibung des letzten ungerischen Zugs oder Kriegs, so im Jahr 1565 und 1566 . . . Maximilian der Ander . . . wider den Sultan Solymannen . . . geführet. Basel, 1568. Henrichpetri. 126 p.

77. (Ulloa, Alfonso de—): Comentarios del S. Alfonso de Vlloa de la Gverra, que el Illustriss. Principe don Hernando Aluarez de Toledo Duque de Alua, y Capitan general del Rey Don Felippe N. S. ha hecho contra Guillermo de Nansau Principe de Oranges . . . el anno MDLXVIII. Juntamente con 10 que haspa sado entre la Reyna de Ingalaterra, y el Embaxador Catolico acerco de aquella Magested, y el sobredicho Duque . . . Con la uenida del gran Turco Soliman en Vngria, y su muerte sobre Ceguet et ano 1566. Venecia, 1569. Domingo de Farris. [8], 74 p.

78. URSINUS, VELIUS CASPAR: De bello Pannonico libri decem. Studio et opera Adami Francisci Kollarii. Vindobonae, 1762. Trattner. [24], 326, [22] p., 2 t.

79. VERANCSICS ANTAL összes munkái. Közli *Szalay László*. 1—4. k. Pest, 1857—1873. Eggenberger. 4 db. (Monumenta Hungariae Historica. 2. oszt. Vegyes levelek. 1563—1569. 8—11. k.) — Zrínyire adatok 1. k. 188—199. p.

80. *Verzeinus* Ein von des thewren Heldens Graven von Serin ausgestanden not. Nürnberg, 1567.

81. *Wahrhaftige* Contrafactur, desz Herrn Nikolaus Graf zu Serin löblicher Gedechtnisz 1566.

82. *Warhaffter* aufzzug vnd bericht, was sich im Christlichen Kayserlichen Veldtzug, wider den Türcken, vom 22. Augusti an biss auf den 9. Septemb, diss 1566. jars, zugetragen. Was auch an allerley orten in Ober Ungern vnd in Krawaten hin vnd wider gegen einander thatlich gehandelt worden etc. 1566 . . . Nürnberg, 1566. Valentin Geyszler. [6] p. — Szigetvárról és Thury György Székesfehérvár mellett tanusított hőstetteiről.

83. *Warhafftiger* vn grauendlicher bericht, des Tuerckens Eroberung Zigeths, erfolgt auff den 7. tag Septembris. 1566. [6] p. — Jelentés a győri császári táborból 1566. szept. 29-én.

84. WESSEL VON ESSEN, LORENZ: Drey Schöne Klaglieder. Das erst. Von dem Graffen und thewren Ritter, Nicolaus von Serin, wie er so ritterlich in Hungern (1566) gestritten. Das ander, von den Edlen gestrengen Thewren Ritter, Turj Georgen. Im Thon, Ich stund an einem Morgen, das drit, ich armer Sünder klag mich sehr. H. n., 1571. 8, [16] p.

85. WESSEL VON ESSEN, LORENZ: Ein schön new Liedt. Von dem Grafen und thewren Ritter und Helden, Graf Niclaus von Serin wie er so ritterlich

un Vngern gestritten vnd gefochten hat, wider den Erbfeind der Christenheit den Türcken und seinen Hauffen. Nürnberg, 1566. Valentin Newber. 4, [8] p. Későbbi kiad. Basel, 1607., Freyburgk, 1618., 1619., Augsburg, 1623., 1625., 1640.

86. WOLFIUS, HIERONYMUS: Comiti Serino atque praesidio Szigettio anno 1566. Vindobonae, 1768. Trattner. 23—24. p. (SCHWANDTNER: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .)

87. *Zeitung* Bericht was sich im christlichen Kayserlichem Veldtzug wider die Türken vom 22. August bis 9. Sept. Anno 1566. in Oberungarn und Krawatten zugetragen. Nürnberg, 1566.

88. *Zeittung*, wie vorbewust, so ist der Türkisch Obrist, vonn der Statt Jula abgezogen, darumb der Türckisch Kaiser, so hart erzürnet, vnd den ernanten Obristen vm das er nit fort geruckt, oder lenger allda bis zu eroberung verharrt ist vmbringen lassen. Jetzundt aber von neuwem ist ermelte Statt, oder Veste widerumb vom ernemten Erbfeind hart belegert vnd die Mawr schon dermassen gefallen vnd geprochen das zween Waegen, wol neben einander, möchten hinein komen, gleichwohl die Christen darin woren ich ritterlich, Gott woll jne beysteen. 1566. Augspurg, 1566. Hans Zimmerman. [4] p. — Adatok Szolimán és a török csapatok érkezéséről Szigetvár alá.

89. *Zeittungen* und bericht, welcher gestalt die Röm. Kay. May. mit der Fürstlichen durchleuchtigkeit, Ertzherzog Ferdinanden zu Osterreich & c. . . . den Zwölften Augusti, aus Wien wider den Türkischen Feind angezogen, und was sich bisz auf den 21. Augusti zugetragen 1566. Nürnberg, 1566. Valentin Geyszler. [4] p. — Adatok Gyuláról, Szigetvárról, az idegen segédcsapatokról.

90. *Zrínyi Miklós* a szigetvári hős elestére vonatkozó levelek és okiratok. A Magyar Tud. Akad. Tört. Bizottsága megbízásából közrebocsátja BARABÁS SAMU. 1—2. k. Levelek. 1535—1574. Oklevelek 1531—1602. Pótlék 1535—1567. Bp., 1898—1899. MTA. 2 db. (Monumenta Hungariae Historica, 2. oszt. Scriptores.)

91. *Zyndt* Matthias: Neuere vnd Gründtliche beschreibung Das ganczen Künigreichs Unngern mit den Anstossenden Landen. Nurnberg 1567. — Hat lapból összetett 860 ×507 mm nagyságú rézmetszetű egyetlen példányban ismert (Wien. National-Bibliothek) hadi térkép. Zyndt adatai nagy részét Lazius 1556-i térképéről vette. Használta Lazius 1529-i térképét is, de egyéb forrásokra is támaszkodott. Ábrázolja rajta Szigetvár 1566. évi elestét. Szigetvárnál a felírás: Zyget 1566. Sept. 7. verlo(ren). Pécsnél jelzi Szolimán halálát: „1566 den 4 Sept storb der 12. T. h. Soli-(man) zu 5(kirchen) a térk. mérete: 1 : 100 000 — Későbbi kiadások: Praga, 1587. — Praga 1594. — Javított és az első kiad. után bekövetkezett fontosabb hadi eseményekkel bőv. térk.

XVII—XVIII. századi források és feldolgozások

92. BOD PÉTER: Magyar Athenas. Avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami világ eleibe botsátott

írások által esméretesekké lettek, s jó emlékezeteket fen-hagytak históriájuk . . . H. n., 1766. ny. n. [14, 360, [5] p. — Zrínyi Miklósról is.

93. DECSY SÁMUEL: Osmanografia, az az: a Török birodalom természeti, erkölcsi, egy-házi, polgári s hadi állapottyának és a magyar királyok ellen viselt szervezetesebb hadakozásainak summás leírása. 1—3. k. Béts, 1789. Kurzbeck ny. 3 db.

94. *Eigentlicher* Abriss der berühmten Nieder-Ungarischen Stadt und Vestung Sigeth, welcher von dem Herrn Graven Serin als das rechte Serinische Stammhaus dieser Tagen belägert, auch allbereit durch die Teutschen Gottlob erober hat. 1664. 1 p. — Rézmetszet Szigetvárról, alatta háromhasábos szöveg az 1566. és az 1664. évi ostromról.

95. *Epicedion* in eundum illustrissimum comitem Nicolaum Zrinium. Vindobonae, 1768. Trattner. 20—23. p. (SCHWANDTNER: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .) FABRICIUS, PAULUS és SITNER, CASPARUS sirató énekei Zrínyiről.

96. *Epitaphium* adscriptum sepulturae in Csákaturn, eusdem illustrissimi comitis Nicolai Zrinii. Vindobonae, 1768. Trattner. 19. p. (SCHWANDTNER: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . .)

97. *Eygendtlicher* Abriss der Eroberung der weitberühmten Vöstung Sigeth in Nieder Vngern durch Herrn Generalissimum Graf Niclaus von Serin vnd Herrn Graff Wolffgang Julius von Hohenlohe General Leuthenant vber die Kayserl. Reichs Armee volzogen den 5. Februarj dises 1664 Jahrs. Augspurg, 1664. Marc. Antoni Hannas. [1] p. — Szigetvár látképe. Alatta kéthasábos szöveg az 1566. évi ostromról és a költő Zrínyi 1664. évi hadjáratáról.

98. *Ein* Klaglied Von dem Thewren Helden Graff Niclaus vonn Serin, wie er sein Leben für Sigeth in Vngern durch die Türcken verlohren. 1630. [4] p.

99. *Ein* schön Lied vom Graffen Nicolaus von Serin. Freybergk, 1618. Georg Hoffman. [4] p.

100. *Ein* schön New Lied, von dem Graffen vnd thewren Ritter vnd Helden Graff Niclaus von Serin, wie er so ritterlich in Vngern gestritten, und gefochten hat wider den Erbfeind der Christenheit den Türken vnd sein hauffen. Im Thon, wie man das Lied von Olmitz singt. 1625. [4] p.

101. EVLIA CSELEBI török világutazó Magyarországi utazásai 1660—1664., 1664—1666. Ford. *Karácson Imre.* 1—2. k. Bp., MTA. 2. db. (Török—magyarkori Történelmi Emlékek, 2. oszt. Írók. 3—4. k.) — A szigeti várról 1. k. 484—490. p.

102. *Historischer* Lorbeer-Krantz der christlichen Rittersleute so in Siebenburgen. Ungarn. Steyrmark . . . für die Ehre christlichen Namens gefochten . . . Nürnberg, 1664. Hoffmann. 419 p., 23 t. — Mind a két Zrínyi Miklósról.

103. HOSSMANN, ABRAHAM: Historia Der gantz Kleglichen vnd erbermlichen Einnehmung der Traflichen Haupt-Festung Sigeth in Vngern A. C. 1566. Dabey aussführlichen . . . beschrieben wird der grosse vnd ansehnliche Zug so Kayser Maximilian II . . . wieder Solymanum den Türkischen Kayser geführet . . . Item wie Solyman die herrliche . . . Festung Sygeth . . . eingenommen vnd mit Tod abgangen ist. Lignitz, 1615. Nicolaus Schneider. 20 p. Más kiad. Magdeburg, 1617. Johann Francken. 20 p.

104. KATONA, STEPHANUS: Historia critica regum Hungariae. 1—42. k. Pest—Pozsony—Kolozsvár, 1779—1817.

105. KAZY, JOANNES: Brevis commentarius rerum in Hungaria . . . 1526—1564 gestarum post Nicolaum Istvánffyum ceterosque historicos scriptus . . . Tyrnaviae, 1718. Acad. 208 p. — Az 1556-i ostromról.

106. KAZY, JOANNES: Brevis commentarius rerum in Hungaria 1564—1577 gestarum post Nicolaus Istvánffium ceterosque historicos scriptus . . . Tyrnaviae, 1719. Acad. 106 p.

107. KOLLER, JOSEPH: Historia Episcopatus Quinque Ecclesiarum. Posonii—Pestini, 1782—1806. 1—6. k. + 1 k. 7 db. — Adatok 1566-ra, Zrínyire, Szigetvárra 256., 260. p.

108. LEUBER, BENJAMIN: Nachdenkliche Sonnen-Wunder oder Historische Anführungen der Wunder-Zeichen, so sich . . . an der Sonnen und Monden begeben, nebenst . . . was . . . bey vorhergehenden Türkischen Feld-Zügen auch Zugetragen. Dresden, 1664. Bergen. 306 p.

109. PESSINA, THOMAS JOANNES DE CZEHOROD: Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae, Hungariae flamma belli turcici ardens. 2. kiad. Lithomisslii, 1664. Arnolt. 199 p.

110. PLATTHY, MATTHIAS: Nicolaus Zrinyius. Tyrnaviae, 1751. Acad. 39 p.

111. [Siebenundneunzig] 97 *Jährige* Relation Von dem tapffren Ritter, dem Alten Graffen Niclas von Serin wie derselbe Anno 1566. vom Türkischen Käyser Solymanno in der Vestung Sigeth hart belagert erschlagen und der Ort errobert worden. 1663. 2 p.

112. ORTELIUS, H(ieronymus): Cronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen . . . in Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türcken. Nürnberg, 1602. — A törökkel folytatott valamennyi magyarországi és erdélyi hadicselekmény történelmi leírása. Későbbi kiad. 1603., 1604., 1613., 1620., 1622.

113. ORTELIUS redivivus et continuatus oder die Ung. Kriegsemporungen 1395—1665. durch Hier. Ortelius mit einer Continuation von 1607—45 vermesst durch (Martin) MAYER 1—2. k. Nürnberg, 1665. 2 db.

114. PETHŐ GERGELY: Rövid magyar Chronica sok rendbeli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegettetet és iratott. — Bécs, 1660. Cosmerovius Mátthé. [138] p.

115. RÁTTKAY, GEORGIUS: Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae . . . Vindobonae, 1652. — A Zrínyiek leszármazására nézve is.

116. TRUCKENBROT, MICHAEL: Geschichte aller Tuerkenkriege in Ungarn, nebst Bemerkungen den jetzigen Tuerkenkrieg betreffend . . . Frankfurt—Leipzig, 1788. ny. n. 102 p.

117. *Türkische* und ungarische Chronica oder Kurtze historische Beschreibung aller . . . Kriege . . . Nürnberg, 1663. Fürst. 8, 314, [6] p., 172 t. — Zrínyiről is.

118. URBINUS, THEOPHIL: Türkisches Staedt-Buechlein: Darum hundert . . . Staedte, Vestungen . . . so der Ottomanischen Herrschaft, theils im Koenigreich Ungarn, theils in andern Reichen u. Theilen der Welt, unterworffen . . . Neuernberg, 1664. Hoffmann. 455 p., 24 t. — A szigeti várról is.

119. *Warhafftige* Beschreibung von der Belägerung, Accord und übergab der Vestung Newhäusel in Ober-Vngarn Wie es mit Stürmen, Schiessen vnd dergleichen vorher ergangen vnd den 29. September dieses 1663. Jahr dem Türcken übergeben. Weitern Bericht wird der Leser in diesei Gesang vernehmen. Im Thon: Wie man den Grafen von Serin singt. Das Ander Ist ein Erbärmliches Klag-Lied auss Vngarland wider den grausamen Türcken-Krieg . . . Wien-Augspurg 1663. ny. n. [3] p. — Csatolva sirató ének Zrínyiről.

120. *Zrinius* ad Sigethum. Acta in Aula celsissimi principis Hungariae, et archiepiscopi Strigoniensis XI. Cal. febr. anni 1738 a rhetoribus Posoniensibus. Posonii, 1738. Royerius. 15 p.

XIX—XX. századi feldolgozások

121. Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526—64. Bp., 1888. Atheneum. 280 p. — Adatok a szigeti vár ellátásával kapcsolatban is.

122. Acsády Ignácz: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. = Hadtört. Közlem. 1888. 1. évf. 64—85., 246—267. p. — Szigetvárét is.

123. *Adalékok* a magyar hadművészet kiemelkedő eseményeihez. (Irta:) A Hadtörténelmi Int. munkaközössége. = Honvédelem. 1958. 4. sz. 73—90. p.

124. Ákosfy Barna: Kányaföldi báró Kerechény László, az alföldi főkapitány. = Hadtört. Közlem. 1937. 38. évf. 184—204. p. — Szigetvár főkapitánya 1554—56 között, Horváth Márk, Magyar Bálint, Zrínyi Miklós fegyvertársa. E tanulmányban az utóbbiakról is.

125. Bánfi, Florio: L'origine della famiglia Zriny. Roma. 1934. (Klny. Archivio storico per Dalmazia.)

126. Bánfy, Florio: Pigafetta Marcantonio. Verancsics Antal katonai szakértője. = Hadtört. Közlem. 1936. 37. évf. 58—71. p. — *Pigafetta* „Itinerario" c. munkája 1585-ben jelent meg Oxfordban Hakhuyl Rinkardo geografus kiadásában. A mű 1. fejezete részletesen foglalkozik Dél-Dunántúllal és az 1566-os hadi eseményekkel.

127. Bánlaky József: A magyat nemzet hadtörténelme 1526—1566. Bp., 1940. Grill. 540 p. — Szigetvár, Zrínyi 473—492. p.

128. Benda Kálmán: A törökkor német újságirodalma. A XV—XVII. századi német hírlapok nagyar vonatkozásainak forráskritikájához. Bp., 1942. Athenaeum. 85 p. (Klny. M. Tört. Int. Évkve. 1942.)

129. Borbély Andor: Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI—XVII. századból. = Hadtört. Közlem. 1932. 33. évf. 171—186. p. — Szigetvárról is.

130. Borbély Andor: Zyndt Mátyás nagy haditérképe hazánkról. = Hadtört. Közlem. 1934. 35. évf. 197—202. p. — Részleteket is közöl Zyndt m. kir. és nagy haditérképeiről.

131. Budai Ésaiás: Magyarország polgári históriájára való lexicon a XVI. sz. végéig. 1—3. k. Nagyvárad, 1804—1805. 3 db. — A 3. k. A Subić család 268—270. p., a Zriniek 626—639. p.

132. Csuday Jenő: A Zrínyiek a magyar történelemben. Szombathely, 1884. Seiler ny. 8., 271 p.

133. Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje a 16. században. = Hadtört. Közlem. 1916. 17. évf. 1—36., 312—348. p. — Szigetvárról is.

134. *Első* Szolimán élethistóriája mellyet németből magyarra átfordított M(ándy) I(mre) 1832-ik évben. Nagykároly, 1842. Pécs ny. 8, 72 p.

135. Az *1566-ik* év történetéhez. = Századok. 1875. 9. évf. 422—423. p.

136. Fekete Lajos: A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismerete. = Hadtört. Közlem. 1930. 31. évf. 1—17., 134—154. p. — Szigetvárról és környékéről is, Zrínyi korában.

137. Ferienček, Ján A(dolf): Mikuláš Zrinšky hrdina šihotšky. Bp., (1890.) Mikner. (Tlcat-Nagy) 64 p. (Čitanie Uzitecné a Zabavné pre naš bud.)

138. Fessler, Ignaz (Aurel): Geschichte von Ungarn. 2. Aufl. v. Ernst Klein. Vorwort von Michael Horváth. 1—5. k. Leipzig, 1867—1883. Brockhaus. 5 db. 3. k. 1457—1576. — A szigetvári 1566. évi események és a diplomáciai előzmények 588—602. p.

139. Földváry László: Szegedi Kis István élete és a Tisza—Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. Hornyánszky ny. 222, 2 p. — Horváth Márk szigetvári kapitányról, a töröktől körülzárt Sziget és környezetének helyzetéről, Horváth Márk és Zrínyi Miklós közötti ellentétekről.

140. Gagyi Jenő: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. = Hadtört. Közlem. 1911. 12. évf. 277—318. p. — A török garázdálkodása Szigetvár környékén.

141. Gerő László: Magyarországi várépítészet története. Bp., 1955. Művelt Nép. 511 p., térk. — Adatok a szigeti várra.

142. Haas Mihály: Baranya. Pécs, 1845. Lyceum ny. 350 p. — Szigetvári XVI. századi török emlékek 335—340. p.

143. Hammer, Joseph: Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften. — 1—10. k. Pesth—Wien, 1834—1836. Hartleben. 10 db. 2. k. 1520—1623-ig. — A szigetvári csatára vonatkozó adatok 312—321. p.

144. Holub József: Istvánffy Miklós historiája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. Molnár ny. 143 p. (Művelődéstört. Ért. 35.)

145. Horvát, R.: Pod Sigeth. = Vienac. 1894. 26. k. 30—39. sz.

146. Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. = Hadtört. Közlem. 1927. 28. évf. 1—30., 129—151., 352—364. p. — Szigetvárra vonatkozó adatok is.

147. Ivšić, Stj.: Podsjedanje i osvojenje Sigetha u glagolskon prijepisu horvatskoga opisa iz 1566 ili godine. = Starine. 1918. 36. évf. 390—391. p.

148. Janicsek István: Keleti krónikák a török magyar világról. = Hadtört. Közlem. 1928. 29. évf. 319—324. p. — Szigetvár ostromáról 322. p.

149. Kató Sándor: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540—64. Győr, 1908. Nitsmann. 84 p. — Zrínyi és Tahi 1560-ban megszalasztanak egy török csapatot.

150. Kauk, Robert: Zadnji dani zivota Nikola zrinyskoga mladjega hrvatskoga bana historicka pripovjedka. Vukovár, 1879. Vagner. 92 p., 1 t.

151. Klaić, V(jekoslav): Pavai Subic i sin mu Mladen. = Vienac. 1873. 5. k. 23. sz. — Subics Pál és fia Mladen, Zrínyi-ősök.

152. Klaić, Vjekoslav: O prethodniku dogagjajuma rata u 1566. = Povjest Hrvata. 1911. 5. k. 261—264. p.

153. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp., 1954. Akad. K. 548 p. — A Zrínyi családról és Zrínyi Miklósról a szigetvári hősről is: 17—19., 59., 60., 91—99., 102—106., 108—110., 216., 276., 277., 280., 297., 304., 308., 480. p.

154. Komáromy András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. = Hadtört. Közlem. 1912. 13. évf. 238—278. p. — Zrínyi előtt szigetvári kapitány is.

155. Komáromy András: Telekessy Imre életrajza. = Hadtört. Közlem. 1889. 2. évf. 102—124., 209—232., 463—483., 638—649. p. — Zrínyi Miklósra és Szigetvárra nézve is.

156. Kukuljević, (Ivan): Ban Miklós Zrinjski u Sigetu gradu. = Niz bisera jugoslavjanskoga (Zagreb) 1863.

157. La Tour G(ustave): Les Zrinyi. Etude sur les luttes des Turcs et des Hongrois au XVIe et au XVIIe siècle. (Paris) 1877. ny. n. 30—53., 545—573. p. (A Revue de France-ból.)

158. Lampérth Géza: A magyar katona ezer éven át. Bp., 1916. Athenaeum. 297 p. — Zrínyiről is.

159. Lázár Gyula: Az ozmán uralom története. 1—2. k. Bp., 1877. Franklin. 2 db. — Szigetvár ostromáról is. 71—76. p.

160. Maksay Ferenc: Parasztság és zsoldos szolgálat a XVI. századi Magyarországon. = Hadtört. Közlem. 1956. 3. évf. új foly. 26—42. p. — Több adat a szigetvári védősereg összetételére és jellegére nézve.

161. Majláth Béla: A Nemzeti Múzeum sodronyos páncéljai. = Arch. Ért. 1891. 11. k. 125—135. p. — A Zrínyi család páncéljairól is.

162. Malbaša, M.: Taljanski prijevod opisa sigetski katastrofe god 1570. = Osječki Zbornik. 1954. 4. k. 152—155. p. — A szigeti katasztrófa leírása olasz nyelven 1570-ből. Zrínyi szolgálattevő inasa, *Črnko Ferenc* írta meg 1566-ban horvát nyelven. Budina fordította le latinra és lenyomatta Bécsben 1568-ban.

163. Matković, Péter: Putopis Marka Antuna Pigafetta. = Rad. 1890. 79—88. p. — Adatok a török és osztrák katonaság állásairól és erejéről 1566-ban.

164. Merényi Lajos: Zrínyi Miklós vadasáról 1561. = M. Gazdaságtört. Szle. 1894. 1. évf. 193—194. p.

165. Meynert, Hermann: Das Kriegswesen der Ungarn . . . Wien, 1876. Hölder. 8, 235 p. — Adatok Zrínyi Miklós katonáinak fegyverzetére 145—151. p.

166. Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 12 + 1. k. Pest, 1857—1868. Ráth Mór. 13 db. — Zrínyi családra vonatkozó adatok.

167. Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. Irodalmi ny. 391 p.

168. *Okiratok* a Zrínyiek korából. = Muraköz. 1899. 30. sz.

169. Palotás Fausztin: A két Zrínyi. Bp., 1921. M. kir. Hadtört. Levéltár. 16 p., 3 t.

170. Perok, Slavomir: Životopense crte Grofa Nikole Subitya Zrinjskoga Sigetskoga. Zagreb, 1861. Ljudevitz Goja. 52 p.

171. Pražak, Albert: Mikulas Subič Zrinsky a Slovaci. Bratislava, 1928.

Slov. Graf. 27, [5] p. (Sbirska přednešek a rozprav extense University Komenského v Bratislave, 24.)

172. *Rengjeo, Ivan :* Novci grofa Nikole Zrinskog. Sarajevo. 1930. Hrvatska tisk. 16 p.

173. Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. 1—2. k. 1895—1896. 2 db. — Szigetvárról és Zrínyiről is. Metszet az 1566. évi ostromról.

174. Rúzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Pécs, 1961. MTA Dunántúli Tud. Int. 71—86. p. (Kisebb tanulmányok, 1961). — Adatok Szigetvárra és Zrínyire.

175. Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. Heckenast. 569 p.

176. Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. jav. kiad. Bp., 1886. Franklin. 472 p.

177. Sebestyén Béla: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura (1535—1550). Pápa, 1911. Főisk. ny. (Művelődéstört. Ért. 47. sz.) — Zrínyi Miklósnak a vránai perjelségi birtokokkal kapcsolatos ügyei 29—41. p.

178. Šišić, Ferdo: [Subics Mladen horvát és boszniai bán bukása.]=Glasnik Zemljskog Muzeia u Bosni i Hercegovini 1902. 2. k. 335—336. p. — Subics M. az egyik Zrínyi-ős.

179. Šišić, Ferdo: O dvoboja izmedja bane Nikole Zrinjskoga brsanskoga pase Mehmeda g. 1554. = Vienac. 1893. 25. k. 30—32. sz. — Zrínyi Miklós bán és Mehmet boszniai basa párbaja 1554-ben.

180 Skaricza Máté: Szegedi István élete. A Báselben 1585-ben Waldkirch Konrád által nyomatott latin nyelvű kiadás után fordította Faragó Bálint mezőtúri ev. ref. főgimn. igazgató tanár. 1—68 p. (Klny. a mezőtúri ref. főgimn. 1905/1906. évi értesítőjéből.) — Zrínyi Miklós 46—47. p.

181. Škrivanić, Gavro: Turski pohod no Siget 1566. = Vesnik Vojnog Muzeja, Beograd. 1957. 4. sz. 185—214. p.

182. Stephanie Adolf: Szigetvár építészete és ostroma 1566-ban. = Hadtört. Közlem. 1896. 9. évf. 209—219. p. — A vár távlati képével és térképpel.

183. Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós. 1620—1664. 1—5. rész. Bp., 1896—1902. M. Tört. Társ. 4 db. (M. Tört. Életrajzok. 11., 14., 16., 18. k.) — A Zrínyi család hagyományai, családfája. A szigetvári Zrínyiről is. 1. rész. 1—31. p.

184. Szegő P(ál): Végváraink szervezete a török letelepedéstől a 15 éves háború kezdetéig 1541—1593. Bp., 1911. Rothberger. 357, 1 p. (Művelődéstört. Ért. 57. sz.) — Számos adat Zrínyi Miklósra és Szigetvárra.

185. Szendrei János: Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században. = Hadtört. Közlem. 1888. 1. évf. 86—103., 416—430., 617—631. p. — Szigetvárról is.

186. Szerémi: Adalék. A Zrínyiek Csehországban. = Századok. 1877. 11. évf. 451. p.

187. *Szigetvár* ostroma. Pest, 1857. Heckenast. 111 p. (Vasárnapi Könyvtár. 10. sz.)

188. Szilágyi S(ándor): Szigetvár 1555-iki védelmének történetéhez. = Századok. 1876. 10. évf. 255—257. p.

189. Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Bp., é. n. Genius. 594, 1 p. — A Zrínyiek temetőhelye 47—66. p. Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 262—281. p.

190. Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. Bp., é. n. Genius. 578, 1 p. — Adatok Zrínyi Miklósra és családjára 45—53. p.
191. Takáts Sándor: Magyar nagyasszonyok. Bp., é. n. Genius. 538 p. — Zrínyi Margit, Homonnai Drugeth Miklósné, Zrínyi Miklós leánya 121—152. p.
192. Takáts Sándor: Rajzok a török világból. 1—3. k. Bp., 1915—1917. MTA. 3 db. — Sok adat Zrínyi Miklósra.
193. Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek. Bp., 1922. Athenaeum. 396, 1 p. — Zrínyi Miklós temetése 103—114. p.
194. Takáts Sándor: Régi magyar asszonyok. Bp., 1914. Élet. 314 p. — Zrínyi Kata, a szigetvári hős leánya 79—115. p., Batthyányné Zrínyi Dorica 124—143. p.
195. Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Bp, é. n. Genius. 637 p. — A nagy Thury György 57—153. p., Zrínyi Miklós és Szigetvár 110. p.
196. Takáts Sándor: Szegény Magyarok. Bp., é. n. Genius. 499 p. — A Zrínyiek és a Muraköz 85—104. p.
197. Takáts Sándor: Thengöldi Bornemissza János. = Hadtört. Közlem. 1914. 15. k. 1—33., 234—261. p. — Több vonatkozás Zrínyi Miklósra és Szigetvár elestének következményeire. Bornemissza egyike volt azoknak, akik 1566-ban a győri tábort elhagyták s a törököt nyugtalanították.
198. Takáts Sándor: A török hódoltság korából. Bp., é. n. Genius. 570, 1 p. — Zrínyi Miklós és Musztafa 95—96. p.
199. Takáts Sándor: Vezér Szokolli Musztafa basa. (A nagy Musztafa.) = Bpi Szemle. 1915. 162. k. 41—65. p. — Zrínyi Miklós temetéséről 47. p.
200. Takáts Sándor: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. = Századok. 1905. 39. évf. 889—901. p.
201. Takáts Sándor: Zrínyi Kata. = Bpi Szle. 1913. 155. k. 335—368. p. — A szigetvári hős leánya.
202. Thallóczy Lajos: A magyar hadszervezet átalakulása történetéhez a XVI. században. = Századok. 1877. 11. évf. 674—676. p. — Adatok a Zrínyiekre.
203. Vajticzky Emanuel: Evlia Cselebi feljegyzései a magyarok harcmodoráról és katonai jelleméről. = Hadtört. Közlem. 1914. 15. évf. 282—292. p. — E. Cs. hitelességéről, Zrínyi Miklós hősi haláláról 290—292. p.
204. *Várady Ferenc :* Baranya múltja és jelenje. 1—2. k. Pécs, 1897. Pécsi Irod. ny. 2 db. — Adatok Zrínyire és Szigetvárra 427—440. p.
205. Vitezović, Pavao: Odiljenja Sigetskogo cetiri dela. S uvodan a Zivotu činik, i smerti Nikole kneza Zrinjskoge. Zagreb, 1836. Suppanu. 9, 140, 2 p.
206. Vizkeleti Béla: Vázlatok a magyar viselet történetéből. Magyar dísz és hadi viseletek a XVI. sz.-ban. = Vasárnapi Ujság. 1860. 7. évf. 145—147., 272—273., 281—282. p.
207. Wagner Tivadar: A Zrínyiek Csehországban. = Századok. 1877. 11. évf. 162—166. p. — Zrínyi Miklós és Rosenberg Éva házassága. (Ma Ružomberk.)
208. Wertheimer, Ede: Zur Geschichte des Türkenkrieges Maximilian II. 1565—1566. (Archiv für österreichische Geschichte 1875. 53. k.)

209. *Zrinjska* Zviezda Tristoljetnik Sigitkim junakom. Život. Nikole Zrinjskoga. Zagreb, 1866. Jakič. 90 p.

210. *Zrínyi Miklós*, Barabás S. „Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok" c. könyve alapján. = Bpi Hirlap. 1899. jún. 28.

211. *Zrínyi* Miklósnak egy ismeretlen levele. = Századok. 1876. 255. p.

212. *Zrínyi* Miklósné, Rosenberg Éva (cseh forrás után) = Vasárnapi Újság. 1884. 31. évf. 53—54. p. — Ma Ružomberk.

213. Zsilinszky Mihály: Zrínyi utolsó neje. = Századok. 1870. 4. évf. 460—464. p. — Rosenberg (Ružomberk) Éva.

Kisebb cikkek

214. Békés István: Hazádnak rendületlenül. A magyar nép aranykönyve. (Magyar arcképcsarnok.) Bp., 1955. Művelt Nép. 340, 2 p. — Szigetvári vértanúk 1566-ban. 44—45. p.

215. Csukás Elek: Zrínyi ünnepély Szigetvárott. = Vasárnapi Újság. 1865. 12. évf. 38. sz. 475. p.

216. Czapják János: Szigetvár elestének emlékünnepén (szeptember 7-én 1846-ban) — által mondott egyházi beszéd. Pécs, 1846. Lyceum ny. 52 p.

217. Danielik János: Egyházi beszéd mellyet Zrínyi Miklós és társai dicsőséges eleste emlékezetére rendezett gyász isteni tisztelet alkalmával Szigetvárt sept. 17-én 1847-ben mondott. Pécs, (1847) Lyceumi ny. 2 p.

218. Foerk Ernő: Török emlékek Magyarországban. Bp., 1918. Korvin 19 p. 50 t. (A budapesti M. Áll. Felső-Építőiparisk. 1917. évi szünidei felvételei 6.) — Szigetvár török emlékei 21—30. t.

219. (Gál Béla—Molnár Imre): Szigetvár és környéke. Pécs, 1961. Egyet. ny. 87 p. (Baranya megyei Idegenforg. Hiv. Kiadv. 9. sz.)

220. Garay A(ntal): Zrínyi Miklós elestének emlékére. Gyászmise ének. Pécsett, 1865. Lyc. ny. 2 p.

221. Gosztonyi Jenő: Emlék-beszéd Zrínyi Miklós hősi halálának évfordulóján . . . Szigetvár, 1899. Kozáry ny. 2, 10, 2 p.

222. Hauptmann Pál—Hal Pál: Szigetvári kalauz. (Szigetvár) 1925. Új-Délsomogy. 61 p.

223. Hegyi Klára: Kiállítás Szigetváron. = Századok. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1368—1369. p. — A költő Zrínyi Miklós halálának 300. évfordulóján a pécsi Janus Pannonius Múzeum által rendezett kiállítás. A kiállítás legnagyobb egysége az 1566-os eseményekkel és a hős Zrínyivel foglalkozik.

224. Kováts Valéria: Szigetvári történeti néphagyományok. I. = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961. 129—139. p. (Klny is.)

225. Kováts Valéria: Szigetvári történeti néphagyományok. II—III. = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962. 249—285. p. (Klny is.)

226. Kováts Valéria: A szigetvári Zrínyi Miklós múzeum története. (Adalékok a szigetvári Zrínyi-kultusz múltjából.) 217—249. p. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. (Klny is.)

227. Kováts Valéria: Zrínyi szobor Szigetváron. = Művelődési Tájékoztató. Pécs, 1962. ápr. 74—81. p.

228. Kozáry Gyula: A szigetvári Zrínyi-emlékünnepélyen tartott egyházi beszéd. Pécs, 1895. Lyceum ny. 15 p.

229. *Lesz-e* szobra Zrínyi Miklósnak 1966-ra Szigetváron? = Dunántúli Napló. 1964. jún. 18.

230. Molnár Imre: Szigetvár. Pécs, 1958. Baranya m. Idegenforg. Hiv. kiad. 25 p., 10 kép. — Az 1566. évi várostrom 9—14. p.

231. Molnár József: Szigetvár török műemlékei. (Fénykép: *Molnár I.—Bencsik Zoltán.)* Bp., 1958. Képzőművv. Alap, 34 p. (Műemlékeink sorozat)

232. Molnár József: Törökvilág építészeti emlékei. = M. Építő Művészet. 1958. 7. k. 65—72. p. — Több szigetvári vonatkozású képpel.

233. Nyárády Zsigmond: Még egy pár szó a szigetvári Zrínyi ünnepről. = Vasárnapi Újság. 1865. 12. évf. 507. p. — Válasz Csukás Elek 1865. 38. sz. 475. p. megjelent cikkére.

234. Pauler Gyula: Az első Zrínyiek. = Pol. Hetilap. 1865. 19. sz.

235. Pauler Gyula: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. = Vasárnapi Ujság. 1860. 7. évf. 3—4., 13—14., 29—31., 39—41, 51—53. p.

236. Rónai Béla: Honfi! ha fellépendesz düledék várára Szigetnek. = Baranyai Művelődés. Pécs, 1958. március. 95—99. p.

237. Salamon Béla: Kik jártak még Szigetváron? = Dunántúli Napló 1964. szept. 20. — Zrínyi Miklós a szépirodalomban.

238. Salamon Béla: Istvánffy Miklós élete és szigetvári kapcsolatai. = Délvidék. 1936. dec. 24. — Zrínyiről és a várról is.

239. Stier Miklós—Vida István: Zrínyi emlékek a Nemzeti Múzeumban = Századok. 1964. 98. évf. 3. sz. 608—610. p.

240. Szendrei János: A Zrínyieknek tulajdonított emlékek. = Archeol. Ért. 1905. 343—402. p.

241. Sziebenliszt Béla: Séta Szigetvár körül. 1924. Szigetvár, Délmagyar ny. 15 p.

242. *Szigeth.* = Banater Zeitschrift. 1828. 71., 73. sz.

243. *Szigethi* Vészkönyv-kiadásáról. = Vasárnapi Újság. 1859. 6. évf. 542. p.

244. *Szigetvár.* = Ungarisches Magazin. 1782. 2. évf. 324. p.

245. Sissay: Szigetvár. = Athenaeum. 1837. Pest, 2. félév. 21. sz. Zrínyiről. 322—326. p.

246. *Zrínyi* eleste ünnepe Szigetvárt. = Jelenkor. 1834. szept. 20. 3. évf. 76. sz. 601—602. p.

247. *Zrínyi* Miklós emléke Sziget várának september 7-ikén 1833. évben mint eleste napján tartott nemzeti ünnepére. Kaposvárott, 1833. Perger. 9 p.

248. Vahot Imre: Uti élmények. = Pesti Divatlap. 1845. 32. sz. — Szigetvárról is.

249. Vargha Károly: A világhódító Szulejman turbéki síremlékének pusztulása. = Baranyai Művelődés. Pécs, 1958. március. 100—102. p.

250. Verbőczy István: Egyházi beszéd ... a Zrínyi-emlékünnep évfordulóján, 1880. szept. 7-én. Pécs, 1880. Madarász ny. 15 p.

251. ADELBURG ÁGOST: Zrínyi. Történelmi drámai zenekép. Körner drámájának szabad felhasználásával szöveg és zenekölteményét írta: —. (Szövegkönyv.) Pest, 1868. Poldini.

252. ANTONIUS: Zrínyi Miklós szigetvári hős, a vitéz bajnok csodálatos története. Bp., (1904) Bálint Kálmán ny. 32 p.

253. BAJZA JÓZSEF: A szigetvári hős a horvát népepikában. = Irodtört. Közlem. 1937. évf. 10—21. p.

254. BENEDEK ELEK: Nagy magyarok élete. 1—3. k. Bp., 1906. Athenaeum. 135 p. — A 3. k.-ben a „szigetvári hősről". 2. kiad. Bp., 1915. Athenaeum. 135 p.

255. BENEDEK ELEK: Szigeti veszedelem. Zrínyi Miklós költeménye után írta: —. (Ifj. regény.) Bp., 1914. Franklin. 169 p.

256. CSERY PÉTER: Gróf Zrínyi Miklós, vagy Sziget várának ostromlása. Hadi nemzeti román. Pest, 1817. (Wéber ny. Pozsony.) 100 p.

257. CZIRFUSZ JÁNOS: Szigetvár a horvát-szerb népköltészetben. = Baranyai Művelődés. 1958. március. 103—107. p.

258. DELARUE-MARDRUS, LUCIA: Zrnko vo vetre. Roman. Prelozil Fedor Jesensky. Turčiansky Sv. Martin. 1934. Vyd. Živeny 247 p.

259. DONÁSZY FERENC: Szigetvár és Eger hősei. Regényes korrajz a 16. sz.-ból. Bp., 1902. Athenaeum. 333 p.

260. ÉCSY Ö. ISTVÁN: Sziget vára és Zrínyi Miklós a magyarországi latin költészetben. Kaposvár, 1935. Csurgói ny. 79. 1 p.

261. FÁBIÁN GYULA: Gábor diák. (Zrínyi Miklós török diákja.) Tört. regény az ifjúság számára. Bp., (1930) Dante. 160 p.

262. GULYÁS GÁBOR: A szigetvári hős. (Gróf Zrínyi Miklós.) Regény. Bp., 1943. Achim. 32 p. (Kis Újság Könyvesháza)

263. GYÖRGY DEÁK: Zrínyi Miklós, Szigetvár hős védője (Pest, 1869) Corvina. 32 p.

264. „*Historia* az Szigetvárnak veszéséről, melyet Zolimán Török Czázár mig veven kezehöz kapcsola." 1566. = Régi Magyar Költők Tára. 1912. 6. k. 300—311. p. — Névtelen költő első költői feldolgozása 1566-ról. Megjelent a Lugossy-kódexben.

265. HEINRICH GUSZTÁV: Körner Zrínyi drámája. = Bpi Szle. 1892. 71. k. 189. sz. 326. p.

266. HEROLD, THEODOR: Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zrinyi-Dramen. Biographische und quellenartige Forschungen. Münster, 1898. Schöningh. 8., 189 p.

267. IVEKOVIČ, FERENC: Hrvatska Zrinija da prama magjarskoj. = Knjizevnik. 1866. 3. k.

268. JANKOVICS FERENC: Dunántúli végeken. 1—3. k. Bp., 1961. Szépirod. K. 3 db. (1. k. Hulló csillagok. 421 p.; 2. k. A tél fiai. 421 p.; 3. k. Hídégetés. 446 p.) — A regénytrilógia a törökkori Magyarországot idézi fel Thury György, Gyulaffy László, Huszár Péter, Badkonyi Ádám, Zrínyi Miklós, Pethő Benedek stb. vezéralakjaival.

269. JÓKAI MÓR: A „szigetvári vértanúk" szomorújátékából töredék. =

Vasárnapi Újság. 1860. 7. évf. 346—347. p. — A szomorújátékot előadták a Nemzeti Színházban 1866-ban Zrínyi halálának 300. évfordulóján.

270. KARDOS PÁL: Zrínyi Miklós a szigetvári hős, vagy aki meghalt a vitézi becsületért. (Történeti regény.) Bp., 1907. Márkus ny. 8, 112 p. (A magyar ember kincsesháza. 1.) 2. kiad. 1908.

271. KARENOVICS JÓZSEF: Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Irodalomtörténeti tanulmány. Bp., 1905. Buschmann ny. 190, 2 p., 3 t.

272. KAZINCZY FERENC: Szigetvár és Zrínyi Miklós. = Hébe. 1825. 1. évf. 1—28. p.

273. KAZINCZY (Ferenc), FRANZ: Nikolaus Zrinyi in Szigeth. Frei nach dem Ungarischen des — Wien, 1825. Kaulfluss—Krammer. 29 p.

274. (Kind, Johann Friedrich): Nicolaus Zriny, oder die Belagerung von Szigeth. (Historische Erzählung) — (Naubert Christiane Benedicta): Attilas Schwert . . . Pest, 1808. Hartleben. 138 p.

275. KIRÁLYI PÁL: Szigetvár 1566-ban. 1—4. köt. Pest. 1858. Emich. 4 db.

276. KISS KÁROLY: Zrínyi Miklós énekek. A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében. Ford. —. (Bev. *Ortutay Gyula*, Vujicsics D. Stoján) Bp., 1956. Vörös Csillag ny. 205, 1 p.

277. KLESTINSZKY LÁSZLÓ: Szigetvár ostroma 1530-ban. Hazai dráma. Kassa, 1833. Vajda ny. 91, 5 p.

278. KOBZY JÁNOS: Zrínyiász és régi epikai költészetünk. 2. kiad. Győr. 1903. Pannonia ny. 4, 102 p. 3. kiad. Pozsony, (1913) Stampfel. Eder ny. 104 p. (Stampfel-féle Iskolai Ismerettár. 1.)

279. KOZMA IMRE: A Zrínyiek földjén. Ifj. színmű. Bp., 1927. Légrády. 20 p. (Ifjúsági színjátékok. 57.)

280. KÖRNER TIVADAR: Zrínyi Tragédia 5 felvonásban. Ford. *Szemere Pál.* = Élet és Literatura, 1826. (Pest) 58—116. p. — A művet e kötetben értékelte Kazinczy és Kölcsey.

281. KÖRNER, THEODOR: Zriny (Miklós). Ein Trauerspiel. 3. Aufl. Leipzig, 1816. Hartknoch. 2, 135, 3 p.

282. KÖRNER, THEODOR: Zrínyi. Vitézi szomorújáték. Ford. *Petrichevich Horváth Dániel.* Kolozsvár, 1818. Ref. Koll. ny. 8, 117 p.

283. KÓNYI JÁNOS: Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Szigetvárban tett vitéz dolgai. Pest, 1799. Royer Ferentz ny. 8, 202 p.

284. LAMPÉRTH GÉZA: Végvárak és végbeli vitézek (A XVI. sz.-ban.) Bp., 1921. Hangya. 32 p. — Zrínyi és a Szigetvári hősök 24—28. p.

285. MARGALITS EDE: Karnarutics éneke és a Zrínyiász. = Századok. 1903. 37. évf. 537—544. p. — *Karnarutics Barna :* Vazitja Sigeta gradu 1584-ben megjelent verses elbeszéléséről.

286. NAGY SÁNDOR: Adalékok a XVI. és XVII. sz.-i elbeszélő költészetünkhöz. = Egyet. Phil. Közl. 1885. 25—37., 155—182. p. — Pethő Gergelyre utalás 156. p.

287. PYRKER, JOHANN: Zrinys Tod. Trauerspiel in 5 Akten. Wien, 1810. (Historische Schauspiele.) — Ismerteti *Zivuska Jenő:* Pyrker László élete és művei. Besztercebánya, 1904. 15—18. p.

288. RUDNYÁNSZKY GYULA: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. (Történelmi elbeszélés.) Bp., (1899) Méhner. Rudnyánszky ny. 64 p.

289. SEBESTYÉN GYULA: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életének törté-

nete. (Ifjúsági regény.) Bp., 1878. Franklin. 124 p. (Történelmi Könyvtár. 43.) 2. kiad. Bp., 1896. Franklin. 135 p.

290. Simai Ödön: A szigeti veszedelem első költői feldolgozása. = Egyet. Phil. Közl. 1903. 142. p. — Névtelen költő a szigeti veszedelemről.

291. Šrepel, Milevoj: Sigetski junak u povjesti hrvatskog pjesništva. = Rad jugoslavenska Akademija. 1902. 148. k. 81—173. p.

292. Szántó György: Az Alapiak kincse. Bp., 1952. Ifjúsági K. 379 p. 2. kiad. Bp., 1954. 3. kiad. Bp., 1960. — Ifjúsági regény Zrínyi Miklósról és koráról.

293. Šmrek, Ján: Zrno. (Verse) Praha—Bratislava, 1935. Mazac. 69, 9 p. (Edicia mladych slovenskych autorov. 53.)

294. Stier, H. C. G(ottlob): Zrinyi und die Zriniade. Abhandlung. Chronik von 1568 nebst dem gleichzeitigen Volksliede; dazu 6 Gesänge der Zriniade Niklas Zrinyis in d. Übers. 2. kiad. Bp., 1876. Rosenberg. 56, 162 p.

295. Stier, H. C. G(ottlob) Ehrengedachtnis des Grafen Nicolas Zrinyi von Sigeth. Ein Vortrag über Zrinyis Heldentod 7. September 1566 und dessen dichterische Verherrlichung. Beigegeben sind die deutsche Chronik von 1568, das gleichzeitige Volkslied und Stücke aus Niclas Zrinys des jungeren Zriniade. (Colberg.) 1866. Post. 56, 162 p.

296. Szegedi Rezső: Zrínyi Miklós és a szigeti veszedelem a horvát népköltészetben. = Irodalomtört. Közlem. 1915. 25. k. 291—294., 406—430 p.

297. *Szigetvár* 1566-ban. Történeti regény. 1—2. k. Pest, 1858. Emich. 2 db.

298. *Szigetvár* hős asszonyai. = Regélő. 1833. 435—436. p.

299. *Szigetvár* ostroma 1566-ban vagy Zrínyi Miklós halála. Pest, 1857. Bucsánszky Alajos. 16 p.

300. Tatár Péter: Szigetvár ostroma és Zrínyi halála. = Regekunyhó. 1857/59. 3. sz. 30—38. p. — Elbeszélés.

301. Temesy Győző: Az ember harcolt. Tört. regény. Bp., é. n. 157 p. — Szigetvár 1566. évi elestének regényes feldolgozása.

302. Thury Zoltán: Zrínyi Miklós kirohanása. Bp., 1906. Révai Salamon ny. 10, 6 p.

303. Thury József: A Zrinyiász. Bp., 1894. Athenaeum. 91 p.

304. Tőke Ferenc: Magyar historiás ének Szigetvár ostromáról. — Historia obsidionis insulae Antemi. 1556. = Régi Magyar Költők Tára. 1912. 6. k. 420—421. p. — E Szigetvár első ostromáról szóló ének első ízben 1588-ban jelent meg Bécsben Ransanus kiadásában.

305. Vachott Sándor: Epigramma Zrínyiről. = Országgyűlési Almanach. 1843. 1. k. 266. p.

306. Vörösmarty Mihály: Összes költeményei. 1—2. k. Bp. 1963. Szépirod. K. 2 db. — L. itt a „Szigetvár" c. költeményt. 1. k. 34—35. p. Megjelent először 1822-ben.

307. Werthes, Friedrich August Clemens: Niclas Zrini oder die Belagerung von Sigeth. Ein historisches Trauerspiel. Wien, 1790. Krauss. 85 p.

308. Werthes, F. A. Clemens: Zrini Miklós avagy Sziget várának veszedelme. Egy historiai szomorujáték. Ford. *Gy. Cs.* Komárom, 1790. Wéber ny. 104 p.

309. Zipper, Albert: Körner's Zriny. Leipzig, (1908 körül) Reclam. 54 p. (Erläuterungen zu Meisterwerken der deutschen Literatur. 17.) (Universal Bibliothek 4934.)

310. Zrinyi Miklós: Adriai Tengernek Syrenaia, *Groff Zrini Miklós.* Nyomtatta Béchben a Koloniai Vduarban Kosmerovi Máté, Császár Ő Felsége Könvvnyomtatója. Anno 1651. 4, [160] p.

311. (Zrínyi Miklós:) Zrínyiász a tanuló ifjúság részére. Földolg. *Schlatter M. Alfréd.* Kassa, 1878. Maurer. Prochaska ny. 2, 148 p. 3. kiad. Kassa, 1900. Maurer. 150 p.

312. *Zrinyi* Nikolaus Adrianszkoga mora Syrena. Turinu, 1660. Dopuschenica Obehinszkim. [158] p.

313. *Zrínyi* Miklós emléke a magyar költészetben. Kiad. a Muraközi Szövetség és Délvidéki Liga. Bp., 1920. Pallas. 16 p.

314. *Zrinyi* Nicolas banus de Croatie et Slavonie, Tragédie en cinque actes. Traduit de l'allemand et redigé en prose par Nep. *Millakovitch.* Pest, 1835. Trattner. 138 p. Megjelent még New-York, 1828., Leipzig, 1867., 1870., Kalocsa, 1891., Bécs, 1866., 1887., 1890., 1909., Bp., 1908.

315. Zrinsky, Peter (Zrínyi Péter): Adrijanskog mora Sirena. Priped. Tomo Matic. Zagreb, 1957. Akad. 416 p., 1 t. (Stari pisci hrvatski, 32). — *Zrínyi M.* „Szigeti veszedelem" c. művének átdolgozása.

316. *Zriny* und Mustafa. 1760. (Nyomtatásban nem jelent meg. Jezsuita iskoladráma. Előadták az osztrák jezsuita iskolában, Graz.) L. Zeitschrift des hist. Vereines für Steiermark. Graz, 1962. 348. p.

Utólagos kiegészítések

a. Megjelentek

317. Kölesy, Karl Vinczenz: Ungarischer Plutarch oder Nachrichten von dem Leben merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn . . . aus authentischen Quellen. 1—9. k. Pest, 1815—1816. Eggenberger. — Zrínyi Miklósról 1. k. 139—144. p.

318. Schels, J. B.: Zrinis Vertheidigung in Szigeth nebst einer Skizze der Feldzüge 1564—1567. gegen die Türken. — Militärische Österreichische Zeitschrift. 1827. 2. k. 5. f. 160—197. p., 6. f. 256—296. p., 3. k. 7. f. 2—100. p.

319. Derman, Ivan: Zrinski. — Vienac, 1869. — 24 versszakos Zrínyiász.

320. Zakar, Ivan: Mac Zrinjskoga. — Vienac, 1871. 38. p. — Óda Zrínyiről.

321. Istvánffy, Nicolaus: Carmina. (Ediderunt *Josephus Holub* et *Ladislaus Juhász.)* Lipsiae, 1935. Teubner. 64 p. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula XVI—XVII.) — Epitaphium Nicolai comitis de Zrinio . . . 26—27. p.

322. Katona Imre: A Báthoryak, Batthyányok, és Zrínyiek Habsburg-ellenes mozgalma a XVI. sz. második felében. — Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője. 1964. 2. k. 159—174. p. Zrínyi Miklósról 162—165. p.

323. Székely György: Zrínyi Miklós a költő államférfi. — Janus Pannonius Múzeum 1964. évi Évkve. Pécs, Szikra ny. 263—277. p. — Adatok a szigetvári Zrínyire 266—267. p.

324. Kalmár János: Zrínyi fegyverek. Pécs, 1965. Szikra ny. 44 p. — (A Janus Pannonius Múzeum füzetei 7. sz.)

b. Megjelenés alatt

325. Jenei Ferenc: A „Szigeti veszedelem" magyar hősei a szigeti veszedelemről. — Janus Pannonius Múzeum 1965. évi Évkve. Pécs, Szikra ny.

326. Papp László: Szigetvár XVI—XVII. sz.-di erősségrendszere és ábrázolásai. — Janus Pannonius Múzeum 1965. évi Évkve. Pécs, Szikra ny. — (Dunántúli Dolgozatok.)

327. Erdei Ferenc: A szigetvári vár műemléki helyreállítása. — Műemlékvédelem. Bp., 1966.

328. Gerő Győző: A szigetvári II. Szulejmán dzsámi kutatásának eredményei. — Műemlékvédelem. Bp., 1966.

329. Kováts Valéria: Az 1566. évi szigetvári ostrom képzőművészeti ábrázolásai. — Jelenkor. (Pécs) 1966. 5. sz.

330. Kováts Valéria: A szigetvári hódoltságkori épület kutatásának eredményei. — Műemlékvédelem. Bp., 1966.

331. Kováts Valéria: A szigetvári vár régészeti kutatásai. — Műemlékvédelem. Bp., 1966.

332. Kováts Valéria: A szigetvári vár „belső várának" kutatása. — Janus Pannonius Múzeum 1966. évi Évkve. Pécs, Szikra ny.

333. Kováts Valéria: A Zrínyi Miklós Múzeum szigetvári kiállításai. Pécs, 1966. Szikra ny. (Janus Pannonius Múzeum füzetei 10. sz.)

*

A bibliografiából készülő különlenyomatra való tekintettel megemlítjük még e bibliográfiát tartalmazó kötetet: Szigetvári Emlékkönyv 1566—1966. Szerk. *Rúzsás Lajos*. Bp., 1966. Akadémiai Kiadó (Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete Értekezések 1966.); illetve ennek cikkeit.

ZUSAMMENFASSUNG

1966 sind es vierhundert Jahre, daß Szigetvár, die in der Abwehr der Türkenangriffe so wichtige Bastei Ungarns, nach heldenhafter Verteidigung gefallen war. Die Belagerung wurde auch außerhalb der Grenzen Ungarns mit gespannter Aufmerksamkeit verfolgt und von der Nachricht vom Fall der Festung widerhallte ganz Mitteleuropa. Seither sind Jahrhunderte verflossen. Die Historiker kamen immer wieder auf dieses bedeutungsvolle Ereignis zurück. In ihren Werken wurden in erster Linie die Kriegsereignisse behandelt. Ihre Untersuchungen umfaßten jedoch nicht den weiten Kreis in dem man einst im 16. Jahrhundert dem Schicksal von Szigetvár gefolgt war. Zur vierhundertsten Jahreswende des großen Kampfes um Szigetvár unternahmen die Mitarbeiter dieses Bandes den Versuch, in enger Zusammenarbeit und unter Berücksichtigung der nahen und entfernteren Gesichtspunkte, auf die Ursachen, den Verlauf und die Folgen der Belagerung von Szigetvár ein Licht zu werfen.

Im westlichen Teil Europas erstarkte im Laufe des 14. und 15. Jahrhunderts die zentrale Macht, die Macht der Herrscher, und die der Stände schrumpfte ein. In Osteuropa ging indessen zu gleicher Zeit der entgegengesetzte Prozeß vor sich: die Zentralmacht wurde schwächer und die der Stände nahm an Stärke zu. Aus diesem Grunde wurde die Staatsgewalt auch in Ungarn schwächer und konnte an den Südgrenzen des Landes die Türken an ihrem Vordringen nicht mehr aufhalten.

All dies spielte sich zu der Zeit ab, als der türkische Staat, mit der Thronbesteigung des Sultans Süleyman II. auf den Höhepunkt seiner Kraft gelangte. Suleyman war vom Ehrgeiz getrieben, ganz Mitteleuropa zu erobern. Der erste Schritt hierzu war die Einnahme der Festungen Zimony (Semlin), Belgrad, Szabács (Schabatz), Jajca (Jajce), Bányaluka (Banja Luka), Pétervárad (Peterwardein), und er durchbrach damit die südliche Verteidigungslinie Ungarns. Im Jahre 1526 vernichtete er bei Mohács die Kriegsmacht Ungarns. Dann nahm er den mittleren Teil des Landes in Besitz, und führte, um sein Ziel zu erreichen, stets neue Feldzüge gegen Mitteleuropa.

Der König von Ungarn, Ferdinand I. aus dem Haus Habsburg, mußte für die Verteidigung seiner Länder sorgen und war gezwungen zu diesem Zweck im Inneren Ungarns eine neue Verteidigungslinie auszubauen, die sich von der Drau bis Transsylvanien, im Bogen über das ganze Land erstreckte. Zur Stärkung seiner Macht begann er in seinen Ländern zentrale Verwaltungsorgane zu schaffen. Wegen ihrer Unentwickeltheit und zum Teil infolge des Widerstandes der Stände konnten aber diese Behörden der Aufgabe: der Aufrechterhaltung der neuen Verteidigungslinie, selbst mit auswärtiger Hilfe nicht entsprechen. Alle Probleme, die der Herrscher und

seine zentralen Verwaltungsorgane nicht bewältigen, alle Lasten, die sie nicht übernehmen konnten, mußten die der Zentralisierung entgegenstehenden Großgrundbesitzer in ihrem eigenen Interesse selbst lösen bzw. tragen. Betrachten wir in Kenntnis dieser Tatsachen die Tätigkeit der Großgrundbesitzer Ungarns im 16. Jahrhundert, so finden wir eine der gewaltigsten Triebfedern ihrer Treibereien, ihrer rücksichtslosen, oft unmoralischen Methoden der Besitzerwerbung.

Von den unter riesiger Belastung der Bevölkerung erhaltenen Festungen der ungarischen Verteidigungslinie fiel in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts insbesondere den Festungen Szigetvár, Eger und Gyula eine große Rolle zu. Die Besatzung dieser drei Festungen verteidigte nicht nur das Hinterland, sondern setzte wiederholt auch dem Feinde kräftig zu. Sie standen mit dem einen Fuß auf ungarischem, doch bereits mit dem anderen ständig auf türkischem Boden — wie ein türkischer Oberbefehlshaber treffend behauptete. Auf den Friedensverhandlungen versuchten daher die Türken immer wieder die drei Festungen, insbesondere aber Szigetvár zu bekommen. *Eines der Ziele des Feldzuges Suleymans II. im Jahre 1566 war deshalb die Einnahme von Szigetvár.* 1566 führte Suleyman den letzten gefährlichen Angriff der osmanischen Macht gegen Mitteleuropa. Die Türkenmacht, die 1683 die Belagerung Wiens versuchte, war nämlich nicht mehr die gleiche, wie zur Zeit Suleymans II.

Der erste Teil des Gedenkbuches über Szigetvár will auf die Rolle hinweisen, die im Aufhalten dieses großen Angriffes dem Widerstand zugekommen war, den im südlichen Teil Transdanubiens der Kommandant von Szigetvár und seine Krieger im Jahre 1566 geleistet hatten.

Der Aufstieg der türkischen Machtwelle brach zwar nicht an Szigetvár, wohl aber bei Szigetvár. Von da an wurde dies offenkundig. Während der Belagerung starb Suleyman II., mit ihm verlor der türkische Staat jene gewaltige Willenskraft, die ihn zu außergewöhnlichen Leistungen zwang. Daneben erlitt aber das Türkenreich hier auch noch eine andere große Einbuße. Die Kriegsverluste, die die Verteidiger von Szigetvár den Türken beibrachten, konnte die türkische Militärmacht, infolge der inneren Entwicklung im türkischen Reich nie mehr einbringen. Seine Überlegenheit dem Feinde gegenüber verdankte das türkische Heer im 16. Jahrhundert nicht seiner Reiterei, sondern der gut ausgebildeten Fußtruppe, dem 10 bis 12 000 Mann zählenden Janitscharenkorps. Die Feudalstaaten Mitteleuropas verfügten über keine Fußtruppen, die diesem an Schlagkraft gleichkamen. Eine ausschlaggebende Rolle kam den Janitscharen in den Schlachten nicht immer zu, wohl aber bei der Belagerung von Festungen. Mit ihnen erzwang die türkische Heeresführung die Siege. Diese Janitscharentruppe erlitt unter den Mauern der Festung Szigetvár entsetzliche Verluste, sie verlor etwa 50—58% seines Bestandes.[1]

[1] In Tolna erklärte der nach der Belagerung auf seinen Standort nach Buda heimkehrende Agha der Janitscharen, daß bei Szigetvár 18 000 Spahis und 7000 Janitscharen gefallen waren. Insgesamt waren es also 25 000 Mann. Suleymans Streitmacht zählte bei Szigetvár höchstens 60 000 Mann. Der Verlust betrug also 42%. Die Kriegsführung betrachtete es immer für einen großen Verlust, wenn 25% einer Truppe gefallen, verwundet oder erkrankt war. Die Verluste der Türken bei Szigetvár, darunter

Da Suleyman II. gestattete, daß sich die Janitscharen verheirateten und auch ihre Söhne in das Janitscharenkorps aufgenommen werden konnten, büßte diese ausschlaggebende Waffengattung viel an Schlagkraft ein. Die Janitscharen waren nicht mehr die von jeder Gebundenheit freien, wilden, fanatischen Krieger von einst. Sie mischten sich in die Politik ein, stürzten Wesire, verhalfen Sultane zum Thron oder entthronten sie. Während in Europa im Laufe des 16. Jahrhunderts die Bedeutung der Fußtruppen erkannt und ihre Zahl stark erhöht wurde, wuchs die Anzahl der Janitscharen nicht weiter an und ihr Wert im Kampf sank herab. Am Ausgang des 16. Jahrhunderts waren es bereits die türkischen Führer, die diesen Rückgang feststellten.

Der infolge seiner gesellschaftlichen Entwicklung geschwächte türkische Staat konnte nach 1566, dem Fall von Szigetvár, Mitteleuropa nicht mehr erobern. Gänzlich nicht einmal Ungarn. Diese Tatsache fand seinen Ausdruck auch im Jahre 1608 im Frieden von Szőny, den der habsburgische Herrscher und der Sultan als gleichrangige Partner schlossen und wo der Türke Zugeständnisse machen mußte. Nach dem Fall von Szigetvár verwandelte sich der Kampf sozusagen in einen Stellungskrieg. Zu großen Entscheidungsschlachten kam es nicht mehr. Der Frieden bedeutete Streifzüge, Unterwerfung, Raub und Brandstiftungen, eventuell kleinere Zusammenstöße, die jedoch letzten Endes für keine der Parteien entscheidend waren. Kam es zum Krieg, so ließen zwar beide Partner große Heere aufziehen, doch zumeist ohne einander eine Schlacht zu liefern, sie belagerten die Festungen und verwüsteten gegenseitig ihre Gebiete. Auf diese Weise konnten sie das in einem Jahr Gewonnene im nächsten Jahr wieder verlieren Ein solcher »friedlicher« und entscheidungsloser Kriegszustand führte jedoch zur stets größeren Vernichtung, Verwüstung des Kriegsschauplatzes.

Das Ausmaß der Verwüstungen in Süd-Transdanubien, in dem Gebiet, das vorher unter dem Schutz der Festung Szigetvár gestanden war, wird uns im zweiten Teil des Buches vorgeführt. Es ging vor allem die Bevölkerung der Dörfer und ihre wirtschaftliche Kraft zugrunde. Immer größere Gebiete wurden verlassen, die dann ohne Bevölkerung und Anbau zu unkultivierten Gegenden herabsanken. Auch die Entwicklung der Städte erfuhr eine Stockung, sie erreichten bestenfalls die Stufe eines Marktfleckens. In zahlreichen transdanubischen Marktflecken ließen sich die Bürger des türkischen Reiches aus der Balkanhalbinsel nieder und das Wirtschaftsleben ging in ihre Hände über. Durch den Krieg sanken diese Marktflecken zum Schluß alle wieder auf das Niveau von Dörfern herab.

Der vierte Teil des Buches erhellt, in welcher Einstellung die zeitgenössische Geschichtsschreibung und die bildenden Künste die Belagerung von Szigetvár, den auf Leben und Tod geführten Kampf des ungarischen Volkes behandelt hatten, und wie sich dieser Lebenskampf in der ungarischen Literatur und Musik auch späterhin widerspiegelte.

---

die des Janitscharenkorps, überstiegen weit diese Zahl. (Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Pars tertia. Vindobonae, 1768. 22. p.) J. Babinger: Die Donau als Schicksalsstrom des Osmanenreiches (Südosteuropa Jahrbuch. Bd. 5. München, 1961. 20. p.)

Bis die Türkengefahr Mitteleuropa aus unmittelbarer Nähe bedrohte, sehen wir, daß die Belagerung von Szigetvár, der Kampf des Ungartums, vom Ausland mit Interesse, ja mit gespannter Aufmerksamkeit verfolgt wurde, Als jedoch die drohende Gefahr vorbei war, wandte sich auch das Interesse der europäischen Öffentlichkeit in eine andere Richtung.

Die Geschichtsschreibung des Westens gibt zwar zu, daß der Kampf Mitteleuropas mit den Türken große Opfer gefordert hat.[2] Doch in ihrer Auslegung waren es im allgemeinen die Länder der Habsburger die das Opfer brachten bzw. in der Hauptsache die österreichischen Erbländer: „. . . durch die frühmittelalterliche Ostsiedlung gewonnene Südosten hat die Hauptlast der Türkenkriege getragen, er hat diesen Großangriff des Ostens auf die europäische Mitte abgeschlagen."[3]

Aus den im dritten Teil des Buches enthaltenen Studien geht jedoch, hervor, welche strategisch defensive Haltung der Westen gegen den Türken eingenommen hat. Die deutsch-römischen Kaiser, von Maximilian II. bis Leopold I., die zugleich auch Könige von Ungarn waren, ihre Feldherren, von Lazar Schwendi bis Montecuccoli, alle vertraten diesen Standpunkt. Nicht nur zu dieser Zeit, sondern sogar noch ein Jahrhundert später bestand ihre Zielsetzung nicht darin, die Türken anzugreifen, aus Ungarn hinauszudrängen, sondern sie gaben das Gebiet des Landes bis zur Raab preis und beschränkten sich allein auf die Verteidigung. Wie zum Entsatz der Festung Szigetvár im 16. Jahrhundert nichts geschehen war, so wurde für die Festung Zrínyis auch im 17. Jahrhundert nichts unternommen. Im Hintergrund dieser Unterlassungen stand nicht die gleiche Zufälligkeit, sondern die gleiche politische und militärische Einstellung des Wiener Hofes, an der sich ein Jahrhundert hindurch nichts geändert hatte: lediglich die Grenzen des Deutsch-Römischen Reiches zu schützen, und eine Schlacht nur dann zuwagen, wenn Wien und die Grenzen der Erbländer gefährdet sind. *Die Hauptlast der Türkenkriege hat nicht der deutsche Südosten, sondern in erster Linie die Bevölkerung des Kriegsschauplatzes getragen* die Leidensgefährten der Verteidiger der Festung Szigetvár, der Kriegerstand, der sich aus der Bevölkerung des Landes für den Kampf gegen die Türken herausgebildet hatte, und in zweiter Linie die Bauern des Kriegsschauplatzes Ungarn.

Durch das Material des Buches wünschten die Verfasser auch darauf hinzuweisen, daß lange Zeit hindurch — von der Belagerung der Festung Szigetvár bis zum Kriege, der die Türken verjagt hat — von den Ländern der Habsburger die Hauptlast nicht die Gebiete des Hinterlandes, sondern hauptsächlich die Gebiete trugen, die zum Kriegsschauplatz geworden waren: in erster Linie die ungarischen und kroatischen Landesteile. Deshalb wurde die Besatzung der Festung Szigetvár zum Symbol der Standhaftigkeit und des Heroismus im Bewußtsein dieser Völker.

[2] *The New Cambridge Modern History*. Vol. 5. Cambridge, 1961. 474, 481. p.

[3] SCHLESINGER, W.: Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen Ostbewegung. Historische Zeitschrift, Bd. 183. 1957. 541—42. p.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bárkány Lívia — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat beérkezett: 1965. XI. 12. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 35,3 (A/5) ív

AK 907 k 6669

66.61583 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 75,— Ft

Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

ÉRTEKEZÉSEK
1964-1965

Szerkesztette
BABICS ANDRÁS

432 oldal • 101 ábra
Kötve 78,— Ft

T. MÉREY KLÁRA

A SOMOGYI PARASZTSÁG ÚTJA
A FEUDALIZMUSBÓL
A KAPITALIZMUSBA

276 oldal • 1 térkép
Kötve 40,— Ft

A PARASZTSÁG
MAGYARORSZÁGON
A KAPITALIZMUS KORÁBAN
1848—1914

TANULMÁNYOK KÉT KÖTETBEN

Szerkesztette
és a bevezetést írta
SZABÓ ISTVÁN

1235 oldal • Kötve 210,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST